

6, 2013

Гендер і праця

Про нас

Журнал соціальної критики «Спільне» — колективний некомерційний проект. Наше завдання — аналіз соціальної дійсності у вітчизняному та світовому масштабі.

Разом з тим, ми не маємо на меті накопичувати знання заради знання, позбавленого живого зв'язку з суспільною практикою. Наша позиція не «нейтральна», оскільки ми вважаємо, що суспільство потребує не лише вивчення, але й змін. Ми усвідомлюємо, якою великою може бути прірва між теорією та практикою, тому намагатимемося не відриватися від повсякденного життя та бути зрозумілими.

До колективу часопису належать представники та представниці академічного середовища та низових активістських рухів, журналістики та мистецтва.

Журнал «Спільне» виходить у світ двічі на рік. Кожен випуск журналу присвячений розгляду певної актуальної теми, включає ексклюзивні вітчизняні матеріали та переклади зарубіжних досліджень, інтерв'ю з науковцями й активістами, рецензії актуальних видань.

Нашу роботу в теоретичній сфері ми розглядаємо як складову ширших практик, що мають на меті змінити суспільство на краще. Наша позиція — ліва та антикапіталістична. Це не означає, що ми будемо за «повернення назад до СРСР» — минулого, яке вже ніколи не повториться, незалежно від того, як ми до нього ставимось. Так само ми не «проти демократії» — якщо, звісно, розуміти під нею владу всього народу, а не лише привілейованої його частини.

Незалежно від політичних мотивів, наше видання є передусім аналітичним, а не пропагандистським. Аналізуючи певні соціальні проблеми, ми не завжди матимемо готові рецепти їх розв'язання, тому принципово не прикриватимемо потребу вироблення нового знання заскорузлими кліше і беззмістовними гаслами. Наше завдання — аналіз та критика: увиразнення соціальних проблем, визначення їхніх причин і пошуки засобів для їх вирішення, а також — проблематизація панівних стосунків та порушення status quo.

Колектив журналу відкритий до співпраці!

Київ 2013

Журнал соціальної критики **«Спільне»** — колективний некомерційний проект, покликаний аналізувати соціальну дійсність у вітчизняному та світовому масштабі. Шостий випуск журналу соціальної критики «Спільне» на тему «Гендер і праця» пропонує увазі читачів соціалістичний аналіз гендерних питань — альтернативу як ліберальному, так і радикальному фемінізму; не просто звертає увагу на гендерну дискримінацію на ринку праці, але й показує, як вона вплетена в капіталізм, як взаємодіють класова експлуатація та гендер.

Колектив «Спільного» висловлює подяку за підтримку у випуску цього номера: Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні

На видання журналу використано кошти, зібрані під час вечірки-акції Тамари Злобіної «Громадянку — у Конституцію», за сприяння Фундації Центр Сучасного Мистецтва.

Автори висловлюють власні погляди, які не завжди збігаються з поглядами редакції.

Матеріали журналу соціальної критики «Спільне» надруковано на умовах публічної ліцензії Creative Commons Attribution — Noncommercial — No Derivative Works 3.0 Unported License. Копія ліцензії доступна за веб-посиланням <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>

Ми дозволяємо й навіть вітаємо вільне копіювання та поширення матеріалів журналу (повністю або частково), якщо в матеріали не внесено жодних змін чи доповнень, та за обов'язкової умови посилання на «Спільне: журнал соціальної критики».

Використовувати матеріали з комерційною метою заборонено.

Ці умови можуть бути змінені за дозволом автора.

Просимо повідомляти редакційну колегію про передрук матеріалів журналу на електронну скриньку: editor@commons.com.ua.

ISBN 978-966-7869-84-7

Зміст

Передмова редакторок	5
Гендер і клас	
Фемінізм, капіталізм і підступність історії <i>Ненсі Фрейзер</i>	8
«Ніхто за нас, крім нас самих — робітничого класу — не відповідає» <i>Інтерв'ю Анастасії Рябчук із Оленою Масловою</i>	19
На жіночому дні <i>Денис Горбач</i>	25
Клас видалено <i>Алан Берубе</i>	32
«Жіноча» і «чоловіча» робота	
Дівчина на замовлення <i>Барбара Еренрайх</i>	60
Матері на ринку праці <i>Ірина Вергуленко, Катерина Гумен, Ольга Тимець, Олена Ткаліч</i>	70
Прекарна праця і фемінізація бідності: інтерв'ю з робітничого архіву <i>Передмова Ніни Потарської</i>	78
Фемінітивии між молотом і кувалдою: як мова відображає гендерну сегрегацію на ринку праці <i>Олена Синчак</i>	86
Гендерна сегрегація ринку праці: яку роботу шукають жінки і чоловіки <i>Тамара Марценюк</i>	89

Жінка в історії	
Чоловік та жінка в соціалістичній іконографії <i>Ерік Гобсбаум</i>	98
Жінка у класовій боротьбі <i>Ірина Дубей, Роман Дрямов, Єгор Шаровара</i>	110
Імперативний відпочинок: гендерний та класовий утопізм у нацистській Німеччині <i>Станіслав Мензелевський</i>	118
Радянська гендерна політика (на прикладі журналів «Работница» і «Крестьянка») <i>Аліна Семенович, Катерина Сорока, Альона Троян</i>	134
Маруся Нікіфорова — легенда Громадянської війни <i>Дмитрій Рубльов, Євгеній Казаков</i>	140
Сексизм і капіталізм	
Політика особистого. ¼ відповідальності замість п'єдесталу материнства <i>Тамара Злобіна</i>	148
Старий патріархат, новий капіталізм: глобалізація інтимності та міжнародний шлюбний бізнес <i>Надія Парфан</i>	153
Секс-робота: солідарність, а не порятунок	158
Чоловіче домінування <i>Інтерв'ю Лоїка Вакана з П'єром Бурдьє</i>	162
Тілесність в офісах: використання жіночої сексуальності у традиційно «жіночих» професіях <i>Дафна Рачок, Анастасія Чорногорська</i>	165
Соціальна політика і гендерна рівність	
«Символом ісламського фемінізму став хіджаб, за право носити який боролися жінки» <i>Інтерв'ю Анастасії Рябчук з Катериною Родіоновою</i>	172
Жінки і Марікана: фоторепортаж <i>Надія Гусаковська</i>	177
Скандинавська утопія? Гендерна рівність і трудові vs. репродуктивні ресурси у Швеції <i>Тетяна Бурейчак, Тамара Марценюк</i>	189
Життєздатні альтернативи (уривок із книги «Уявляти реалістичні утопії») <i>Ерік Олін Райт</i>	195
Реалістична утопія про гендену рівність: симпозіум українських експерток і експертів <i>Тетяна Бурейчак, Оксана Дутчак, Ірина Кошулап, Ештон Осмак, Яків Яковенко</i>	198

Передмова редакторок

Шостий випуск журналу соціальної критики «Спільне» на тему «Гендер і праця» пропонує увазі читачів і читачок соціалістичний аналіз гендерних питань — альтернативу як ліберальному, так і радикальному фемінізму. Ми прагнемо не просто звернути увагу на гендерну дискримінацію на ринку праці, але й показати, як вона вплетена в капіталізм, як взаємодіють класова експлуатація та гендер.

У сучасному українському суспільстві проводять чимало наукових досліджень і жвавих публічних дискусій на перетині гендеру і праці, проте далеко не завжди жінок і чоловіків розглядають як гетерогенні групи, які характеризуються класовими, етнічними, віковими особливостями, відмінними сексуальними ідентичностями та регіоном походження. У цьому ж випуску читачка має можливість почути соціальні групи, часто маргіналізовані та невидимі у загальному неоліберальному дискурсі про «рівні права та можливості жінок і чоловіків»: чи то шахтарок — активісток профспілкового руху, чи працівниць секс-індустрії, чи ісламських феміністок. Адже виконання феміністичного гасла «Жінок до влади!» хоч і надасть можливість жінкам з привілейованих класів займати керівні та лідерські посади нарівні з чоловіками, але не вирішить проблем більшості жінок — найманих працівниць, селянок чи домогосподарок, чиї вимоги соціальної справедливості лежать в іншій площині.

Цей номер складається із п'яти тематичних частин. Перший розділ дає можливість подивитися на гендерні питання через призму класу, з увагою до економічних чинників відтворюваних нерівностей. Тут розташовано матеріали як критично теоретичні (наприклад, стаття Ненсі Фрейзер про фемінізм другої хвилі), так і аналітичні (матеріал Дениса Горбача про становище жінок в Україні або Алана Берубе про геїв із робітничого класу), а також інтерв'ю про умови праці на українських шахтах і боротьбу за їх покращення.

У другому розділі розглянуто чинники і наслідки гендерної сегрегації праці. Репродуктивна і доглядова праця виділені як гендеровані та марковані класом. Барбара Еренрайх аналізує індустрію прибирання помешкань в американському суспільстві, до якої залучені переважно «небілі» жінки. Проблеми працюючих матерів України, які змушені погоджуватися на малооплачувану роботу, аби мати змогу поєднувати її з репродуктивною працею, висвітлено у колективному дослідженні. Інтерв'ю з працівницями традиційно «жіночих» галузей ілюструють проблему

фемінізації бідності. Окрім того, запропоновано дискусію про відтворення гендерних і класових нерівностей у мові, а вживання фемінітивів представлено як феміністичну практику подолання андроцентризму.

Цей випуск задумувався також як міждисциплінарний проект, тому в ньому є окремий розділ з історичними та культурологічними розвідками на тему залучення жінок до революційної боротьби у 18-20 століттях (Ерік Гобсбаум), державну гендерну політику в радянські часи (на прикладі аналізу радянських жіночих журналів «Работница» і «Крестьянка»). Станіслав Мензелевський пропонує критичний аналіз нацистської політики стосовно жінок, використання їхньої тілесності та репродуктивної функції задля державного інтересу.

У дослідженнях праці та наявних трудових ресурсів працівниць і працівників не слід оминати питання так званого тілесного капіталу, який використовують як чоловіки (важка фізична праця), так і жінки (краса, сексуальність). Тому четвертий розділ присвячено аналізу цих питань. Тамара Злобіна критикує українську державну політику з питань батьківства та «моральну паніку» навколо репродуктивної праці жінок, тоді як діти «закріплені» саме за жінками, а держава й роботодавці не бажають долучатися до розв'язання дилеми репродуктивної vs. продуктивної праці. У ситуації панівного у феміністичних дискусіях погляду на проституцію як форму насильства проти жінок, яке слід припинити, а жінок — «врятувати», стаття анонімної працівниці секс-індустрії з Австралії переосмислює проблему. Повіі, на її думку, — це не «жертви», а працівниці секс-індустрії, які мають право висловлюватися про продаж свого тілесного капіталу.

Нарешті, останній розділ стосується питань соціальної політики і боротьби за гендерну рівність. За що борються ісламські феміністки і як ставляться до «політики хіджабу»? Як відреагували Південно-Африканські жінки на вбивство поліцією 34 страйкуючих шахтарів у Марікані, найбільший прояв насильства з боку держави після протестів у Советов часів апартеїду? Який перерозподіл трудових і продуктивних ресурсів пропонує ідея «скандинавської утопії», зокрема, гендерна політика держави загального добробуту Швеції? Завершується випуск симпозіумом про «реалістичну утопію» (Ерік Олін Райт) з гендерної рівності та її бажаність, життєздатність і досяжність в сучасному українському суспільстві.

Тамара Марценюк і Анастасія Рябчук

Гендер і клас

Фемінізм, капіталізм і підступність історії

Ненсі Фрейзер

Переклад з англійської Софії Скачко

та Олесі Бондаренко

У цій статті я хочу в загальних рисах розглянути фемінізм другої хвилі. Не той чи інший напрямок активізму і не якусь конкретну течію феміністичної теорії, не окремий географічний відрізок цього руху чи суспільний прошарок жінок. Скоріше мені хотілося б поглянути на фемінізм другої хвилі як на ціле, як на епохальний соціальний феномен. Озираючись на майже сорокарічну історію феміністичного активізму, я хотіла би зважитися на оцінку загальної траєкторії цього руху та його історичної значущості. Маю надію, що такий погляд назад допоможе нам подивитися вперед, у майбутнє. Відтворюючи пройдений нами шлях, я прагну пролити світло на ті виклики, які стоять перед нами сьогодні — в час масштабної економічної кризи, соціальної непевності та політичного перегрупування¹.

Тож я розповім історію про основні контури та загальне значення фемінізму другої хвилі. Ця історія буде однаковою мірою історичним наративом та спробою соціально-теоретичного аналізу, а її сюжет витиметься довкола трьох моментів історії, у кожен із яких фемінізм другої хвилі співвідноситься з конкретним етапом в історії капіталізму. Перший момент — це початок руху в контексті того, що я буду називати «державним капіталізмом». Тут я пропоную

вивести зародження фемінізму нової хвилі з антиімперіалістичної «Нової лівиці», з якої він постав як радикальний виклик повальному андроцентризму капіталістичних суспільств в післявоєнну добу. Концептуалізуючи цей етап, я спробую пов'язати обіцянку емансипації, що лежить в основі цього руху, з його розширеним розумінням несправедливості та структурною критикою суспільства. Другий момент стосується процесу еволюції фемінізму в кардинально зміненому соціальному контексті зародження неолібералізму. Тут я пропоную відзначити не тільки неймовірні успіхи цього руху, а й те, що викликає занепокоєння, а саме злиття окремих його ідеалів з новоявленою формою капіталізму — постфордистського, «дезорганізованого», транснаціонального. Щоб осмислити цю фазу, я поставлю питання, чи не міг фемінізм другої хвилі мимоволі стати основним компонентом того, що Люк Болтанскі та Ев К'япелло називають «новим духом капіталізму». Третій момент має стосунок до можливої переорієнтації фемінізму в нинішньому контексті капіталістичної кризи та зміни політичного курсу США, які можуть бути початком переходу від неолібералізму до нової форми соціальної організації. Я пропоную дослідити перспективи відродження феміністичної емансипативної обіцянки у світі, який сколихнула подвійна криза фінансового капіталу та гегемонії США і який тепер чекає розвитку подій під час президентства Барака Обами.

Отже, в цілому я пропоную співвіднести траєкторію фемінізму другої хвилі з нещодавною історією капіталізму. Таким чином я сподіваюся допомогти відродити той різновид соціалістично-феміністичної

Ненсі Фрейзер – американська філософиня і феміністка, авторка численних праць про поняття соціальної справедливості (зокрема, про перерозподіл та визнання як дві складові справедливої політики), професорка Нової школи суспільних досліджень (New School of Social Research) у Нью-Йорку.

теорії, який надихнув мене кілька десятиліть тому і на який ми все ще покладаємо найбільші надії щодо прояснення перспектив гендерної справедливості в нинішній період. Втім, я не збираюся вдаватися до зужитих теорій дуальних систем, а скоріше прагну поєднати найкращі з сучасних феміністичних теорій з останніми здобутками критики капіталізму.

Щоб пояснити доцільність такого підходу, дозвольте мені висловити своє невдоволення, певно, найпоширенішою думкою щодо фемінізму другої хвилі. Часто кажуть, що порівняний успіх цього руху у справі трансформації культури різко контрастує з його відносною невдачею у трансформації інституцій. Така оцінка є подвійною: з одного боку, феміністичні ідеали гендерної рівності, що викликали стільки спротиву в попередні десятиліття, зараз міцно засіли в суспільному мейнстрімі; з іншого ж боку, їх іще належить реалізувати на практиці. Так, наприклад, феміністичну критику сексуального домагання, торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації, а також нерівної оплати праці — питання, які ще недавно викликали таке суспільне збурення, — сьогодні широко підтримують; проте ця потужна зміна на рівні поглядів аж ніяк не привела до викорінення цих практик. Отож часто стверджують: фемінізм другої хвилі дав поштовх для епохальної культурної революції, але масштабні зміни на рівні мислення (поки що) не перейшли в структурні, інституційні зміни.

У чомусь цей погляд таки не безпідставний, адже він слушно зауважує поширене у наш час схвалення феміністичних ідей. Однак теза про культурний успіх та інституційну поразку мало пояснює

історичну значущість та майбутні перспективи фемінізму другої хвилі. Стверджуючи, що інституції не встигають за змінами у культурі, так наче ці сфери не взаємозалежні, ми ніби говоримо: для реалізації феміністичних очікувань потрібно лише підігнати інституції відповідно до до культурних змін. У результаті поза увагою залишається складніша тривожна можливість, що ширення культурних настроїв, породжених другою хвилею, було невід'ємною частиною іншої соціальної трансформації, якої феміністки не очікували й не мали на меті — трансформації соціального ладу післявоєнного капіталізму. Цю можливість можна сформулювати ще гостріше: самі по собі похвальні культурні зміни, яким дала поштовх друга хвиля, прислужилися легітимації структурних змін капіталістичного ладу, які цілком суперечать феміністичному баченню справедливого суспільства.

У цьому есеї я маю намір дослідити цю тривожну можливість. Мою гіпотезу можна сформулювати так: справді новим у другій хвилі було те, як вона поєднала в критиці андроцентричного державного капіталізму три аналітично окремі виміри гендерної несправедливості: економічний, культурний та політичний. Піддаючи державний капіталізм далекоюсжному та різнобічному аналізу, в якому ці три перспективи вільно перехрещувалися, феміністки створили критику одночасно розгалужену і систематичну. Проте у наступні десятиліття ці три виміри несправедливості відділилися як одне від одного, так і від критики капіталізму. Разом із фрагментацією феміністичної критики почалося вибіркоче використання та часткове відновлення окремих її

1 Це есе постало як пленарна лекція для колоквиуму в Кортоні на тему «Гендер та громадянська позиція: нові та старі дилеми, між рівністю та відмінністю», що відбувся в листопаді 2008 року. Я дякую учасникам за слушні коментарі, особливо Б'янці Беккаллі, Джейн Менсбрідж, Рут Мілкман та Елі Зарецкі, а також учасникам семінару ВШСН (Вищої школи соціальних наук) із Групи політичної та моральної соціології, особливо Люкові Болтанскі, Естель Феррарезе, Сандрі Ложє, Патріції Пейпермен і Лоранові Тевено.

напрямів. Відірвані одне від одного та від суспільної критики, яка їх інтегрувала, сподівання другої хвилі були втягнені на службу проекту, який глибоко суперечив нашому більшому, цілісному баченню справедливого суспільства. Через підступність історії утопічні прагнення дістали друге дихання у формі настроїв, що легітимували перехід до нової форми капіталізму: постфордистського, транснаціонального, неоліберального.

Нижче я пропоную послідовно розвинути цю гіпотезу у три кроки, які відповідатимуть трьом моментам, згаданим раніше. Насамперед я реконструюю феміністичну критику андроцентричного державного капіталізму, в якій поєдналися проблеми трьох вимірів справедливості — перерозподілу, визнання та репрезентації. По-друге, я окреслю розпад цієї цілості на окремі компоненти та вибіркове залучення деяких із них для легітимації неоліберального капіталізму. По-третє, я хочу зважити перспективи відновлення емансипативної обіцянки фемінізму в нинішній момент економічної кризи та політичного просвіту.

I. Фемінізм і державний капіталізм

Почну з того, що поміщу фемінізм другої хвилі в контекст державного капіталізму. Під «державним капіталізмом» я маю на увазі гегемонну суспільну формацію післявоєнної доби — суспільну формацію, в якій держави відігравали важливу роль у керуванні національними економіками². Ми найкраще знаємо ту форму державного капіталізму, що існувала в соціальних державах так званого тоді «першого світу», які застосовували кейнсіанські методи, щоб пом'якшити цикли підйомів та спадів, характерні для капіталізму. Спираючись на досвід Депресії та планування воєнного часу, ці держави впроваджували різноманітні форми дирижизму: інвестиції в інфраструктуру, індустріальну політику, перерозподільче оподаткування, соціальне забезпечення, регулювання підприємницької діяльності, націоналізацію ключових галузей виробництва і декомодифікацію суспільних благ. Хоча найбільш ефективно «організувати» капіталізм в десятиліття після 1945 вдалося саме найбагатшим та найсильнішим державам ОЕСР, різновид державного капіталізму існував і в так званому «третьому світі». В колишніх колоніях, доведених до зuboжіння, «держави розвитку», які щойно здобули незалежність, намагалися використати свій обмежений потенціал, щоб запустити національне економічне зростання шляхом імпортозаміщення, інвестицій в інфраструктуру,

націоналізації ключових галузей виробництва та державного фінансування освіти³.

Таким чином, я вживаю цей вираз переважно у стосунку до соціальних держав ОЕСР та постколоніальних держав розвитку у повоєнний період. Зрештою, саме в цих країнах на початку 1970-х і виник фемінізм другої хвилі. Аби пояснити, що саме спричинило його появу, я виділю чотири визначальні характеристики політичної культури державного капіталізму:

- *Економізм*. За визначенням, державний капіталізм передбачав використання державної політичної влади для врегулювання (а в деяких випадках — для заміщення) економічних ринків. Передусім це був кризовий менеджмент в інтересах капіталу. Тим не менше, держави, про які йдеться, здобули свою політичну легітимність значною мірою завдяки запевненням про відкритість для всіх, соціальну рівність та міжкласову солідарність. Проте ці ідеали тлумачили в економістичний та класоцентричний спосіб. У політичній культурі державного капіталізму соціальні питання передусім набували значення розподілу, так ніби вони стосувалися лише справедливої роздачі подільних благ, особливо доходів та робочих місць, в той час як соціальний поділ розглядали передусім крізь призму класу. Таким чином, основним видом соціальної несправедливості вважали нерівномірний економічний розподіл, а його парадигматичним виявом була класова нерівність. Наслідком такого класоцентричного, економістичного уявного була маргіналізація, якщо не повне затемнення інших вимірів, місць та осей несправедливості.

- *Андроцентризм*. Як наслідок, в політичній культурі державного капіталізму побутувало уявлення про ідеально-типового громадянина як робітника чоловічої статі, представника етнічної більшості, — сім'янина і годувальника. До того ж було прийнято вважати, що зарплата цього робітника має бути основним, якщо не єдиним, засобом для існування його сім'ї, в той час як будь-який заробіток дружини міг бути тільки додатковим. Цей гендерно маркований конструкт «сімейного заробітку» слугував одночасно і соціальним ідеалом з конотацією модерності та можливості просування вгору, і основою державної політики працевлаштування, соціального забезпечення та розвитку. І

3 Знову ж таки, загальновідомо, що економічне життя комуністичного блоку було державно зорганізованим, і дехто все ще наполягає на тому, щоб називати це державним капіталізмом. Хоча в цьому погляді може бути зерно правди, я піду більш традиційним шляхом і, починаючи звідси, не братиму до уваги цей регіон хоча б тому, що фемінізм другої хвилі не був там політичною силою аж до 1989 року, коли ці держави вже стали посткомуністичними.

це при тому, що цей ідеал був недосяжним для більшості сімей, адже зарплати чоловіка рідко вистачало на утримання дітей і безробітної дружини. До того ж, фордистське виробництво, з яким був пов'язаний цей ідеал, невдовзі мусило поступитися своєю провідною роллю під натиском зростання сектору послуг з його низькими зарплатами. Але в 1950-х та 1960-х ідеал сімейного заробітку все ще слугував визначенню гендерних норм та дисциплінуванню тих, хто їх порушував, утверджуючи чоловічу владу в домі і спрямовуючи всі прагнення в приватне домашнє споживацтво. Не менш важливо, через високу оцінку оплачуваної праці політична культура державного капіталізму замовчувала соціальну вагу неоплачуваної доглядової та репродуктивної праці. Інституціалізуючи андроцентричний підхід до сім'ї та праці, вона натуралізувала гендерну несправедливість та вивела її з поля політичної боротьби.

- *Етатизм*. Державний капіталізм, крім того, був етатистським, у ньому домінував технократичний, менеджерський етос. Держави добробуту та розвитку, в яких політику формували фахові експерти, а впроваджували бюрократичні організації, вбачали в тих, кому вони нібито служили, радше клієнтів, замовників і платників податків, а не активних громадян. Як наслідок постала деполітизована культура, у якій до проблем справедливості підходили суто технічно, так наче їх можна вирішити шляхом експертних підрахунків та корпоративних домовленостей. Це аж ніяк не заохочувало звичайних громадян інтерпретувати свої потреби в дусі демократії та утверджувати їх шляхом політичної дискусії та боротьби; в кращому разі їм була відведена позиція пасивних споживачів задоволень, визначених та розподілених згори.

- *Вестфалізм*. Нарешті, державний капіталізм був, за визначенням, національним устроєм, націленим на мобілізацію державних потужностей для підтримки національного економічного розвитку в ім'я — хоч не завжди в інтересах — громадян. Уможливлений Бреттон-Вудською регуляторною системою, цей устрій полягав у поділі політичного простору на територіально розмежовані політичні одиниці. В результаті політична культура державного капіталізму інституціалізувала «вестфальський» погляд, згідно з яким зобов'язання щодо справедливості поширюються тільки на громадян однієї держави. Охоплюючи левову частку суспільної боротьби в післявоєнну добу, цей підхід спрямовував боротьбу за справедливість на внутрішню політичну арену територіальних держав. Таким чином, попри голослівну підтримку міжнародних прав людини та антиімперіалістичної солідарності, територію справедливості було вкорочено,

а вияви несправедливості без кордонів були маргіналізовані чи навіть взагалі замовчані⁴.

Отже, у підсумку маємо політичну культуру державного капіталізму з його економізмом, андроцентричністю, етатизмом і вестфалізмом — характеристиками, які були піддані критиці наприкінці 60-х і 70-х років. У той період вибухового радикалізму феміністки другої хвилі приєдналися до «Нової лівиці» та антиімперіалістичних однодумців у критиці економізму, етатизму і (меншою мірою) вестфалізму державного капіталізму, водночас викриваючи його андроцентризм — а разом з ним сексизм своїх товаришів і спільників. Розгляньмо ці аспекти боротьби по одному.

- *Фемінізм другої хвилі проти економізму*. Відкидаючи виключне ототожнення несправедливості з нерівним класовим розподілом благ, феміністки другої хвилі долучилися до інших емансипативних рухів, щоб зруйнувати вузьке економістичне уявне державного капіталізму. Політизуючи «особисте», вони розширили значення справедливості, охоплюючи ті аспекти соціальної нерівності, які були ігноровані, толеровані і раціоналізовані з незапам'ятних часів. Відмовляючись одночасно від марксистського виняткового наголосу на політичній економіці і від ліберального виняткового наголосу на праві, вони розкрили несправедливості в інших площинах — у сім'ї і в культурних традиціях, у громадянському суспільстві й у щоденному побуті. Крім того, феміністки другої хвилі розширили перелік сфер, де може ховатися несправедливість. Відкидаючи первинність класу, феміністки-соціалістки, чорні феміністки та феміністки-антиімперіалістки виступили і проти спроб радикальних феміністок надати гендерові такого самого статусу привілейованої категорії. Наголошуючи не лише на гендері, але й на класі, расі, сексуальності та національності, вони започаткували той альтернативний «перехресний» підхід, що вже став загальноприйнятим. Нарешті, феміністки другої хвилі розширили бачення справедливості, охоплюючи проблеми, які прийнято було вважати приватними, як-от сексуальність, домогосподарство, репродукція і насильство над жінками. Таким чином вони зуміли розширити поняття несправедливості й охопити не лише економічні нерівності, але й ієрархії статусу та асиметрії політичної влади. З відстані часу можемо говорити, що вони замінили моністичний, економістичний погляд на несправедливість ширшим тривимірним розумінням, що охоплювало економіку, культуру та політику.

4 Повніше про «вестфальське політичне уявне» див. Fraser 2005.

Результатом став аж ніяк не реєстр окремих проблем. Навпаки, численні нововіднайдені прояви несправедливості об'єднувало розуміння жіночої підлеглості як явища систематичного, прихованого в глибинних структурах суспільства. Феміністки другої хвилі сперечалися, звісно, про те, як найкраще схарактеризувати суспільну цілість — чи як «патріархальну», чи «дуальну систему» — амальгаму капіталізму і патріархату, чи як імперіалістичну світову систему, чи, що мені імпонує найбільше, як історично конкретну андроцентричну форму державного капіталістичного суспільства, структурованого трьома взаємопов'язаними режимами підлеглості: нерівним розподілом благ, браком визнання і викривленою репрезентацією. Попри ці відмінності, більшість феміністок другої хвилі — за помітним винятком ліберальних феміністок — погоджувалися, що для подолання жіночої підлеглості необхідна радикальна трансформація глибинних структур соціальної цілості. Ця спільна відданість систематичній трансформації ознаменувала появу руху на тлі загальної емансипативної активності того часу.

• *Фемінізм другої хвилі проти андроцентризму.* Хоч на фемінізмі другої хвилі й позначилася загальна атмосфера радикалізму 1960-х, він мав напружені стосунки з іншими емансипативними рухами. Зрештою, його головною мішенню була саме *гендерна* несправедливість державного капіталізму, яка не належала до пріоритетів нефеміністичних антиімперіалістів і нових лівих. Більше того, водночас із критикою андроцентризму державного капіталізму феміністкам другої хвилі доводилося боротися і з сексизмом серед самої лівиці. Для ліберальних чи радикальних феміністок це не становило особливої проблеми: вони могли зайняти сепаратистську позицію і вийти з лав лівих. Натомість для феміністок-соціалісток, антиімперіалістичних феміністок і не-білих феміністок складність полягала у тому, щоб долати сексизм, залишаючись при цьому в рядах лівих.

Принаймні певний час соціалістичним феміністкам вдалося втримати цей складний баланс. Вони виявили джерело андроцентризму у гендерному поділі праці, який систематично знецінює діяльність, оплачувану й неоплачувану, якою займаються жінки або яка асоціюється з жінками. Застосовуючи цей аналіз до державного капіталізму, вони віднайшли глибинні структурні зв'язки між жіночою відповідальністю за левову частку неоплачуваного догляду (за дітьми), їхньою підлеглістю у шлюбі та особистому житті, гендерною сегментацією ринків праці, чоловічим домінуванням над політичною системою та андроцентризмом соціального захисту, промислової політики і схем розвитку. В результаті вони викрили

сімейний заробіток як ту точку, в якій сходяться нерівний розподіл благ, брак визнання і адекватної репрезентації. Результатом стала критика, що інтегрувала економіку, культуру і політику в систематичному розгляді жіночої підлеглості за державного капіталізму. Феміністки другої хвилі ставили собі за мету не просто пропагувати повне залучення жінок у капіталістичне суспільство як найманих працівниць, вони прагнули трансформувати глибинні структури та життєві цінності системи — у тому числі шляхом децентралізації оплачуваної роботи й поцінування неоплачуваної діяльності, особливо суспільно необхідної роботи з догляду, яку виконують жінки.

• *Друга хвиля фемінізму проти етатизму.* Але незгода феміністок із державним капіталізмом стосувалася не лише його суті, але й методів. Як і їхні однопідумці серед нових лівих, вони відкидали бюрократично-менеджерський етос державного капіталізму. До поширеної у 1960-х критики фордистської організації вони додали гендерний аналіз — тлумачили культуру великих ієрархічних інституцій як утілення модернізованої маскулінності професійно-менеджерського прошарку державного капіталізму. Розвиваючи протилежний етос горизонтальних сестринських стосунків, феміністки другої хвилі створили цілком нову організаційну практику росту самосвідомості. Намагаючись подолати різкий етатистський поділ між теорією та практикою вони обрали форму контркультурного демократизуючого руху — антиієрархічного, учасницького та демотичного. В період до винайдення абревіатури НДО (недержавна організація) науковиці-феміністки, адвокати та соціальні працівниці ідентифікували себе скоріше з широкими народними масами, аніж із панівним професійним етосом деполітизованої науки.

Але, на відміну від деяких контркультурних товаришів, більшість феміністок не відкидали державних організацій без застережень. Натомість вони намагалися наділити ці організації феміністичними цінностями і передбачали учасницько-демократичну державу, що надаватиме громадянам більше владних повноважень. Таким чином, переосмислюючи відносини між державою та суспільством, вони намагалися перетворити тих, кого зазвичай позиціонували як пасивних об'єктів соціальної допомоги та політики розвитку, на активних суб'єктів, даючи їм можливість брати участь у демократичному процесі тлумачення потреб. Отже, метою було не зруйнувати державні організації, а трансформувати їх в установи, які би підтримували і навіть виражали гендерну справедливість.

• *Фемінізм другої хвилі за і проти вестфалізму.* Напевно, більш амбівалентним було ставлення фемінізму до вестфальського виміру державного капіталізму.

Зважаючи на його витоки з глобального заворушення проти в'єтнамської війни, рух був схильний гостро реагувати на прояви несправедливості без кордонів. Особливо це стосувалося феміністок у країнах розвитку, адже їхня гендерна критика була тісно переплетена з критикою імперіалізму. Але й тут, як і всюди, для більшості феміністок саме їхні держави виступали основними адресатами вимог. Тож феміністки другої хвилі були схильні закарбовувати вестфальську систему у своїй практиці, навіть якщо вони її критикували в теорії. Ця система, що ділила світ на територіально обмежені держави, залишалася стандартною формулою в епоху, коли держави все ще, здавалося, володіли необхідними потужностями, щоб керувати суспільством, і коли ще не були доступні технології, які вможливають транснаціональне спілкування в реальному часі. Тож у контексті державного капіталізму гасло «глобальне сестринство» (яке тут же було розкритиковане як імперіалістичне) мало функцію радше абстрактного жесту, ніж поствестфальського політичного проекту, який можна було б реалізувати на практиці.

Загалом фемінізм другої хвилі залишився на суперечливих вестфальських позиціях, навіть відкинувши економізм, андроцентризм та етатизм державного капіталізму. Проте у всіх цих питаннях існували суттєві нюанси. Заперечуючи економізм, феміністки цього періоду ніколи не піддавали сумніву першочерговість справедливого розподілу благ та критики політичної економії для проекту жіночої емансипації. В жодному разі не применшуючи економічного виміру гендерної несправедливості, вони намагалися поглибити його шляхом прояснення його зв'язку з двома додатковими вимірами — культурою та політикою. Так само, коли феміністки другої хвилі відкидали андроцентризм сімейного заробітку, вони не мали наміру просто замінити його заробітком двох членів сім'ї. Для них подолати гендерну несправедливість означало покласти край систематичному знеціненню роботи з догляду і гендерному розподілу праці — як оплачуваної, так і неоплачуваної. Нарешті, відкидаючи етатизм державного капіталізму, феміністки другої хвилі ніколи не сумнівалися в необхідності сильних політичних інституцій, що могли б організовувати економічне життя в ім'я справедливості. Вони аж ніяк не прагнули звільнити ринки від державного контролю, а скоріше намагалися демократизувати державну владу, збільшити політичну залученість громадян, зміцнити відповідальність і пожвавити комунікацію між державою та суспільством.

Загалом, фемінізм другої хвилі взяв на себе проект політичної трансформації, що мав за основу розширене розуміння несправедливості і систематичну

критику капіталістичного суспільства. Передові течії цього руху сприймали свою боротьбу багатомірною — як спрямовану одночасно проти економічної експлуатації, статусної ієрархії та політичного підпорядкування. Щобільше, фемінізм видавався їм частиною ширшого емансипативного проекту, в якому боротьба проти гендерної несправедливості була неодмінно пов'язана з боротьбою проти расизму, імперіалізму, гомофобії та класового панування — і все це вимагало трансформації глибинних структур капіталістичного суспільства.

II. Фемінізм і «новий дух капіталізму»

Цей проект виявився мертвонародженим, ставши жертвою глибших історичних сил, які були не до кінця зрозумілі в ті часи. З відстані часу ми бачимо, що поява фемінізму другої хвилі співпала з історичною зміною в характері капіталізму зі щойно описаного державного варіанту на неолібералізм. Перевертаючи попередню формулу «використовувати політику, щоб приборкати ринки», прихильники нової форми капіталізму пропонували використовувати ринки, щоб приборкати політику. Вони зруйнували ключові елементи схеми, закладеної в Бреттон-Вудс, і усунули важелі контролю над капіталом, які були потрібні для кейнсіанського керування національними економіками. Замість дирижизму вони пропагували приватизацію та дерегуляцію; замість соціального забезпечення й соціального громадянства — «просочення благ згори донизу» й «особисту відповідальність»; замість соціальних держав та держав розвитку — ефективну та жорстку «державу-конкурента». Випробуваний у Латинській Америці, цей підхід служив для керування переходом до капіталізму в Східній та Центральній Європі. Хоч його публічно підтримували Тетчер та Рейган, у країнах першого світу його застосовували лише поступово та спорадично. Натомість у третьому світі неолібералізація була нав'язана під тиском боргу як обов'язкова програма «структурної перебудови», яка нівелювала всі центральні принципи теорії розвитку та змусила постколоніальні держави розпродати активи, відкрити свої ринки й урізати соціальні витрати.

Цікаво те, що фемінізм другої хвилі процвітав у цих нових умовах. Радикальний контркультурний рух почав перетворюватися на масове соціальне явище. Притягуючи адептів із різних класових та етнічних прошарків, різної національності та політичної ідеології, феміністичні ідеї знаходили шлях у кожен куток і шпарину суспільного життя і трансформували саморозуміння кожного, кого вони торкалися. Результатом стало не лише значне поповнення в рядах активісток,

але й зміна загальноприйнятих поглядів на сім'ю, роботу та гідність.

Чи був цей паралельний розквіт фемінізму другої хвилі та неолібералізму збігом обставин? Чи, може, між ними існувала якась перверсивна, прихована, вибіркова спорідненість? Це друге припущення, звісно, єретичне, але ми ігноруємо його на свій страх і ризик. Звісно, поява неолібералізму драматично змінила територію, на якій діяв фемінізм другої хвилі. Тут я спробую довести, що в результаті цього відбулося переозначення феміністичних ідеалів⁵. Прагнення, які мали чіткий емансипативний зміст у контексті державного капіталізму, набули суперечливого значення в епоху неолібералізму. В час, коли прихильники вільного ринку атакували соціальні держави і держави розвитку, феміністична критика економізму, андроцентризму, етатизму та вестфалізму набула нової ваги. Я поясню цю динаміку переозначення, звертаючись ще раз до чотирьох центральних точок феміністичної критики.

• *Переозначення феміністичного антиекономізму.* Поява неолібералізму збіглась зі значною переміною в політичній культурі капіталістичних суспільств. У цей період вимоги справедливості дедалі частіше формулювали як вимоги визнання ідентичності та інакшості⁶. Разом із цим зсувом «від перерозподілу до визнання» з'явився сильний тиск, що вимагав трансформувати фемінізм другої хвилі у варіант політики ідентичності. Хоча це був і прогресивний варіант, проте він мав тенденцію до надмірного розростання критики культури й недооцінювання критики політичної економії. На практиці ця тенденція звела соціально-економічну боротьбу до боротьби за визнання, а в наукових колах феміністична культурна теорія почала заступати собою феміністичну соціальну теорію. Те, що спочатку було необхідною корекцією економізму, із часом скотилося в так само односторонній культуралізм. Отже, замість прийти до ширшої, різноманітнішої парадигми, яка б охоплювала перерозподіл та визнання, фемінізм другої хвилі, фактично, обміняв одну викривлену парадигму на іншу.

Щобільше, це сталося в дуже непідходящий момент. Звернення до визнання аж надто добре припадало до новоявленого неолібералізму, який більше за все хотів притлумити всі згадки про соціальний егалітаризм. Таким чином, феміністки абсолютизували критику культури саме в той момент, коли обставини вимагали подвійної уваги до критики політичної

економії. Крім того, коли ця критика розкололася, культурницька течія відірвалася не лише від економічної течії, але й від критики капіталізму, яка досі їх об'єднувала. Відмежовані від критики капіталізму і альтернативно озвучені, ці течії могли бути втягнені, за словами Гестер Айзенштайн, у «небезпечний зв'язок» з неолібералізмом (Eisenstein 2005).

• *Переозначення феміністичного антиандроцентризму.* Тож це було лише питанням часу, коли неолібералізм переозначить феміністичну критику андроцентризму. Щоб пояснити, як саме відбулося це переосмислення, пропоную прийняти аргумент Люка Болтанські та Ев К'япелло. У своїй важливій праці «Новий дух капіталізму» вони відстоюють думку, що капіталізм періодично оновлює себе в моменти історичного перелому, частково шляхом імунізації проти критики (Boltanski and Chiapello 1999)⁷. У такі моменти елементи антикапіталістичної критики зазнають переозначення, щоб виправдати появу нової форми капіталізму, який таким чином набуває вищої моральної вагомості, необхідної, щоб спонукати нове покоління взяти на себе по суті безглузде завдання нескінченного нагромадження. На думку Болтанські та К'япелло цей новий «дух», що допоміг легітимувати гнучкий неоліберальний капіталізм нашого часу, формувався за прикладом «мистецької» критики державного капіталізму з боку нових лівих, спрямованої проти сірого конформізму корпоративної культури. За їхніми словами, вдаючись саме до акцентів травня 1968-го, теоретики неоліберального менеджменту запропонували новий «єднальний» та «проектний» капіталізм, за якого непорушні організаційні ієрархії мали поступитися горизонтальним групам і гнучким мережам, таким чином вивільнюючи індивідуальну творчість. Результатом стала нова мрія про капіталізм з реальними наслідками — мрія, яка заповонила технологічні стартапи Кремнієвої долини, а сьогодні найкраще проявляється в етосі корпорації «Гугл».

Аргумент Болтанські та К'япелло самобутній і глибокий. Проте через недобачання гендерної складової він не здатен повністю пояснити «дух» неоліберального капіталізму. Справді, цей дух містить маскулінну мрію про вільного, необтяженого, самоствореного індивіда, якого вони точно описують. Але неоліберальний капіталізм — так само «Волмарт», макіладори й мікрокредити, як і Кремнієва долина і «Гугл». А серед його незамінних працівників непропорційно багато жінок — не лише молодих і незаміжніх, але

й заміжніх та з дітьми; не лише жінки, категоризовані за расовою ознакою, але й жінки практично всіх національностей та етносів. По суті, жінки влилися у ринки праці по всьому світу; це остаточно підтвердило ідеал сімейної зарплати часів державного капіталізму. За «неорганізованого» неоліберального капіталізму цей ідеал заступила норма сім'ї з двома джерелами доходу. І байдуже, що реальна основа цього ідеалу — зниження зарплат, менші гарантії зайнятості, падіння життєвого рівня, різке зростання кількості годин оплачуваної роботи на кожну сім'ю, тягар подвійної зміни — а тепер часто й потрібної чи почетвірної — і зростання кількості домогосподарств, очолюваних жінками. Дезорганізований капіталізм ховає непривабливу реальність за романтикою жіночого поступу та гендерної справедливості.

Як би неприйнятно це не звучало, я вважаю, що фемінізм другої хвилі мимоволі сформував ключовий компонент нового неоліберального духу. Наша критика сімейного заробітку стала важливою частиною романтичного наративу, який наповнює гнучкий капіталізм вищим моральним змістом. Надаючи щоденному переборюванню труднощів етичного значення, феміністична мрія притягує жінок з обох кінців соціального спектру — з одного боку, жіночі кадри з професійного середнього класу, що прагнуть пробити скляну стелю⁸; з іншого — тимчасові працівниці, жінки з неповною зайнятістю, представниці низькооплачуваної сфери послуг, домогосподарки, секс-працівниці, мігрантки, працівниці у вільних економічних зонах і позичальниці мікрокредитів — домагаються не лише зарплати та матеріальної безпеки, але й гідності, самовдосконалення і звільнення від традиційного домінування. По обидва боки мрії про жіночу емансипацію запряжена у віз капіталістичного нагромадження. Таким чином, феміністична критика сімейного заробітку переродилася у потворний формі. В минулому центральний елемент радикального аналізу капіталістичного андроцентризму, сьогодні вона служить для капіталістичного підвищення цінності оплачуваної праці.

• *Переозначення феміністичного антиетатизму.* Неолібералізм також переозначив антиетатизм минулого періоду, використовуючи його як матеріал для схем, спрямованих попросту на зменшення державного впливу. За нових умов залишався лише один крок від феміністичної критики патерналізму соціальної держави до критики Тетчер на адресу «держави-няньки». Таким був, безперечно, досвід Сполучених

Штатів, де феміністки безпомічно спостерігали, як Білл Клінтон «тріангулював»⁹ їхню нюансовану критику сексистської та стигматизуючої системи допомоги для бідних і використав її, щоб «припинити соціальну допомогу у її звичному вигляді», тим самим цілком скасувавши федеральні виплати на підтримку малозабезпечених. Тим часом у колишніх колоніях критика андроцентризму держав розвитку переросла в ентузіазм щодо НДО, які почали повсюдно перебирати на себе функції неспроможних держав. Безперечно, найкращі серед цих організацій забезпечували населення, позбавлене громадських послуг, нагальною необхідною матеріальною допомогою. Проте це також спричинило деполітизацію місцевих груп і викривило їхні програми в прийнятний для грантодавців із країн першого світу спосіб. Щобільше, діяльність НДО, покликаних «латати дірки», нічим не зарадила вивітрюванню державного забезпечення і не розбудувала політичну підтримку відповідних дій держави (Alvarez 1999; Barton 2004).

Бурхливий розвиток системи мікрокредитів ілюструє цю дилему. Протиставляючи бюрократії ієрархічного етатизму феміністичні цінності — повноту повноважень і громадянську участь — архітектори цих проектів здійснили інноваційний синтез індивідуальної самопомоги та громадської співпраці, контролю, здійснюваного НДО, та ринкових механізмів, аби подолати бідність жінок та гендерне підпорядкування. Серед результатів поки що маємо вражаючий перелік виплачених позик і епізодичні випадки змінених життів. Але весь феміністичний галас довкола цих проектів приховував неприємний збіг: мікрокредити множилися, а держави облишили макроструктурну роботу боротьби з бідністю — роботу, якої дрібні позики аж ніяк не зможуть заступити (Narayan 2005; Eisenstein 2005). І в цьому випадку феміністична критика бюрократичного патерналізму зміцнила неолібералізм. Підхід, що мав на меті трансформувати державну владу у двигун для збільшення повноважень громадян і соціальної справедливості, тепер використовують для виправдання маркетизації та відступу держави.

• *Переозначення феміністичних аргументів за і проти вестфалізму.* Ну і нарешті, як би там не було, а неолібералізм змінив суперечливе ставлення фемінізму до вестфальської схеми. У новому контексті «глобалізації» вже не є самоочевидним той факт, що територіально обмежена держава має бути

5 Я запозичила термін «переозначення» (*resignification*) з Butler 1994.

6 З приводу цієї зміни в граматиці політичних вимог див. Fraser 1995.

7 Щодо інтерпретації психоаналізу як духу «другої індустріальної революції», що завершується розглядом фемінізму як духу «третьої», див. Zaretsky 2008.

8 «Скляна стеля» (англ. *glass ceiling*) — бар'єр, що перешкоджає певній суспільній групі (в даному випадку жінкам) підніматися вище у суспільній ієрархії. — Прим. перекл.

9 Термін «тріангуляція» з'явився в політичному дискурсі за часів президентства Білла Клінтона в США і позначає тактику, що має на меті примирення чи задоволення як лівих, так і правих сил. Для цього політик видає за свої аргументи своїх політичних опонентів. — Прим. перекл.

єдиним легітимним осередком обов'язків та боротьби за справедливість. Феміністки приєдналися до охоронців довкілля, активістів правозахисного руху та критиків СОТ у сумнівах щодо цього. Мобілізуючи поствестфальські сили, які залишалися зайвими у державному капіталізмі, вони взяли за боротьбу проти несправедливостей без кордонів, маргіналізованих та проігнорованих у попередню епоху. Застосовуючи нові комунікаційні технології для налагодження транснаціональних мереж співпраці, феміністки започаткували інноваційні стратегії, такі, як «ефект бумеранга» — мобілізацію громадської думки на глобальному рівні, щоб висвітлити зловживання на місцевому рівні та присоромити держави, які закривають на них очі (Keck and Sikkink 1998). Результатом стала багатообіцяюча нова форма феміністичного активізму — транснаціональна, багатогранна, поствестфальська.

Але транснаціональний поворот теж мав свої нюанси. Часто загнані в кут на державному рівні, багато феміністок спрямували свою енергію в роботу на «міжнародній» арені, особливо під час низки конференцій, пов'язаних з ООН, у Найробі, Відні, Пекіні і так далі. Вибудовуючи «глобальне громадянське суспільство», щоб задіяти нові важелі глобального правління, вони загрузили посеред тих самих проблем, про які йшлося раніше. Наприклад, кампанії на захист прав жінок зосереджувалися переважно на питаннях насильства та репродукції на противагу, наприклад, бідності. Затверджуючи розкол часів холодної війни між громадянськими та політичними правами з одного боку та соціальними й економічними правами з іншого, такі зусилля були спрямовані більше на визнання, аніж на перерозподіл. Крім того, ці кампанії посилювали зрощення феміністичної політики зі сферою діяльності НДО, поглиблюючи прірву між професіоналами та місцевими групами, а також забезпечуючи непомірний вплив англословянської еліти. Подібна динаміка характеризує й феміністичну діяльність щодо політичного апарату ЄС — особливо зважаючи на брак по-справжньому транснаціональних жіночих рухів у європейському масштабі. Отже, феміністична критика вестфалізму виявилася суперечливою в епоху неолібералізму. Похвальна на перших порах спроба розширити простір справедливості за межі держави-нації у підсумку прислужилася адміністративним потребам нової форми капіталізму.

Тож загалом доля фемінізму в неоліберальну епоху парадоксальна. З одного боку, порівняно дрібний контркультурний рух попереднього періоду зростав у геометричній прогресії й успішно поширював свої ідеї по всьому світу. З іншого ж боку, феміністичні ідеї

зазнали ледве вловимого зсуву валентності у новому контексті. Однозначно емансипативна в епоху державного капіталізму, критика економізму, андроцентризму, етатизму та вестфалізму сьогодні видається сповненою неоднозначності, схильною служити легітимації потреб нової форми капіталізму. Адже цьому капіталізму значно простіше мати справу з вимогами визнання, аніж з вимогами перерозподілу, в той час як він розбудовує новий режим нагромадження на основі оплачуваної жіночої праці та намагається позбавити ринки соціального регулювання, щоб іще вільніше діяти в глобальних масштабах.

Відкрите майбутнє?

Але сьогодні цей капіталізм сам стоїть на критичному роздоріжжі. Безперечно, глобальна фінансова криза та явно постнеоліберальна відповідь на неї передових держав, які всі без винятку повернулися в кейнсіанство, започаткували кінець неолібералізму як економічного режиму. Обрання Барака Обами, можливо, є сигналом рішучого заперечення — навіть якщо воно йде із самого черева звіра — неолібералізму як політичного проекту. Можливо, ми бачимо ранні зворушення нової хвилі мобілізації, що має на меті озвучити альтернативу. І тоді, цілком можливо, ми стоїмо на порозі ще одної «великої трансформації», такої ж масштабної і глибокої, як і та, яку я описала.

Якщо так, то форма майбутнього суспільства стане об'єктом гострих суперечок у найближчий період. І фемінізм відіграватиме суттєву роль у цих суперечках на двох різних рівнях: по-перше, як соціальний рух, перипетії якого я простежила вище — цей рух докладе зусиль, щоб наступний режим інституціалізував зобов'язання щодо гендерної справедливості. По-друге, як загальна дискурсивна модель, яка більше не належить феміністкам і яку вони не контролюють — порожній означник блага (мабуть, схоже функціонує термін «демократія»), який може і буде використовуватися для легітимації різноманітних сценаріїв, не всі з яких сприятимуть гендерній справедливості. Будучи породженням фемінізму в його першому значенні соціального руху, це друге дискурсивне значення «фемінізму» вийшло з-під контролю. Оскільки дискурс відокремлюється від руху, рух дедалі частіше стикається зі своєю тінню, химерним двійником, якого неможливо ані прийняти, ані цілком зректися¹⁰.

10 Цю формулу — «фемінізм та його двійники» — можна успішно застосувати до президентських виборів 2008 року в США, де моторошними двійниками були як Хіларі Клінтон, так і Сара Пейлін.

У цьому есе я змалювала бентежний танок цих двох фемінізмів у переході від державного капіталізму до неолібералізму. Що можна з цього висувати? Однозначно не те, що фемінізм другої хвилі зазнав поразки, ані що його слід ганити за триумф неолібералізму. Звісно, феміністичні ідеали не є за своєю суттю проблематичними, і вони не конче приречені на те, щоб їх переозначували на користь капіталізму. Натомість мій висновок у тому, що ми, для кого фемінізм є передусім рухом за гендерну справедливість, мусимо досягти історичної самосвідомості, адже ми діємо на території, де також сновигає наш моторошний двійник.

З цією метою повернімося до питання: що саме може пояснити наші «небезпечні зв'язки» з неолібералізмом? Чи ми є жертвами нещасливого збігу обставин, які опинилися не в тому місці і не в той час і стали здобиччю найбільш опортуністичного спокусника — капіталізму, неперебірливого у виборі перспективи, яку готовий інструменталізувати, навіть якщо та за своєю суттю йому цілком чужа? Чи може, як я зауважила раніше, є якась таємна вибіркова спорідненість між фемінізмом та неолібералізмом? Якщо вона й існує, то полягає у критиці традиційної влади¹¹. Ця влада є давнім об'єктом боротьби феміністичного активізму, який щонайменше з часів Мері Волстонкрафт намагається звільнити жінок з-під персоналізованого підпорядкування чоловікам: батькові, братові, священику, старійшині чи чоловікові. Але традиційна влада в певні періоди також стає на перешкоді розширенню капіталізму як частини соціальної дійсності, в яку історично були вписані ринки і яка обмежувала економічну доцільність у певних сферах¹². На даний момент виглядає на те, що ці дві форми критики традиційної влади — феміністична і неоліберальна — зійшлися.

І навпаки, фемінізм та неолібералізм розходяться щодо питань посттрадиційних форм гендерної підлеглості — щодо обмежень у житті жінок, які не набирають форми персоналізованого підпорядкування, але виникають зі структурних та систематичних процесів, за яких дії багатьох людей опосередковуються в абстрактний чи знеособлений спосіб. Парадигматичним прикладом є характеристика Сюзан Окін «циклу соціально спричиненої і різко асиметричної незахищеності у шлюбі», коли традиційна відповідальність жінок за виховання дітей впливає на формування ринків праці їм на шкоду, і в результаті утворюється

нерівність у владних повноваженнях на економічних ринках, що в свою чергу підсилює й погіршує нерівний розподіл влади в сім'ї (Okin 1989: 138). Ці процеси підпорядкування, опосередковані ринком, є основою неоліберального капіталізму. Тому сьогодні вони мають стати основним центром феміністичної критики, оскільки ми намагаємося відмежуватися від неолібералізму й уникнути переозначення в його рамках. Звісно, це не означає покинути боротьбу проти традиційної чоловічої влади, яка залишається необхідним моментом феміністичної критики. Натомість це означає, що слід розірвати ланку переходу від цієї критики до її неоліберального двійника — передовсім налагоджуючи зв'язок між боротьбою проти персоналізованого підпорядкування з критикою капіталістичної системи, яка, нібито обіцяючи звільнення, насправді замінює одну форму домінування іншою.

Сподіваючись дати поштовх реалізації цього плану дій, я би хотіла востаннє звернутися до моїх читачів точок феміністичної критики:

- *Постнеоліберальний антиекономізм*. Ймовірний відхід від неолібералізму дає можливість відродити емансипативну обіцянку фемінізму другої хвилі. Якщо ми приймемо тривимірне трактування несправедливості, то зможемо поєднати у більш збалансований спосіб виміри перерозподілу, визнання та репрезентації, розрізнені у попередню епоху. Засновуючи ці доконечні аспекти феміністичної критики на оновленому розумінні соціальної цілості, ми повинні поєднати феміністичну критику з критикою капіталізму і тим самим заново утвердити фемінізм як частину лівого руху.

- *Постнеоліберальний антиандроцентризм*. Окрім того, можливий перехід до постнеоліберального суспільства дає шанс розірвати штучний зв'язок між нашою критикою сімейного заробітку та гнучким капіталізмом. Поновлюючи критику андроцентризму, феміністки почнуть боротися за форму життя, яка усуває з центральних позицій оплачувану працю і надає цінності нетоварній діяльності, включно з роботою з догляду. Ця робота, яку досі переважно виконують жінки, повинна стати цінованим складником гідного життя кожного.

- *Постнеоліберальний антиетатизм*. Критика неолібералізму також дає шанс розірвати зв'язок між нашою критикою етатизму й маркетинговою. Повернувшись до ідеалів учасницької демократії, феміністки зможуть тепер боротися за нову організацію політичної влади, яка підпорядковує бюрократичний менеджеризм владному уповноваженню громадян. Головне при цьому не розпорошувати, а зміцнювати громадську владу. Таким чином учасницька демократія, якої ми сьогодні дошукуємося,

11 Цією думкою я завдячую Елі Зарецькій (особисте спілкування). Пор. Eisenstein 2005.

12 В окремі періоди, проте не завжди. У багатьох контекстах капіталізм скоріше здатний пристосуватися, аніж кинути виклик традиційній владі. Про включення (*embedding*) ринків див. Polanyi 2001.

використовуватиме політику, щоб приборкати ринки і керувати суспільством в інтересах справедливості.

• *Постнеоліберальний антивестфалізм*. Насамкінець, криза неолібералізму є можливістю продуктивно вирішити наше давнє суперечливе ставлення до вестфальської схеми. З огляду на транснаціональний масштаб капіталізму сьогодні необхідні громадські сили, які неможливо згуртувати лише в межах територіальної держави. Тому в цьому випадку завданням є покласти край винятковій ідентифікації демократії з територіально обмеженою політичною громадою. Приєднуючись до інших прогресивних сил, феміністки зможуть боротися за новий, поствестфальський

лад — багатогранний і демократичний на кожному рівні. Поєднуючи мережевість із залученням, це нове згрупування демократичних сил мало би виправити прояви несправедливості у кожній сфері, за всіма векторами і в будь-яких масштабах, включно з виявами несправедливості без кордонів.

Тож я хочу сказати, що зараз час феміністкам мислити масштабно. Ставши свідками того, як наступ неолібералізму інструменталізував наші найкращі ідеї, ми маємо скористатися сьогоднішнім просвітом, щоб повернути їх собі. Користаючись моментом, ми, можливо, зуміємо скерувати напрямок неминучої трансформації в бік справедливості — і не лише у питаннях гендеру.

Посилання:

Alvarez, S., 1999. *Advocating Feminism: The Latin American Feminist NGO "Boom"* in International Feminist Journal of Politics, vol. 1, no. 2, 1999.

Barton, C., 2004. *Global Women's Movements at a Crossroads* in Socialism and Democracy, vol. 18, no. 1, 2004.

Boltanski, L. and Chiapello, È., 1999. *The New Spirit of Capitalism*, London 2005 [Paris 1999].

Butler, J., 1994. *Contingent Foundations* in Benhabib, S., Butler, J., Cornell, D., and Fraser, N., 1994. *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange*, London.

Eisenstein, H., 2005. *A Dangerous Liaison? Feminism and Corporate Globalization* in Science and Society, vol. 69, no. 3, 2005.

Fraser, N., 1995. *From Redistribution to Recognition?* in New Left Review 1/212, July–August 1995.

Fraser, N., 2005. *Reframing Justice in a Globalizing World* in New Left Review 36, November–December 2005.

Keck, M. and Sikkink, K., 1998. *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, Ithaca, NY.

Narayan, U., 2005. *Informal Sector Work, Microcredit and Third World Women's "Empowerment": A Critical Perspective*, paper presented at the xxii World Congress of Philosophy of Law and Social Philosophy, Granada, May 2005.

Okin, S. 1991. *Justice, Gender and the Family*, New York.

Polanyi, K., 2001. *The Great Transformation*, Boston.

Pollock, F., 1982. *State Capitalism: Its Possibilities and Limitations* in Arato, A. and Gebhardt, E., eds, 1982. *The Essential Frankfurt School Reader*, London.

Zaretsky, E., 2008. *Psychoanalysis and the Spirit of Capitalism* in Constellations, vol. 15, no. 3, 2008.

«Ніхто за нас, крім нас самих — робітничого класу — не відповідає»

Інтерв'ю **Анастасії Рябчук**
із **Оленою Масловою**

Олена Маслова — шахтарка, профспілкова активістка, голова Гендерного комітету Незалежної профспілки гірників України в м. Кривий Ріг.

— Чи не могли би Ви для початку розповісти про Вашу профспілкову діяльність? З ким Ви працюєте? Які питання Вас турбують найбільше?

— Взагалі, дуже складно нашій профспілці працювати. Молодь боїться, бо деяких речей не знає. У мене є можливість читати політінформацію, я сиджу і розказую хлопцям про КЗпП, про колективний договір. Договір наш перевели в цифру, в електронний формат. Кажу: «Хлопці, всі охочі залишають свою електронну адресу і вам електронкою приходить основний документ, — внутрішній, — за яким ви живете». Бо той, хто володіє інформацією, може хоч якось визначитися. Бо багато чого не знають. Про жіночу працю: жінкам не хочуть оформляти регрес. Кажуть, що ви сигналісти, ви машиністи, у вас шкідливості немає. Машиністкам підйомних установок познімали «шкідливість». Люди пропрацювали там по десять, по п'ятнадцять років, керуючи підйомною установкою, а їм урешті кажуть, що у вас запиленості немає, у вас немає там шести тисяч, на вас не впливає висока напруга, тобто жіночий організм, виявляється, краще, ніж організм шкура адаптується до всіх цих речей. Тобто ми як розмінна монета: мужики не хочуть іти на цю роботу, бо дві тисячі «брудними» їх не влаштувають. Жінку влаштують навіть дві тисячі, жінка після зміни піде ще підробляти: мити підлоги, підмітати

ринки — щоб прогодувати свою дитину. Альтернативи в нас немає як такої. Так само в магазинах дівчата, які торгують. Вони працюють, отримують заробітну плату в конверті. От, наприклад, у супермаркеті «Парус»: вони виграють за рахунок того, що у них працівники оформлені на мінімальну заробітну плату, але працюють більш ніж дванадцять годин. Облік робочого часу зовсім не такий, як повинен бути.

— Неформальний?

— Так. І це в нормальних магазинах або в нормальних супермаркетах. І вони бояться з цим боротися: там пакувальниця стоїть шіснадцять годин і їй кажуть: «Ти зобов'язана». В основному це жінки. Якщо чесно, дуже складно створювати профспілку, або пояснювати людині, що є КЗпП і ти маєш право користуватися Конституцією, законодавством. Якщо людина приватний підприємець, вона зарплату отримує по мінімуму, соціальних гарантій ніяких. Ми з цим уже п'ять років боремося. Як можна створити профспілку серед приватних підприємців? Крім працівників супермаркетів, є ще водії маршрутних таксі. Ось вам у Києві ця проблема знайома — знавіснілі водії маршрутних таксі. Коли відкриває маршрутку двері, стоїть бабуся і питає: «А за пільговим можна?» А він їй гаркає: «А не пішла би ти, бабусю, пішки або

тролейбусом?» Чули-бачили таке? А ніхто з вас не спитав себе, адже в бюджеті міста закладені кошти на компенсації, при чому це в обов'язковому порядку і прокуратура переслідусь, якщо пільгові кошти не перераховують... кому? Не питали ви, кому? Проводять тендер, так? Проводять тендер на маршрутку. Цей тендер виграє зазвичай один дуже великий приватний підприємець, у якого є розрахунковий рахунок. От він каже: у мене велике підприємство, у мене там сорок вісім тисяч маршрутних автомобілів. Пасажирських — таких, як вам треба. Насправді у нього цих маршрутних таксі немає, він потім бере цей ось свій «виграш», розподіляє по шматочках і роздає підрядникам та субпідрядникам. Водії маршрутних таксі виявляються взагалі четвертими або п'ятими людьми, які там працюють. І не дай бог аварія! Бо він найманий працівник невідомо якого роботодавця, бо він найманий працівник навіть не власника маршруту, а власника автомобіля. А власник автомобіля ніякого стосунку не має до ось цього тендеру. Він просто здав автомобіль в оренду. Невідомо кому. Ось чому ці гроші осідають на рахунках людини, яка виграла тендер — це великі дуже суми.

За це ніхто не береться. Як там створити профспілку? У водіїв пільги — божевільні. У далекобійників, у водіїв пасажирських автобусів, міжміських автобусів — там пільги практично як у шахтарів. Але! Хлопці за кермом по 18-20 годин, обідньої перерви немає, заправляються за свій рахунок, господарям вони повинні віддати 700-800 гривень виручки, за свій рахунок заправитися, а що залишиться він уже принесе додому. А це іноді, ну, двісті, іноді сто. У хороший, урожайний день, коли пощастило, це може бути гривень п'ятсот. Ось це ті люди, які вас возять. І мене в тому числі. Тобто є такі питання страшні, які можна висвітлювати і висвітлювати! Чому такі аварії страшні? Бо людині просто... він приїжджає в Київ, так? Сідає возити вас — купує всі ці довідки, все інше. Це все купується і продається. Ніхто не відповідає, якщо, не дай бог, аварія, та ще й зі смертельним результатом. Ви ж кінців ніде не знайдете! У людей немає навіть місця, де сходити в туалет або поїсти. І далеко ходити не треба! Кругом як жіночі, так і чоловічі проблеми!

— А де ви на шахті ходите в туалет? Ви казали, що «не відходячи від робочого місця»...

— Так. У мене є 15 хвилин для відпочинку, і в ці 15 хвилин я мушу десь побігти, сховатися... ні, ніхто не піднімається наверх! (Сміється) Зараз працюю на мінус дев'ятисотому горизонті. Це означає без виїзду на поверхню, тобто на мінус дев'ятсот — машинне відділення (це на майже кілометровій глибині), а ми

їздимо до мінус 1500. Між горизонтами там відстань 75 метрів. Машиністи підйомної установки теж — куди? Це хіба що ми зупиняємо підйомну і він біжить десь... Раніше тут були туалети — це ще в радянський час, коли ці вагони вивозили, коли були спеціально відведені місця. Зараз цього немає.

— Так там же тоді просто смердить... у цих...

— Так. Бо їсти — можна почекати, а все інше — не зовсім (сміється). Велика територія, можна десь забігти. Ну, не далеко. Бо треба повернутися. Це така дрібниця — дрібниця, а неприємна. Те саме — поїсти.

— А скільки годин тривають зміни?

— Я маю працювати 8 годин, і перерви у мене нема. Бо в мене гнучкий графік, постійно роз'їзди, передача матеріалів — так само і в інших. Є просто час перевірки стовбура або якісь іще роботи. Там, шматочок буквально, 15-10, іноді 20 хвилин. Годину безперервно працюєш. У колективному договорі записано: 15 хвилин щогодини мають бути надані для відпочинку, але цей час не додається. Тобто якщо ти цієї години не відпочив, то наступної ти відпочиваєш 15 хвилин, а не півгодини. Це документ, який не можна порушувати. Хоча простій з вини виробництва оплачують нам у стовідсотковому розмірі. Існує, скажімо, ергономіка робочого місця стоячи і сидючи. Цього всього зараз не дотримуються. Бо є проект мінімальний, так? Але ніхто не думає, що в підземній стовбуровій потрібно перебувати 8 годин на горизонті. В будці сигналіста, на моєму робочому місці, нема ні лавочки, ні опалювального елемента. І так на кожній шахті. Тобто це не передбачено: нам не треба ні сидіти, ні стояти, ні чаю нам не треба — нічого. (Сумно, з образою) Там, знаходимо вихід із ситуації: коли є можливість, майстер дозволив — вискочили на поверхню. Але це на основному стовбурі. А якщо ось такий допоміжний або... це називається «сліпа допоміжна», бо там у центрі, всередині шахти далеко переїзди, тобто виїзду на поверхню немає, хіба що машиністу, і то! Нам не можна там перебувати. Моє робоче місце безпосередньо на горизонті. Іноді таке буває, що до нудоти накатаєшся, бо швидкість від 3 до 5 метрів на секунду. Я вже сміявся: наш гімн сигналістів, кажу, співав Сюткін — «42 хвилини під землею туди сюди, сюди туди». Це, кажу, не про метрополітен! (Сміється.) Це про нас!

— Скільки жінок з вами працює в таких умовах?

— Тільки на моїй дільниці — сорок дві, це без машиністок підйомних установок. Це все жінки: двадцять

із хвостиком підземних і п'ятнадцять-двадцять поверхневих сигналісток. Бо є підземні, а є поверхневі, але теж вони у шкідливому списку. Машиністки — теж там у нас ділянка на сто двадцять людей, виходить, що більш ніж вісімдесят із них — жінки. Решта — слюсарі, стовбуровики, — там різні є професії. Але питання в тому, що премії не платять тільки сигналістам і машиністам, і саме підземним. А машиністи зазвичай поверхневі (там в залежності від навантаження), але цим теж ніхто не хоче займатися. Дівчата і нормувальника викликали, і говорили, що завантаженість стовбура дуже велика, але... В принципі, вони розуміють, що ми безсилі. Йти нам нікуди, бо кожен працював, хто п'ять років, хто шість, хто десять... Ніхто не розвернеться просто так і не піде.

— Але, з іншого боку, і працедавцю ж не так легко знайти вам заміну, якщо ви будете протестувати.

— Ну, скажімо так. Машиніст підйомної установки — професія справді дуже складна, але у нас дівчата стараються мати по кілька професій. Тобто якщо ти оператор, то намагаєшся також отримати посвідчення сигналіста, машиніста насосних установок, машиніста підйомної установки, щоб потрапити під землю. Бо всі розуміють, що це реальний шанс після сорока п'яти років почувати себе людиною. Вибачте, отримувати пенсію 2700 і півтори тисячі заробітну плату... в підсумку виходить чотири, майже чотири. На чотири тисячі можна себе бодай відчутти людиною — дозволити собі купити ті продукти, які ти хочеш, ті речі, які ти хочеш.

— Тобто люди поєднують і пенсію, і зарплату?

— А ніхто не буде після сорока п'яти йти, усі працюють до п'ятдесяти! (Імпульсивно) Тому мені було би дуже цікаво запросити пана Тігіпка під землю, щоб він усвідомив, чому у нас люди працюють на добровільних каторжних роботах і після пенсії. Це знущання. От кажуть: жінки живуть довше, ніж чоловіки, тому жінкам треба збільшити пенсійний вік. Добре, я розумію, якщо людина папери перебирає. Ви уявіть собі лікарку-хірурга — а є жінки хірурги, гінекологи, рентгенологи — якій сімдесят років. Ви дозволите себе різати людині в такому віці? А людина ще до пенсійного віку не дожила, так? А наукою доведено, що після п'ятдесяти реакції у людини вже починають бути зовсім не такими, як у молодому віці. Точно так само і у нас: жінки і будуть сидіти до п'ятдесяти і до п'ятдесяти п'яти, і намагатися залишитися в хорошій формі, лише б тільки отримувати гідну заробітну плату. Бо півтори тисячі, до двох, і чотири тисячі — це

суттєва різниця. І якби платили нормальну заробітну плату, жінкам у тому числі, ніхто би там не сидів, усі би давали дорогу молоді.

— Ви казали про третину жінок на шахтах — це ті, що під землею, чи...

— Так, тільки під землею.

— А обмеження глибини, куди вже не можуть жінки заходити?

— Ні, обмеження навантаження. Ось, припустимо, є перелік — я не пам'ятаю, десь там він повинен бути в документах. Перелік професій, заборонених для жінок. Там перелік із сорока професій. А на інших роботах можна використовувати працю жінок, якщо у жінки вистачає кваліфікації. От, припустимо, навіть специфіка така: жінка не піде бурити. Роздавальником вибухових матеріалів може й піде, але це жовті руки... хоча от, жінки на Сухій Балці ще років вісім-десять тому працювали. Це жовті руки, це прямий контакт із вибухівкою, це кислота... тобто це не для материнства роботи. Втім, і у нас теж не фонтан. Тобто немає обмежень саме в цьому питанні. Бурити жінка, природно, не зможе, бо сімдесят кілограм тримати над головою... через фізичні, скажімо так, дані. Але ось чому серед жінок нема жодної начальниці дільниці, хоча це переважно інтелектуальна праця? Теж питання. Хоча начальник не бурить, він організовує роботу.

— І чому нема жінок на вищих посадах, на Вашу думку?

— Бо це не вигідно. В першу чергу чоловікам. Вони не можуть сприймати жінку як повноцінного партнера. Та іноді жінки у нас і самі винні. Мало жінок, які покладаються на самих себе, на свій розум. В основному пробують якимось пофліртувати. Тобто якби у нас більшість жінок вели себе як рівноцінні партнери і відразу розставляли всі крапки над «і», може, і не було б такої проблеми. А у нас деякі намагаються, скажімо так, за допомогою флірту маніпулювати. Це легкий шлях, а легкий шлях — він веде в нікуди. Тому й до нас таке ставлення. Це дуже складно поміняти. Ще років вісім тому про мою професію деякі товариші думали, ніби ми під землею штатні шльондри. Я працюю чотирнадцять років у шахті, мої дитини було роки три, коли я пішла туди працювати. І коли мої знайомі дізналися, що я йду саме туди, саме в цю професію, вони всі: «Ти куди? Ти що, з глузду з'їхала?» (Пародіює міщанський говір) Це зараз вони

поважають мою професію і, в принципі, розуміють і бачать, як ми там працюємо і що ми там робимо. А в голові обивателя жінка під землею, при великій кількості чоловіків, готова як кішка, задерши хвіст і розсунувши лапи, стрибати в різні боки. Ні, це зовсім не так. Від нас залежить життя і здоров'я людей, тих же чоловіків. Коли якась ситуація складна — пожежа в шахті, травма серйозна — ми опиняємося поруч першими. У нас фельдшерки-жінки теж під землею працюють, у підземному медпункті — це відважні жінки, бо травми бувають дуже складні, дуже серйозні. Потрібно не розгубитися, вчасно допомогу надати, зорієнтуватися. Бо це замкнутий простір, це складно. У мене за чотирнадцять років були три пожежі. Під час одної пожежі з мене зривали саморятівник. Хоча я зобов'язана до останнього возити людей у цьому диму і перевозити їх з горизонту на горизонт, щоб усі пішли. Ось цей стереотип, що жінка в шахті, серед великої кількості чоловіків, легко доступна, було дуже складно зламати. Жінки самі йшли на поводу в чоловіків і думали, що вони потрапили там у рай. Може бути. У надії вдало вийти заміж вони дуже по-дурному вчиняли. Зараз, в принципі, вже такого немає.

— *А самі чоловіки як ставлять до Вашої роботи? Чи вони підтримують Ваші вимоги підвищення зарплати? Ті чоловіки, що працюють разом з Вами?*

— Справа в тому, що наші нас підтримують. Але у них настільки складна своя робота, що їм швидше потрібна наша підтримка. Ось Іра Нестерова залишилася під землею. Вона страйкувала проти цього неподобства, бо норми виробітку збільшуються кожного разу.

— *Це та жінка, яка вагітна лишилася страйкувати під землею, так?*

— Зараз Кукусіку вже два з половиною роки... Так, вона була на перших тижнях. Вона дуже вольова жінка і втомила від цього неподобства. Вона сказала «ні, я не вийду». У нас було кілька акцій, кілька страйків. Хлопці залишалися під землею — просто відпрацьовували зміну і не виїжджали. Хоча за гірничим законом нам заборонено страйкувати під землею. Ми можемо організовувати пікети, акції. Я пропонувала вантаження перекрити. Якщо ви перекриєте відвантаження руди, до Вас прислухаються. Але перш ніж робити такі речі, потрібно оформити свої претензії. Чоловіки будуть у будь-якому разі нас підтримувати, бо вони... шахтарі, гірники. Це окрема когорта, це свій характер. Під землею слабаки не тримаються, цих людей робота вичавлює. Півроку, рік, і все — людина

ламається і йде. А ті, хто довго працює, і хто вже розуміє, про що йдеться, вони не розділяють нас і себе. Але у них справді дуже багато своїх проблем. І якщо ми до них звернемося: «Хлопці, підтримайте, допоможіть!» — то ми можемо їх спровокувати. Тобто ми почнемо першими обурюватися. І розповідати, чого нам не вистачає, що це несправедливо! (*З наголосом на останньому слові.*) І тоді почне підніматися повністю все — вся оця купа проблем, яка накопичилася. Це і обман робітника за часом, за відпустками та за графіками, недоплати, тарифи, це ціла маса піде за нами відразу. Я ж кажу, бракує тільки одного спалаху.

— *І що може таким спалахом бути? От як Ви уявляєте?*

— Все-таки я хочу, щоб реакція була керованою. У шахті є таке поняття, як спрямований вибух. І в кар'єрі теж є таке поняття. Ось те, що буде спрямованим вибухом, воно принесе користь. А якщо це буде безглуздий крик у порожнечу, він нікому не потрібен, це принесе проблеми. Як працівникам, так і їхнім родинам. Потрібно людей до цього готувати, потрібно показувати альтернативу, що можна добиватися чогось більш мирним шляхом. Хлопці, якщо нас не почують на Перше травня, ми пропонуємо протягом місяця оформляти, бо є процедура вступу до трудового конфлікту. Це тягнеться, місяцями, роками ніхто цього не вирішує. Пришвидшити цей процес можна, тільки заявивши про себе привселюдно. Вугільникам легше про себе заявляти, бо частина вугільних підприємств належать державі. Тобто вони можуть ще основи якісь потрясти. А залізнорудна промисловість, на жаль, у приватному секторі. Коли укладали колективний договір, дуже сильно вперлися. Ми пропонуємо адміністрації, припустимо, якісь свої умови тарифу — ось це, ось це і ось це. Три сторони — незалежна профспілка, звичайна профспілка та представники роботодавця. Представник роботодавця каже: хлопці, ось основа колективного договору, це галузева угода. Вугільники галузеву угоду на рівні держави уклали. Тобто це мінімальні гарантії для працівників вугільної промисловості, виходячи з яких уже можна укладати колективні договори. Для кожного підприємства окремо. У нас же галузевої угоди для гірничорудної промисловості не було. (*Питає у бік.*) До червня місяця не було галузевої угоди, Петрович? Так, бо у травні ініціювали укладення колективного договору. Тоді нам пояснили, що ми будемо чекати, поки галузеву угоду окремо укладуть з Ахметовим, окремо з Коломойським — тобто з тими людьми, які тримають акції нашого підприємства. І сидимо всі і дивуємося: як ми живемо, де ми живемо — не зрозуміло. Тобто ніхто за нас,

крім нас самих — робітничого класу — не відповідає. Бо держава зробила ось так: ви зараз у приватному секторі, є органи перевірки, «Держгірпромнагляд». А коли я питала представника «Держгірпромнагляду» (у Міністерстві вугільної промисловості був з'їзд голів), кажу, Ви розумієте, нас намагаються вивести в аутсорсинг — сигналістів та машиністів — у підрядники, щоб позбавити нас якихось... ну, ми побороти цю проблему, ми це зупинили, звісно, але це коштувало дорого. І представник каже: це не для преси? Я кажу, ні, не для преси. А він каже, у нас функція — яка? Я кажу, яка? Ви ж повинні за безпеку людей пережити! Виробництво все-таки шкідливе, так? «Зараз, у Вашому випадку, ми повинні просто перевірити, чи провели вам начитку з техніки безпеки, чи є у Вас папірці, чи розписалися ви в документах» — раз на три місяці ми розписуємося, в журналах з техніки безпеки, що ознайомлені і т.п.

— *Тільки це їх цікавить? (Сміється)*

— Це держава, яка має переживати за свої надра, за своїх людей. Більша частина з нас отримує регреси. Через польові бронхіти тощо. Ми не можемо дозволити собі поїхати оздоровитися, бо у жінки заробітної плати не вистачить на путівку, навіть на соціальну — просто не вистачить. Ось я, зі своєю заробітною платою, не можу купити путівку за чотири з половиною тисячі гривень.

— *А дитину не можна взяти з собою?*

— Сімейних путівок теж нема. У нас є профілакторій при КЗРК і при «Сухій балці» — при будь-якому підприємстві. Раніше, років 12 тому, поки частина акцій була у держави, ці сімейні путівки були, а зараз їх просто нема. Тобто я не можу з собою дитину взяти. А потім у нас запитують... Існує ще така річ цікава, як Комісія щодо лікарняних листів. Уявіть: людина захворіла, і дають їй лікарняний, усе як годиться: фонд соціальний попросив, щоб по закону протягом десяти днів комісія вирішила, страховий це випадок чи не страховий — не травма, а просто захворювання, це новий закон. І у нас створили Комісію щодо лікарняних листів. Я, скажімо, полежала в лікарні — перші п'ять днів мені платить роботодавець, а решту мусять виплатити фонд соціального страхування. Але мені закрили лікарняний у двадцятих числах, так? Це п'ятниця, у мене субота-неділя робочі дні. Я не можу в п'ятницю лікарняний здати на оплату, бо мушу дочекатися понеділка — щопонеділка у нас у кабінеті директора збирається Комісія щодо лікарняних листів. Сидить вісім людей, які абсолютно не мають

стосунку до медицини, і запитують: а чому Ви, любий мій товаришу, захворіли? (*З гіркотою. Гмикає.*) І ось цим питанням тебе вганяють у ступор. Я намагаюся пояснити: хлопці, вони порушують закон — ваш діагноз ніхто не має право озвучувати, це порушення приватності ваших особистих даних. І це порушення Закону про збереження медичної таємниці. А це привселюдно озвучується! У нас навіть був такий смішний випадок, коли тільки починалася ця Комісія щодо лікарняних листів, це було років вісім-десять тому. Ну, так сталося... у жінки був аборт за медичними приписами — висока температура і т.д. Ясна річ, це оплачувані лікарняні на три дні. Вона приходить з цим лікарняним, і стоїть черга з людей з лікарняними і чекають, поки всім підпишуть. Вона заходить так тихесенько, цей лікарняний тримає в руках — звісно, там по-латині написано — а колишній начальник виробничого відділу (зараз він не працює, вже дуже давно) теж ж зразково-показову прочуханку влаштовує: сидить, дивиться цей лікарняний, хоча нічого там не розуміє. Поруч сидить фельдшерка, штовхає його: підписуй, підписуй! А він з розумним виглядом говорить, ну, Римо Михайлівно (а дівчина молода), ну, і розкажіть, як це у вас вийшло? Та стояла-стояла, спочатку розгубилася, а потім каже: Вам тут прямо показати, чи ми вийдемо в іншу кімнату? (*Сміється.*) Тобто це нонсенс. Коли людина, що не має ніякого відношення до лікарні... і він не один там сидить — це сидить техніка безпеки, представник від профспілки, представник від адміністрації... ось як це можна пояснити? Це теж порушення законодавства, це теж дискримінація! Тобто є ціла купа всього, про що можна розповідати нескінченно.

— *Ви представляєте незалежну профспілку, то скільки в ній людей взагалі??*

— Давайте будемо говорити так. Дуже багато людей, які розчарувалися взагалі у всьому і не належать ні до якої профспілки. Ось приблизно з одинадцяти тисяч працівників до жодної профспілки не належать тисяч п'ять — практично половина. Це багато. І хлопці, молодь, не розуміють, чим це загрожує. А решта... ми ділимося майже 50 на 50. Дуже багато йде тиску на представників незалежної профспілки, тільки тому, що ми інакшодумці і не даємо можливості роботодавцю робити, що він хоче. Навіть, якщо нас в кількісному відношенні набагато менше, але ми є призвідниками протестів. А ось звичайна профспілка металургів і гірників, вони займаються в основному соціальними питаннями: спортивними змаганнями, звільненнями-нагородженнями — це не те, що потрібно.

Скажімо, яскравий приклад був. Був страйк, залишилися хлопці під землею, приїжджають представники Профспілки гірників і металургів з представниками адміністрації. І кажуть: чого ви тут, біомаса, сидите? Це представник профспілки! Дуже великої профспілки... У нас просто люди ще не усвідомлюють функцію профспілки, і це теж треба людям пояснювати. У мене запитують: ну, а що толку? Я, кажу, хлопці, я Вам пояснюю: путівку соціальну Ви можете отримати безпосередньо — від фонду соціального страхування. Єдина причина, чому це проводиться через рахунки профспілки — бо рахунки профспілок не оподатковуються. Ось тому і легше через профспілку вам її донести. Ну, щоб ви не бігали там туди-сюди, вам це все через профспілку пропонують. Кажу, цим може займатися будь-який заступник начальника ділянки. Але! Якщо буде реорганізовано підприємство, ті, хто не перебуває ні в якій профспілці, підуть у першу чергу. Законодавством профспілці дано 15 днів для того, щоб визначити, чи можна цю людину звільнити, чи ні, і винести своє рішення. Потім, за три місяці до масового звільнення людей, подається заява у бюро з працевлаштування (це державні органи) та у профспілку. Процедура банкрутства теж без профспілки не обходиться. Кажу, якщо ви не хочете залишитися за парканом чи в один прекрасний момент прийти на роботу — а Вам кажуть: я з тобою буду розривати договір. І зараз роботодавцю не обов'язково це мотивувати: ось я сьогодні не потребую твоїх послуг,

усе — розвертається і йде. Якщо ти не належиш ні до якої профспілки, я не зобов'язаний перед тобою звітувати, бо ми з тобою укладали трудовий договір. На моїх умовах, на умовах роботодавця. У державні органи поскаржитися людина не має права, бо вона не у профспілці.

Ось з цієї точки зору я нашій молоді пояснюю функції профспілки. І цей лікнеп молодіжний треба проводити щодня, на жаль. Тому що в школі основи права є, але роль профспілок у житті суспільства не пояснюють. Доводиться заповнювати ось це все. Тим не менше, ми намагаємося охопити. Ось я розмовляла, кажу, хлопці! Наші діти та друзі наших дітей до професії шахтаря ставляться зі зневагою. Чому ви соромитеся своєї професії? Чому ти не хочеш, щоб твоя дитина вивчилася на прохідника? Бо це не престижно, чи бо це дуже важко? Якщо раніше тато був шахтар, то вся родина цим пишалася: у мене батько — ось такий-то, ось такий-то! А зараз, виходить, якщо ти по професії шахтар, ти хтось там знизу, покидьок якийсь, незрозуміло який. Престиж професії потрібно піднімати, ось тому Юрій Петрович організовував кілька разів... Я говорила, що сім'я грає дуже велику в цьому роль: організовуємо сімейні поїздки, намагаємося залучити своїх працівників до поїздок на турбазу в День шахтаря. Щоб діти бачили, що тато не просто після зміни прийшов, випив п'ять крапель і впав, а чимось іще цікавиться в цьому житті, крім роботи.

“Nobody is responsible for us, except ourselves, the working class”

Interview with Olena Maslova

In this interview Olena Maslova, union activist and leader of the gender committee of Independent trade union of miners in Ukraine, describes the daily struggles of her union to improve working conditions, salary and social infrastructure for women miners, who constitute about one third of all workers in Ukrainian mines. She raises issues of gender discrimination at the male-dominated workplace, of special needs of miners who have young children, of conflicts between the independent and the official “yellow” unions, and of ways to raise class consciousness of young miners.

На жіночому дні

Денис Горбач

Денис Горбач — економічний журналіст, активіст Автономної спілки трудящих. qarmati@gmail.com

8 березня одна шоста частина суші відзначати-ме «жіночий день». Переважна більшість населення давно забули, в чому сенс цього свята, яке започаткував знаменитий «марш порожніх каструль» — демонстрація нью-йоркських робітниць, що вимагали 10-годинного робочого дня, поліпшення умов праці і рівної з чоловіками зарплати. Про те, що Міжнародний день солідарності жінок у боротьбі за економічне, соціальне і політичне рівноправ'я — свято соціалістичне, як і Першотравень, сьогодні згадують хіба що праві, які завжди раді приплести сюди то міфічний «день народження Клари Цеткін» (яка насправді народилася 5 липня), то криптоєврейство (нібито це замаскований Пурім) (Кураєв 2010), то зовсім вже абсурдні твердження, ніби спочатку це було професійне свято повій (Цензор.нет 2011). Більшість населення сприймає цю дату як «свято весни», присвячене оспівуванню підпорядкованої ролі жінок як об'єктів естетичного милування, домогосподарок і виробниць потомства. Зайвий вихідний і привід обмінятися товарами народного споживання.

У панівному ліберальному дискурсі не знайшлося місця для згадки того факту, що саме жіночі демонстрації 8 березня (23 лютого за старим стилем) 1917 р. стали початком Лютневої революції. Нечисленні ліберальні феміністки в цей день традиційно нагадують про ганебні гендерні стереотипи та традиційно обурюються появою цих стереотипів в президентському привітанні — щоправда, більшість жінок мало цікавлять проблеми, які вони зачіпають. «Складається враження, що наш “гендер” зачіпає зовсім

не ті соціальні теми, які пострадянські жінки вважають причинами своїх проблем, а, навпаки, відсилає до того, що жінки, які не належать до еліт, навряд чи сприймали б як причину погіршення свого статусу. Якщо жінка в маленькому українському, вірменському або білоруському містечку втратила роботу і віру в себе, чи може їй допомогти семінар з розвитку самосвідомості? Безробітною вона є тому, що єдине містоутворювальне підприємство закрите, і в такому випадку її чоловік так само безробітний, як і вона. Тож гендер “сам по собі” — проблематичний інструмент для концептуалізації пострадянського нерівності», — констатує директорка Центру гендерних досліджень при Європейському гуманітарному університеті Олена Гапова (Гапова 2006).

А от соціально-економічний аналіз гендерних проблем розкриває факти, які безпосередньо зачіпають усіх «милих дам». Так, жінки складають сьогодні абсолютну більшість населення України (54%), але лише 8% «населення» Верховної Ради; вони мають у середньому більш високий рівень освіти, але контролюють лише 5-10% економічних ресурсів; Україна підписала всі можливі конвенції і пакти про гендерну рівність, але зарплата жінок, як і раніше, в середньому на 33% нижча, ніж у чоловіків. «Переважає більшість громадян в Україні впевнена, що якщо жінка має право голосу і право бути обраною, якщо вона має право працювати на практично будь-якій посаді в будь-якій сфері економіки, якщо вона має рівне право на освіту — то з гендерною рівністю в цих сферах все в порядку. Але є різниця між “правом” і

реальною можливістю», — пояснює координаторка Центру дослідження суспільства Оксана Дутчак (Дутчак 2010). І навіть там, де статистика показує втішні показники, варто копнути глибше. Так, 80% держслужбовців в Україні — жінки, але 92% вищих керівних посад (посад першої категорії) займають чоловіки. І це не унікальна біда України. «Якщо жінки мають рівні з чоловіками права, чому бідних жінок більше, ніж чоловіків, особливо у пенсійному віці? Чому середньостатистична працююча жінка як у Великобританії, так і в США досі заробляє дві третини від того, що отримує чоловік за ту саму роботу? Якщо жінки такі “вільні”, чому їх репродуктивна свобода сьогодні під більшою загрозою, ніж 10 років тому? Чому жінки сьогодні більш обмежені у виборі часу для народження дітей?» — запитувала ще в 1990-х американська журналістка, лауреатка Пулітцерівської премії Сьюзан Фалуді (цит. за: Ліва справа 2007).

Згідно з даними ООН, жінки і сьогодні виконують дві третини всієї роботи в світі і виробляють близько 45% всього продовольства, але отримують ледве 10% всієї зарплати і володіють всього 1% нерухомості.

Історично склалося

Можна тішитися, що раніше було ще гірше. Сто років тому жінку в жодній країні світу не вважали повноцінною людською істотою. Практично всі її права, які сьогодні можна уявити (право на життя, на свободу пересування, на працю, на освіту; право голосувати і бути обраною і т.д.) були обмежені. І хоча боротьба феміністок «першої хвилі» за право на вищу освіту, рівні права на володіння нерухомістю і за право голосування почалася ще в кінці XIX ст., у Західній Європі до середини XX ст. заробіток і майно жінки належали чоловікові. У 1911 р. двічі лауреатку Нобелівської премії Марію Кюрі не прийняли до Французької академії наук саме через її стать. А в 1960-х французенці, щоб відкрити рахунок у банку, був потрібен дозвіл чоловіка або батька. Навіть виборче право у Швейцарії жінки отримали тільки в 1970-х.

За словами австралійської публіцистки Джессі Мур, жінок історично розглядали як власність чоловіків: «Жінки стали цінним майном завдяки їхній ролі у виробництві наступних поколінь. Самі по собі вони стали засобом виробництва, тому що лише вони могли виробляти нові людські істоти і, отже, нову робочу силу» (Мур 2009). Експерт Гендерної експертної платформи ДІАЦ «Крона» Людмила Малес у бесіді з автором цих рядків описує гендерний контракт у традиційному суспільстві: «Праця поділяється на жіночу й чоловічу так, щоб виробнича частина жіночої праці

поєднувалася з безперервною репродуктивною працею. Тому жінок не пускали чумакувати, хоча гнали на поле жати. Основна ідея — максимальне заміщення дешевої робочої сили, що швидко зношується, — а саме дітей, які починали окупатися вже на п'ятому році життя (випас овець, гусей). Відповідно будували і сексуально-репродуктивну поведінку, при майже повному браку контрацептивної».

У цьому сенсі своїм «визволенням» жінки зобов'язані ранньому капіталізму, що відчайдушно потребував робочої сили. Дозволити половині населення сидіти вдома, коли зростаюча економіка вимагає дешевої робочої сили, було неможливо. «Звідси суфражизм: працюємо як чоловіки, отримуємо менше, права — як у домашньої худобини», — описує ситуацію кандидатка філософських наук Тамара Злобіна. Коли дефіцит робочої сили різко загострювався (наприклад, під час обох світових воєн), жінок найбільш активно «втягали» з будинку на виробництво. А ось повернути потім усе на свої місця вже не виходило. Так, «друга хвиля» фемінізму — наслідок саме такої ситуації в 1950-х у США, коли працюючих жінок масово заганяли назад у сім'ю. У той час працююча жінка за суспільним статусом наближалася до повії; в США ринок праці для себе жінки змогли відкрити лише в 1970-х. «Сьогодні жінки вже не домашня худоба (бо мають рівні права), але все ще прислуга (бо володіють лише 5% світової власності)», — резюмує експертка.

Ключові показники становища жінок в українському суспільстві

Середній вік заміжжя — 23 роки

Рівень фертильності (кількість народжень на одну жінку) — 1,30

Тривалість оплачуваної відпустки по догляду за дитиною — 126 днів

Співвідношення чисельності чоловічого і жіночого населення країни — 0,86

Загальний індекс статевої нерівності (0,00 — повна нерівність, 1,00 — повна рівність) — 0,689; 64 місце зі 135 країн

Питома вага в парламенті — 8%

Питома вага в уряді — 0%

За даними Всесвітнього економічного форуму

В Україні з приходом радянської влади вже в 1919 р. жінки отримали базовий на сьогодні, але безпрецедентний на той момент обсяг прав (буржуазний уряд УНР в «жіночому питанні» поводився так само не послідовно, як і в «селянському», «робочому» й інших). Крім затвердження радикальної рівності статей у «символічній» сфері і руйнування буржуазного

інституту шлюбу та інших традиційних моральних норм, що ув'язнюють жінку, більшовики перші почали усвідомлено впроваджувати «державний гендерний контракт», який пізніше було укладено й на Заході. Суть його полягає в тому, що суспільство бере на себе більшу частку праці, пов'язану з репродукцією і вихованням дітей, «розвантажуючи» жінку для повноцінної участі у суспільному житті і створення додаткового продукту. Таким чином було, здавалося б, знайдено вихід з суперечностей, що роздирали капіталістичне суспільство: з одного боку, потреба в дешевій робочій силі змушує виганяти всіх «рівноправно» на завод і мінімізувати соціальні витрати, та з іншого боку, внаслідок урбанізації людський капітал припинив сам відтворюватися в селі — його треба осмислено «виращувати». «Індустрії потрібні робочі руки в майбутньому, але в той же час не варто відмовлятися і від резервів, наявних сьогодні (робочих рук та інтелекту жінок). Тому частину репродуктивної праці держава взяла на себе (виховання в інтернатах, яслах, садках, школі, комсомолі), частину почало оплачувати (символічні «декретні», що з'явилися лише в 1980-х). Чоловіки і жінки спільно працювали на державу, але якщо індустріалізація зробила всю «чоловічу» роботу оплачуваною, то «жіночої» — лише частину; побутову працю так і не було виведено з родини (як обіцяли в 1920-х), вона залишилася для жінок другою робочою зміною, продовжуючи патріархальні аграрні традиції», — описує Людмила Малес новий поділ праці, прийнятий не тільки в СРСР, а й у більшості західних країн у другій половині минулого століття. Більш послідовно політику максимального звільнення жінок від турбот, пов'язаних із потомством, за рахунок держави проводять у скандинавських країнах. При цьому, всупереч стереотипам, саме найбільш «феміністичні» країни Європи сьогодні показують найвищі показники народжуваності. Так, у Швеції кількість народжень на одну жінку, за інформацією експерта Інституту демографії НАНУ Лідії Ткаченко, становить 1,94, у Норвегії — 1,98, в Ісландії — 2,23; а от у консервативних католицьких Угорщині та Португалії — всього 1,32, в Італії — 1,4.

У чому проблеми

Сьогодні на ринку праці України зберігається гендерна сегрегація — як горизонтальна (існує цілий ряд «жіночих» і «чоловічих» професій), так і вертикальна (відомий ефект «скляної стелі», в силу якого жінкам закритий доступ до високооплачуваних та престижних посад). Ні те, ні інше не є українським «ексклюзивом» — наша країна повторює тенденції, характерні для більшості країн. Критерії горизонтальної

сегрегації найчастіше довільні і ґрунтуються на прийнятих в даному суспільстві стереотипах, а не на реальній різниці в можливостях, обумовленій статевими відмінностями. Відомий приклад умовності цього поділу в свій час приводила Ненсі Рівз: «На Середньому Заході США кукурудзу лущать зазвичай жінки, а чистять найчастіше чоловіки. На Далекому Заході все навпаки». Непоодинокі й випадки поступової «зміни статі» для якоїсь професії — але при цьому змінюється і ступінь її престижності. «Професія клерка загалом була популярною серед чоловіків, коли вона тільки з'явилася в ході індустріальної революції, внаслідок нової потреби в обробці документації. Всі ці посади, які називають “робочим гетто”, зараз займають жінки», — говорить автор книги «Гендерна економіка» Джойс Джейкобсен (цит. за: Ліва справа 2007). Зрозуміло, що ні соціальний престиж, ні заробітки нинішньої «секретарки» не можна порівняти з суспільним становищем «діловода» в кінці позаминулого століття. Те саме можна сказати про професію бухгалтера або шкільного вчителя. Ця тенденція постійно проявляється, навіть коли все починається «з нуля»: дослідження, проведене Колумбійським і Стенфордським університетами, показало, що спочатку не було різниці в доходах жінок і чоловіків — випускників програми MBA, але 7 років потому жінки вже отримували на 40% менше (Ліва справа 2007).

Звісно, річ не в якійсь особливій зловмисності суспільства щодо жінок, а в особливостях капіталістичного устрою: він «почувається» тим краще, чим більше стратифіковане суспільство на прошарки з нерівними правами і статусом. «Резервна армія праці», представлена жінками, мігрантами, «іноземцями» і т.д., дозволяє ефективно розділяти трудящих і тримати їх у вузді. «Це аксіома: коли є можливість найняти велику кількість працівників на зарплату нижчу, ніж наявна на даний момент, конкуренція між такими людьми призведе або до звільнення працівників з більш високою зарплатою, або до прийняття нового рівня зарплати цими працівниками. Згодом під цим тиском знижується загальний рівень зарплати, що призводить до зниження купівельної спроможності і життєвих стандартів. Через їхні нові навички, набуті під час війни, жінок як ніколи раніше використовують як знаряддя для зниження зарплат», — пояснювала після Другої світової війни Фреда Міллер, директорка Жіночого бюро США (цит. за: Ліва справа 2007). Ці спостереження підтверджуються під час нинішньої економічної кризи: в Україні рівень «чоловічих» зарплат знизився, наблизившись до «жіночих», а в ЄС рівень безробіття серед чоловіків і жінок зрівнявся — тобто частка безробітних чоловіків доросла до жіночого показника.

Відомий «парадокс»: обіцяючи повне звільнення всім групам, пригнобленим традиційним суспільством, капіталізм ніколи не доводить справу до повної рівності. Навіть коли старі структури гноблення падають під натиском капіталу, на їхньому місці швидко виростають нові, що цілком відповідають новим вимогам. Та ж кастова система в Індії на момент приходу британських колонізаторів відмирала як пережиток, але британці її відбудували заново, нав'язавши населенню, по суті, нові для них відносини під виглядом «віднайденної традиції» (Фридман 2010).

Як правило, таку сегрегацію намагаються «заднім числом» виправдати за допомогою негативних стереотипів про пригноблені групи (ледачі негри, дурні жінки). При цьому насправді сьогодні в Україні жінки в середньому краще освічені, ніж чоловіки. Серед людей, що здобувають вищу освіту, частка жінок вже наближається до 60% і росте далі. Більше того, якби перед юнаками не маячила загроза провести півтора року в армії, ймовірно, їх би в українських вузах було ще менше, припускає кандидатка соціологічних наук Тамара Марценюк. Показово, що якщо серед абітурієнтів вузів 54% складають дівчата, то серед академіків НАНУ питома вага жінок складає 1,7%. Краща освіта, згідно з ліберальною міфологією, має служити трампліном до кращої роботи — але на практиці жінки частіше, ніж чоловіки, готові йти на малооплачувану роботу або погоджуються на неповну зайнятість. Станом на 2009 р. частка дорослих чоловіків, що працюють повний робочий день, становила 49%, тоді як серед жінок цей показник дорівнював 32%.

Економічна криза ще сильніше «придавлює» жінок — так, старша наукова співробітниця Інституту соціології НАНУ Олена Симончук описує намічену в кризових 1990-х тенденцію фемінізації робітничого класу: частка чоловіків серед кваліфікованих робітників в Україні скоротилася з 73,9% у 1994 р. до 68,3% в 2005 р. (серед некваліфікованих робітників чоловіків ще менше — 57,4%). «У зв'язку зі скороченням обсягів виробництва, погіршенням умов праці та низькою заробітною платою чоловіки, що складали основний кістяк робітників, почали покидати соціально і матеріально непривабливі робочі місця, які тут же заповнювали жінки. І навпаки, жінок витіснили з престижних високооплачуваних робочих місць — і їх посідали чоловіки», — пояснює вона (Симончук 2006).

Катерина Левченко, президентка Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна», перераховує незаконні вимоги в оголошеннях про вакансії: вік, стать і навіть зовнішній вигляд працівника. «Дискримінують при прийомі на роботу незаміжніх жінок, жінок з маленькими дітьми і жінок після 40 років. При цьому освіта, досвід та професійні якості

просто не беруть до уваги. Як правило, у вищих навчальних закладах дівчата навчаються краще хлопців, але при розподілі керівних посад перевагу отримують чоловіки», — говорить вона (Левченко 2010).

Економічні проблеми жінок породжують інші, «гуманітарні». За даними Національної інформаційної служби протидії домашньому насильству в США, існує тісний зв'язок між домашнім насильством та фінансовим станом домогосподарства: у вересні 2008 року кількість «сигналів» різко підскочило на 21%. При цьому 54% жінок, що звернулися до служби, повідомили, що протягом минулого року фінансовий стан сім'ї похитнувся, і 64% підтвердили, що саме в цей період почастішали випадки насильства (Maxwell, Stone 2010).

Економікою можна пояснити і раптовий вал заяв про необхідність «відроджувати духовність» і «повернути жінку в сім'ю», що звалився на українське суспільство в 2010 році. Так, 22 вересня МОЗ спільно з НАНУ та релігійними організаціями провело симпозіум з «біоетики», на якому в демографічній кризі звинуватили «аморальних» жінок, які забули про «одвічні цінності» й не народжують дітей так активно, як хотілося б. Соціальні та політичні аспекти цієї проблеми зволіли не обговорювати взагалі. «"Високодуховні" розмови дешевші й безпечніші, адже покладають тягар репродуктивної праці на самих жінок і не передбачають відповідальності мовців (переважно чоловіків)», — визнає Тамара Злобіна (Злобіна 2010). Не бажаючи вкладати жодної копійки в розвиток соціальної інфраструктури, держава розраховує «купити» жінок на розмови про мораль.

Квіти життя

Між тим, саме в області репродукції лежать головні причини тяжкого становища жінок. На місце «державного гендерного контракту» — «пережитку соціалізму» — приходить контракт «ринковий». «Роботодавцям уже абсолютно не цікаво турбуватися про репродуктивне працю, їх цікавить тільки продуктивна. На відміну від держави, їх не хвилює питання національної безпеки: закінчиться місцева робоча сила — завезуть дешевшу з інших країн. У таких умовах репродуктивною працею жінка займається на свій страх і ризик — адже тим самим вона стає неконкурентоспроможною щодо ще або вже не обтяжених дітьми жінок і взагалі не обтяжених ними чоловіків», — пояснює Людмила Малес.

Роботодавець схильний відмовляти жінкам у робочому місці, бо вони з більшою ймовірністю, ніж чоловіки, підуть у декретну відпустку або взагалі звільняться після народження дитини. Звідси більшість

усіх проблем: жінок як «ненадійних» не призначають на відповідальні посади, а платять їм за ту саму роботу менше. Відповідно, за жінкою суспільство закріплює лише допоміжну роль на роботі, основним же її заняттям має стати виховання дітей і робота по дому. У середньому робочий день жінки в Україні триває на 4-5 годин довше, ніж у чоловіка — саме в силу подвійних зобов'язань, на роботі і вдома. Домашню працю ніхто не оплачує, не кажучи вже про гарантії пенсійного забезпечення. «Подвійне навантаження на жінок, які працюють і в громадському, і в домашньому господарствах, не зменшується. При цьому домашню працю взагалі не вважають працею й не оплачують. Вимушене проведення часу вдома у декретних відпустках в ситуації нерозвиненості інфраструктури дитячих садків та інших установ для дітей при мізерних виплатах на дитину призводить до дискваліфікації жінок, зменшення їх конкурентоспроможності на ринку праці, незнання і нерозуміння своїх трудових і соціальних прав», — підсумовує Катерина Левченко (Левченко 2010).

Сформована таким чином нерівність змушує жінку поглиблювати її й далі. Будучи «раціональним економічним суб'єктом», жінка радше вибере роботу з більш вільним графіком роботи, ніж з більш високою зарплатою, а чоловік — навпаки. До речі, такий розподіл гендерних ролей відбивається на статистиці по безробіттю. У 2009 році серед чоловіків частка безробітних (10,2%) була вдвічі більшою, ніж серед жінок (5,9%). Але якщо до цього показника додати домогосподарок (жінки — 12%, чоловіки — 0,2%), все стане на свої місця. Просто для чоловіка почесніше вважатися безробітним, ніж «домогосподаркою», а для жінки — навпаки.

Це стосується не лише найманих працівників, але і дрібної буржуазії. Згідно з дослідженнями, самозайняті жінки за статистикою частіше «прогорають» і повертаються додому, а чоловіки у разі невдачі швидше знаходять собі іншу роботу.

Українське законодавство дозволяє брати відпустку по догляду за дитиною («декретну») молодим батькам обох статей. Для добробуту самої дитини не грає особливої ролі, хто саме з нею залишатиметься вдома після пологів і періоду лактації. Але для молоді сім'ї раціональніше залишити вдома жінку: адже на роботі вона все одно мало отримує, а чоловік буде «годувати сім'ю». Так відтворюється схема нерівності — при тому, що формально у всіх рівні права. «У суспільстві побутує думка про непотрібність високої зарплати і роботи взагалі для жінки ("у неї для цього чоловік є") і необхідність високих доходів для чоловіка ("йому потрібно годувати сім'ю"), жінок менш охоче беруть на роботу чи просувають по службі саме

через уявлення про те, що жінка більше часу присвячуватиме дітям, тоді як чоловік може без проблем працювати понаднормово. Таким чином, поки діти "закріплені" лише за жінками, за ними також "закріплена" скляна стеля у всіх сферах, де є доступ до матеріальних і владних ресурсів», — говорить Тамара Злобіна (Злобіна, 2010). Таким чином, саме материнство як безкоштовна праця і «особисті проблеми» жінки є основою її дискримінації.

Відповідно, щоб виправити становище, роботу з виховання дітей, на думку експертки, слід рівномірно розподілити між чотирма зацікавленими сторонами: батьком, матір'ю, суспільством (зацікавленому в самовідтворенні) і роботодавцями (класом, що потребує робочої сили). Для цього необхідно створити дієві схеми, що створять реальні підстави для чоловічої декретної відпустки і швидкого відновлення жінок у власній сфері зайнятості — замість багаторічної ізоляції в материнстві. Одним із можливих способів є законодавче закріплення частини декретної відпустки окремо за кожним із партнерів, без права передавати цю частину одне одному. Наприклад, у Швеції загальна тривалість відпустки по догляду за дитиною 480 днів, з них по 60 днів належать окремо матері і батьку, а залишок батьки ділять між собою за домовленістю. При цьому батькові у цій відпустці платять 70% його зарплати (Злобіна, 2010).

Є й інші сфери докладання зусиль держави. Замість того, щоб викидати гроші платників податків на антиабортну пропаганду, варто оплачувати на гідному рівні декретну відпустку й гарантувати молодим батькам право на скорочений робочий день або гнучкий графік зі збереженням повної зарплати. Або потурбуватися розвитком відповідної інфраструктури — дитячих установ, безкоштовної освіти. Без зміни «гендерного контракту» у бік справедливого розподілу тягаря материнства всі заклики до рівності залишатимуться розмовами «на користь бідних».

Біда лише в тому, що капіталіста важко примусити до якихось «соціальних» ініціатив, навіть якщо вони, теоретично, відповідають його власним довгостроковим інтересам. Надто вузький горизонт планування для кожного окремо взятого «роботодавця»; набагато важливіша для нього вигода тут і зараз — а її найкраще забезпечує якраз нинішній стан справ. Зновати, це стосується не тільки «жіночого питання», але й усіх інших: притаманна даному укладу «анархія виробництва» породжує тенденції до саморуйнування системи, і подолати їх допомагає тільки держава, яка ін'єкціями «соціалізму» рятує капіталізм від самого себе. Завдання жінок та інших пригноблених груп — домагатися повномасштабного задоволення

своїх інтересів, не задовольнятися «стабілізуючими» подачками з боку держави. Зрештою, автори «Маніфесту комуністичної партії» ще півтора століття тому були впевнені, що об'єктивні умови дозволяли вже тоді повсюдно впровадити «суспільне і безкоштовне виховання всіх дітей».

Патріархи

Як не «дивно», чоловікам у сьогодиншньому суспільстві теж є на що скаржитися. Найочевидніша несправедливість — служба в армії. Коли половину населення держава примушує провести півтора року у ситуації щоденної муштри, насильства і промивання мізків, в умовах, небезпечних для життя і здоров'я, що загрожують довічною психологічною травмою, а інша половина населення в цей час вільна від усіх зобов'язань і може починати будувати кар'єру, — це до чорта несправедливо. Особливо якщо врахувати додаткові незручності, які наближають становище військовозобов'язаного громадянина до становища кріпосного селянина (проблеми з отриманням закордонного паспорта, реєстрацією за місцем проживання та ін.) Правда, усунення цієї несправедливості повинно полягати не в поширенні «військового обов'язку» на жінок: вирівнювати становище краще не за нижньою, а за верхньою межею. До речі, цікаво, що найактивніше за права призовників сьогодні борються комітети солдатських матерів та інші організації, створені жінками, а чоловіки «страждають мовчки» і з гордістю відносять себе до «захисників вітчизни».

Часто згадують про разючі розриви в тривалості життя між чоловіками і жінками (12 років). Причина тому — та сама гендерна нерівність, від якої страждають і жінки. За словами Людмили Малес, цей розрив створюється внаслідок двох піків надсмертності: в юнацькому віці через зовнішні причини (вбили, загинув, покалічився — в т.ч. і в армії) і в 40-45 років через інфаркти та інсульти, наслідки вигоряння на роботі. «Тобто якраз через властиву нашому суспільству патріархальну версію маскуліності, у якій всіляко придушується інстинкт самозбереження, бо це потрібно військовим відомствам; у якій життєвий успіх — це гроші і слава; у якій публічність та кар'єра вищі, ніж сімейне

життя», — перераховує експертка. До речі, показники дожиття, підраховані після цих піків, показують, що з віком ймовірність прожити довго вирівнюється, а на певному етапі чоловіки навіть обганяють жінок.

Ті-таки гендерні стереотипи в репродуктивній сфері, які заважають жінкам, дискримінують і чоловіків. Не можна інакше витлумачити, наприклад, ст. 176 чинного КЗпП, яка забороняє залучати жінок, які мають дітей до трьох років, до нічних та надурочних робіт, до роботи у вихідні дні і відправляти їх у від'їждження. Все це добре, але що робити самотньому батькові? Ст. 182 надає право на 56-денну відпустку жінкам, які всиновили дитину; а чому тільки їм? У ст. 184 йдеться про гарантії при прийнятті на роботу і про заборону звільнення жінок, які мають дітей, ст. 185 гарантує жінкам з дітьми до 14 років надання путівок до санаторіїв та видачу матеріальної допомоги. Батько 13-річної дитини ніяк не менш цінний, ніж мати. І така дискримінація, не підкріплена жодними об'єктивними виправданнями, зміцнює нерівність, від якої страждають обидві сторони.

Результатом стереотипів про «годувальника» і «берегиню домашнього вогнища» є не лише «скляна стеля», але і «скляний підвал» — закріплення за чоловіками найбільш неприємних, фізично важких і низькооплачуваних робіт, пояснила Тамара Марценюк. Та й на «нормальній» роботі начальство без усяких КЗпП попросить виконати «авральне» завдання радше чоловіка, ніж жінку — як більш «витривалого і сильного». Деструктивний спосіб життя (алкоголізм, куріння) і висока смертність є наслідком в т.ч. і такої сегрегації. Не кажучи вже про руйнівний вплив на психіку і особисте життя нав'язаного образу «справжнього чоловіка».

«І чоловіки, і жінки цікавлять ринок у поточний момент, тому навіть відновлення власного фізичного і психічного здоров'я ринок теж розглядає як витрати виробництва. Поки створення життя буде на задвірках відтворення умов життя (індустрії) — ні жінки, ні чоловіки не можуть сподіватися на справедливість», — стверджує Людмила Малес. Найкраще, що можна зробити — спільними зусиллями всіх пригноблених усунути саму систему, що породжує нерівність; поки вона існує, виграти за рахунок іншого не вийде.

Посилання

Maxwell, C.D., Stone, R.J.G., 2010. *The Nexus between Economics and Family Violence: The Expected Impact of Recent Economic Declines on the Rates and Patterns of Intimate, Child and Elder Abuse*. Available at: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/229913.pdf>

Горбач, Д., 2010. *Каніталізм — це расизм* / Ткаченко, К., 2011. Від конкретного до загального: Історія американського в'язня. — К.: Центр візуальної культури НАУКМА, «Спільне». — С. 127-132. Доступ за адресою: <http://commons.com.ua/?p=9083>

Мур, Д., 2009. *Соціальний базис капіталізму, сексизму і кееер-фобії*. Доступ по адресу: <http://commons.com.ua/?p=7950>

Ліва справа, 2007. *Фемінізм і освобождение женщин*. Доступ по адресу: <http://livasprava.info/content/view/2531>

Дутчак, О., 2010. *Особисті проблеми українського фемінізму*. Доступ за адресою: <http://commons.com.ua/?p=8110>

Гапова, Е., 2006. *Классовый вопрос постсоветского феминизма, или Об отвлечении угнетенных от революционной борьбы* / Гендерные исследования, №15, 2006. — С. 144-146. Доступ по адресу: <http://commons.com.ua/?p=8681>

«8 марта — день солидарности проститутток» — акция протеста против Международного женского дня / Цензор.Нет. Доступ по адресу: http://censor.net.ua/news/158503/8_marta_den_solidarnosti_prostitutok_aktsiya_protesta_protiv_mejdunarodnogo_jenskogo_dnya

Кураев, А., 2010. *Можно ли праздновать 8 марта?* Доступ по адресу: <http://www.pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=579>

Фридман, В., 2010. *Каста может быть несущественна*. Доступ по адресу: <http://wolf-kitses.livejournal.com/209650.html>

Симончук, Е., 2006. *Рабочий класс в Украине: тренды рекомпозиции структуры* / Социология: теория, методы, маркетинг, № 2, 2006. Доступ по адресу: http://www.simonchuk.kiev.ua/rabochiy_klass_ukraine_trendy.pdf

Левченко, К., 2010. *Права людини в Україні 2009–2010. Права жінок та гендерна рівність*. Доступ за адресою: <http://www.khpg.org/index.php?id=1298365043>

Злобіна, Т., 2010. Політика особистого. ¼ відповідальності замість п'єдесталу материнства / Дане видання, с. 148

What women won't

Denys Gorbach

The article duscusses the chasm between formal equality of genders and actual discrimination against women in the world and in Ukraine today. Despite all the glossy pictures painted by liberal apologists, the actual situation is far from perfect equality. The problem lies in the structural factors which can be removed only with liquidation of capitalism.

Клас видалено

Алан Берубе

Переклад *Дафни Рачок*

Від перекладачки: Родина Алана Берубе належить до робітничого класу, тому коли він виграв стипендію на навчання у престижній школі для хлопців, це стало несподіванкою для всіх членів родини. Паралельно із навчанням, Берубе працював у шкільній їдальні. За згадками автора, його багато в чому сформував цей досвід: обслуговування своїх однокласників, які насміхалися над ним через його класову іншість. По закінченні навчання у школі (1964 рік), Берубе отримав стипендію в Університеті Чикаго. Саме з цього моменту він почав описувати своє життя у термінах «класового зміщення». В університеті Берубе долучився до студентських протестів, до боротьби проти війни у В'єтнамі та до антисегрегаційного руху. Відмовившись йти в армію, Берубе провів два роки у Бостоні на альтернативній службі.

На початку 1970-х років Алан Берубе переїхав до Сан-Франциско, де разом з кількома друзями заснував Проект історії геїв та лесбійок Сан-Франциско. Долучені до проекту активно протистояли гомофобній риториці уряду та поліцейській жорстокості по відношенню до геїв і лесбійок. Із початком епідемії СНІДу наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років, коли градус гомофобії та рівень дозволеного насильства збільшився, Берубе почав співпрацювати із організаціями, що намагалися розповсюджувати інформацію про СНІД, працювали із медіа та збирали кошти для хворих.

Спілкування із геями та лесбійками, що служили в армії, та робота в архівах, вилилися на початку 1990-х років у найвідомішу книгу Берубе: «Вихід із шафи» під вогнем: Історія геїв і лесбійок під час Другої світової». Цей проект надихнув автора на подальше дослідження історії військових-геїв — невдовзі Берубе почав дослідження Профспілки коків і стюардів, однієї із небагатьох офіційних профспілок, що відверто заявляли свою антигомофобну позицію. Але робота над книгою ніяк не йшла: Берубе переписував одну чернетку за іншою. Не допоміг навіть переїзд у Нью-Йорк. Заплановане дослідження так і не було завершено: 2007 року Алан Берубе раптово помер від виразки шлунку.

Цей есей було написано в середині 1990-х років, хоча книга, що його містить вийшла вже після смерті дослідника: збірку есеїв уклали Джон Д'Еміліо та Естель Б. Фрідман. Берубе ніколи не був академічним істориком у повному сенсі цього слова: він віддавав перевагу статусу незалежного дослідника, аби не зв'язувати себе обов'язками та обмеженнями, які неминуче накладає академічне середовище. Звідси й відповідний стиль письма. У квір-дослідженнях його непокоїло те, що весь контекст гей— і квір-культури США, про який йдеться, — це контекст білого середнього класу; що геї серед мігрантів та робітників лишаються поза полем зору американської академії; що образ життя гея чи квіра був в уяві більшості нерозривно пов'язаний зі споживанням і активізмом в громадських організаціях ліберального спрямування. У цьому уривку, поєднуючи з академічними квір-студіями, Берубе намагається доповнити гендерний вимір класовим. Працюючи в полі, збираючи життєві історії, він намагається показати, як різні осі дискримінації доповнюють одна одну та формують часом неповторні контексти; показати працю тих людей, що стоять за споживанням, яке зазвичай асоціюється із гей-культурою; показати геїв і квірів, які не вписувалися в академічний контекст квір-студій.

Алан Берубе — незалежний історик, що поєднував вивчення історії спільноти геїв і лесбійок та їхнього активізму із дослідженнями класових та расових ієрархій. Дослідницькі інтереси Берубе сформувались під впливом його ідентичності як гея із робітничого класу, який раптово опинився у середовищі інтелектуалів.

1. Ситуативне знання

Соціологи якийсь час говорили про ситуативну гомосексуальність. Напевно, я в такому разі ситуативний гомосексуал. Більшість того, що я знаю, чи те, як я думаю — наслідки ситуацій, у які я потрапляв, з яких викручувався. При цьому я намагався зрозуміти, що зрештою відбувається і як це могло статися зі мною. Ситуативне знання. [...]

Існує так мало можливостей відкрито говорити про клас, особливо у квір-ситуаціях, що коли така можливість трапляється, відразу хочеться сказати про все. Адже складається враження, що це єдиний шанс висловитися за все життя. Розумієте, що я маю на увазі? Але я спробую втриматися і не говорити про все. Натомість я намагатимусь говорити у різний спосіб, але про те саме (а про це я вже знаю досить багато): про робітничі квір-історії. [...]

2. Примадонни

Надворі холодний осінній день. Манхеттен 1930-х років. Ральф Еллісон — юнак, який щойно покинув музичні студії в Інституті Тускіджі (Tuskegee Institute), той самий, що зрештою напише «Людину-невидимку», — пробирається багатоквартирним будинком у Сан-Хуан Хілл, афроамериканському кварталі, який згодом знесуть на користь Лінкольнського Центру перформативних мистецтв. Еллісон збирає підписи під петицією щодо Федерального проекту авторів¹. «По-

чинаючи з найвищого поверху і спускаючись униз, я зібрав потрібну кількість підписів. Погано освітленим коридором я наближався до дверей, із-за яких доносилися гучні голоси. Це були голоси афроамериканців, чоловіків, — через 40 років після події згадує Еллісон. — Вони бурхливо сперечалися... Я підійшов до дверей і зупинився. Перш ніж постукати й попросити ознайомитися з моєю петицією, я спробував підслухати, про що йдеться, та вияснити, в чому суть суперечки... Як мешканець одного з трущобних районів я знав, що голоси в таких місцях підвищують зазвичай у гніві, але сама риторика гніву, яка є по суті катартичною, не обов'язково призводить до насильства... Ні, я вагався, бо зрозумів, що за дверима розгорталася загадка — жарт, якому судилося підважити моє бачення американської культури та її ієрархій... Роздратовані голоси за дверима були сплетені в словесному поєдинку про те, хто зі знаних примадон Метраполітен-опера була кращим сопрано... Сперечальникам ішлося не лише про акторські здібності, вони також пародіювали жести, за допомогою яких кожна примадонна вдихала життя у свою роль. Вони просто викрикували свою точку зору щодо вокального діапазону примадон».

Нарешті Еллісон набирається сміливості постука-ти у двері. Голоси затихають, чутно скрипіння стільців. Згодом двері повільно відчиняються. Він заглядає всередину і бачить «чотирьох чорних чоловіків, які розхристано сидять навколо круглого обіднього столу і дивляться на мене з неприкритою ворожістю». Вони — вуглевози, вони сидять зараз навколо вугільного вогнища і п'ють віскі. Вони питають його, чого йому треба; він розповідає про петицію, яку просить підписати. Вони всі читають петицію та охайно її підписують. «Ось, тримай, — каже останній. — Те, що ми її підписали, нічого не значить, але все-таки — маєш свої підписи».

1 Федеральний проект авторів (The Federal Writers' Project, FWP) — проект, запущений під час Великої депресії. Спонсором проекту виступив уряд США. Метою проекту було спонсувати роботу письменників. Проект відповідав за залучення до роботи, за наймання авторів, редакторів, істориків, дослідників, мистецьких критиків, археологів, геологів і картографів. Загалом було залучено більше 6 тисяч людей.

Еллісон далі стоїть, намагаючись розгадати таємницю цих чоловіків. «Що ти ще хочеш?» — кричить один із них. «Я хотів би поставити ще одне питання». — «Яке?» — «Звідки, до біса, ви, джентльмени, стільки знаєте про оперу?» Еллісон згадує, що на якийсь момент «він з розкритим ротом дивився на мене», а потім «вибухнув сміхом, лупаючи рукою по камінній полиці. Сміх вибухнув, наче велетенський феєрверк. Я дивився на них з дедалі більшим соромом та образою і намагався вгадати, що стало приводом для цього нетовариського жарту. Нарешті, змахуючи зі щокви запилені, забарвлені вугіллям сльози, він перервав сміх, аби посвятити мене в таємницю. «Синку, — посміхнувся він, — ми дізналися про це в самій Мет, ось де. Перевдягни нас у відповідні костюми й ми будемо, в біса, найкращим гуртом єгиптян з усіх, які ти коли-небудь бачив. Чорт, ми бували там роками, одягалися у леопардові шкури, носили списи й обмахували когось пальмовим листям чи страусиним пір'ям». Тепер Еллісон доєднується до загального реготу з «дивовижного американського жарту про неспівмірності раси, економічного статусу та культури. Ці чоловіки були водночас продуктом минулого й теперішнього, водночас вуглевозами та масовкою в опері; водночас робітниками та фанатами опери».

3. Профспілка коків та стюардів²

Ральф Еллісон також був оперним фанатом з робітничого класу. Він ходив у театр за першої ж можливості, щойно йому вдавалося заощадити трохи грошей. Також він був членом профспілки коків і стюардів, яка входила до Національного об'єднання моряків. Він долучився до них під час другої світової війни, коли працював на торговому судні кухарем та паралельно писав у кожен вільну хвилину.

Чоловіки та жінки з обох узбереж, які були членами профспілки, долучилися до робітничого руху, що серед своїх цілей мав досягнення рівності між расами та економічної справедливості. Разом вони перевтілювали повністю біле, чоловіче та расистське об'єднання в таке, що складалося майже повністю з

небілих чоловіків (серед яких було кілька квінів³), і до того ж намагалося інтегрувати жінок у робочу силу. Їхні спроби провадження гендерної політики не були аж такими блискучими, адже основну робочу силу все-таки становили чоловіки, але вже 1949 року вони поставили перед собою мету досягнути рівності між статями. Аби навчитися з їхньої історії, я слухав їх самих, читав їхні роботи, вивчав ті образи себе, які вони створили у суспільстві. Деякі з їхніх імен можуть бути вам знайомими, але я впевнений, що ви не знаєте їх як членів цього моряцького об'єднання: Джек Керуак, Ален Гінзберг, Ральф Еллінсон, Тед Рольфс, Пол Робзон. Це надзвичайно квірна категорія працівників; звісно, не всі з них були квірами, але всі працювали та боролися пліч-о-пліч з ними.

У 1980-х, коли я робив дослідження для своєї книги про Другу світову війну, кілька ветеранів порадили мені дослідити історію профспілки коків і стюардів, до якої вони доєдналися після того, як їх викинули з військової служби за гомосексуальність. «Знаєш, — розповідав мені один із колишніх членів об'єднання, Стивен Блер, — те, що багато хто з молодого покоління намагаються зараз робити у якості квір-активістів — те, що ви називаєте інклюзивністю та розмаїттям — ми вже намагалися робити п'ятдесят років тому у профспілці. У робітничому русі ми були квінами, королевами з робітничого класу, та ще й ліваками — власне, тому влада й накинулася на нас, і тому ви нічого не знаєте про нас — бо нашу історію майже повністю видалено». Спершу я поставився до цього доволі скептично. Та що більше я говорив з людьми, які належали до об'єднання, то більше переконувався, що вони таки робили щось неординарне. Переконувався, що це була група людей з робітничого класу, яка організувала антидискримінаційний рух, рух проти утисків, рух, відкритий для багатьох.

«Ти знаєш, — розказала мені гетеросексуальна жінка фінсько-американського походження, яка працювала в конторі профспілки в Портленді, Орегон, — наша профспілка справді радо приймала до своїх рядів гомосексуальних кухарів та стюардів». І це все ще до того, як я навіть наважився спитати в неї про геїв у профспілці. «У нас було достатньо незрівнянних квінів у профспілці, — хвалився білий гетеросексуал із Сан-Франциско. — Я вперше вийшов у море шістнадцятирічним, і вони справді навчили мене, як вижити в морі». Гетеросексуальний афроамериканець, чиновник із профспілки, розповів мені: «У 1936 році ми якраз розробили гасло: “Ця профспілка проти переслідування комуністів, проти переслідування за расу

3 Квіни (queens — англ. букв. королеви) — тобто геї, що ідентифікують себе як жінки й апропріюють жіночі коди поведінки.

чи переслідування геїв” (It's anti-union to red-bait, race-bait, or queen-bait). Ми також використовували й інший: “Якщо ви дасте їм переслідувати комуністів, вони переслідуватимуть за расу, якщо ви спустите з рук і це — вони переслідуватимуть геїв. Тому ми маємо триматися всі разом” (If you let them red-bait, they'll race-bait, or queen-bait)». Це був їхній шлях побудови солідарності відповідно до умов.

Коли я зустрічаю геїв із цієї профспілки, то розумію, що багато з них погоджуються на розмову зі мною лише тому, що я сам — вихідець із робітничого класу та тому, що я не роблю це дослідження задля отримання ступеню. [...] Члени профспілки знають, що, повіряючи мені свої історії, вони також повіряють значну інтелектуальну відповідальність — донести їхні історії до світу середнього класу. Адже робота, яку вони почали п'ятдесят років тому, досі незавершена. Це робота з допомоги тим, хто зазнає класового утиску. Нам стає дедалі складніше. Тому одкровення членів і членкинь профспілки стають дедалі більше у пригоді. Вони вже тоді розуміли, що зміни стануться лише за умови наявності солідарності, яка подолає ієрархії класу, раси, гендеру та сексуальності — солідарності, яка об'єднуватиме інтелектуалів, активістів, робітників, митців, залучатиме їх до спільної боротьби. Але їхня історія дає нам також інший урок, і він лякає більше за все: адже той, хто справді візьметься до побудови цієї солідарності, у цій людині бачитимуть загрозу, вона стане мішенню для знищення, саме на ній зосередяться найвпливовіші інституції. Я дедалі більше думаю над тим, як вивчення їхньої історії допомагає нам розширити поле квір-студій, щоб вони відтепер також почали включати інтелектуалів з робітничого класу та працівників культури? І чи не стає зараз це завдання дедалі важливішим?

4. Важкі часи

Протягом останніх двадцяти років у Сполучених Штатах дедалі збільшується різниця в прибутку та в оплаті праці. І справа тут не в економічному спаді, а радше в зміні самої економічної структури. Ось швидкий огляд того, що відбувається. 1980-і бачили найбільший і найшвидший в нашій національній історії ріст багатства одного відсотка найзаможніших людей. Ряди багатих та бідних зростають, тоді як ряди середнього класу зневоднюються. Багато людей працюють більше годин, ніж раніше, за нижчі заробітні плати та менші бонуси. А в багатих усе ніколи не йшло так добре. Членство у профспілках падає зі швидкістю, яка починає непокоїти, адже держава поступово наступає на право на самоорганізацію та страйк. Зарплати членів правління подвоюються, тоді як зарплати

працівників корпорацій стрімко падають — і це якщо їм пощастило не підпасти під чергове скорочення кадрів. Високооплачувана робота на виробництві для синіх комірців зникає. Натомість, є можливість влаштуватися касирами, клерками, офіціантами, прибиральниками у лікарні. Дедалі менше людей володіють квартирами, тоді як кількість орендарів зростає. Податок на прибуток скоротили лише для невеликого відсотку і так заможних, збільшивши його для решти робочої сили. Прибуток родини може лишатися на тому самому рівні, що й раніше, лише завдяки тому, що жінки працюють більше годин, навіть понаднормово. Близько 100 000 на місяць втрачає медичне страхування. Дедалі більше дітей та робітників (десь кожний п'ятий) живуть поза межею бідності: відколи 1964 року почалася Війна з бідністю⁴. В наш час мінімальна заробітна плата найнижча за останні сорок років з точки зору купівельної спроможності. Очікують, що наступне покоління буде ще менш забезпеченим, ніж їхні батьки. Звісно, ця прірва між тими, хто має і тими, хто не має нічого, має расове та гендерне коріння. У доповіді бюро перепису населення читаємо, що «білі родини у 10 разів багатші за чорні та у 8 разів багатші за “іспанські” родини». Звісно, список найбідніших замикають афроамериканські жінки.

Згідно з Міністром праці [за президента Білла Клінтона] Робертом Рейхом, «Америка зараз має найнерівніший розподіл прибутку, ніж будь-яка інша індустріалізована нація світу». Всі сервіси та інституції наразі розбито надвоє: на публічні та приватні. Ми спостерігаємо це на прикладі освіти, поліції, охорони здоров'я, транспорту, навіть телебачення. Кількість доступних біднякам державних послуг та доступ до інституцій різко скорочуються; тоді як приватизація послуг заможними набирає оберти, навіть попри подорожчання. І в нашому суспільстві немає сили, яка могла би протидіяти цій тривожній тенденції. До речі, республіканський «Контракт з Америкою»⁵ спрямований лише на зміцнення цієї тенденції, яка загрожує розділенням нації надвоє.

Пенітенціарна система квітне, тоді як школи загинаються. Три роки тому кількість ув'язнених у США досягла небаченого досі у світі рівня: близько мільйона людей перебували за ґратами. Населення в'язниць, яке становлять в основному чоловіки афроамериканського чи латиноамериканського походження, подвоїлося з 1980-х і потроїлося з 1970-х, тоді як кількість

4 Війна з бідністю — неофіційна назва низки законодавчих ініціатив президента Ліндона Джонсона.

5 Документ Республіканської партії США, опублікований під час виборчої кампанії 1994 року. Документ містить перелік ініціатив, за виконання яких республіканці обіцяли взятися, якщо отримають більшість у Палаті Представників.

злочинів у середньому або впала, або лишилася на попередньому рівні. Що ж відбувається? Ще десять років тому в Каліфорнії бюджет пенітенціарної системи становив лише половину бюджету освітньої, і в'язнів було вполовину менше, ніж студентів в Університеті Каліфорнії. Але минулого місяця в'язничний бюджет випередив освітній, а кількість в'язнів зрівнялася з кількістю студентів. За прогнозами, через 5 років в'язнів буде вдвічі більше, ніж студентів. У Каліфорнії створено незліченну кількість робочих місць для службовців виправних закладів за рахунок скорочення робочих місць у сфері вищої освіти.

Тоді як в'язниці множаться, можливості отримати освіту для бідних та вихідців із робочого класу скорочуються з прискоренням вільного падіння. Студенти державних шкіл спостерігають зношення шкільних будівель, урізання бюджету, скорочення викладацького штату та звільнення робітників з господарського відділу. Викладачі змушені купувати матеріали за власний кошт, бібліотеки зачиняються, факультативна позааудиторна активність зникає, класні кімнати переповнені. Студенти, які навчаються в державних коледжах, спостерігають, як плата за навчання подвоюється чи потроюється просто на їхніх очах, а матеріальна допомога різко скорочується. У приватних навчальних закладах плата за навчання просто злетіла до небес. Вища освіта швидко перетворюється на двоярусну систему: дорога приватна освіта для заможних та залишки для бідняків. Здається, що ситуація вийшла з-під контролю. Ми повертаємося до запланованої програми. Залишайтеся на зв'язку, аби почути про наступні покращення.

5. Невчасність

Але що цей докорінний перерозподіл багатств та дедалі зростаюча класова прірва мають спільного з квір-студіями? Так сталося, що якраз останні двадцять років були часом виникнення руху за права геїв та появи квір-студій. І немає жодної причини, з якої б квір-студії чи рух за права геїв не відтворювали расові чи класові нерівності та упередження, що структурують суспільство.

На жаль, ми не можемо дозволити собі розкоші бездіяти, наче випадкові очевидці. Нас уже залучено. Поки квір-студії далі не брали до уваги економічні питання, а квір-активісти пропагували нашу «спільноту» як найгарячішу маркетингову нішу, релігійна правниця спромоглася пояснити, чому трапився економічний спад. Вони назвали конкретних винуватців і пояснили, куди люди мають спрямовувати свої дедалі зростаючі класові та расові обурення. Праві припили квір-людям належність до білої раси, аби потім

позиціонувати їх як еліту, що закумулювала гроші, культурний капітал, виняткові права та привілеї. Вони кажуть, що квіри особливо не турбуються про тих, хто належить до «робітничого середнього класу» і раз стикнулися з «вільним економічним падінням»; вони кажуть, що ми отримуємо вигоди від тих матеріальних умов, які так болять середньому класу. Ми разом із жінками, які отримують соціальну допомогу по догляду за дитиною, іммігрантами, афроамериканцями та бездомними є додатковим вантажем для платників податків. Це ми — причини як економічного, так і «морального» занепаду Америки; і ми також є причиною, через яку люди втрачають контроль над своїм життям.

З якої класової позиції ми себе захищаємо проти звинувачення, що ми складаємо економічну еліту? Як наші активісти відповіли правим політикам, які розпалюють расові та класові обурення? І як ми, ті, хто займаємось квір-студіями, замкнені всередині університетів, маємо використати нашу силу та ресурси для аналізу динаміки та наслідків цього класового поділу, який стає дедалі помітнішим як усередині, так і поза світом, у якому мешкають квіри?

Занадто часто я чую відповіді на кшталт тієї, що бачив у недільному випуску Нью-Йорк Таймс: «Згідно з дослідженнями публікацій, зроблених геями, та Бюро перепису населення США, геї мають близько 514 мільярдів доларів споживчого прибутку та беруть відпустки набагато частіше, ніж будь-яка інша демографічна група». Або я бачу конференції з квір-студій, де немає жодного блоку чи бодай виступу з аналізом класових нерівностей — не зважайте на групу науковців, що займаються квір-студіями та походять з робітничого класу, які роблять дослідження про робітничий клас для нього самого. Саму ідею розглядати питання класу на такій конференції, здається, складно уявити.

6. Класова боротьба у моїй власній квір-душі

Іноді я чую цей діалог всередині, між частиною мене, що належить до робітничого класу та тою, що належить до середнього. «Квір-студії, — каже перша, — здаються мені сферою досліджень, створеною квірами з середнього та вищого класу для себе і про себе. Квір-студії неминуче перебувають усередині найелітарнішого академічного дискурсу США і зовсім відірвані від бідних квірів чи робітників. Так само, як і від позауніверситетських інтелектуалів. Але на якому рівні ми розуміємо, що не можемо повністю викинути клас із квір-студій. [...] Подумай про це, візьми будь-яку групу дослідників з області квір-теорії. Скільки ти знаєш про їхню сексуальну

орієнтацію, їхні сексуальні бажання, — і скільки про їхній прибуток, достаток, класове походження? І яке ж табу тоді здається більш репресивним: сексуальне чи економічне? Публічні дискурси замовчують і нехтують питанням класу; його проганяють або оточують сфабрикованими життєвими історіями з присмаком романтичної ностальгії, вини, таємних бажань, захисної поведінки, гніву — і це лише початок. А ще, згадай, клас завжди йде пліч-о-пліч із расою, гендером, сексуальністю, а тому необхідно змістити його асоціювання із білим кольором шкіри, чоловічістю та гетеросексуальністю. Занадто часто клас і є тим слоном у кімнаті, якого всі погодилися не помічати. Не помічати клас, зрештою, перетворилося на одне з найвитонченіших американських мистецтв».

7. Щодо форми деяких квір-історій з робітничого класу

П'ятнадцять років тому Одрі Лорд сказала під час колоквіуму, що «навіть форма нашої творчості зазвичай є питанням класу». Історикині Каролін Стідмен та Памела Фокс зазначали, що найпоширенішими жанрами, в яких працювали люди з робітничого класу — це індивідуальні наративи (в тому числі есе та автобіографії), реалістичні новели та історії. Одрі Лорд називала поезію «найекономічнішою» формою мистецтва, такою, що «є найтаємничішою, потребує небагато фізичної роботи, найменшого матеріального забезпечення, що може писатися під час перерв на роботі, в лікарняній палаті, в метро, на папері, який здають в макулатуру. Якщо згадати нашу літературу, додає вона, то поезія була найсильнішим голосом бідних, робітників, чорних жінок».

Історії класового зміщення, історії солідарності, історії відкриття класу, історії самовикриття — всі вони розповідають про класові ієрархії. Ці чотири наративи зазвичай використовуються як стратегії маніпулювання класовими відносинами. Історії класового зміщення, розказані бідними людьми та робітниками, особливо історії «втечі від класу» — це зазвичай оповіді про те, що стається, коли комусь вдається перейти зі світу класу, в якому він зростав, до класу, що стоїть на щабель вище: коли найбідніші стають робітниками, робітники мігрують у середній клас, а середній клас — у світ вищого класу. Ці історії, розказані хлопцями та дівчатами, що живуть на стипендію, в тому числі квірними хлопцями та дівчатами, найпершими у своїй родині, не вирішені конфлікти щодо того, хто що втратив і що здобув.

Історії класового зміщення про «подорож» нагору по сходах класових ієрархій зазвичай описують або

досвід проходження у світ інших та видавання себе за одного з них, або випадок запрошення оповідача в інший світ у якості гостя чи візитера, або навіть проникнення на чужу територію без запрошення — на територію, до якої ти не «належиш». Усі ці міжкласові рухи супроводжує ризик. Видавання себе за «одного з» зазвичай змушує нас видалити власне минуле та змушує боятися, що хтось віднайде правду про нас та піддупником вижене геть. Бути ж гостем — чи то студентом-стипендіатом у коледжі, чи то запрошеним на вечірку для геїв у дорожезний ресторан, чи, як у моєму випадку, запрошеним лектором про історію геїв у елітному приватному університеті — все це вимагає від нас чемності та люб'язності у відповідь. Це також змушує боятися, що тебе перестануть запрошувати, виженуть або поставлять на місце за неправильно сказане слово чи щось подібне. Вторгнення ж на чужу територію — навмисне порушення класових кордонів, похід туди, де тебе не чекають, розмови про клас там, де про це не питають, — змушує боятися, що тебе впливають та покарають, викинувши назад — туди, звідки прийшов.

Історії солідарності, з іншого боку, — про те, які найнеймовірніші шляхи знаходили люди, щоб триматися разом. Саме ці історії — джерело натхнення рухатися далі, зализуючи рани класового гніту. Історії солідарності робітничого класу, в яких час від часу знаходимо квірів, демонструють, якою всеохопною може бути солідарність, як негоди квірів можуть бути негодами всіх. [...]

Не забуваймо також і про історії відкриття класу. Це зазвичай наративи, що просочуються згори донизу, що дивляться на вертикаль із самісінікого верха, розглядаючи, що ж є такого знизу, що приховано від вищих прошарків; що отримуєш, коли вивчаєш класові ієрархії «згори вниз», як це називають феміністки. Барбара Еренрайх у книзі «Страх падіння» писала, що мейнстрімні медіа для середнього класу час від часу відкидають свою класову сліпоту та «відкривають з величезним подивом, що велика частка населення не належить до середнього класу». За цим іде серія подорожей та розвідок у нетрі бідаків і робітників, аби віднайти та зробити видимими історії, які були заховані від їхнього погляду. [...]

Але саме в історіях самовикриття, як зазначає Памела Фокс у своїй новій книзі «Класові фікції», робітники-оповідачі пишуть до тих, хто має владу над ними, звертаючись до них із неприкритим гнівом. «Бачите, — кажуть оповідачі, — ви заподіяли нам це й це. Ви змусили нас жити саме так. І ось на що ми схожі». Реалізм цих історій, нагадує вона, — зовсім не від браку витонченості, він радше є логічною стратегією, яка впливає з позиції автора. [...]

8. В'язниця штату Вашингтон

Жовтень 1982. Я живу разом із кількома родичами та друзями у Сан-Франциско, дешево плачу за оренду, працюю неповний робочий день на посаді тимчасового друкаря — і це все дає мені змогу нарешті завершити слайд-шоу про Американських геїв і лесбійок під час Другої світової війни. Також я нарешті можу почати писати книгу. Тут мені з Сіетла дзвонить Джон Шітз та питає, чи я не принесу свої слайди на кампус Вашингтонського університету, щоб долучити їх до проекту «Лесбійський спадок». Я погоджуюсь, і ми починаємо планувати.

За кілька днів мені дзвонить Ларрі Андерсон із Сіетла, якого я не чув з часів Бостона 1970-х. «Геї — в'язні Вашингтонської тюрми питають, чи не зміг би ти показати їм своє слайд шоу, адже ти в будь-якому разі будеш у тій області. Звісно, вони тобі не можуть нічого заплатити». Моє серце починає шалено битися від однієї думки про те, що я зайду в тюрму із максимальною ізоляцією ув'язнених як гей. Тим не менш, я погоджуюся, питаючи себе, навіщо я в це в'язуюсь. І ми знову починаємо планувати.

Протягом наступних кількох тижнів всі не проговорені раніше пункти цієї афери стають видимішими. В'язниця присилає мені анкету для заповнення та підписання. «Чи вас коли-небудь заарештовували? Чи маєте ви якісь стосунки із ув'язненими? Хто вас запросив?» — питає вона. Я маю в деталях перерахувати все потрібне мені обладнання, адже мене попереджають, що «перевіряти обладнання через металошукач буде доволі затратною у плані часу процедурою».

Ларрі Андерсон знову дзвонить за тиждень і каже, що мою анкету завірили. І ми починаємо приготування, які триватимуть тижнями. Ларрі і Джон — єдині контакти із зовнішнім світом, що їх мають геї-ув'язнені, які називають свою групу «Закрита група в'язнів із сексуальних меншин» (Sexual Minority Prisoners Caucus). Схожі об'єднання існують у багатьох державних в'язницях країни. Ларрі каже, що йти самому — небезпечно, тож він складе мені компанію. Мені стає трохи легше. Тим часом Університет штату Вашингтон повідомляє про час показу мого слайд-шоу. Вони спромоглися організувати ще сурдопереклад та запропонувати всім учасникам та слухачам каву, чай, печиво, а також зробили анонс у «Сіетл гей ньюз».

Як тільки я приїжджаю у Сіетл, то дізнаюся, що із лекцією у в'язниці є проблеми: адміністрація дізналася, що я матиму з собою слайди, і мій візит більше не затверджено. Один із наглядців пояснює в листі, чому так сталося: «Виражаю свою крайню стурбованість

дражливістю питання візуальних матеріалів, адже перегляд ваших слайдів може спричинити непередбачувані наслідки для членів Закритої групи в'язнів із сексуальних меншин. До вашої уваги: якби інша закрита група, як-от чорні в'язні, чи мексиканці, чи індіанці з усіх племен, запитали, чи можна їм переглянути слайди із зображеннями гетеросексуального сексу чи голих жінок — їм також було би відмовлено».

Що ж робити? Ларрі береться до телефону та, застосовуючи свої інсайдерські контакти, намагається пояснити, що це слайд-шоу — історичне, а не сексуальне. Ларрі намагається досягти компромісу. Зрештою, працівники в'язниці погоджуються прислати одного з них для попереднього перегляду слайд-шоу. Цим робітником виявляється жінка, що приходить разом зі своєю співмешканкою. Після перегляду вона каже мені, що була зворушена презентацією, тож без сумнівів рекомендуватиме її для перегляду.

О восьмій ранку наступного дня ув'язненим повідомлено, що вони таки матимуть змогу подивитися слайд-шоу. Але за дві з половиною години жінка, яка була на попередньому перегляді, телефонує, аби повідомити, що, на жаль, ні, і вона не може пояснити причин. Ларрі проводить весь день у спілкуванні з робітниками в'язниці. Нарешті, він домовляється принаймні про те, що я зможу прийти без слайдів, але бодай із конспектами.

Ми з Ларрі сідаємо поговорити. Я злий і розчарований, але водночас задоволений, що принаймні якийсь вихід ми знайшли з цієї запаморочливої ситуації. «Я не бачу причин йти туди зараз, — кажу я Ларрі, — конспекти майже нічого не варті без слайдів». Я думав про цілісність моєї презентації. «Давай ще трохи помірковано, як це організувати», — каже Ларрі. І ми проводимо за розмовою кілька годин. Він вважає, що разом із конспектом я можу спробувати пронести флаєри, які б ув'язнені могли зберегти для себе. Я розумію, що був надто наляканий, щоб придумувати нові рішення. Зрештою, я точно вирішую йти.

Ларрі починає готувати мене для візиту всередину в'язниці з максимальною ізоляцією ув'язнених. Він каже, що найгірше з усього, з чим стикаються ув'язнені — це суцільна нудьга без жодних контактів із зовнішнім світом, підриг будь-якого почуття гідності, постійна загроза насильства, почуття повної поразки та безсилля, адже ув'язнені змушені жити в умовах постійної нестачі. Отже, два основні правила. Вони проситимуть тебе про мільйон послуг, але не давай обіцянок, яких не зможеш дотримати. Не кажи «так» чи навіть «мабуть», якщо не будеш впевнений на всі сто. Їм не потрібний звичайний гей ззовні, який брехатиме їм в обличчя, як решта. А по-друге, не питай нікого, чому вони сидять. Вони самі скажуть,

якщо захочуть. По ходу розмови я розумію, що єдине, що я можу запропонувати цим людям — це такі прийти до них, попри всі перешкоди з боку працівників в'язниці.

Коли починає темніти, Ларрі відвозить нас до в'язниці. Дощить. Нас обшуковують на в'їзді. Ми паркуємося, виходимо з машини та біжимо до вхідних дверей. Увесь цей час я міцно тримаю в руці свій конспект. Через десяток дверей ми таки дістаємося до області обшуку: нас змушують зняти пальта, викласти з кишень дрібні гроші, водійські права, ключі. Потім нас обшуковують. Має бути службова записка про те, що мені дозволено пронести конспекти з собою. Але ніхто не може її знайти. Отже, їх забирають. Разом із моєю ручкою та єдиним чистим клаптиком паперу. У нас уже немає нічого, окрім речей та одне одного. Це години для відвідування — і перед нами метушаться інші відвідувачі: релігійні групи проносять із собою стоси книжок, гітари, кінопроектори тощо. Нам залишається мовчки стояти і вдавати, ніби ми не розуміємо, що тут відбувається.

Після того, як нас вчоргове обшукали, два охоронці пропускаються нас через кілька відгороджених ґратами дверей, які за нами відразу зачиняють. Нарешті вони пропускають нас через останні заґратовані двері й одразу зачиняють їх із зовнішнього боку. Вони уважно нас розглядають, усміхаються, вони готові спостерігати за всім, що може статися із нами без їхньої допомоги — із Ларрі, з вух якого звисають кульчики, та мною, дослідником без жодних досліджень із собою. Ми чекаємо, поки спустяться два ув'язнені-геї зустріти нас. Із віддалених дверей у коридор вбігають з криком кілька голих обмазаних грізюкою чоловіків — на подвір'ї ув'язнені влаштували бої у бруді. Вони трясуть своїми тілами, залучаючи ув'язнених, що оточили їх кільцем і гичуть, кричать та ляскають своїх брудних товаришів по руках і по дупі. Я намагаюсь уявити себе непомітним. Величезні двері, що ведуть до кінозалу, де щойно закінчився показ фільму, відкриваються, і, здається, все населення цієї в'язниці суне в коридор, де ми пасивно чекаємо. Ув'язнені просто вбивають час до того моменту, коли треба буде знову розходитися по камерах. Охорони ніде не видно. Саме в цей момент по нас приходять очікувані провідники, аби провести нас до класної кімнати. Ми були так само неймовірно раді бачити їх, як вони — нас. Один із наших провідників — чорний, один — білий. Ларрі повертається і шепоче мені на вухо, що останнім часом у в'язниці були напруги навколо питання раси, й ув'язнені геї вирішили, що прислати двох білих або двох чорних провідників для нас — білого і чорного — лише зробить і так напружену ситуацію ще складнішою. Ці хлопці знають,

що вони роблять. Раптом я усвідомлюю, що вони тут, щоб захищати нас.

Відтепер, звісно, вже всі ув'язнені знають, що ми з Ларрі — квіри. Поки ми проходимо двома довгими коридорами, сповненими ув'язненими, і піднімаємося нагору по сходах, нам услід свистять, кричать і сміються; ми як чотири «дівчинки» на параді. Я підглядаю під сходи і зауважую двох чоловіків, що посміхаючись і вигинаючи шиї дивляться на нас. Інші чоловіки тримаються за руки. Боже мій, думаю я, сексуальна напруга в цьому місці нагадує державну психлікарню, де я працював підлітком, аби платити за навчання в коледжі; або ж це місце схоже на купальні, які неочікувано виявилися купальнями для геїв.

Коли ми нарешті дісталися до класної кімнати, а охоронець зачинив за нами двері, я трохи видихаю — мені стає спокійніше у цій кімнаті, забитій ущент людьми, які так довго на нас чекали. Протягом наступної години вони розповідатимуть мені історію, як вони змогли об'єднатися у групу, і перераховуватимуть численні випадки насильства, якого вони зазнали. Першими, хто заговорив про можливість самоорганізації, була група квінів, яким стало нестерпно від постійних ґвалтувань, яких вони зазнавали від інших в'язнів. Вони постановили, що вб'ють будь-кого, хто зважиться зґвалтувати ще когось із їхніх сестер. У групі нещодавно стався розкол, і тепер вона складалася переважно із власне геїв, які з усіх сил намагалися повернути квінів назад. В'язнична система робить спроби роз'єднати Закриту групу в'язнів сексуальних меншин, пояснювали вони. Охоронці раптом почали роз'єднувати пари, які були разом роками, і частина їхніх членів зараз були замкнені в карцері. Тобто заборона мені показувати слайди була частиною більшої кампанії, що її провадили у в'язниці. Чоловіки розповідали, як вони сперечалися про можливість реакції на репресивні заходи керівництва. Якщо вони вирішують боротися — вони втрачають усе, що мають: свою організацію, своїх коханців, своїх друзів — їх буде відділено від решти та один за одним поміщено в карцер. Але якщо вони не будуть стояти на своєму, вони також усе втратять. Отже, було вирішено йти до кінця.

Я довго слухаю їхні історії, потім коротко розповідаю свою. Кажу, що я справді хотів принести їм свої слайди, але тюремники не дозволили мені. Дякую їм за те, що запросили мене і кажу, що дуже хотів поспілкуватися з ними віч-на-віч, особисто, а не через посередництво охоронців чи будь-кого ще. Розповідаю, що мої конспекти також забрали. Приблизно на хвилину западає мовчанка, ми дивимось одне на одного, дивимось у стелю чи в підлогу. У незручній тиші кілька з нас змахують сльози. Я пробую переграти

ситуацію. Починаю розповідати їм історії, які я дізнався від інших геїв, геїв-ветеранів: про те, як вони одне одному допомагали вижити в часи, коли уряд, здавалось, оточив їх та почав замикає по військових тюрмах. Хтось питає мене, чи я служив. Ні, кажу, я відмовився проходити військову службу з ідейних переконань та був проектним консультантом. Тоді вони почали ділитися власним досвідом: перебування на військовій службі, проходження через війну у В'єтнамі, життя гея-ветерана.

Охоронець відкриває двері і каже, що час вичерпано. Більшість чоловіків проводжають нас до останніх дверей. Коли ми йдемо, якийсь охоронець раптом виринає з нізвідки, хапає чоловіка, з яким я розмовляю, нашвидкуруч заковує його в наручники та відводить у бік карцеру. «Бачиш, — кажуть інші, — ось що відбувається тут щодня». Я хочу дізнатися, чому саме він — тому, що він говорив до мене? Чи щось інше? На мить мене захльоснуло почуття безсилля та неможливості щось змінити, когось спитати, неможливості знайти потрібні відповіді, неможливості навіть дізнатися, чому. «Бачиш? Питає чоловік поряд зі мною. Ось на що це схоже. Ось що вони вчиняють із нами щодня».

Коли я виходжу за двері, один із чоловіків, який казав, що також виріс у Тендерлоїні (район Сан-Франциско) махає мені та каже: «Гей, передавай привіт Тендерлоїну від мене!» Я кажу: «Добре, передам». За тиждень я вдома у Сан-Франциско. Прогулюючись Тендерлоїном, трошки ніяковіючи, я все-таки згадую в деталях проведений у тюрмі день, зупиняюсь і щосили кричу: «Гей, Рікардо передає привіт!»

9. Магнітне тяжіння середньокласовості

У США ідею «середньокласовості» використовують як потужну дисциплінарну практику, що збиває з пантелику класові відносини, заперечує існування класу, змушує замовкнути розумні дискусії, заважає класовій солідарності та міжкласовій координації і мобілізує расову образу. Наші адвокати середньокласовості кажуть, що класу немає, бо всі належать до середнього класу. До середнього класу належить будь-хто, хто має більше, ніж бездомний, але менше, ніж Дональд Трамп. Ми — середній клас, який складає 90% населення. Середньокласовість використовують як замовляння для середньостатистичного американця, звичайної родини, будь-кого, хто працює, аби заробити на життя, всіх небілих, хто хоч раз пізнав вигоди позитивної дискримінації, християн, гетеросексуалів, всіх лідерів руху за права геїв і лесбійок. Середньокласовість — нейтральна зона, де немає класової боротьби, класового поділу, класової свідомості. Ми всі

індивіди на цій мапі середньокласовості, всі потенційні мільйонери, що чекають у праці та надії на свій великий куш. Здається, просто немає виходу назовні з цього псевдооб'єднання представників середнього класу, членами якого, згідно з очікуваннями, ми є. Середньокласовість ховає силу влади правлячого класу та затуманює унікальні ситуації тих, хто не в позиції сили. І що гірше, вона досі полонить нас бажанням і мовою, закликаючи стерти все, крім власної середньокласовості.

10. Фандрайзингова вечера

На початку дев'яностих я опублікував свою книгу «Вихід із шафи під вогнем: Історія геїв і лесбійок під час Другої світової». Я отримую дзвінок від гей-організації, що збирає гроші для висування геїв у політичні кандидати. Питають, чи не міг би я зробити слайд-шоу на тему історії геїв Сан-Франциско, яке би презентували під час щорічної фандрайзингової вечери у готелі «Палац Шератон» у Сан-Франциско. Ми довго говоримо, домовляємось про платню у три з половиною тисячі плюс витрати на дорогу, і я погоджуюся. Протягом наступних кількох місяців я роблю невеличкі дослідження, нові слайди, пишу багато чернеток, конспектую багато нових речей та репетирую остаточний варіант презентації. Надсилаю організації рахунок з усіма витратами і згодом отримую свій перший чек. Мені подобається бути дослідником такого типу: публічним істориком для гей-спільноти.

Залишається кілька днів до цієї пафосної щорічної вечери, де кожна страва коштує 150 баксів і всі одягнені в костюми з метеликами, куди збираються всі політики півночі Каліфорнії, які підтримують геїв. Я говорю по телефону з одним із організаторів заходу про те, як я маю виглядати. Я кажу, що маю чорного метелика та чорний костюм-трійку, які мій коханець, що якийсь час тому помер від СНІДу, купив для мене, і які я ще не мав нагоди одягти. Повисає незручна пауза. «Чорний метелик не означає чорний метелик, — нарешті виправляє мене організатор. — Мається на увазі смокінг». Знову незручна тиша. Звідки я мав це знати? Думаю про себе: а чи існують інші шляхи дізнатися про цю езопову мову без принижень? Він рятуює момент повідомленням, що вони організують спеціальну зустріч зі мною, щоб виміряти мене та дізнатися розміри, на які брати смокінг напрокат. Чергова мовчанка змушує мене спитати, хто ж тоді платитиме за це. «Ми заплатимо», — каже він. Здається, розмову нарешті завершено.

Настає день урочистої вечери. Я навмисно приходжу раніше, щоб попрацювати з техніками: підготувати проектор і налаштувати звук. Захід проходитиме в

танцювальній залі. Попередні налаштування роблять мене дратівливим і нервовим. Дивлюся на офіціантів і офіціанток, які поспіхом накривають столи. Вони також нервують. Багато хто з них — геї, абсолютна більшість — не білі. Ми перемигуємось з кількома із них, але я не відволікаю їх, бо вони зайняті роботою. Роздивляюся довкола, намагаючись знайти когось знайомого: кілька моїх друзів працюють офіціантами у центральних готелях міста.

Іду нагору в зняту для мене і таких як я кімнату. Смокінг уже там, і я починаю одягатися. Мені смішно. До кімнати заходять ще кілька чоловіків: тепер ми всі — квіни, що одягаються у драг⁶ задля великого балу. Ми переодягаємось і позуємо одне для одного. Виходимо з кімнати, йдемо коридором та спускаємось сходами до бальної зали. На сходах я оглядаю простір, наскільки мені дозволяє мій зір, і бачу купу білих чоловіків у смокінгах — тобто, їхньою мовою, чорних метеликах. Мені стає страшно і хочеться втекти. Я ніколи не був у такій ситуації: я не звідси, я не знаю як тут поводитися, я хочу додому.

Треба брати ноги в руки. Отже, кажу я собі, ти маєш два виходи. Або ти будеш заляканим, оскаженілим, замкненим, набундюченим і злим, і гратимешся в цинічного та саркастичного аутсайдера; або — я зупиняюся, намагаючись уявити, яким може бути другий вихід. Добре, ти можеш уявити собі, що ти шпигун, або ж антрополог, засланий у далекі краї, щоб спостерігати екзотичні ритуали місцевих жителів і потім переповісти про них своєму народу. Мені стає смішно — зрештою, це справді може бути весело. Постійно нагадую собі, що мене сюди запросили, що я гість, що дехто з присутніх прийшов послухати мою доповідь. Потім я згадую, що я також належу до середнього класу, а отже, я мав би почуватися тут як риба у воді. Без проблем.

Мене проводжають до бальної зали та садять за стіл разом із десятьма іншими чоловіками. Інші столи замовили групи друзів чи колег — я підраховую, що ціна одного стола приблизно півтори тисячі доларів. Я помічаю кілька білих жінок-політикинь, що сидять неподалік, і ще два столи, де сидять лесбійки, активістки політичних організацій. Зауважую один стіл, зайнятий повністю небілими чоловіками; я розпізнаю серед них кілька соціальних працівників та працівників освіти, які мають справу з організацією, що займається хворими на СНІД. Розумію, що моє перше враження, ніби всі присутні становлять якусь гомогенну групу, було хибним. Багато хто тут завдяки

спеціальним запрошенням, або як представники організацій, заснованих на місцевому самоврядуванні, дехто ж тут завдяки своїм забезпеченим бойфрендам. Включно з деякими гостями за моїм столом. Це так цікаво, думаю собі, — ціла зала класифікованих за ознаками гендеру чи раси класових відносин: з одного боку, офіціанти, бойфренди, гостьові промовці, які прийшли за запрошеннями (до речі, майже всі вони — не білі), а з іншого — спеціальні гості, організатори, політики та спонсори (звісно, більшість із них білі). Нормальна середньокласовість стилю життя гея. [...]

За кілька годин, після надто великої кількості нагород та виступів політиків, коли всі гості знесилені розійшлися по домівках, я виступаю зі своєю доповіддю і презентацією. Її зустрічають на «ура». За кілька днів я надсилаю рахунок на п'ятсот доларів, довго не отримую відповіді, і вирішую подзвонити та ввічливо спитати, чи отримали вони мого чека. «Ви знаєте, — чую на тому кінці дроту, — всі присутні в той вечір дарували свої послуги, адже це був фандрайзинговий захід і ми не дуже досягли поставленої мети». Я починаю дратуватися. «Перепршую, — кажу я, — але хто саме дарував свої послуги того вечора: кухарі, офіціанти, посудомийники, працівники пральні, покоївки, водії, працівники хімічистки, швейцари, звукорежисери і всі інші робітники, які насправді і створили цей фандрайзинговий захід?»

Чому він просить мене подарувати мої послуги вже після того, як це сталося? Чи відбувається це тому, що він не знає, до якої категорії мене віднести?

Я опиняюся в до біса знайомій ситуації. Він змушує мене вибрати, на чий я стороні: я можу обрати сторону геїв-донорів і втратити зароблені власною працею гроші, чи взяти гроші та втратити свій статус гея. Вирішуй: ти з *нами* (спільнотою геїв) чи з *ними* (оплачуваною підмогою)? Класифікуй себе! Можливо, таким чином тобі пропонують посунутися у класовій ієрархії трошки вгору?

Збираюся і відповідаю: «Я не дарував свої послуги того вечора, я робив свою роботу — саме так я заробляю на життя. І мені потрібні гроші, щоб платити по рахунках». Мені подобається бути з цього боку паркану. Але чому я досі відчуваюся таким приниженим? Яким чином їм вдається вдруге змусити мене просити грошей, які я маю отримати за чесно зроблену роботу? Почуваюся так, наче прошу милостиню. Тоді як весь фандрайзинговий захід був типовим для середнього класу респектабельним ритуалом просіння милостині. Питаю себе, чи зможу я коли-небудь сказати вголос все, що думаю, без того, щоб втратити свої гейські «повноваження».

Він каже, що пришло мені чек, каже, що всім дуже сподобалася моя презентація та дякує за мою роботу.

⁶ Драг (англ. drag — переодягання) — практика, що виникла у другій половині ХХ ст. у США у спільноті геїв: переодягання з метою перевтілення в людину іншого гендеру.

Наступного тижня, щоб відсвяткувати мій день народження, ми разом із сестрою і братом йдемо у «Гей бінго найт», що в підвалі Церкви Святого Спасителя у Кастро, де щотижня католики з робочого класу збирають тисячі доларів для хворих на СНІД, а переможці добровільно віддають свої грошові винагороди. Ми нічого не виграємо, але все одно гарно проводимо час.

11. Риторика труднощів

Коли ти описуєш життя геїв із робітничого класу, із усіма розривами, зміщеннями, привілеями, особливо якщо робиш це з освітньої інституції на кшталт цієї, є спокуса розмістити свій наратив у рамках того, що можна було би назвати «риторикою труднощів». Ця риторична стратегія намагається розрядити напругу класової ворожнечі через звернення до співчуття та

щедрості тих, кому пощастило більше, але вона лише зміцнює наявні класові ієрархії та продукує класовий сором. Риторика труднощів дуже спокуслива, адже вона позначає життя робітничого класу як історію героїчної боротьби проти неможливості. Але якщо нам здається, що вона стверджує важливість життя вихідців з робочого класу та породжує до нього симпатію з боку більш забезпечених, наратив труднощів насправді понижує нас до статусу або жертв, або героїв, а наші життя — до драм зі стражданнями, що закінчуються або надихаючими перемогами, або жалісними трагедіями. Я намагаюсь опиратися цій спокусі. Натомість, я пробую дивитися, як класова приналежність впливає на мову, сексуальні бажання, письмо, інтелект і історії, які ми розповідаємо. Пробую дивитися на це, може, і не завжди з точки зору категорій класу, але в будь-якому разі для того, аби їх доповнити. [...]

Перекладено за виданням: Bérubé, Allan. 2011. «Class Dismissed» in *My Desire for History: Essays in Gay, Community, and Labor History*. D'Emilio, John and Estelle B. Freedman, eds. Chapel Hill, NC: UNC Press, pp. 233-258.

Енгельс і походження пригноблення жінок

Шерон Сміт

Переклав Роман Дрямов

за редакцією Олексія Ведрова

Шерон Сміт — американська соціалістична письменниця та активістка, авторка книг «Підземний вогонь: Історія робітничого радикалізму в США» (Subterranean Fire: A History of Working-Class Radicalism in the United States) і «Жінки та соціалізм: Есе про звільнення жінок» (Women and Socialism: Essays on Women's Liberation).

Яким чином ми можемо покласти край пригнобленню жінок? На це питання можливо відповісти, лише поставивши інше питання: чому жінки пригноблені? Не визначивши джерело пригноблення жінок, ми не знатимемо, кого або що треба змінити. Це питання, «жіноче питання», було джерелом дискусій протягом понад століття. Карл Маркс та Фридрих Енгельс вважали, що пригноблення жінок починається з постановом класового суспільства. Їхній аналіз пригноблення жінок не був прикладений як якийсь пізніший додаток до їхнього аналізу класового суспільства, а з самого початку був невід'ємною його частиною. Коли Маркс у 1848 році писав «Маніфест комуністичної партії», ідеї жіночого звільнення вже були центральними для революційної соціалістичної теорії:

Буржуа дивиться на свою дружину як на просте знаряддя виробництва. Він чує, що знаряддя виробництва мають використовуватися спільно, і, звичайно, не може собі уявити нічого іншого, як те, що ця сама доля — бути спільними — спіткає і жінок.

Він і не підозріває, що мова йде саме про те, щоб скасувати становище жінок як простих знарядь виробництва (Маркс 1936).

Маркс і Енгельс розробляли теорію пригноблення жінок протягом усього життя. Кульмінацією цих зусиль стала публікація у 1884 році «Походження сім'ї,

приватної власності і держави» (Engels 1972). Енгельс написав «Походження...» вже після смерті Маркса, але ця праця була спільною, адже, разом із власними, він використовував детальні нотатки Маркса.

Теорія, висунута в «Походженні...», значною мірою ґрунтується на новаторських дослідженнях антрополога дев'ятнадцятого сторіччя Льюїса Генрі Моргана. Дослідження Моргана, опубліковане у 1877 році на 560 сторінках під назвою «Стародавнє суспільство», було першою матеріалістичною спробою зрозуміти еволюцію людської соціальної організації. Завдяки широким контактам із індіанцями-ірокезами в північній частині штату Нью-Йорк він виявив систему спорідненості, яка мала зовсім інший вигляд, ніж сучасна нуклеарна сім'я. Ірокези жили у відносній рівності, а жінки мали достатньо велику владу. Це відкриття надихнуло Моргана вивчати інші суспільства, і в подальших дослідженнях він дізнався, що інші суспільства корінних американців, віддалені від ірокезів на тисячі миль, використовували на диво подібні структури спорідненості. Це привело його до твердження, що людське суспільство еволюціонувало крізь послідовні етапи, які ґрунтуються на розвитку «мистецтв прожиття, що змінювали одне одне» (Engels 1972: 10). Хоча деякі з антропологічних даних Моргана сьогодні застаріли, багаті дані сучасніших антропологічних досліджень дають цілком достатні

докази на підтримку його основної еволюційної моделі¹.

Енгельс спирався на теорію Моргана у «Походженні...», щоб розвинути, як впливає вже з назви, теорію того, яким чином постання класового суспільства призвело як до появи держави, котра представляє інтереси панівного класу у повсякчасній класовій боротьбі, так і до появи сім'ї як засобу, за допомогою якого перші панівні класи заволоділи особистим багатством і передавали його далі. Щоби повною мірою оцінити новаторський внесок роботи Енгельса (не кажучи вже про Моргана), необхідно усвідомити, що Дарвін виклав свою теорію еволюції людини лише кількома роками раніше, спершу опублікувавши «Походження видів» у 1859, а згодом — «Походження людини» у 1871. Перші залишки скелету первісної людини навіть не були виявлені до 1856 (Hartan 1994: 64)! З цієї причини деякі конкретні формулювання Енгельса потребують перегляду у світлі даних, недоступних у його час.

Це жодним чином не применшує непересічного значення Енгельсового внеску. Він розробив історичний аналіз, який виявляє джерело пригноблення жінок. При цьому він представив стратегію подолання цього пригноблення. Не буде перебільшенням сказати, що робота Енгельса протягом останніх ста років визначала дискусію навколо походження пригноблення жінок. Більшість із тих, хто писав на тему пригноблення жінок з моменту виходу «Походження сім'ї, приватної власності і держави», або підтримували, або відкидали марксистську теорію, викладену в ній Енгельсом. У цій статті я сподіваюся підсумувати суть його теорії та торкнутися її суперечливих моментів.

Сексистські неандертальці?

Тоді як лінії фронту пролягали між глибоко розбіжними точками зору, соціалісти найчастіше виявляються на самоті, кидаючи виклик припущенню про те, що пригноблення жінок обумовлено, більшою або меншою мірою, тривалою чоловічою потребою домінувати та утискати жінок. Цього припущення дотримуються як традиційні чоловічі шовіністи, намагаючись довести існування в чоловіків неясно визначеної тенденції домінувати над жінками (а також неясно визначеної тенденції жінок піклуватися, і, таким чином, підкорюватися домінуванню), так і

багатьма феміністками, що намагаються довести майже те саме. Цей аргумент рідко є чисто біологічним питанням рівнів тестостерону. Тим не менше, прямо під поверхнею таких дискусій приховуються прямі чи непрямі припущення щодо біології та людської природи².

Діапазон конкретних пояснень пригноблення жінок дуже широкий — деякі з них цілком безглузді, а більшість радше заснована на простій спекуляції, ніж на твердих доказах. Найпоширеніші теорії ґрунтувалися на припущенні, що більша фізична сила чоловіків змушує їх бути більш агресивними (вочевидь, згідно з такою логікою, чоловіки домінують над жінками просто тому, що можуть). Знайомий дитячий образ волохатих неандертальців, які тягнуть своїх жінок за волосся від печери до печери, напевно, заснований на цьому помилковому біологічному припущенні.

Велика частка дебатів про походження пригноблення жінок проходила всередині галузі антропології, вивчення людських суспільств. Далеке від об'єктивної науки, антропологічне дослідження несе в собі весь суб'єктивний багаж власних культурних упереджень дослідника. Найбільш очевидним є чоловічий шовінізм, який панував у науковому полі ще кілька десяти років тому і змушував більшість антропологів припускати, що більшість важливих функцій у будь-якому суспільстві виконували чоловіки. Елеанор Бьорк Лікок зачитувала у своїй книжці «Міфи чоловічого домінування» один чіткий приклад цього з уривку за авторством антрополога Робіна Фокса, ніби написаного лише для чоловічої аудиторії:

Адже як у поведінці, так і в анатомії сила нашого родоvodu полягає у відносно узагальненій структурі. Саме через те, що ми не спеціалізувалися, як наші родичі-бабуїни, ми й мали винаходити рішення, пов'язані з контролем та обміном самиць (Burke Leacock 1981: 17).

Допоки жіночий рух кінця 1960-х не почав оспарювати чоловічий шовінізм, сексистські припущення служили основою для широких узагальнень. Клод Леві-Строс, провідний антрополог структуралістської школи, навіть доходить до твердження, що «людське суспільство [...] є в першу чергу чоловічим суспільством». Він пише, що «обмін жінками» є «практично універсальною» особливістю людського суспільства, в якому чоловіки отримують жінок від інших чоловіків — батьків, братів та інших родичів-чоловіків. Понад те, він заявляє, що «через глибоку тенденцію до

полігамії, яка існує серед усіх чоловіків, кількість доступних жінок завжди здається недостатньою». Таким чином, «найбільш бажані жінки повинні складати меншість». Через це «попит на жінок є дійсним фактом, або ж, по суті, завжди знаходиться у стані нерівноваги та напруги» (Burke Leacock 1981: 215-231)³. Згідно з Леві-Стросом, таким чином, жінки були пасивними жертвами чоловічої сексуальної агресії з самих початків людського суспільства.

Схожим чином західні спостерігачі часто приносили з собою свої культурні упередження (часто серед них і культурний шовінізм), коли вивчали мисливсько-збиральницькі або городницькі суспільства. Звичай вони вимірювали за західними критеріями замість того, щоб спробувати зрозуміти унікальну систему цінностей певної культури. Наприклад, поширена практика ескімоських жінок спати з гістьми-чоловіками часто інтерпретується як зразок їхнього низького статусу — статусу жінок, запропонованих як власність у якості подарунка. Однак це може бути, а може й не бути правдою. Як вказує Лікок, це є «етноцентричним прочитанням, яке припускає, що жінка (оскільки вона не мала б) не насолоджується сексуальною грою ні з ким, крім її «справжнього» чоловіка, і яке відмовляється взяти до уваги, що розмаїття сексуальних відносин є цікавим для жінок (там, де вони не обмежені всілякими табу) так само, як і для чоловіків» (Engels 1972: 31). Сам по собі цей сексуальний звичай мало говорить про статус жінок в ескімоському суспільстві сьогодні, коли воно достатньо інтегроване до капіталістичної системи, — не кажучи вже про те, яким статус жінок був історично.

Не бракує теорій, які накладають риси докласового світу на суспільства, що десятиліттями або навіть століттями перебували під колоніальним пануванням. Марвін Герріс, який написав серію популярних книжок про походження людських суспільств, є типовим прикладом письменника, що займається такими спекуляціями. Теорія Герріса спирається на його припущення, що «панування чоловіків» є прямим наслідком воєн та інфантициду дівчат, який, пише він, ранні суспільства практикували, щоб запобігти зростанню населення, що виснажило б довкілля. Проте

він зауважує: «На жаль, дані, необхідні для перевірки моїх передбачень про зв'язок між збільшенням і зменшенням інтенсивності воєнних дій та зростанням і поділом конкретних сіл, ще не були зібрані». Втім, брак емпіричних доказів жодним чином не послаблює його ентузіазму стосовно гіпотези.

Крім того, Герріс дійшов багатьох своїх висновків, спираючись на власне дослідження групи воєнничих яномамо, що живуть на кордоні між Бразилією та Венесуелою, у яких чоловіки жорстоко домінують над жінками. Однак, як відзначали інші автори, інші групи яномамо є досить мирними. Крім того, найімовірніше, ця група яномамо не мала такої схильності до війни аж до 1758 року, коли відбулася від першої групи іспанських і португальських дослідників, що шукали рабів, — іншими словами, аж до настання колоніалізму (Harris 1977: 71-72; Burke Leacock 1981: 198; Coontz and Henderson 1986: 17-18).

Феміністичі викривлення

Багатьох феміністичних авторок так само можна звинуватити у підпасуванні доказів під теорію. Наприклад, Шеррі Ортнер у праці «Чи є жінка для чоловіка тим, чим природа є для культури?» стверджує, що історично здатність жінок народжувати приводила їх ближче до «природи», тоді як здатність чоловіка до військових дій дозволяла їм домінувати в області «культури». Виходячи з цього, вона робить широке узагальнення, що «скрізь, у будь-якій відомій культурі, жінок вважають у чомусь нижчими за чоловіків». Але в неї не достатньо доказів — а ті, які вона має, далеко не є надійними. Наприклад, вона посилається на дослідження матрилінійного індіанського суспільства племені кроу, проведене у 1930-х роках. Хоча Ортнер визнає, що в багатьох аспектах жінки кроу займають позиції з відносно високим рівнем влади, вона згадує табу кроу стосовно жінок під час менструацій як доказ того, що ті все одно розглядаються як нижчі. Серед усього іншого, жінкам під час менструацій не дозволено торкатися поранених чоловіків або чоловіків, які виходили у військовий похід (Ortner 1974: 69-70).

Цю досить звичну для примітивних суспільств практику ізоляції жінок під час менструацій феміністки часто подають як доказ того, що жіночі репродуктивні сили повсюдно є джерелом страху і презирства. Але це не так. Для початку, деякі мисливсько-збиральницькі суспільства взагалі не мають менструальних табу. В інших же чоловіки намагаються імітувати репродуктивні сили жінок. І, як зазначили Стефані Кунц та Піта Гендерсон, така інтерпретація менструальних табу залишає «враження, що жінки [розглядають як] нечисті або злі, замість

1 «Існує міф, поширений серед напівобізнаних, що антропологічна робота зараз просто «застаріла», як астрономія Птолемея, і «сучасні антропологі» її відкидають... У цьому розумінні Дарвін та Ньютон теж застаріли» (Draper 1970).

2 «Ці докази свідчать про те, що чоловіки та жінки по-різному реагують на стрес. Чоловіки майже завжди відповідають на стрес агресією...» (Sanday 1981: 210).

3 Лікок коментує далі про мисливсько-збиральницькі та городницькі суспільства: «Термінологія обміну жінками спотворює структуру егалітарних суспільств, у котрих у будь-якому сенсі говорити про жінок як про речі для обміну грубо суперечить дійсності. Жінки в таких суспільствах самі здійснюють обмін, є автономними істотами, які, у відповідності зі статевим поділом праці, обмінюють свою працю та її продукти з іншими чоловіками і жінками» (Burke Leacock 1981: 421). Варто відзначити, що теорію обміну жінками, яку підтримував Леві-Строс, не лише прийняли, а й розвинули кілька феміністичних авторок (See Lerner 1986: 46-53).

визнання того, що певні речовини, як-от кров, вважають небезпечними, незалежно від того, проліті вони чоловіком або жінкою» в багатьох суспільствах (Coontz and Henderson 1986: 12-13).

Варто зауважити, що деякі феміністичні антропологині — особливо соціалістки-феміністки, як цитовані вище Кунц і Гендерсон — зробили внесок в історичне розуміння пригноблення жінок і в деяких випадках допомогли надалі розвинути теорію Енгельса⁴. А деякі антропологині-феміністки здобули багато даних, які допомогли обґрунтувати твердження Енгельса про існування докласових егалітарних суспільств, — наприклад, вивчення суспільства Ікун у Південній Африці, проведене Патрісією Дрепер, і дослідження ірокезів Джудит Браун.

Але в чистому вигляді значна частина феміністичної теорії спирається на не більше ніж припущення, коло яких обмежене лише фантазією їхніх авторок. Залежно від того, хто пише, чоловіки домінують над жінками, бо зневажають жінок через їхню здатність народжувати дітей, — або ж тому, що вони заздять здатності жінки до дітородіння. Чоловіки пригноблюють жінок, бо колись давно жінки сформували потужний матриархат, пізніше повалений, — або ж тому, що чоловіки завжди представляли тиранічний патріархат. Герда Лернер у своїй книзі «Створення патріархату» стверджує: «Феміністки, починаючи з Симони де Бовуар..., [пояснювали пригноблення жінок] як викликане або чоловічою біологією, або чоловічою психологією». Вона переходить до опису низки феміністичних теорій, кожна з яких межує з нісенітницею:

Таким чином, С'юзен Браунміллер вважає здатність чоловіків ґвалтувати жінок такою, що призводить до їхньої схильності ґвалтувати жінок, і показує, як це призвело до домінування чоловіків над жінками та чоловічої вищості. Елізабет Фішер винахідливо стверджує, що «одомашнення тварин [...] привело чоловіків до ідеї ґвалтування жінок». Вона вважає, що бруталізація та жорстокість, пов'язана з одомашненням тварин, призвела до чоловічого сексуального домінування та інституціалізованої агресії. Пізніше Мері О'Браєн докладно пояснила походження чоловічого домінування через ідею існування в чоловіків психологічної потреби компенсувати свою неспроможність народжувати дітей через конструювання інституцій домінування, і, як і Фішер, віднесла це «відкриття» до періоду одомашнення тварин (Lerner 1986: 46).

⁴ Проблемою соціалістично-феміністичної теорії, однак, є те, що вона намагається поєднати в межах однієї теорії два дуже різні аналізи суспільства. Щоб повніше ознайомитися з дискусією про теоретичні відмінності між соціалізмом та фемінізмом, див. German 1989.

Марксистський метод

Марксистська теорія підходить до питання пригноблення жінок по-іншому — з матеріалістичної точки зору. Вона ґрунтується не на спекуляціях, а на зведенні до купи того, що ми справді знаємо про еволюцію людського суспільства. Найголовніше: ми знаємо, що жінки не завжди страждали від пригноблення — насправді, докази свідчать, що в деяких більш примітивних суспільствах жінки були рівні з чоловіками. І тільки нещодавно в еволюції людських істот соціальна позиція жінок впала порівняно з позицією чоловіків.

У своєму вступі до першого видання «Походження...» Енгельс пояснює матеріалізм таким чином:

Матеріалістичний погляд визнає за основний момент історії підтримання й продовження безпосереднього життя; це виявляється у продукції миттєвих засобів, цебто їжі, одіжки, житла й потрібних для їх виготовлення знарядь, і в народженні нащадків, у продовженні роду⁵.

Та марксизм є і матеріалістичним, і діалектичним. Він ґрунтується на розумінні історії, яке бачить людей як водночас 1) продукти природного світу, 2) істот, здатних взаємодіяти зі своїм природним оточенням, змінюючи в цьому процесі себе та навколишній світ.

Щоправда, існують деякі речі, яких ми не можемо знати про ранні людські суспільства, бо про них не залишилося письмових згадок. Тим не менше, вивчаючи інструменти, кістки та інші копалини, можна побачити, що відрізняло наших людських предків від мавп. У першу чергу це була їхня здатність планувати власні дії, щоб отримати більший контроль над природою. Це дозволяло їм видобувати засоби прожиття у ширшому діапазоні кліматичних умов та обставин — процес, який Маркс і Енгельс назвали працею. У своїй незавершеній статті «Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину» Енгельс пише: «У певному сенсі, ми маємо сказати, що праця створила саму людину» (Енгельс 1925). Крис Гармен стверджував, що мавпи

генетично запрограмовані вузько, що дозволяє їм поводитися лише відповідно до обмеженого діапазону довкіль, тоді як нас [людей] характеризує саме

⁵ Тут і далі, де можливо, український переклад «Походження...» цитується за онлайн-публікацією: <http://vpered.wordpress.com/2011/02/24/engels-der-ursprung-der-familie/> (джерело: Енгельс, Ф., 1925. Походження родини, приватної власності й держави. Харків: Державне видавництво України). У деяких випадках переклад було модернізовано чи приведено у відповідність з оригіналом; в інших (переважно якщо фрагмент було випущено в згаданій публікації українського перекладу) переклад здійснювався з англомовних цитат та звірявся з німецьким оригіналом.

величезна гнучкість поведінки, яка дозволяє нам, фактично єдиним у світі тварин, процвітати в будь-якій частині земної кулі. Це фундаментальна відмінність між нами та сучасними мавпами. Так, горил не знайдеш поза тропічними лісами, шимпанзе — за межами заліснених регіонів Африки на південь від Сахари, гібонів — поза верхівками дерев Південно-Східної Азії, орангутангів — за межами кількох островів в Індонезії; на відміну від них, люди спроможні були жити у широкій смузі Африки, Європи та Азії щонайменше півмільйона років. Наша генетична «особливість» полягає якраз у тому, що ми не спеціалізовані, не обмежені жодним колом інстинктивної поведінки (Hartman 1994: 88)⁶.

Включення м'яса до раціону означало, що стародавні люди могли вижити в набагато ширшому діапазоні кліматичних умов, тому вони змогли поширитися по всьому світу. Необхідність планування в полюванні та інших видах діяльності, своєю чергою, зумовила координацію та вербальну комунікацію, що спричинило розвиток гортані. Виготовлення інструментів потребує вправності рук та інтелекту, а це мало наслідком розвиток рук та збільшення головного мозку. Людська анатомія, таким чином, еволюціонувала відповідно до «потреб» трудового процесу. Але трудовий процес, своєю чергою, просувався ще далі, відповідно до еволюції людської анатомії, — призводячи до поліпшення інструментів та інших продуктів, що застосовуються для опанування навколишнього середовища та більш складних форм спілкування. Як сказав Енгельс, «таким чином, рука є не лише органом праці, а і її продуктом» (Енгельс 1925). Такий самий хід розвитку стосується і людського суспільства в цілому.

Первісний комунізм

До класового суспільства ідея строго моногамного співжиття чоловіків та жінок разом із їхнім нащадком — нуклеарна сім'я — не була відома людському суспільству. Нерівність теж не була відома. Протягом понад двох мільйонів років люди жили в групах, що склалися переважно з кровних родичів, в умовах відносної рівності. Розуміння цього є важливою складовою марксистської теорії, хоча багато ранніх свідчень про це походили з ненадійних джерел — від єзуїтських місіонерів сімнадцятого-вісімнадцятого сторіч, що занотували свої спостереження за корінними американськими культурами, з якими вони стикалися.

Здебільшого єзуїти були приголомшені рівнем виявленої ними рівності — зокрема, сексуальною

свободою та рівністю між жінками та чоловіками. Один єзуїт після зустрічі з індіанцем монтаньє-наскапі зі Східної Канади повідомляв: «Я сказав йому, що для жінки недостойно любити будь-кого, крім свого чоловіка, і що через це лихо він сам не впевнений, чи присутній тут його син справді є його сином». Але наскапі були так само приголомшені. Чоловік відповів: «Це не має значення. Ви, французи, любите лише власних дітей; ми ж любимо всіх дітей нашого племені» (Енгельс 1925).

Єзуїти засвідчили свою невіру в те, що індіанці ніколи не мали та, вочевидь, і не хотіли мати жодної соціальної ієрархії. Показовим є коментар отця Поля Ле Жена з описом наскапі, написаний у 1634 році: вони «жодною мірою не можуть терпіти тих, хто, як здається, бажає заволодіти перевагою над іншими; вони вважають чеснотою певну м'якість або апатію».

Ле Жен та інші місіонери прагнуть, звісно, змінити цей стан речей. «На жаль,— скаржитесь він,— якби тільки хтось зміг зупинити блукання дикунів і дати одному з них владу панувати над іншими, ми могли б у короткий термін їх повернути і цивілізувати». Але було багато перешкод. «Оскільки вони не мають ні політичної організації, ні служб, ні звань, ні влади, адже вони підкорюються лише вождю по добрій волі,— то вони ніколи не вбиватимуть одне одного, щоб здобути ці почесті. Також, оскільки вони задоволені простим життям, жоден із них не віддасться дияволу, щоб заволодіти багатством» (Engels 1972: 22, 35).

Льюїс Генрі Морган після тривалого періоду проживання серед ірокезів у своєму рідному штаті Нью-Йорк зробив висновок, що система спорідненості, яку використовували ірокези, простежувала всі родоводи по лінії матері, а не батька (матрилінійне походження, на противагу патрилінійному). Вивчаючи інші суспільства (для початку інші культури американських індіанців), Морган почав здобувати докази того, що людська соціальна організація еволюціонувала відповідно до змін у тому, як люди забезпечували своє прожиття. Він виділив три окремих періоди, кожен з яких є прогресивним етапом суспільного розвитку. Він назвав їх «дикунство», «варварство» та «цивілізація», що відображає термінологію вікторіанського періоду. Відтоді назви змінилися, але основні принципи залишаються чинними: етап, який він назвав «дикунством», відноситься до мисливсько-збиральницьких суспільств; «варварство» — це етап, на якому переважало сільське господарство, спершу підсічно-вогневе, або городницьке, а згодом — з використанням передових технологій, таких як плуг і широкомасштабна іригація; «цивілізація» — досі застосовуваний термін, який відноситься до розвитку міського суспільства та початків промисловості.

Дослідження Моргана допомогли підтвердити точку зору, яку довго поділяли Марк і Енгельс, — що класовому суспільству передувал «первісний комунізм». Але також воно допомогло Енгельсу достеменно з'ясувати, як пригноблення жінок постало пліч-о-пліч із настанням класового суспільства. Уважне вивчення ірокезів, проведене Морганом, показало дві речі: 1) ірокезькі жінки та чоловіки мали жорсткий статевий поділ праці; але 2) жінки були рівнею чоловікам, маючи повну автономію у виконанні обов'язків та владу приймати рішення всередині суспільства в цілому⁷.

Жінки-старійшини брали участь в обговореннях ради для прийняття рішень. Як зауважив один спостерігач у дев'ятнадцятому столітті, «вони здійснювали негативну владу, або те, що ми називаємо правом вето, у важливих питаннях проголошення війни. Вони також мали право втручатися в питання укладення миру». Як зазначає Джудит Браун, через те, що жінки контролювали посадку та вирощування рослин, їм належала велика влада, навіть влада над діяльністю чоловіків:

Матрони контролювали роздачу їжі не лише в домашній сфері. Посталяючи істотну для чоловічої діяльності — полювання, війни й нарад — провізію, вони могли до певної міри контролювати її. Тому, пише Рендл, «непрямо також зазначається, що жінки могли перешкодити або навіть запобігти військовому походу, який вони не підтримували, не віддаючи запасів сушеної кукурудзи, а також мокасинів, які були необхідні воїнам» (Brown 1975: 240, 249).

Отже, роль жінок у виробництві надавала їм — особливо жінкам-старійшинам — значну політичну владу всередині суспільства в цілому. Дані Моргана та інших про ірокезів самі по собі доводять, що пригноблення жінок існувало не в усіх людських суспільствах. Але варто зазначити, що нещодавні дослідження надали безліч прикладів, які показують, що в докласових суспільствах жінки були відносно рівні з чоловіками (Brown 1975; Coontz and Henderson 1986; Dahlberg 1981).

Наприклад, дослідження людей племені Ікун у пустелі Калахарі приводять до аналогічних висновків. Патрісія Дрепер виявила, що в мисливсько-збиральницьких суспільствах Ікун жінки вносили стільки ж, якщо не більше, їжі до спільного запасу. Вона описує дві статі як такі, що живуть у повній рівності, зазначаючи:

Серед Ікун вкрай низький рівень культурної терпимості до агресивної поведінки будь-кого, чоловіка чи

жінки. У суспільствах, де цінується агресивність та домінування, така поведінка непропорційно представлена чоловіками, а жінки є [її] звичними об'єктами, в результаті чого знижується їхній статус. Жінки Ікун не знаходяться в пастці цього виміру статево-рольової взаємодоповнюваності. Вони зазвичай дотримуються смирних манер, але так само поводяться і чоловіки (Draper 1975: 91).

Постання класового суспільства

Еволюція людини тривала надзвичайно довго — мільйони років. Найперші предки людини (*Homo habilis*), ймовірно, з'явилися близько двох мільйонів або більше років тому, тоді як сучасні з анатомічного погляду люди (*Homo sapiens sapiens*) з'явилися не раніше, ніж 200-100 тисяч років тому. Найбільш ранні форми сільського господарства виникають не раніше, ніж 10 тисяч років тому, і лише протягом останньої тисячі років людське суспільство переживає набагато швидший технологічний розвиток (Harman 1994: 96-98).

Протягом більшої частини людської історії було неможливо накопичити багатство; не було й мотивації це робити. По-перше, не було б місця для його зберігання. Люди спершу жили в кочових стадах — мисливсько-збиральницьких суспільствах, — виживаючи завдяки певному поєднанню збирання ягід, корінців та інших рослинних продуктів з мисливством або рибальством. У більшості суспільств не було жодного сенсу працювати більше, ніж кілька годин на день, які займає виробництво всього необхідного для прожиття. Але навіть у перших суспільствах, які перейшли до городництва, було насправді неможливо виробляти набагато більше за те, що мало бути негайно спожито членами групи.

З появою більш просунутого сільськогосподарського виробництва — за рахунок використання плуга та/або передових методів іригації — та започаткуванням осілих спільнот у деяких суспільствах люди змогли видобувати з навколишнього середовища більше, ніж потрібно для прожиття. Це призвело до першого накопичення надлишку, або багатства. Як стверджує Енгельс у «Походженні...», «воли, запряжені в плуг, зроблений із заліза, дали змогу обробляти багато землі, перейти до польовництва і, в подібних умовах, обмежено збільшити життєві засоби» (Енгельс 1925). Це був поворотний момент для людського суспільства, адже це означало, що з часом виробництво заради споживання могло бути замінено виробництвом заради обміну, і, зрештою, виробництвом заради вигоди — що призвело до постання перших класових суспільств приблизно шість тисяч років тому (спершу в

Месопотамії, кількості років потому — у Єгипті, Ірані, долині Інду та Китаї) (Harman 1994: 120-121).

Енгельс стверджував, що класове суспільство принесло з собою зростання нерівності — між правителями й керованими, а також між чоловіками та жінками. Спершу надлишок розподіляли між усім кланом — отже, багатство не накопичувалося в жодного окремого індивіда чи групи. Однак згодом, мірою того як осілі спільноти зростали та ускладнювали соціальну організацію, і, найголовніше, зростали надлишки, розподіл багатства став нерівним — а невелика кількість людей піднялася над рештою населення в багатстві та владі.

Статевий поділ праці в класовому суспільстві

Суть Енгельсової теорії пригноблення жінок ґрунтується на зв'язку між статевим поділом праці та способом виробництва, що зазнав фундаментальних перетворень з постанням класового суспільства. У мисливсько-збиральницьких та городницьких суспільствах існував статевий поділ праці — строго визначений набір обов'язків для жінок і чоловіків. Але обидві статі мали високий рівень автономії у виконанні цих завдань. Понад те — і про це ми дізналися з часів Енгельса — жінки в мисливсько-збиральницьких суспільствах не просто здобували багато харчів для групи, але, у багатьох випадках, забезпечували більшість харчів (Sacks 1975: 211-212). Тож жінки удокласових суспільствах могли поєднувати материнство і продуктивну працю — насправді, не було жорсткого розмежування між репродуктивною та продуктивною сферами. У багатьох випадках жінки могли носити маленьких дітей з собою під час збирання або саджання рослин або ж на кілька годин залишати дітей з іншими дорослими. Крім того, багато продуктів могли вироблятися безпосередньо в домашньому господарстві. Оскільки в цих докласових суспільствах жінки займали центральне місце у виробництві, не існувало систематичної нерівності між статями, зокрема, літні жінки мали відносно високий статус.

Усе це змінилося з розвитком приватної власності. Відповідно до статевого поділу праці, чоловіки, як правило, відповідали за важчі сільськогосподарські роботи, такі як орання, оскільки вагітним жінкам або годувальницям воно давалося складніше і могло загрожувати малим дітям, яких носили з собою. Понад те, оскільки традиційно (хоча й не виключно⁸) полюванням на велику дичину займалися чоловіки, знову ж таки, мало сенс саме їм наглядати за одомашненням

худоби. Енгельс стверджував, що одомашнення худоби передувало використанню плуга в сільському господарстві, хоча зараз вважається, що ці два процеси розвивалися одночасно (Енгельс 1925). Але це не зменшує правильності його пояснення того, чому нагляд за худобою дістався чоловікам.

Мірою того як домогосподарство переставало бути місцем виробництва, роль відтворення істотно змінилася. Зрушення в бік сільськогосподарського виробництва різко збільшило продуктивність праці. Це, своєю чергою, збільшило попит на працю — що більшою є кількість робітників у полі, то більший надлишок. Таким чином, на відміну від мисливсько-збиральницьких суспільств, які прагнули зменшити кількість нащадків, аграрні суспільства прагнули максимізувати репродуктивний потенціал жінок, щоб родина мала більше дітей для допомоги в полі. Отже, в той час як чоловіки грали дедалі більш виняткову роль у виробництві, жінки змушені були відігравати набагато важливішу роль у відтворенні.

Жорсткий статевий поділ праці залишився незмінним, але домогосподарство втратило свою роль у виробництві. Сім'я не служила більше ні для чого, крім репродуктивної функції — як така, вона стала економічною одиницею споживання. Жінки опинилися в пастці своїх індивідуальних родин як відтворювальниці суспільства, відрізані від виробництва. Ці зміни відбулися спершу у власницьких родинах, першому панівному класі. Але врешті-решт нуклеарна сім'я стала економічною одиницею суспільства в цілому.

Важливо розуміти, що ці зміни відбулися не за одну ніч, а протягом періоду в тисячі років. Крім того, жадібність спершу не була причиною нерівного розподілу багатств. Так само чоловічий шовінізм не є причиною того, що влада перейшла до рук (деяких) чоловіків, а статус жінок різко впав. Немає жодних доказів (і жодних підстав припускати), що жінки були присилувані до такої ролі чоловіками. Для власницьких сімей більший надлишок був би в інтересах всіх членів домогосподарства. Енгельс сказав про перших чоловіків-«власників» одомашненої худоби: «Не викликає сумнівів те, що ми не повинні сприймати його як власника в сучасному розумінні цього слова». Він володів своєю худобою в тому ж значенні, в якому він володів іншими знаряддями, необхідними для виробництва їжі та інших предметів першої необхідності. Але «родина не розмножувалася так швидко, як худоба» (Енгельс 1925). Випуск сільськогосподарської продукції також різко збільшувався — частину потрібно було зберегти для прогонування спільноти у випадку поганого врожаю, а частину можна було обміняти на інші товари.

Очевидно, не в усіх суспільствах світу послідовні зміни у способі виробництва відбувалися однаково.

⁷ Тим не менш, Морган зробив висновок (який відображає вікторіанські упередження), що, оскільки до жінок-ірокезів не практикували шанобливого ставлення, їх вважали «нижчими». Див. Brown 1975: 237.

⁸ Навіть сьогодні в мисливсько-збиральницьких суспільствах для неодружених або навіть одружених жінок з дітьми не рідкість супроводжувати чоловіків у мисливських походах.

Особисті знання Енгельса були величезними, але обмеженими Німеччиною та класичними середземноморськими й азійськими суспільствами. Щоб оцінити неєвразійські суспільства, він спирався передусім на дані Моргана. Так само зміни в способі виробництва не ведуть автоматично до точно таких самих змін у репродукції. Наприклад, інцест між братами й сестрами залишався вельми поширеним у Давньому Єгипті, тоді як був заборонений у більшості порівняно розвинених класових суспільств. Але, як вважає Елеанор Берк Лікок, з часів Енгельса «археологічні дослідження подали незаперечну картину розвитку людства від «диких» мисливців до «варварських» землеробів, і, нарешті, до «цивілізацій» стародавнього Сходу» (Engels 1972: 16-17).

Також, як пише Крис Гармен, «конкретний шлях від мисливства-збиральництва через городництво та аграрні суспільства до цивілізації суттєво варіювався від одного суспільства до іншого». Але, попри розбіжні форми, у яких поставало класове суспільство, ми не повинні забувати про великі схожості між різними суспільствами. Скрізь на початку був первісний комунізм. Скрізь, щойно формувалися осілі землеробські суспільства, деякі роди, старійшини родів чи «великі люди» могли почати набувати авторитету завдяки своїй ролі проведення перерозподілу невеликих надлишків в інтересах усієї групи. Скрізь зі зростанням надлишків невелика частина суспільства здобувала контроль над більшою частиною суспільного багатства, що ставило її у становище, коли вона могла почати кристалізуватися в соціальний клас (Harman 1994: 125).

Старі форми організації громад не перетворилися за одну ніч, і в різних суспільствах вони перетворювалися по-різному. Але вони перетворилися. Щедрість, притаманна первісним комуністичним суспільствам, у яких обмін подарунками був центральною частиною соціального життя, якісно змінилася в умовах нерівності. Дарування традиційно було взаємним обміном. Але якщо дарувальник багатий, у той час як отримувач не має власності, останній не може відповісти взаємністю. За таких умов дарувальник легко може стати експлуататором або збирачем податків. Щойно з'являються класи, вождь, який мав незначну владу або не мав влади взагалі у збиральницькій групі, може легко стати жерцем або бюрократом і стати понад рештою суспільства. А людина, яка володіє кількома головами худоби або родючою ділянкою землі, може, за певних умов, стати багатим і могутнім землевласником.

Карен Сакс підсумовує вплив приватної власності на загальне становище жінок у суспільстві:

Приватна власність змінила відносини між чоловіками та жінками всередині домогосподарства лише

тому, що також радикально змінила політичні та економічні реалії у *суспільстві* загалом. Для Енгельса новий достаток завдяки одомашненим тваринам означав, що існує надлишок товарів, доступних для обміну між виробничими одиницями. З часом виробництво чоловіками товарів спеціально для обміну розвинулося, розширилося і витіснило виробництво домогосподарствами товарів для вжитку... Коли виробництво для обміну перевершило виробництво для споживання, воно змінило природу домогосподарства, значення в ньому жіночої праці, а отже, і становище жінок у суспільстві (Sacks 1975: 216-217).

Нуклеарна сім'я: корінь пригноблення жінок

Саме за таких обставин почала формуватися моногамна нуклеарна сім'я — сім'я, як ми її знаємо. Сучасна сім'я виникла лише з однією метою: передавати приватну власність у формі спадщини від одного покоління до іншого. Всі романтичні образи «справжньої любові», які відтоді допомогли ідеалізувати шлюб в сучасному суспільстві, не можуть змінити того факту, що шлюб, по суті, є майновими відносинами. Більшість людей засвоюють це дуже ясно, якщо опиняються в суді при розлученні.

Матеріальне коріння нуклеарної сім'ї в класовому суспільстві було з самого початку абсолютно зрозумілим для Маркса і Енгельса. У 1846 році в «Німецькій ідеології» вони стверджували, що зі скасуванням приватної власності «ліквідація сім'ї є самоочевидною» (Marx 1964: 40). Енгельс розумів лицемірство шлюбу сучасного йому панівного класу і супроводжуване ним приниження жінок. У «Походженні...» він описує шлюб панівного класу як, зазвичай, «нестерпучу нудьгу подружнього співжиття, що його прийнято називати сімейним щастям» (Енгельс 1925). Але, найголовніше, Енгельс також простежив історичне постання родини як майнових відносин, які розвивалися одночасно з класовим суспільством. Він продемонстрував цей зв'язок, показавши значення слова «сім'я» в Римській імперії:

Поняття родини familia не відповідало на початку ідеалові філістерів, що склався із сентименталізму і родинних чвар; у римлян на початку словом familia означали не подружжя і його дітей, а тільки рабів. Familus — це дворовий раб, а familia — зібрання рабів, що належать одному панові. Ще за часів Гая familia id est patrimonium (цебто частину спадщини) передавалося по заповіту. Це слово вигадали римляни для означення нового суспільного організму, де голові, під покривалом римської батьківської влади, було поневолено жінок, дітей і рабів, і мав той голова право життя й смерті над ними (Енгельс 1925).

Цитуючи Маркса, Енгельс додає: «В сучасній родині лежить зародок не тільки рабства (servitus), але й кріпацтва, бо служба його тісно зв'язана з хліборобством. В цій формі родини полягає зародок суперечностей, що згодом широко розвинулись так в суспільстві, як і в державі» (Енгельс 1925).

Але, як зазначає Енгельс, існували й інші суперечності між більш раннім комунальним суспільним устроєм та новим класовим суспільством. Багатство належало чоловікам, але оскільки більшість суспільств були матрілінійними, спадщина передавалася по материнській, а не батьківській лінії. Понад те, без строгої моногамії чоловік не міг бути впевненим, що діти його дружини є також і його власними. Енгельс пише:

Але в міру збільшення багатства зростало значіння чоловіка в родині за рахунок жіночого значіння, і в ньому народилося бажання скористуватися з цього значіння для зміни тодішнього порядку наслідування на користь своїх дітей. Але досягнути цього не можна було, не знищивши матернього права. Материнське право, таким чином, мало бути повалено — і воно було повалено (Енгельс 1925).

Енгельс зауважує, що оскільки перетворення сім'ї сталося в доісторичні часи, ми не можемо знати, як і коли воно відбулося; «але що такий переверт справді був, це цілком доводять зібрані Бакофеном сліди матернього права» (Енгельс 1925). Тут Енгельс, імовірно, перебільшує. Правда, що суспільства, які аналізував він (і Морган), як правило, були матрілінійними. Але ірокези біли відносно просунутим городноницьким суспільством. Енгельс зробив помилковий висновок, буцімто, відповідно до теорії еволюції, це неминуче означало, що всі найперші мисливсько-збиральницькі суспільства були матрілінійними. Це твердження неможливо підтвердити або спростувати, адже не існує письмових свідчень. Хоча й доцільно припускати, що деякі ранні людські суспільства були матрілінійними, ми не можемо вважати, що всі вони організовували структури спорідненості у цей спосіб (Harman 1994: 130-132).

Але питання про те, чи були всі ранні суспільства матрілінійними, не настільки важливе, як може здатися. Що є безперечним, так це те, що настання класового суспільства принесло з собою загальне зрушення в бік патріліїїності — і, що більш важливо, роль чоловіків як «голів» своїх домогосподарств. Енгельс, безсумнівно, правий (і сьогодні тому більше підтверджень, ніж у його час), що поява нуклеарної сім'ї принесла з собою припинення жінок, невідоме у докласових суспільствах. Енгельс зауважував:

Знищення матернього права було всесвітньо-історичною поразкою жінки. Чоловік став паном і в хатньому господарстві, жінку було принижено,

поневолено, вона стала рабинею чоловікової хіти та простий інструмент дітонародження... Щоб запезпечити жінчину вірність, а значить, і законність дітей, жінка підлягає необмеженій владі чоловіка: убиваючи її, він лише користується своїм правом (Harman 1994: 125, 120-122).

Те, що поява сім'ї була наслідком — а не причиною, як вважають деякі феміністки — появи класів, є центральним аргументом Енгельсової теорії. Елеанор Берк Лікок описує те, як сучасна сім'я сформувалася у відповідь на потреби нового класового суспільства:

Відділення сім'ї від клану та інституція моногамного шлюбу були соціальними виявами розвитку приватної власності; так звана моногамія надала засоби, за допомогою яких власність могла успадковуватися індивідуально. А приватна власність для деяких означала відсутність власності для інших, тобто появу відмінних відношень до виробництва з боку різних соціальних груп. Основа формулювання Енгельса полягає в тісному зв'язку між появою сім'ї як економічної одиниці, в якій домінують чоловіки, і цим розвитком класів (Engels 1972: 41).

Понад те, Енгельс висуває переконливе пояснення того, чому жінки, а не чоловіки, виявилися пригнобленою статтю. Багато авторів, котрі приймають Енгельсів аналіз появи нуклеарної сім'ї, тим не менш, зазначали, що він не пояснює гендерну нерівність. Це призвело до пошуку конкретних пояснень — зокрема, про роль чоловіка у війні чи торгівлі. Але, як відзначають Кунц і Гендерсон, «існування відокремлених статевих сфер цілком може призвести до чоловічого домінування, якщо чоловіча сфера розширюється за рахунок жіночої, але більшість зареєстрованих випадків такого підриву — від війни, міграції, торгівлі, або культурної напруги — є результатом контакту з уже нерівними й агресивними суспільствами» (Coontz and Henderson 1986: 119).

Аналіз Енгельса прямолінійний — він може потребувати подальшого розвитку, але суть його очевидна. Статевий поділ праці, який існував у докласових суспільствах, коли панівним способом виробництва було виробництво для споживання, не несе з собою жодних натяків на гендерну нерівність. Жінки були в змозі поєднувати свої репродуктивні та продуктивні ролі, так що обидві статі могли виконувати продуктивну працю. Але з постановням класового суспільства, коли стало домінувати виробництво для обміну, статевий поділ праці допоміг підірвати рівність між статями. Виробництво та торгівля дедалі частіше відбувалися поза домогосподарством; таким чином, сім'я стає в першу чергу репродуктивною сферою. Кунц і Гендерсон стверджують:

Дедалі більша потреба в перерозподілі (як усе-редині локальних груп, так і між ними) та зумовлені цим політичні завдання мають такі наслідки для статевих ролей, що ці політичні ролі часто виконують чоловіки, навіть у матrilінійних/матрилокальних суспільствах. Вочевидь, це впливає з поділу праці, який асоціює чоловіків з віддаленою діяльністю, зовнішніми справами та продуктами, що потребують значного поширення, тоді як жінки більше зайняті щоденними виробничими завданнями, від яких вони не можуть бути відірвані (Coontz and Henderson 1986: 124-125).

Звідси бере початок протиставлення «публічної» сфери «приватній», до якої прив'язані жінки, що опиняються дедалі глибше в пастці домогосподарств у власницьких родин. Поява сім'ї як такої пояснює підлеглу роль жінки в ній. Вперше в людській історії здатність жінок народжувати не дозволяє їм відігравати значущої ролі у виробництві.

Насильницька моногамія і проституція: два боки однієї медалі

Енгельс ясно говорить, що розвиток сім'ї, заснованої на строгій моногамії, не має нічого спільного з мораллю: «Шлюб, згідно з буржуазними поняттями, був контрактом, правовою угодою, притому найважливішою з усіх, адже він на все життя розпоряджається душею й тілом двох людей». Він кепкує: «І якщо строга моногамія є вершиною всіх чеснот, то пальма першості має відійти до солітера, який має повний набір чоловічих та жіночих статевих органів в кожній зі своїх 50-200 проглотид, або члеників, і проводить все своє життя, злучаючись сам з собою в кожній з них» (Енгельс 1925).

Більше того, він стверджує, що ідеал моногамної родини заснований на фундаментальному лицемірстві. З самого свого початку сім'я була маркована «особливим характером моногамії — лише для жінки, але не для чоловіка». У класичних патріархальних родин Риму чи Греції чоловіки за законом могли мати кілька дружин. І навіть після того, як полігамія була скасована в більшості суспільств, чоловіки і далі користуються більшою сексуальною свободою. Акти невірності з боку жінки, які засуджувало вікторіанське суспільство в часи Енгельса (і щодо яких у сучасному капіталістичному суспільстві досі існує подвійний стандарт), вважають «престижними для чоловіка, або, в гіршому разі, незначним моральним недоліком, який він із задоволенням носить з собою». Таким чином, Енгельс робить висновок про моногамний шлюб:

Він не був наслідком індивідуальної пологової любові, з нею він не має нічого спільного; шлюби, як і

раніше, залишалися шлюбами по розрахунку. Це була перша форма сім'ї, що ґрунтувалася не на природних, а на економічних умовах — на перемозі приватної власності над первісною, природною спільною власністю (Енгельс 1925).

Навіть і в такому вигляді у більшості суспільств вимоги моногамного шлюбу були радше ідеалом, ніж реальністю — навіть для жінок. Хоча формально чоловіки та жінки однаково зобов'язані практикувати строгу моногамію, всім зрозуміло, що обидві статі нерідко порушують це зобов'язання. Знов-таки, невірність чоловіків більш прийнятна — і до сьогодні поширене ідеологічне уявлення, що чоловіки «за природою» схильні бажати кількох статевих партнерів, тоді як біологія жінок змушує їх задовольнятися лише одним. Тим не менш, як зазначав Енгельс, з появою сім'ї «перелюб стає неминучим соціальним інститутом — засуджуваним, суворо караним, але таким, який неможливо придушити» (Енгельс 1925).

Енгельс стверджує, що частий секс між одруженими чоловіками та неодруженими жінками з часом інституціалізувався. Ці позашлюбні статеві зносини «процвітають у всьому періоді цивілізації в найрізноманітніших формах і щораз більше перетворюються на відкриту проституцію». Отже, пліч-о-пліч з розвитком моногамного шлюбу виросла перша комерціалізація сексу у вигляді проституції. Обидва явища — продукти класового суспільства. «Зі зростанням майнової нерівності, — пише Енгельс, — з'являється наймана праця... і в той самий час, як невід'ємний додаток, з'являється професійна проституція вільних жінок разом зі змушеною капітуляцією рабині». Моногамія і проституція є двома боками однієї медалі, або, словами Енгельса, «моногамія і проституція дійсно є суперечностями, але нероздільними суперечностями, полюсами одного й того ж стану суспільства» (Енгельс 1925). Це спостереження Енгельса надзвичайно проникливе, адже, живучи у XIX сторіччі він, напевно, навіть не міг уявити, у наскільки масову та високорентабельну галузь перетвориться сексуальна комодифікація жінки в нашому сторіччі.

Сім'я за капіталізму

Енгельса, без сумніву, також здивували б інші способи, в які розвинений капіталізм вніс зміни до життя жінок протягом останнього століття. Сьогодні більшість жінок мають роботу поза домом. У Сполучених Штатах жінки становлять більше половини робочої сили. Крім того, технології розвинулися настільки, що час, який витрачається на хатні справи, такі як прання, скоротився порівняно з часами Енгельса в кілька разів. Заклади швидкого харчування дозволили жінці

проводити менше часу за приготуванням їжі. Державна середня освіта означає, що час, витрачений жінками на виховання дітей, суттєво скорочений порівняно з тими часами, коли діти майже не покидали дім.

Проте, попри всі ці зміни, жінки досі пригноблені. По всьому світу заробітна плата у жінок суттєво нижча, ніж у чоловіків. Сексуальні домагання є поширеною проблемою працівниць. Значна кількість жінок і досі страждають від зґвалтувань і домашнього насильства. Щороку величезні прибутки здобуваються не лише через порнографію, а й через сексуальну об'єктивацію жінок у рекламі та мас-медіа. І, хоча більшість жінок мають роботу поза домом, суспільство досі тримає на них відповідальність за більшу частку виховання дітей і хатньої роботи⁹.

І основи Енгельсового аналізу пригноблення жінок досі лишаються в силі. Він вважає, що пригноблення жінок походить у першу чергу від їхньої репродуктивної ролі всередині сім'ї та ролі сім'ї як економічної одиниці в суспільстві:

У старому комуністичному домогосподарстві, яке включало багато подружніх пар та їхніх дітей, довірене жінкам завдання управління побутом було настільки ж публічним і суспільно важливим, як добування їжі чоловіками. Разом із патріархальною родиною, і, тим більше, разом з окремою моногамною сім'єю, прийшли зміни. Управління домогосподарством втратило свій публічний характер. Воно більше не стосувалося суспільства. Воно стало *приватною послугою*: дружина стала головною служницею, виключеною з будь-якої участі в суспільному виробництві. Дорога до суспільного виробництва відкрилася їй лише після появи сучасної великомасштабної промисловості — і то лише для пролетарської дружини. Але таким чином, що, якщо вона виконує свої обов'язки приватного обслуговування власної родини, то залишається виключеною з суспільного виробництва і не в змозі заробляти; якщо ж вона хоче брати участь в суспільному виробництві і самостійно заробляти, вона не може виконувати родинні обов'язки... Сучасна окрема родина заснована на відкритому або прихованому рабстві дружини, і сучасне суспільство є масою, що складається, як із молекул, з цих окремих родин (Енгельс 1925).

Звісно, теорія Енгельса потребує деяких оновлень. З одного боку, як свідчить попередній абзац, він недооцінив те, до якої міри жінки середнього та навіть панівного класу в цьому столітті ввійшли до професійної та управлінської робочої сили, в той час як штат прислуги звільняє їх від більшості хатніх завдань. Що більш важливо, з теоретичної точки зору

Енгельсів аналіз сім'ї зосереджується майже виключно на ролі сім'ї панівного класу. Таким чином, він ніколи повністю не передбачав, наскільки капіталізм спроможеться включити жінок робітничого класу до робочої сили, не зменшуючи їхньої центральної ролі у її відтворенні. Це цілком зрозуміло, адже жінки дитородного віку почали масово входити до робочої сили лише разом з розвитком у цьому столітті надійних контрацептивів. Енгельс також мав майже романтичне бачення пролетарського домогосподарства:

Тут нема тієї власності, що заради охорони її та передачі дітям виникла одношлюбність з пануванням чоловіка, і, виходить, нема стимулу користатися з цього чоловічого панування. Та нема й засобів охороняти цю владу: вона перебуває під захистом громадянського права, а це право існує лише для можливих людей та для їх відношення до пролетарів... Кінець-кінцем, з часів великої промисловості жінку одірвано од родини і кинуту на робочий ринок... в такій родині немає місця чоловіковому пануванню, — *трапляється лише брутальне поводження з жінкою, що виникло з моногамією* (Енгельс 1925, курсив мій).

Тут Енгельс справедливо стверджує, що вступ жінок робітничого класу до виробництва є кроком вперед. Але він переоцінює те, наскільки цей чинник сам по собі впливає на статус жінок порівняно з чоловіками всередині робітничого класу. З цього абзацу зрозуміло, що Енгельс визнає, але применшує вплив ідеології на суспільство в цілому. Але, як зазначає Марта Хіменез, «клас, який контролює засоби виробництва, також контролює умови фізичного та соціального відтворення неіснуючих класів і встановлює параметри, в межах яких розвиваються та змінюються емпірично видимі форми статевої нерівності» (Gimenez 1987: 48).

Якщо так, то пригноблення, яке переживають жінки робітничого класу, набагато тяжче за досвід можливих жінок саме тому, що родини перших не мають власності. (Це, безсумнівно, було так і в часи Енгельса.) Неможливо порівняти життєвий досвід жінок панівного класу, таких як Гіларі Клінтон або Івана Трамп, і досвід жінки-клерка або фабричної робітниці.

Але різниця полягає не лише в ступені. Як описав Енгельс, щойно виробництво відійшло від домогосподарства, роль сім'ї стала дедалі більше зводитися до приватизованої репродукції. За капіталізму, попри всі інші зміни, нуклеарна сім'я залишається центром приватизованої репродукції. Але родини панівного класу існують для відтворення наступного панівного класу; сім'я ж робітничого класу відтворює наступні покоління робітників. Тому сама природа пригноблення, якого зазнають жінки з різних класів, зовсім відмінна. Історично склалося, що жінки панівного класу зазвичай є не більш ніж експонатами, чиїм основним внеском є

⁹ Див. ретельний розбір пригноблення жінок за капіталізму в German 1989.

народження сина, який успадкував би родинне багатство. Пригноблення жінок панівного класу традиційно характеризується нудьгою і відчуттям марності. Коли вони вступають до управлінської або кваліфікованої робочої сили, це жодним чином не збільшує їхньої пригнобленості як жінки, адже вони мають у своєму розпорядженні штат прислуги.

Цього, однак, не можна сказати про жінок робітничого класу. Попри державну освіту, сьогоднішні капіталісти досі приймають обмаль відповідальності за масу робітників, чия праця створює їхні прибутки. Той факт, що сьогодні у Сполучених Штатах 44 мільйони людей не мають медичного страхування, є одним із прикладів цієї безвідповідальності. Тягар відтворювати робочу силу (як давати змогу нинішньому поколінню робітників відновити сили, щоб вони могли на наступний день повернутися до роботи, так і підтримувати наступне покоління робітників протягом дитинства) досі в першу чергу лежить на робітничій сім'ї й ролі жінки в ній. Сім'я робітничого класу надзвичайно цінна для капіталістичної системи як дешевий засіб відтворення робочої сили.

Великомасштабне входження жінок робітничого класу до робочої сили не змінило цього факту. Енгельс стверджував, що жінки робітничого класу, які мають роботу, тим не менш, повинні виконувати свої сімейні обов'язки. Але тоді як Енгельс робив із цього висновок, що працюючі жінки мали б зробити вибір між цими двома ролями, досвід розвиненого капіталізму довів протилежне. Очікується, що жінки робітничого класу виконуватимуть обидві ролі. Як результат, жінки робітничого класу стикаються з подвійним тягарем, коли вони наприкінці дня приходять додому з роботи, тільки щоб зіткнутися з усіма своїми родинними обов'язками. Кожний день є нескінченною битвою з виконанням обох наборів зобов'язань¹⁰. Таким чином, хоча жінки за розвиненого капіталізму і грають виробничу роль, саме по собі це не призвело до рівності з чоловіками, як це відбувалося в докласових суспільствах. Допоки триватиме приватизоване відтворення в межах нуклеарної сім'ї, триватиме і пригноблення жінок.

Звільнення жінок і соціалізм

Враховуючи взаємозв'язок сім'ї робітничого класу та капіталістичної системи, рішення полягає не в тому, щоб переконати чоловіків взяти на себе більшу частку хатньої праці, як пропонують деякі феміністки.

Хоча соціалісти і виступають за те, щоб чоловіки брали участь у хатній праці, ми не розділяємо феміністичної ілюзії про те, що це вирішить проблему пригноблення жінок, адже відтворення і надалі буде приватизованим. Фактично, це рішення вплине лише на сім'ї робітничого класу. Воно не матиме практично ніякого впливу на жодну сім'ю, яка має можливість наймати домашню працю. Однак воно також означатиме, що чоловіки робітничого класу розділять тягар відтворення робочої сили з жінками — на подальшу користь класу капіталістів. І жінки, і чоловіки робітничого класу заслуговують мати більше, а не менше вільного часу — особливо сьогодні, коли робітники у США протягом року працюють в середньому на місяць більше, ніж тридцять років тому (Schor 1991: 29). Марта Хіменез пише:

Зміни в розподілі праці між статями (більша участь чоловіків у хатній праці та догляді за дітьми), які здаються «прогресивними» і корисними для зміни статево-рольових стереотипів, є не лише відносно неефективною формою використання часу (звідси перевага купувати домашню працю на ринку серед тих, хто може собі це дозволити), але, що важливіше, щодня і від покоління до покоління сприяє ствердженню родини у якості основного локусу відтворення робочої сили (Gimenez 1987: 52).

Правова реформа також не є розв'язком. Знову ж таки, соціалісти підтримують законодавчі реформи, такі як поправка про рівні права, яка зробила б жінок законною рівнею чоловікам. Але, як стверджував Енгельс, «правова нерівність [чоловіків і жінок]... є не причиною, а наслідком економічного пригноблення жінки». Якщо завтра Конгрес підтримає поправку про рівні права, це практично ніяк не змінить щоденного життя жінок робітничого класу. Тим не менше, соціалісти підтримують правову реформу через зміни у свідомості, які вона може викликати. Енгельс пише: «необхідність створення справжньої рівності» між чоловіками та жінками

...стане видимою тільки тоді, коли обидві статі матимуть за законом повну рівність прав. Тоді стане очевидно, що найпершою умовою звільнення дружини є повернення всієї жіночої статі назад до публічного виробництва, і що це, своєю чергою, вимагає припинення розгляду окремої родини як економічної одиниці суспільства (Енгельс 1925).

Завоювання жінками правової рівності може допомогти пояснити, що пригноблення жінок може бути припинене лише тоді, коли будуть повалені виробничі відносини, на яких воно базується. Те, що було правдивим в часи Енгельса, ще правдивіше сьогодні: суспільство має більш ніж достатньо багатства, щоб перетворити хатню роботу та найбільш обтяжливі аспекти виховання дітей на «соціальну індустрію» — оплачувану, продуктивну працю. Але цього

не відбудеться, допоки виробництво існує виключно заради прибутку. Нічого, крім соціалістичної революції, не здобуде справжньої рівності для жінок:

Разом з переходом засобів виробництва у спільну власність окрема родина перестане бути економічною одиницею суспільства. Приватне хатнє господарство перетворюється на соціальну індустрію. Догляд за дітьми та їхня освіта стають громадською справою; суспільство дбає про всіх дітей, не зважаючи на те, законнонароджені вони чи ні... Хіба цього не буде досить, щоб призвести до поступового поширення невимушеного статевого акту, і, разом із цим, громадської думки, більш толерантної стосовно дівочої честі та жіночого сорому? І нарешті... хіба може зникнути проституція, не потягнувши за собою в прірву моногамію? (Енгельс 1925)

Чи був Енгельс правий?

Багато хто критикує Енгельса. Частина цієї критики була дуже цінною. Зокрема, антропологині Елеанор Бьорк Лікок і Карен Сакс застосували більш свіжі дані, щоб допомогти надалі розвинути марксистський підхід до питання пригноблення жінок, викладений Енгельсом у «Походженні...», і водночас відкинути ті з його тверджень, які були спростовані. Стефані Кунц і Піта Гендерсон написали корисний аналіз розвитку патрілінійної системи визначення походження, що ґрунтується на роботах Енгельса. Пізніше Крис Гармен розвинув критику Енгельса, яка дозволяє прояснити його розуміння проблеми. Всіх згаданих авторів було цитовано вище.

Одна з помилок, якої, однак, припускаються деякі критики Енгельса — особливо, хоча і не виключно, академічні дослідники — це зациклюватися на деталях настільки, що затьмарюються теоретичні основи, закладені Енгельсом. Приглядаючись до деталей, надто легко не побачити за деревами лісу. Наприклад, соціологиня Марта Хіменес у своєму есе, також згаданому вище, наводить справедливую критику окремих тверджень Енгельса, а в головному переконливо захищає сутність марксистської теорії. Тим не менш, вона стверджує, що «присутність марксистських і немарксистських елементів у текстах Енгельса є важливим визначним чинником неоднозначної природи його поглядів» — так, ніби якимось чином Маркс із Енгельсом розійшлися (Gimenez 1987: 37). Хоч Енгельс і зробив багато помилок, це не було однією з них.

Проблема посилюється, коли аналіз проводять ті, хто не сприймає марксизму. Багато феміністських авторок звинувачують Маркса і Енгельса в «економічному редукаціонізмі» — зведенні всіх соціальних питань, включаючи пригноблення жінок, до класових

відносин. Це звинувачення зазвичай ґрунтується на хибному припущенні, що марксизм виділяє питанню пригноблення жінок другорядну роль поряд з більш важливою ареною класової боротьби. Припущення ж, що лежить в основі цього, — це, звісно, те, що корінь пригноблення жінок є принаймні частково особистісним за природою і не пов'язаним із класовим суспільством — результатом лише нерівних особистісних відносин між жінками та чоловіками. Елеанор Лікок зазначає: «В західних академічних колах знань (або припущень) про марксистські ідеї із вторинних джерел є безліч, але роботи Маркса і Енгельса читають надто рідко. Звична практика — ставити на місце марксистської теорії солом'яне опудало економічного детермінізму і потім збивати його з ніг» (Engels 1972: 15).

Одна з найбільш ворожих до марксизму феміністок Кетрін МакКіннон пише у своїй антимарксистській діатрибі «До феміністичної теорії держави», що Маркс цікавився питанням пригнобленням жінок «лише побіжно». Вона відкрито звинувачує Енгельса в сексизмі, кажучи: «Ключовим русійним припущенням Енгельсового аналізу становища жінок, тим, без чого, за Енгельсом, не рухається історія, є (одним словом) сексизм» (MacKinnon 1989: 19, 36, 62). Тому, підсумовує вона, «класичні соціалісти вірили: спершу — соціалізм, згодом — звільнення жінок», — так, ніби Маркс і Енгельс заплісують очі на жіноче звільнення. МакКіннон не переймається наданням доказів цих звинувачень. Її ж власний аналіз знаходить джерело пригноблення жінок в існуванні порнографії. Вона вважає криміналізацію порнографії кроком в напрямку припинення гноблення жінок — правий висновок, який відкидають багато феміністок з різних течій.

Тим не менше, навіть багато тих феміністок, які намагалися зважати на питання класу, поділяють ті самі упередження про марксизм. Так, Герда Лернер критикує те, що вона називає «наполяганням марксистів, що питання відносин між статями мають бути підпорядковані питанням класових відносин» (Lerner 1986: 24).

Особливо, як часто стверджують феміністки, марксизм не може (і не намагається) пояснити більш особистісні аспекти пригноблення жінок, бо він вбачає його корінь у класовому суспільстві. Це карикатура на марксизм, яка вдає, ніби марксистки переймаються виключно експлуатацією на робочому місці. Насправді ж марксистки не ранжують види пригноблення. Але саме виявлення економічних коренів нерівності є шляхом до розуміння того, як такі, здавалося б, різні форми пригноблення зіграли вирішальну — і часто взаємозалежну — роль у підтримці системи експлуатації.

Далекий від ігнорування особистісних аспектів пригноблення жінок, Енгельс вперше виклав

¹⁰ Джуліет Шор, наприклад, оцінює час, який в середньому витрачають працюючі матері на роботу та догляд за дитиною, у 65 годин на тиждень. Див. Schor 1991: 20-21.

теоретичну основу їх розуміння. Це має бути очевидним для кожного, хто потрудився неупереджено прочитати «Походження...». Енгельс поєднав у своєму аналізі всі аспекти пригноблення жінок, у тому числі домашнє насильство, відчуження сексуальності, комерціалізацію сексу, рутинність хатньої праці і лицемірство насильницької моногамії. І, що найважливіше, він наголошував на нерівності між чоловіками та жінками всередині сім'ї. Понад те, він робив це у вікторіанську добу, коли подібні ідеї були набагато менш банальними, ніж вони є сьогодні внаслідок руху за жіноче звільнення. Визначення класового суспільства як джерела пригноблення жінок жодним чином не обмежує нашого розуміння того, який вплив воно мало на життя окремих жінок.

Не має нас дивувати також і те, що у «Походженні...» є значна кількість помилок — нехай тільки тому, що Енгельс настільки випередив свій час. Найбільш серйозні помилки, яких припустився Енгельс, це ті моменти, де він приймає певні аспекти вікторіанської моралі. Так, після нищівної критики насильницької моногамії він, тим не менш, припускає, що соціалізм принесе з собою розквіт... *моногамії*, у формі «індивідуального статевого кохання». Звісно ж, немає способу передбачити те, які відносини обиратимуть люди в суспільстві, в якому сексуальність більше не є відчуженою. Враховуючи ступінь сексуального відчуження, наявний у сучасному

суспільстві, це навіть складно уявити. Крім того, в Енгельсовому аналізі немає згадок про пригноблення геїв, попри те, що більш сучасна марксистська теорія прив'язала корені пригноблення геїв, як і пригноблення жінок, до появи нуклеарної сім'ї.

Тим не менше, як дає зрозуміти уривок нижче, метод Енгельса не лише проклав шлях до розуміння пригноблення жінок, а й запропонував бачення жіночого звільнення, яке з того часу інформує і надихає наступні покоління соціалістів:

Наші теперішні здогади про впорядкування сексуальних відносин після майбутнього краху капіталістичного виробництва в основному негативні, стосуються переважно того, що має зникнути. Але що буде нового? Це проясниться, коли виросте нове покоління: покоління чоловіків, які ніколи у своєму житті не знали, що таке купувати жіноче підкорення за гроші чи будь-який інший соціальний інструмент влади; покоління жінок, які ніколи не знали, що значить віддаватися чоловіку з будь-яких інших причин, крім справжньої любові, або що таке відмовитись віддатися своєму коханому через страх перед економічними наслідками. Коли ці люди з'являться у світі, вони будуть дуже мало перейматися будь-якими нинішніми ідеями про те, що вони мають робити; вони творитимуть свою власну практику і власну відповідну громадську думку про практики кожної особи — і край (Енгельс 1925).

Перекладено за: Smith, S., 1997. *Engels and the Origin of Women's Oppression in International Socialist Review*, Issue 2. Available at: http://www.isreview.org/issues/02/engles_family.shtml

Посилання:

Brown, J., 1975. *Iroquois Women: An Ethnohistoric Note* in Reiter, R. (ed.). *Toward an Anthropology of Women*. New York.

Burke Leacock, E., 1981. *Myths of Male Dominance: Collected Articles on Women Cross-Culturally*. New York.

Coontz, S. and Henderson, P. (eds.), 1986. *Women's Work, Men's Property: The Origins of Gender and Class*. London.

Dahlberg, F. (ed.), 1981. *Woman the Gatherer*. New Haven.

Draper, H., 1970. *Marx and Engels on Women's Liberation in International Socialism*, No. 44.

Draper, P., 1975. *!Kung Women: Contrasts in Sexual Egalitarianism in Foraging and Sedentary Contexts* in Reiter, R. (ed.). *Toward an Anthropology of Women*. New York.

Engels, F., 1972. *The Origin of the Family, Private Property and the State*. New York.

German, L., 1989. *Sex, Class and Socialism*. London.

Gimenez, M., 1987. *Marxist and Non-Marxist Elements in Engels' Views* in Sayers, J., Evans, M., Redclift, N. (eds.) *Engels Revisited: New Feminist Essays*. London.

Harman, C., 1994. *Engels and The Origins of Human Society in International Socialism*, No. 65.

Harris, M., 1977. *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures*. New York.

Lerner, G., 1986. *The Creation of Patriarchy*. New York.

MacKinnon, C., 1989. *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge.

Marx, K., 1964. *The German Ideology*. Moscow: Progress Publishers.

Sacks, K., 1975. *Engels Revisited: Women, the Organization of Production, and Private Property* in Reiter, R. (ed.) *Toward an Anthropology of Women*. New York.

Sanday, P.R., 1981. *Female Power and Male Dominance: On The Origins of Sexual Inequality*. Cambridge.

Schor, J., 1991. *The Overworked American*. New York.

Енгельс, Ф., 1925. *Походження родини, приватної власності й держави*. Харків: Державне видавництво України. Доступ за адресою: <http://vpered.wordpress.com/2011/02/24/engels-der-ursprung-der-familie/>

Маркс, К., 1936. *Вибрані твори*. Том 1. Доступ за адресою: <http://vpered.wordpress.com/2009/09/18/marx-engels-manifest/>

Чому гендерна теорія говорить про нерівності, якщо в сучасному світі і жінки, і чоловіки є незалежними та самостійними? Як може дотепер існувати гендерна нерівність, коли вже близько ста років люди різної статі мають однаковий і вільний доступ до освіти та професій? Кого дискримінують, жінок чи чоловіків, коли діти після розлучень традиційно залишаються з матерями?

Ці та інші питання обговорює «Гендер для медій» — сучасний підручник із гендерної теорії. У ньому розглянуто найновіші теоретичні підходи та полемічні дискусії з гендерної проблематики, залучено до аналізу статистичні дані, правову базу, етнографічні, історичні дослідження, факти політичного життя та медійні матеріали.

Підручник можна придбати в книгарнях «Є» або взяти в Офісі Представництва Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні.

«Жіноча» і «чоловіча» робота

Дівчина на замовлення

Політика праці інших жінок

Барбара Еренрайх

Переклад Роксолани Машкової

З поглибленням класової поляризації класична поза підкорення крадькома повертається. «Ми натираємо Вашу підлогу традиційним способом, — вихваляються у своїй брошурі «Веселі покоївки» (*Merry Maids*), найбільша служба прибирання помешкань із тих, що повиникали протягом останніх двох десятиліть, — рачки». Жодна незалежна покоївка не прийме цю позу добровільно: як і більшість людей, що самі прибирають у себе вдома, покоївки надають перевагу швабрі, якою оперують стоячи. У своєму повному відвіднику з домашнього господарства «Домашній затишок» (*Home Comforts*, 1999) Шеріл Мендельсон попереджає: «Ніколи не просіть найнятих прибиральниць мити підлогу рачки; це прохання можуть сприйняти як приниження». Однак у суспільстві, де 40 відсотками всіх багатств володіють 1 відсоток сімей, а видатки 20 відсотків сімей з найнижчих прошарків перевищують їхні прибутки, на приниження інших є попит. Наколінники стали відомими в американському політичному дискурсі як атрибут сексуальних рабинь. Але робітниці «Веселих покоївок», «Покоївок» (*The Maids International*) та інших корпорацій, що надають послуги з прибирання помешкань, щодня годинами підбирають крихти, які падають із заможних столів, стоячи на цих чудернацьких пристроях.

У вересні 1999 я три тижні працювала на «Покоївок» у Портленді, штат Мейн. Разом з іншими членкинями команди ми прибирали приблизно шістдесят будинків, у яких було близько 250 підлог до натирання — ванні кімнати, кухні і коридори, — які слід було обробляти рачки. Там, нижче рівня колін, зовсім інший світ, до якого більшість дорослих не увійшли б добровільно. Тут можна знайти довершені структури з пилюки, які тримаються до купи завдяки риштуванням

із собачої шерсті; сухі шматки макаронів, приклеєні до підлоги соусом; засохлі залишки підливок, желе, кремів для контрацепції, блювотиння і сечі. Іноді також трапляються частини людей: ноги дитини, що тупотить геть, відчуваючи огиду до покоївок, які все ще тут, коли вона повернулася зі школи; частіше — взуті в туфлі від «Джоан і Девіда» (*Joan & David*) стопи та електроепіловані литки власниці будинку. Якщо ти підведеш очі, може виявитися, що ця особа витріщається на тебе, згорнувши руки на грудях, і очікує, поки ти пропустиш якусь пляму. В рідкісних випадках вона може зробити нерішучу, чисто символічну спробу допомогти: скажімо, пересуне клітку какаду чи попросить пробачення за листя, що напало з кімнатного карликового дерева. Однак переважно власниця будинку тебе просто не помічає, вона навіть може сидіти в тій самій кімнаті, де ти прибираєш, і спокійно перебирати пошту. При цьому вона й не підозрюватиме про твоє існування, хіба що ти заповзеш під стіл і візьмешся гризти її щиколотки.

Домашнє господарство, як ви, мабуть, пригадуєте з феміністичних теорій шістдесятих і сімдесятих, мало би бути великим урівнювачем усіх жінок. Чим би крім цього не займалися жінки — роботою, навчанням, доглядом за дітьми — всі ми займалися домашнім господарством; якщо й були жінки, які могли найняти інших робити це за них, здавалося, що вони такі привілейовані і їх так мало, що можна ними знехтувати. Всі жінки були робітницями, і їхнім робочим місцем був дім — звісно, за цю роботу їм не платили і не контролювали її, але це таки робота, нічим не гірша, ніж праця в офісах і на фабриках, куди щоранку направлялися чоловіки. Якщо чоловіки вважали свої домівки місцями дозвілля й відпочинку

Барбара Еренрайх — американська феміністка і політична активістка, членкиня «Демократичних соціалістів Америки»

— «небесами в безсердечному світі», — вони ігнорували невидимих пролетарок, які підтримували в їхніх притулках живий затишок. Ми вийшли на стежку війни — принаймні, нам так здавалося — разом проти суспільства, що недооцінювало нашу працю, хоч і сентиментально сюсюкало над «сім'єю» і «домом». Плечем до плеча, рука в руці — жінки нарешті піднімалися з підлоги.

Найпривабливішу варіацію на тему дому як робочого місця розробили марксистки-феміністки Марія Роза Даллакоста і Сельма Джеймс у 1972 році. Вони висунули тезу, що дім насправді є економічно продуктивним та значимим робочим місцем, продовженням власне фабрики, адже домашнє господарство слугує для «відтворення робочої сили» інших — зокрема, чоловіків. Робітник, врешті-решт, навряд чи був би у стані гарувати протягом своєї зміни, якби якась жінка не годувала його, не прала його речі й не піклувалася про дітей — його вклад у наступне покоління робітників. Якщо дім — це квазііндустріальне робоче місце, де працюють жінки і приносять цим прибуток капіталістам, то «заробітна плата за ведення домогосподарства» — цілком слушна вимога.

Однак коли більшість американських феміністок, марксистських чи ні, ставлять марксистське питання *сui bono?*, вони зазвичай дають значно простішу відповідь: чоловіки. Якщо жінки — домашній пролетаріат, то чоловіки утворюють клас домашніх експлуататорів, які можуть відпочивати, коли їхні партнерки прибирають. У групах підвищення самосвідомості ми лаємо наших чоловіків і хлопців, які відмовляються викидати за собою сміття, які взагалі не підозрюють про існування домашнього господарства і помічають його, тільки якщо покинути його не доглянутим.

«Розкидані шкарпетки», залишені для жінок, які мають їх зібрати і випрати, приєдналися до помади і підборів-шпильок як символи гендерного гноблення. І якщо якийсь чоловік справді кине шкарпетку зі спокійною певністю, що його дружина підбере її, про цю шкарпетку почує весь світ. Усюди, де пускав коріння фемінізм другої хвилі, починалися бої між коханцями і подружжями через липкі стільниці, купи немитої білизни і черги на миття посуду.

Радикально нова ідея полягала в тому, що домашнє господарство — це не лише стосунки жінки з комками пилюки чи неприбраним ліжком; воно також визначає стосунки між людьми, зазвичай між чоловіками і дружинами. Це було важливим відступом від більш консервативної Бетті Фрідан, яка у своїй «Таємниці жіночності» (*The Feminine Mystique*) не думалася ввести до рівняння чоловічу статтю — або як частину задачі про домашнє господарство, або як частину її можливого розв'язку. Вона гнівно викричала суспільство, що, на її думку, зводило освічених жінок до функції прибиральниць, яка не дозволяє повністю використовувати «вміння середньої жінки чи нормальний людський розум» і, згідно з неідентифікованими дослідженнями, що їх вона цитує, «дивовижно пристосована до здібностей недоумкуватих дівчаток». Однак у «Таємниці жіночності» чоловіки повністю звільнені від роботи по дому — навіщо припинювати і їх? В одному пасажі вона навіть лає таку собі «місіс Г.», якій «чомусь не вдалося завершити роботу по дому до того, як прийшов з роботи її чоловік, і, до того ж, вона так втомила, що йому довелося самому зайнятися господарством». Освічені жінки просто мають стати більш ефективними, щоб домашня робота не «займала весь їхній час».

Або вони можуть наймати інших жінок працювати по дому замість них — цю можливість схвалювали і сама Фрідан у «Таємниці жіночності», і Національна організація жінок (*National Organization for Women*), яку вона допомогла створити. Під час обговорення в Конгресі питання про те, чи поширювати Закон про справедливі умови праці (*Fair Labor Standards Act*) на працівниць домашнього господарства, представниці НОЖ (*NOW*) виступали на боці цього поширення, стверджували, що збільшення зарплат та покращення умов на робочому місці привабить більше жінок у цю сферу, і зробили на перший погляд самосуперечливе передбачення: «Попит на допомогу в роботі по дому дедалі зростатиме, бо більше жінок шукатимуть роботи поза домом». Одна зі членкинь НОЖ додала в особистому ключі: «Як багато молодих жінок сьогодні, я навчаюся, щоб розпочати гідну кар’єру. Однак у мене є дім, який треба доглядати, тож я добре розумію потребу в допомозі по господарству, адже вільного часу, який можна проводити вдома, у мене стає дедалі менше. Жінки знають, що домашнє господарство — це брудна, виснажлива праця, і вони охоче платили би, щоб цю роботу хтось виконував». Що ж до прагнень жінок, яким платитимуть за виконання цієї роботи — звісно, якщо бодай деякі з них достатньо кмітливі, щоб чогось прагнути, — ні Фрідан, ні членкині НОЖ тоді не мали що сказати на цю тему.

Отже, більш радикальних феміністок відрізняло від покоління Фрідан розуміння, що коли йдеться про домашнє господарство, то йдеться, як завжди, про владу. Домашнє господарство принизливе не тому, що це фізична праця, як думала Фрідан, а тому, що воно вбудоване у принизливі стосунки і необхідно служить їм підкріпленням. Влаштувати безлад, який муситиме прибирати інша людина — розкидати шкарпетки, розмазувати зубну пасту по дзеркалу у ванній, залишати посуд не помитим після нічного перекусу — означає здійснювати домінування в одному з його німих, інтимних проявів. Зверхність — чи байдужість, чи поспіх — однієї людини стає для іншої людини причиною трудної праці. І коли той, за ким прибирають, увесь час виявляється чоловіком, а та, хто прибирає, систематично виявляється жінкою, отримуємо формулу відтворення чоловічого домінування з покоління в покоління.

Тому феміністки сприймають домашнє господарство як іще один спосіб, у який чоловіки експлуатують жінок, чи, якщо висловити це більш нейтрально, як «символічне узаконення стосунків між статтями». Комікс часів зародження руху за звільнення жінок в Німеччині зображав жінку, яка натирає підлогу рачки, а тим часом її чоловік — вочевидь, схвильований цією позою, — підбирається до неї ззаду, розстібаючи

ширінку. Звідси також відразу феміністок другої хвилі до наймання покоївок, особливо якщо вони не білі: на феміністичній конференції, яку я відвідала 1980 року, поетка Одрі Лорд вирішила прикро вразити надто білу аудиторію, звинувативши їх у тому, що вони мали змогу прийти на конференцію лише завдяки тому, що їхні чорні домогосподарки наглядають за їхніми дітьми у них вдома. Вона не на тих напала: більшість присутніх радикальних феміністок радше приклеїли би наліпку з прапором конфедератів до заднього скла свого авто, ніж найняли б темношкіру покоївку. Але такі звинувачення, повторені на численних конференціях і зборах, зміцнювали наше обурене відкидання можливості найняти служницю. У більшості помешкань і так уже були двоє дорослих здорових людей — чоловік і жінка — і можна було сподіватися, що після кількох сварок вони таки навчатись люб’язно допомагати одне одному в роботі по дому.

Однак через кілька десятиліть у більшості помешкань цього ще не досягли. Звісно, жінки виконують менше роботи по дому, ніж до феміністичної революції і поширення сімей, де працюють обидва члени подружжя: у 1965 домашнє господарство в середньому відбирало 30 годин на тиждень, а в 1995 — 17,5, згідно з дослідженням у Мерілендському університеті в 1999. Частина цього скорочення відбиває радше послаблення стандартів, ніж перерозподіл обов’язків: жінки все ще виконують дві третини всієї роботи по дому, включно з оплатою рахунків, доглядом за домашніми тваринами, прибиранням і доглядом газонів. Несправедливість найгостріша в найменш шанованому з домашніх обов’язків — прибиранні: протягом тридцяти років, з 1965 до 1995, чоловіки витрачають на прибирання на 240 відсотків більше часу — аж до 1.7 годин на тиждень, в той час як жінки витрачають усього на 7 відсотків менше — до 6.7 годин на тиждень. Звісно, середні значення приховують найрізноманітніші порядки: від ретельно обговореного поділу обов’язків до найбанальнішого розподілу праці, як у розповіді однієї жінки в «Вошингтон пост»: «Я доглядаю дім всередині, а він — зовні». Однак, мабуть, найбільше занепокоєння викликає той факт, що майже все зростання участі чоловіків відбулося між 70-ми і серединою 80-х. Через п’ятнадцять років після позірного припинення військових дій, мабуть, саме час оголосити рахунок: у «домогосподарських війнах» сімдесятих і вісімдесятих жінки захопили трохи земель, та загалом після кількох стратегічних поступок перемогли чоловіки.

Тут входить покоївка, як *dea ex machina*, і відновлює спокій та порядок в домі. Шлюбні консультанти та менеджери зі сфери прибирання радять її як альтернативу сімейним чварам. Чиказька прибиральниця

цитує одну зі своїх клієнток, яка нібито говорила, що якщо покоївка припинить у них працювати, «мій чоловік і я розлучимося через півроку». Коли мода на найманих покоївок лише починалася, в 1998, власник відділення «Веселих покоївок» у Арлінгтоні, Массачусеттс, сказав «Крістіан саєнс монітор»: «Я жартую над жінками. Я кажу їм: “Ми навіть рятуємо шлюби. В цей новий період, у вісімдесятих, ви очікуєте більшого від партнера, але часто співпраці, якої ви хотіли б досягнути, не виходить. Альтернатива — платити когось за роботу по дому...”» Інший власник відділення «Веселих покоївок» навчився більш безпосередньо наживатися на сварках з приводу домашнього господарства. Від 30 до 35 відсотків прибутків він отримує завдяки контрольним дзвінкам суботніми ранками — в «найгарячіший час сварок через безлад у домі». Мікропоразка фемінізму в домашньому господарстві відчинила жінкам нові двері, але цього разу це були двері чорного ходу для прислуги.

У 1999 від 14 до 18 відсотків сімей наймали когось прибирати будинок, і кількість таких сімей драматично зростала. За даними дослідницького центру «Медіамарк» (*Mediamark Research*), з 1995 до 1999 року кількість домашніх господарств, де наймані працівниці прибирали раз на місяць чи частіше, зросла на 53 відсотки. А опитування маркетингового центру «Маріц» (*Maritz Marketing*) показує, що 30 відсотків тих, хто наймав помічниць по дому в 1999, зробили це вперше лише в цьому році. Серед моїх подруг, представниць середнього класу й професіоналок, — включно з тими, що зробили важливий внесок у ранній феміністичний аналіз домашнього господарства, — наймати покоївок уже стало загальною нормою. Ця раптова поява класу служниць співпадає з тим, що деякі економісти називали «бразилізацією» американської економіки: ми ділимося на ті самі групи, як і традиційні суспільства Латинської Америки — на малюсінський панівний клас і гігантський пригноблений клас, при цьому представники першого можуть наймати представниць другого виконувати інтимні послуги по господарству. Іншими словами, дім, чи бодай багатий дім, нарешті стає тим, чим його уявляли радикальні феміністки в сімдесятих — справжнім «робочим місцем» для жінок і маленькою, хоч і дедалі помітнішою, частиною капіталістичної економіки. Питання ось у чому: коли дім стає робочим місцем для когось, чи залишається він місцем, де ви хотіли б жити?

Як не дивно — чи такі зовсім не дивно, — більше ніхто не говорить про «політику домашнього господарства». Вимога «заробітної плати за роботу по дому» понизилася до статусу цікавої риси давнини разом із групами підвищення самосвідомості, де жінки набували підтримки в боротьбі з

неохайними чоловіками. В академічній сфері, згідно з феміністками-соціологинями, яких я опитувала, робота по дому втратила колишню важливість — підозрюю, що частково це тому, що дедалі менше соціологинь власне нею займаються. Більшість американців, понад 80 відсотків, усе ще прибирають у себе вдома, але до них не належить велика частка інтелектуальних авторитетів та культурних діячів країни: професори, письменники, редактори, політики, балакучі голови і всілякі знаменитості. У їхніх помешканнях політика домашнього господарства стає політикою не лише гендеру, а й раси та класу — а цих предметів розмови культурна еліта, якщо не взагалі всі американці, зазвичай воліють уникати.

Важко навіть вловити кількість найманих домогосподарок. Бюро перепису населення звітує про 549 000 домашніх працівників у 1998, на 9 відсотків більше, ніж у 1996, однак ця кількість може бути значно применшеною, адже велика частка галузі служництва все ще в тіні. У 1995, через два роки після того, як Зої Берд втратила шанс стати генеральним прокурором через те, що платила своїй незареєстрованій нянці неофіційно, «Лос-Анджелес таймз» написали, що менш ніж 10 відсотків американців, які платять прибиральницям, звітують про це податковій. Соціологиня Мері Ромеро, одна з небагатьох науковиць, які зберігають активне зацікавлення домашнім господарством і жінками, які займаються ним за гроші, наводить приклад того, наскільки применшеною може бути кількість цих жінок: перепис 1980 року зареєстрував лише 1063 «працівників приватних господарств» у Ель Пасо, Техас, хоча мешканці міста приблизно оцінюють їхню кількість у 13 400 людей, а місцеві водії автобусів вважають, що половину з усіх 28 300 поїздок автобусами щодня здійснюють покоївки дорогою на роботу та з роботи. Чесність наймачів зросла після скандалу з Берд, однак більшість експертів вірять, що більшість домашніх працівниць усе ще не зареєстровані і невидимі для великої економіки.

Одне можна з упевненістю сказати про склад робітниць по дому: непропорційна кількість їх — не білі жінки. «Нижчі» люди виконують «нижчу» роботу. Серед тих «прибиральниць і служниць у приватних господарствах», яких вдалося зареєструвати в 1998 Бюро статистики праці, 36.8 відсотків — латиноамериканки, 15.8 відсотків — темношкірі і 2.7 відсотки — «інші». Звісно, зв’язок між прибиранням і належністю до етнічної меншини міцно закріпився в головах класу білих наймачів. Коли мою доньку, Розу, представили багатому батькові її гарвардського однокласника, він ризикнув припустити, що її назвали в честь улюбленої покоївки. А Одрі Лорд можна пробачити її нерозсудливість у звинуваченнях на згаданій вище феміністичній конференції,

якщо взяти до уваги її досвід у 1967: «Я везу свою дворічну доньку по супермаркету в візочку для покупок ... і маленька біла дівчинка, яку саме теж везла у візочку її мати, схвильовано вигукує: “Дивися, мамцю, покоївка-немовля!”» Однак склад робочої сили на домашніх господарствах не фіксований і змінюється разом зі змінами в життєвих перспективах представниць різних етнічних груп. Наприкінці дев’ятого століття іммігрантки з Ірландії та Німеччини служили в домах північного вищого й середнього класу, але пішли працювати на фабрики, щойно з’явилася така можливість. Їх замінили чорні жінки, які складали 60 відсотків усіх робітниць по дому в 1940-х і переважали в цій сфері, поки для них не відкрилися можливості іншого працевлаштування. Схожим чином серед покоївок на Західному узбережжі США було непропорційно багато американок японського походження, поки для цієї групи так само не знайшлося більш сприятливих можливостей. Сьогодні колір шкіри на руці, яка водить губкою, змінюється залежно від регіону: на південному заході покоївками служать чікано, у Нью-Йорку — карибки, на Гаваях — гавайські аборигенки, у Мейні — білі, переважно сільського походження.

Найтрагічніша крайність — це рабство. Щороку у пресі з’являються повідомлення про кілька випадків примусової праці, а останнім часом — у кошмарній версії глобалізації — про жінок без документів, яких тримають у рабстві високопоставлені співробітники ООН, Світового банку і Міжнародного валютного фонду. Наприклад, позов Елізабет Сеньйор, сенегалки, проти її господарів у Манхеттені, які змушували її працювати чотирнадцять годин на день без регулярної оплати і навіть не надали їй навіть помешкання — лише розкладне ліжко у вітальні. Цей випадок рабства не є якимсь особливо разючим: не було звинувачень у побоях чи сексуальних домаганнях, і міс Сеньйор, вочевидь, бодай годували. Цей випадок прикро загострює те, що наймачка, колишня співробітниця ООН Марі Ангеліка Савана — одна з найвідоміших захисниць прав сенегальських жінок, яка розповідала «Крістіан саєнс монітор» у 1986 про свої спроби змусити сенегальців «усвідомити, що бути жінкою може означати щось більше, ніж мати дітей і займатися домашнім господарством».

Однак переважно незалежні покоївки — а іноді й жінки, що їх наймають — скаржаться на особливу інтимність стосунків між робітницею й роботодавцем. Праця по дому — заняття, що виникло на тисячі років раніше, ніж освіжаюча безособовість капіталізму, і умови цієї праці все ще переважно визначені примхами роботодавця. Деякі з них прагнуть дружби чи навіть того, що їхні покоївки визначили як «терапію», хоч зазвичай вони швидко вказують покоївкам на їхнє місце,

щойно їм здається, що ті заходять задалеко. Інші вимагають пошани, що межує з рабською покірливістю, а дедалі більше нуворишів просто виходять з-під контролю. У серпні 1999 «Нью-Йорк таймс» писали про зростання кількості випадків, коли домашні вечірки зривають крики служниць про допомогу. До словесних образ додаються розповіді про сексуальне і фізичне насильство — наприклад, про підлітка, який копнув няню за те, що вона відмовилася зробити для нього і його друзів бутерброди, коли ті повернулися зі школи.

Однак, на щастя чи на біду, капіталістична раціональність нарешті здобуває певні успіхи в цьому чудернацькому доіндустріальному болоті. Корпорації, що надають послуги з прибирання, тепер контролюють від 25 до 30 відсотків сфери домашнього господарства, що приносить 1.4 мільярди доларів прибутку, і, мабуть, найбільша їхня інновація — усунення стосунків між господинею і покоївкою, з усією їхньою примхливістю і взаємозалежностями. Клієнт наймає службу, а не покоївку, яку однаково замінила команда з двох-чотирьох людей в уніформі, з яких зазвичай лише одна — керівниця команди — вповноважена говорити з клієнтом про завдання для команди. Зарплати покоївок, їхні податки на соціальне страхування, їхні зелені карти, болі в спині і проблеми з доглядом за дітьми — за все це відповідає компанія, точніше, власник місцевого відділення. Скарги з обох боків адресують власнику відділення; у клієнта нема потреби взаємодіяти з працівниками. Оскільки власник відділення — зазвичай білий представник середнього класу, служби прибирання — ідеальне рішення для будь-кого, хто все ще достатньо чутливий, щоб вважати традиційні стосунки між роботодавцем і покоївкою дратливими.

У статті 1997 року про «Веселих покоївок» «Франчайз таймс» лаконічно зазначили, що «галузь у розквіті, і цю нішу слід займати, бо американці шукають способів передоручити комусь навіть пошук робітників для власного дому». Не всі служби послуг з прибирання досягають успіху, а найчастіше прогорають неформальні служби, сімейний бізнес. «Процвітання» зосереджено навколо національних та міжнародних мереж — компаній на кшталт «Веселих покоївок», «Покоївок Моллі» (*Molly Maids*), «Бригади покоївок» (*Maid Brigade*), «Покоївок». Цікаво, що назви всіх цих компаній підкреслюють старомодні риси галузі, хоч «покоївками» іноді бувають і чоловіки. «Веселі покоївки» в 1996 заявили про своє зростання на від 15 до 20 відсотків щороку, а представник водночас і «Покоївок Моллі», і «Покоївок» розповів мені, що кількість наданих цими фірмами послуг зростає на 25 відсотків щороку; власники місцевих відділень мають такі самі перспективи. Ден Ліббі, мій бос у «Покоївках»,

зізнався мені, що міг би збільшити свій бізнес удвічі, якби знайшов достатню кількість надійних працівниць. З цією метою в «Покоївках» пропонують тиждень оплачуваної відпустки, медичну страховку після дев’яноста днів роботи і безкоштовний сніданок щоранку, який складається (принаймні там, де я працювала) з кави, пончиків, рогаликів і бананів. Деякі відділення намагаються справитися з напруженням на ринку праці шляхом участі в програмах субсидування (*welfare-to-work projects*), які не лише постачають їм працівників, а часто ще й субсидують їхні витрати за рахунок державного бюджету, — принаймні, протягом перших кількох місяців роботи (це не означає, що новоспечена покоївка отримує більше, а лише що компанія може платити менше). Відділення «Веселих покоївок» у тому місті, де я працювала, вигідно розташоване за квартал від офісу міського центру соціального забезпечення.

Серед жінок, з якими я працювала в «Покоївках», лише одна зізналася, що раніше працювала незалежною покоївкою, однак вона задоволена своїм новим статусом працівниці служби послуг з прибирання. Їй більше не потрібно добиратися від будинку до будинку на авто, вона може взяти вихідний — звісно, неоплачуваний — щоб посидіти вдома з хворою дитиною, не ризикуючи втратити клієнта. Я сама розуміла переваги того, що нам не доводиться безпосередньо взаємодіяти з клієнтками, які часом бували вдома, коли ми працювали, і охоче використовували свої навички керування: критику наших методів та вимоги виконувати незаплановані завдання можна було просто перенаправити власникові відділення.

Однак працівники неодмінно втрачають, коли галузь переходить від ремісничкої до індустріальної стадії розвитку, — мабуть, у цьому випадку найвідчутніші втрати стосувалися оплати праці. У «Веселих покоївках» мені пообіцяли 200 доларів за сорокагодинний робочий тиждень; при цьому менеджер поспішив додати, що «це неможливо перевести в долари за годину», адже сорокагодинний робочий тиждень включає й час переїзду від будинку до будинку — до п’яти будинків за день — який не оплачують. «Покоївки», де чесно запропонували початкову плату 6 доларів 63 центи за годину, здалися мені більш привабливими, хоч ця оплата й залежала від ідеальної присутності на роботі. Пропустиш один день — і твою працю оплатять лише 6 доларами за годину протягом двох тижнів. Це правило було найбільшим тягарем для жінок з малими дітьми. До того ж, я скоро виявила, що керівництво має способи збивати зарплату на ціну майже цілої години праці щодня. Нас змушували приходити на роботу о 7:30 ранку, але оплачувані години починалися, лише коли нас розподіляли по командах,

давали список будинків і випроваджували в автомобілях компанії близько 8 ранку. Наприкінці дня нам платили тільки до моменту, коли ми виходили з автомобіля, хоча залишалося ще щонайменше п’ятнадцять хвилин роботи — наповнити пляшечки з миючими засобами тощо. Тож за звичайний дев’ятигодинний робочий день реальна оплата становила близько 6 доларів 10 центів за годину, а якщо хтось усе ще відбував покарання за відсутність на роботі, виходило 5 доларів 50 центів за годину.

Крім того, працівниці служб прибирання навряд чи можуть отримати надбавки чи чайові, звичні для незалежних покоївок — безкоштовні обіди й каву, поношений одяг чи різдвяний подарунок готівкою. Лише одна зі співробітниць відповіла на моє питання, що одного разу отримала в якості чайових купон на безкоштовний обід у дорогому ресторані, власником якого був клієнт. Клієнти служб прибирання навряд чи скупіші, ніж роботодавці незалежних покоївок; вони просто не знайомі з людьми, які в них прибирають, і, ймовірно, навіть не впізнали б їх на вулиці. До того ж, клієнти, мабуть, вважають, що більша частина того, що вони платять за послуги — 25 доларів за людиногодину у випадку того відділення «Покоївок», де я працювала, — йде самим працівницям, які займаються прибиранням.

Однак найцікавіша — принаймні, з абстрактної, історичної точки зору — властивість мереж служб прибирання в тому, що вони нарешті перетворюють дім на цілком капіталістичне робоче місце, та ще й у спосіб, якого давні поборники плати за роботу по дому не могли й уявити. Будинки за самою їхньою природою складно контролювати як робоче місце, особливо будинки з десятьма чи більше кімнатами, до яких належали дуже багато з тих, що їх нам доводилося прибирати; працівниці можуть перебувати поза полем зору одна одної протягом цілої години поспіль. Для самозайнятих неконтрольована природа дому-як-робочого-місця означає певну автономію. Вони можуть робити перерви (хоча це, мабуть, необачно, якщо власник перебуває в будинку); вони можуть розбавити монотонність, увімкнувши радіо чи телевізор під час роботи. Однак служби прибирання встановлюють правила, покликані примусити розкиданих по різних кутках працівниць дотримуватися майже заводської — чи навіть монастирської — дисципліни. В «Покоївках» не було перерв, за винятком щоденної десятихвилинної зупинки біля магазину, щоб випити кави чи «пообідати» — точніше, з’їсти щось на кшталт шматка піци. В інших випадках «перервами» вважали час переїзду між будинками, і це була наша єдина можливість поїсти, попити чи (хоча це також було офіційно заборонено) викурити

сигарету. Якщо будинки були розташовані досить далеко, я могла з'їсти свій бутерброд за один прийом; якщо ж ні, то доводилося споживати його протягом двох-трьох окремих поспішних перекусів.

У будинку клієнта ніщо не мало торкатися наших вуст, навіть вода — хоча це правило я в спекотні дні іноді порушувала, п'ючи з крану в туалеті. Телевізори й радіо були за межами дозволеного, і нам було категорично заборонено лягати вголос, навіть у вчовидь безлюдному будинку. Нам казали, що десь у замкненій кімнаті може ховатися, притуливши вухо до дверей, власниця, чи, більш імовірно, десь може бути увімкнена камера чи магнітофон. Тоді я відмахнулася від цієї можливості як від страшилки, але від того часу я натрапляла на рекламу пристроїв на кшталт *Tech-7*, «неймовірної камери розміром з монету», розробленої для того, щоб «отримувати візуальний образ дій вашої няні» чи «спостерігати за працівниками з метою запобігти крадіжці». Саме загроза записувальних пристроїв чи плітки про них призвели до завершального штриху капіталістичної індустрії — нагляду.

Однак найбільше цю працю робить схожою на заводську посилену тейлоризація, яку активно нав'язують компанії. Незалежна покоївка чи хтось, хто сам прибирає у себе вдома, обирає, з чого почати, і в кожній кімнаті, ймовірно, спочатку заходить біля того брудного, який найбільше впадає у вічі. Або ж людина може розпланувати свою працю якомога ергономічніше: спершу зробить усе, з чим можна справитися стоячи, а тоді вже присідатиме чи повзатиме, щоб дістатися до нижчих рівнів. Але у вигаданих службах прибирання спеціальних «системах», які працівниці засвоюють через навчальні відео, таких рішень не треба приймати. У системі «здорового дотику», розробленій «Покоївками» і схожій на систему «Веселих покоївок», дещо з якої мені показали в навчальному записі під час співбесіди, прибирання ділиться на чотири області завдань — витирання пилу, пілосос, кухні та ванні кімнати — які, в свою чергу, ділять між собою члени команди. Для кожного завдання, за винятком пілососіння, є окреме відро з ганчірками та відповідними миючими засобами, тож найбільше рішення, яке має зробити працівниця, — це яку хімію чи ганчірку застосувати до тієї чи іншої поверхні; майже все інше розплановано заздалегідь. Пілососити слід починати з головної спальні; витирати пил — з першої кімнати від кухні; далі слід рухатися по кімнатах зліва направо. Кожну кімнату слід обробляти зліва направо і згори вниз; те саме сосується кожної поверхні: згори вниз, зліва направо. Відхилення від інструкції призводить до догани, у чому я сама переконалася, коли лідерка команди спіймала мене на тому, що я водила рукою спершу справа наліво, а тоді зліва направо, витираючи «Віндексом» (*Windex*) французькі двері.

Для будь-кого, в кого є великий досвід прибирання — а я включаю себе до цієї групи — непросто прийняти цю втрату автономності. Але врешті мені почала подобатися система. По-перше, тому, що, якщо не рухатися строго зліва направо, легко заблукати в одному з великих будинків і пропустити чи двічі обробити якусь кімнату. По-друге, деякі будинки були вже чисті, коли ми бралися за них, — принаймні, за нормальними стандартами, — мабуть, завдяки домогосподарці, яка слідувала за всім між нашими відвідинами; однак брак видимого бруду не означав, що роботи буде менше, бо жодною поверхнею не можна було знехтувати, тож було важливо мати «систему», що нагадувала б, де ти вже була і що ти вже «прибрала». Однак, без сумніву, найбільша перевага системи — це те, що вона допомагає тобі досягти швидкості, якої вимагає компанія, що відводить лише певну кількість хвилин на будинок. Після тижня чи двох на цій роботі я відчула, що рухаюся як робот від поверхні до поверхні, вдячна, що мене звільнили від необхідності думати.

Іронія, від якої я часто, коли достатньо виснажувалася, отримувала певне злісне задоволення, полягає в тому, що «система» не надто сприяє гігієні. Коли я вперше побачила навчальні відео про «Кухні» і «Ванни», вони збили мене з пантелику, і мені знадобилося кілька хвилин, щоб зрозуміти, чому: в них не використовують — чи майже не використовують — воду. Мене вчила прибирати моя мати, запекла домогосподарка, що використовувала таку гарячу воду, що треба було вдягати гумові рукавички, і в таких ніагарських кількостях, що більшість мікробів, мабуть, трощило силою потоку, перш ніж мильна піна могла прорвати їхні клітинні оболонки. Але про мікробів у відео «Покоївок» жодного разу не згадано. Ми боролися лише з видимим світом мильних наростів, пилюки, відходів під кухонним столом, собачого волосся, плям і бруду — і лише за допомогою вологої ганчірки чи, у серйозних випадках, губки. Ми чистили, лише щоб усунути забруднення, які міг би виявити клієнт рукою чи очима; окрім цього, наша робота — лише протирати. Жодного разу не було згадано — ні у відео, ні в особистих розмовах, — про небезпеку перенести бактерії ганчіркою чи руками з ванни до кухні, чи навіть з одного будинку до іншого. Натомість відео наголошують на «косметичних штрихах», і на них постійно звертав увагу мій інструктор. Підбийте всі диванні подушки і розташуйте їх симетрично. Додайте блиску стальним умивальникам дитячою олійкою. Розкладіть усі баночки зі спеціями, шампуні тощо етикетками назовні. Розчешіть китиці персидського килима паличкою. За допомогою пілососа залиште спеціальні візерунки у вигляді папороті на килимах.

Вільні кінці рулонів туалетного паперу і паперових рушників слід особливим чином підігнути. Врешті-решт, будинок сприскують освіжувачем повітря, характерним для компанії, — у нашому випадку це докучливий квітковий запах, а у випадку «Маленьких покоївок» (*Mini Maids*) — «свіжість немовляти».

Коли я описувала «методи», які ми використовуvalи, експертці з прибирання Шеріл Мендельсон, вона мені не повірила. Ганчірка з дезинфікуючим засобом не зробить стільницю чистою, сказала вона мені, бо більшість дезинфікуючих засобів активізуються при контакті з органічними речовинами — простіше кажучи, з брудом — тож їхня ефективність зменшується з кожним рухом ганчірки. Вам слід скористатися миючим засобом, розчиненим у гарячій воді, після чого треба промити поверхню. Щодо підлог, вона вважала ту кількість води, яку ми використовували — пів невеликого відра — жакливо недостатньою, до того ж, правду кажучи, вода, яку я розтирала по підлогах, часто була огидно сірою. Я також розповіла про методи прибирання «Покоївок» Дону Аслетту, автору численних книжок про техніку прибирання та самопроголошеному «головному прибиральнику Америки». Він не хотів критикувати «Покоївок» безпосередньо, мабуть, тому, що він — принаймні, так він мені сказав — часто виступає на конференціях власників відділень служб прибирання, але він розповів мені, як він би мив стільницю: спершу ретельно покрив би її універсальним миючим засобом, почекав би три-чотири хвилини, щоб «убити час», і витер би досуха чистим шматком тканини. Якщо просто витирати стільницю вологою ганчіркою, сказав він, ви лише розітрете бруд. Однак мета «Покоївок», вочевидь, не так прибирати, як створювати враження чистоти, не дезинфікувати, а створювати такі собі декорації для сімейного життя. А декорації, яким надають перевагу американці, стерильні лише в метафоричному сенсі, як кімната в готелі чи фальшиві інтер'єри, в яких відбувається дія мильних опер і комедій.

Однак навіть ритуальна праця бере своє від тих, кому доручають її виконувати. Текучка кадрів у галузі прибирання запаморочливо швидка, і не лише через традиційні випробування бідних робітниць — проблеми з доглядом за дитиною, ненадійний транспорт, виселення та задоволення проблеми зі здоров'ям. Як попередив мене велеречивий пан, що проводив зі мною співбесіду в «Веселих покоївках», — і як підтвердили мої співробітниці в «Покоївках», — це фізично важке заняття, на якому можна протриматися кілька місяців, але не роками. Постава рачки пошкоджує коліна — однаково, з наколінниками чи без; пілососіння надриває спину; постійне протирання і чищення

спричиняє навіть у дуже молодих травми від повторюваного напруження. Протягом трьох тижнів, поки я працювала покоївкою, я всього лиш відчувала постійний спазм у м'язах правого передпліччя, однак шкода була би значно більшою, якби мені доводилося щодня їхати додому і займатися власним господарством і дітьми, як більшості моїх співробітниць, а не повертатися до мотелю й балувати себе щовечірнім моціоном у вигляді пакетів з льодом і розтяжок. Справи, що майже не вимагають зусиль вдома і навіть здаються відпочинком, коли ними займаєшся добровільно й не більш ніж протягом двадцяти хвилин поспіль, швидко стають нестерпними, якщо ними займатися годинами, з небагатьма перервами чи взагалі без них і в невпинному поспіху.

Поки що незалежна прибиральниця займає свою нішу, але є причини думати, що корпорації, які надають послуги прибирання, врешті пануватимуть у цій галузі. Нові користувачі часто надають перевагу безособовим, стандартизованим послугам мереж, — а в галузі, що швидко зростає, нові користувачі становлять чималий шмат усієї клієнтури. Урядове регулювання також сприяє корпоративним мережам, представники яких вдячно відгукуються про «ефект Зої Берд», маючи на увазі переживання клієнтів, що їх спіймають на нелегальній оплаті праці незалежної покоївки. Але майбутнє прибирання будинків може залежати від входження до галузі ще більших гравців. Перевага «Веселих покоївок», найбільшої з мереж, у тому, що вони — частина конгломерату «Майстер послуг» (*ServiceMaster*) з оборотом у 6.4 мільярдів доларів, який включає також споріднені компанії «ТруГрін-КемЛон» (*TruGreen-ChemLawn*), «Термінікс» (*Terminix*), «Песк'ю рутер» (*Rescue Rooter*) та «Фьорніче медік» (*Furniture Medic*). «Свішер інтернешнл» (*Swisher International*), найбільш відома як служба промислового очищення туалетів, керує «Покоївками Свішер» (*Swisher Maids*) у Джорджії та Північній Кароліні, і «Сірс» (*Sears*), можливо, теж намагаються шлях у цей бізнес. Якщо великі транснаціональні компанії знайдуть точку опори в цій галузі, то мобільні професіонали матимуть змогу купувати той самий брендовий і стандартизований продукт, куди вони б не поїхали. Для працівниць ця зміна, найбільш імовірно, означатиме ще більш стандартизований і пришвидшений підхід до роботи — менше свободи руху і менше можливостей перепочити.

Тенденція перекладати на когось роботу по дому зараз здається нестримною. Двісті років тому жінки часто виробляли мило, свічки, тканину й одяг у власних домівках, і скарги жінок на початку двадцятого століття, що їх «пограбували, коли винесли творчу працю» поза домівки, сьогодні звучать безглуздо й

реакційно. Домівки покинули не лише ремесла, що потребують певних навичок, а й ось-ось покинуть багато обов'язків «білих комірів» (Les Concierges) із Сан-Франциско чи «Викресліть це зі списку» (*Cross It Off Your List*) з Манхеттена занесуть ваші речі в хімічистку, посадять з домашніми улюбленцями, куплять продукти, доставлять обід, навіть сходять за різдвяними покупками. В той час як інші фірми та особи пропонують купити вам одяг, організувати фінанси, навести лад у ваших шафах і почекати за вас у вас вдома, поки прийде сантехнік, чому хтось має обмежуватися прибиранням туалетів?

Якщо в економіці не настане загальний спад, то є всі причини думати, що американці дедалі більше залежатимуть від оплачуваних домогосподарок, і що ця залежність пошириться ще нижче по соціальній ієрархії, в середній клас. Перш за все, не схоже, що «часові обмеження» працюючих батьків послабляться; люди прагнуть працювати довше в офісі, щоб платити людям — прибиральницям і няням — які замінюють їх удома. Діти, які колись були зручним джерелом допомоги по господарству, тепер на футбольних тренуваннях чи на заняттях з підготовки до стандартизованих випускних тестів (*SAT*); бабуся переїхала в теплі краї чи зайнялася новою кар'єрою. Більше того, попри те, що люди проводять вдома менше часу, ніж будь-коли, площа нових будинків зросла на 33 відсотки з 1975 до 1998 і тепер включає «сімейні кімнати», кімнати домашніх розваг, домашні офіси, спальні і часто навіть ванни для кожного члена сім'ї. У третій чверті 1999 року 17 відсотків нових будинків мали площу більш ніж 280 квадратних метрів (3000 квадратних футів), а саме таку площу вважають порогом потреби в допомозі по господарству, тобто межею, за якою мешканці будинку більше не можуть справитися з ним самостійно.

Ще одна тенденція спонукає людей наймати зовнішню допомогу, на думку експертів з прибирання, таких як Аслетт і Мендельсон: дедалі менше американців уміють прибирати чи бодай «наводити лад». Я чула таке від професіоналок як виправдання рішення найняти покоївку: «Я просто сама не дуже добре це роблю» чи «Я просто не знала би, з чого почати». Оскільки більшість із нас вчать прибирати від батьків (зазвичай від матерів), погіршення навичок прибирання передається з покоління в покоління, як ген, який може у несприятливому середовищі призвести до інвалідності чи смерті. Діти з вищого середнього класу, виховані в економіці послужниць у дев'ястих, приречені вирости так само нездатними вести господарство, як і їхні батьки, і не менш залежними від людей, що за ними прибирають. Мендельсон вважає це метафізичною втратою: «По суті, ви більше не

перебуваєте фізично у своєму середовищі». Поприбравши в кімнатах багатьох надто привілейованих підлітків під час своєї короткочасної роботи на «Покоївок», я зрозуміла, що проблема дещо нагальніша. Американський вищий клас вирощує покоління молодих людей, які за браку постійної допомоги захлинуть власними відходами.

Якщо в тому, що американці дедалі більше розраховують на платну допомогу по господарству, і є якісь моральні втрати, то ніхто ще не був достатньо нетактовним, щоб говорити про них. Майже все, що ми купуємо, зрештою, є продуктом чиїхось страждань та мізерно оплачуваної праці. Я прибираю власний будинок (хоча — буду до кінця чесною — я нещодавно наймала людину, щоб підготувати свій будинок до проживання короткострокового орендаря), але я не можу стверджувати, що чиста в інших сферах споживання. Я купую джінси в «Геп» (*The Gap*), відомій своїми договорами субпідряду з потогінними фабриками. Я люблю предмети декору, які, без сумніву, постачальники награвували в ремісників третього світу, скупую їм заплативши. Як і всі, я їм салати з зелені, щойно зібраної мігрантами — працівниками ферм, серед яких, можливо, були й діти. І так далі. Можна спробувати мінімізувати біль, який хтось переживає, щоб харчувати, одягати, взагалі забезпечувати нас: бойкотувати, шукати позначки профспілок тощо, — однак неможливо цілком уникнути цього болю, хіба що якщо жити в пустелі й харчуватися ягодами. Чому саме робота по дому, з-поміж усіх товарів і послуг, які ми споживаємо, має змусити нас відчувати якусь особливу тривогу?

Вона спричиняє цю тривогу, як я зрозуміла з розмов з ліберальними роботодавцями покоївок, бо всі ми, мабуть, відчуваємо, що робота по дому чимось відрізняється від решти товарів і послуг. По-перше, вона неunikно пов'язана з заняттями, що становлять «особисте» життя. Коли дім стає робочим місцем для інших, він залишається домом, навіть якщо це робоче місце прискіпливо врегульоване корпоративними мережами надання послуг з прибирання. Хтось, хто не сумнівається, купуючи килими, сплетені дівчинами в Індії, чи каву, зібрану вбогими селянами у Гватемалі, все ще може завагатися, чи казати гостям, що, як не дивно, його чи її чудовий дім протягом дня перетворюється на потогінний завод. Звісно, можна уникати мереж з надання послуг прибирання і найняти незалежну прибиральницю за щедрою погодинну плату, можна навіть підтримувати — принаймні, думки — об'єднання працівниць галузі прибирання у профспілки. Але це не змінює факту, що хтось виконує у вас вдома роботу, яку вона майже напевно не обрала б добровільно — якби мала вищу освіту, наприклад, чи якби їй трохи більше щастило в житті,

— і що місце, де вона працює — чи з ентузіазмом, чи з неохотою — це місце, де ви спите.

Крім того, це місце, де ростуть ваші діти, і де вони досить швидко починають розуміти, що одні люди менш гідні поваги, ніж інші. Навіть краща плата та умови праці не скасують ієрархії між роботодавцем та його чи її помічницею по дому, бо помічниця зазвичай присутня лише тому, що роботодавиці потрібен час на «кращі заняття», як написано в одній зі статей про ріст служб прибирання, — а прихованого засновку, що в прибиральниці, вочевидь, нема кращих занять, ніхто не помічає. У домі простих представників середнього класу це ставлення можуть підкріплювати попередженням, що якщо діти не будуть старатися в школі, то опиняться в становищі прибиральниці. Робота по дому, як колись казали радикальні феміністки, визначає людські стосунки, і якщо вона нерівно поділена між суспільними групами, це підкріплює наявну нерівність. Іншими словами, бруд зазвичай прилипає до тих, хто його відчищає — «сміттярів» та «прибиральниць». Чи, як з гіркотою скаржився мені Дон Аслетт — успішна людина, голова правління компанії надання послуг з прибирання і частий гість телевізійних шоу: «Менталітет у людей такий, що якщо ти прибираєш — значить, ти покидьок».

Одна з «кращих справ», якими хотіли б займатися роботодавиці покоївок — це, безперечно, проводити час зі своїми дітьми. Однак проблема з вихованням дітей після дев'ятого століття, як ми з Деїрдре Інґліш стверджували у своїй книжці «Для її ж блага» (*For Her Own Good*) багато років тому, полягає якраз у тому, що воно не ґрунтується на прямованні до мети. Колись виховувати дітей означало навчати їх усіх необхідних навичок; зараз виховання з більшою ймовірністю зводиться до односторонніх розмов, що починаються з питання: «Ну, що було сьогодні в школі?» Ніхто не хоче знову змусити дітей полоти й штопати; але у пустоті сучасної домівки стосунки з дітьми часто натягнуті. Трохи часу, проведеного разом за «гіршими» заняттями (наприклад, помити посуд чи поскладати одяг), може забезпечити комфортний простір для відвертості й дати дитині гордість усвідомлення, що вона — учасник чи учасниця домашніх справ, а не лише їх продукт.

Економіка послужниць дає ще один урок тим, хто нею користується, — і найбільше турбує те, що серед цих користувачів є діти. Коли за тобою прибирають, ти відчуваєш певну магічну невагомість і нематеріальність. Майже всі скаржаться на повні насильства відеоігри, однак оплачуване прибирання домівок має

той самий ефект усунення наслідків: розносиш голову негідника на кривавий пил — і йдеш собі далі; кидаєш шкарпетки і знаєш, що вони зрештою знову опиняться в звичному місці, випрані та складені. В результаті існування стає ніби віртуальним: сміттєвий слід за тобою ніби випаровується сам собою. Розлиєш сиrop на підлогу — прибиральниця відшкребе його, коли прийде в середу. Залиш «Волл стріт джорнал» розкиданим на сидінні літака — стюардеса розбереться з ним, коли ти зійдеш з борту. Насичуєш атмосферу токсинами з димарів своїх фабрик — їх, врешті-решт, відфільтрують легені тих, хто дихатиме цим повітрям. Економіка послужниць робить тих, кому служать, безсердечними солісистами — і особливо ефективно, якщо служіння становить частину звичної рутини в місці, де вони живуть і відтворюються.

Звісно, індивідуальні випадки такі різні, що складно судити узагальнено. Деякі люди — літні й інваліди, батьки новонароджених, астматики з їхньою потребою у вільному від алергенів середовищі — можуть і справді потребувати допомоги в тому, що працівники пригуків для літніх називають «справами повсякденного життя» (*ADLs, activities of daily living*), і не слід змушувати їх соромитися своєї залежності. У більш великодушному суспільному ладі тим, хто потребує допомоги у веденні домашнього господарства, надавали б субсидії на ці послуги — такі заходи створили б надмір робочих місць для некваліфікованих працівниць, які зараз прибирають заможні дома. А в суспільстві, менше розділеному за гендерною ознакою, чоловіки й хлопці охочіше виконували б свою частку роботи по дому.

Як би ми не вирішили це питання у власних домівках, моральний виклик полягає в тому, щоб зробити працю знову видимою: не лише чищення і пилососіння, а й копання, складання в копи, забивання цвяхів, буріння, згинання та підіймання, що створює й підтримує наше життєве середовище. У суспільстві, де економічна нерівність дедалі поглиблюється, де так багато заможних присвячують життя примарним цілям — біржевим спекуляціям, створенням іміджу, опитуванням громадської думки тощо, — справжня праця в старомодному сенсі, тобто така, що займає руки й очі, що стомлює тіло й безпосередньо змінює фізичний світ, поступово зникає з поля зору. Феміністки мого покоління намагалися витягнути деякі з цих занять на світло, однак як справжні професіоналки, що тікають з дому рано-вранці, вони покинули цю справу незавершеною, дискусія перервалася на півслові, а благородні наміри не було впроваджено в життя. Рано чи пізно комусь доведеться закінчити цю справу.

Перекладено за: Ehrenreich, B., 2000. Maid to Order: The politics of other women's work. Available at: <http://www.barbaraehrenreich.com/maidtoorder.htm>

Матері на ринку праці

Ірина Вергуленко

Катерина Гумен

Ольга Тимець

Олена Ткаліч

Ірина Вергуленко, Катерина Гумен, Ольга Тимець — студентки Магістерської програми із соціології «Києво-Могилянської академії».

Олена Ткаліч — активістка Київської місцевої професійної спілки «Захист Праці», журналістка порталу «СтрайкUA». jabkazelenka@gmail.com

Формально законодавство України гарантує повну рівність громадян незалежно від їхньої статі. Проте на практиці більшість жінок стикаються з утисками прав, які особливо чітко помітні у трудовій сфері. Це виражається у нижчій заробітній платі, дискримінації при прийомі на роботу, незначних шансах отримати керівну посаду, різноманітних перешкодах для повноцінного розвитку кар'єри тощо. Такий стан речей, перш за все, пов'язаний з материнськими функціями жінок, які йдуть врозріз із інтересами роботодавця. Втім, дискримінації зазнають і бездітні робітниці, адже кожну з них розглядають як потенційну матір, яка може стати додатковим тягарем для підприємства чи компанії. Чинний Кодекс законів про працю передбачає цілий ряд норм, які мають протистояти цим утискам. Особливо великий перелік пільг передбачено саме для робітниць, які є вагітними або мають маленьких дітей. Проте у роботодавців існує не менший вибір можливостей обійти ці норми.

Для побудови картини становища українських жінок на ринку праці було проведено збір інформації на дев'яти українських тематичних жіночих форумах. Втім, знайдений матеріал стосується здебільшого матерів з дітьми до трьох років з Києва та інших великих міст, тому не відображає повною мірою становище, наприклад, жінок — трудових мігранток або представниць прекаріату. Всі наведені у тексті цитати були написані у часовому проміжку між 2006 та 2012 роками. До уваги брались коментарі як самих молодих матерів (і тих, що влаштувалися на роботу, і тих, що не змогли), так і потенційних роботодавців, зокрема HR-спеціалістів. Окрім цього, було проведено 4 експертні інтерв'ю з HR-спеціаліст(к)ами.

Забезпечення конфіденційності інформації та налагодження контактів дало можливість отримати від експертів відверті відповіді, які підтвердили ігнорування чинного законодавства і, як наслідок, наявність дискримінації матерів у трудовій сфері.

Норми законодавства і фактичний стан речей на ринку праці

Так, законодавство України передбачає заборону будь-яких проявів дискримінації за статевою ознакою. Про це йдеться, зокрема, в Конституції України (Стаття 24), Законі України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» та Кодексі законів про працю (Стаття 2). Окрім цього, наша країна ратифікувала Конвенцію ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, що мало би поживити розробку нових, більш ефективних законодавчих норм та активізувати контроль над виконанням чинних.

Однак зараз в Україні діє КЗпП 1971 року, який перекладає основне навантаження по догляду за дитиною саме на жінку. В той же час він гарантує їй досить широкий ряд додаткових прав і привілеїв у зв'язку з вагітністю та народженням дитини. Так, жінці, що працювала офіційно, надається оплачувана відпустка протягом 70 днів до і 56 днів після пологів (Стаття 179 КЗпП). Вагітних жінок, жінок з малолітніми дітьми, одиноких матерів і матерів з дитиною-інвалідом не мають права звільняти (Стаття 184 КЗпП), відправляти у відрядження, змушувати працювати понаднормово, у нічний та святковий час (Стаття 176 КЗпП). Матері двох і більше дітей або дітей-інвалідів отримують

10 додаткових днів до відпустки (Стаття 182 КЗпП). Для матерів із дитиною до півтора року передбачені додаткові перерви для грудного годування (Стаття 183 КЗпП). У КЗпП дозволено скорочення робочого дня або тижня за заявою матері-робітниці (Стаття 56 КЗпП). Окрім цього, законом передбачені лікарняні для догляду за дитиною, п'ять днів із яких оплачує роботодавець, а наступні Фонд соціального страхування (Закон «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування...»).

Майже всі перелічені вище права стосуються матерів і поширюються на чоловіків тільки у випадку, якщо вони є самотніми батьками. Втім, чинне українське трудове законодавство допускає, що лікарняний по догляду за дитиною та декретну відпустку можуть брати й інші члени родини, зокрема батько. Але це трапляється досить рідко. Наприклад, на даний момент офіційно у відпустці по догляду за дитиною знаходяться 25 тис. чоловіків, що становить 2% від загальної кількості оформлених декретів (Одаренко 2012). Їхня кількість найближчим часом напевно не збільшиться, оскільки, як було сказано вище, зарплати жінок зазвичай менші і для сім'ї більш вигідно, якщо на роботу виходить чоловік. Це саме стосується і лікарняних, коли високий рівень безробіття і конкуренції на ринку праці змушує батьків триматися за робоче місце і не відволікатися без крайньої необхідності.

В останній редакції нового Трудового Кодексу передбачена досить прогресивна норма (Стаття 290 проекту ТК), згідно з якою члени сім'ї можуть самостійно вирішувати, кому з них більш вигідно скористатися всіма наведеними вище пільгами. Однак у цьому ж документі відсутня, наприклад, стаття про гарантований прийом на роботу, коли роботодавець, який відмовляє у вакансії вагітній жінці або жінці з дитиною до трьох років, зобов'язаний викласти причину в письмовій формі. Відповідно до нинішнього КЗпП, ця відмова може бути оскаржена в суді (Стаття 184 КЗпП). Втім, проект ТК містить і ряд інших положень, які урізають права всіх робітників незалежно від їхньої статі, тому чинне трудове законодавство поки що є більш прийнятним для найманих працівників. Доцільно констатувати, що воно не в змозі вирішити поставлену задачу із дотримання гендерної рівності в трудовій сфері.

Так, існує перелік більш ніж 500 професій, де офіційно застосовувати жіночу працю заборонено. Вони, як правило, пов'язані з великими фізичними навантаженнями. Це, наприклад, вантажні, підземні, небезпечні роботи, роботи, що можуть загрожувати репродуктивному здоров'ю жінки. Втім, цей перелік було сформовано 20 років тому і наразі було б доцільно

проаналізувати, які з положень базуються на наукових критеріях, а які — на гендерних упередженнях. На разі ж навіть на нейтральні з точки зору законодавства, але традиційно «чоловічі» посади роботодавці більш охоче беруть представників «сильної статі». Вакансії, у вимогах яких вказана стать, вік та інша особиста інформація, трапляються дуже часто. Це, як правило, суперечить інтересам жінок, та, до того ж, і законодавству (а точніше, Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків»).

Аналіз тематичних жіночих форумів підтверджує, що в Україні поширена гендерна сегрегація, через яку жінці важко отримати роботу, яка вважається чоловічою: «Коли влаштовувалася на свою теперішню роботу, то пообіцяла директору, що перший тиждень клеїтиму і носитиму вуса-бороду, бо він бачте дуже хлопа хотів на моє місце» (Форум «Дівочі посиденьки»), «А в мене на першій роботі одного разу подзвонила клієнтка і сказала, що хоче, щоб до неї прийшов чоловік, бо вона їм більше довіряє. Один мій колега звільнився, другий був у відпустці, а на роботі були я і ще дівчина. Прийшлося шукати їй "чоловіка" по сусідах» (Форум «Сімейка»). З цією проблемою також пов'язане питання нерівної оплати праці чоловіків та жінок. Жіноча праця в нашій країні оплачується набагато нижче і у всіх галузях становить не вище 70% від зарплати чоловіків. І це попри те, що 25% жінок в Україні мають вищу освіту (Талалай 2012). В той же час середній показник серед населення країни становить 20% (Вищу освіту має 2012): «Факт, що зарплати чоловічої половини управління були вищі, ніж у жінок з цією ж кваліфікацією» (Форум «Дівочі посиденьки»). 80% жінок працюють у сфері обслуговування або держустановах, де зарплати, як правило, невеликі: «Загалом робота абсолютно мені не по ду-ху, але державна, зі всіма лікарняними, відпустками і т.д., що з малими дітьми важливо... Пішла би шукати щось інше, але ніякий підприємець тримати мене не захоче, якщо почну бігати на лікарняні. Тому вихід — зціпити зуби і працювати, принаймні, поки дітки під-ростуть» (Форум «Сімейка»).

Крім того, жінок вкрай мало на високооплачуваних керівних посадах. Наприклад, серед керівників великого бізнесу — 6%, серед чиновників високих рангів — 8%, серед депутатів парламенту — 10% (В Госдепе 2012). Причиною цьому є як певні упередження та стереотипи стосовно лідерських якостей жінок, так і їхня подвійна занятість на роботі і вдома, що призводить до виснаження і браку часу: «Прикро, але бути всюди і все встигати не вдається, тому багатьом приходится вибирати — робота чи родина» (Форум «Дівочі посиденьки»), «Запропонували

підвищення одночасно з моєю вагітністю, я відмовилася, бо вже почала перебудовуватися на маму» (Форум «Сімейка»), «Тут треба робити вибір — або/або. Якщо дім, то не робота, якщо робота, то не дім, якщо і те і інше — то не здоров'я» (Луцький форум). «Поєднати кар'єру та сім'ю неможливо з тієї простої причини, що у добі лише 24 години. Неможливо їх поділити на 8/8/8 (сон/робота/сім'я), щось обов'язково постраждає» (Форум «Woman Talk»).

До того ж, знайти роботу, на якій би жінка змогла найкраще реалізувати свій потенціал, — складне завдання. Більшість роботодавців мають упередження щодо працівниць з дітьми і беруть їх на роботу вкрай неохоче. Спонукає їх до цього ймовірність великої кількості лікарняних та пільг: «Одного разу мала небережність прийняти на роботу жінку з дворічною дитиною. При працевлаштуванні вона, звісно, запевняла, що наявність дитини ніяк не позначиться на її роботі. А потім приносила за місяць одразу три лікарняні листи. Подзвонить ввечері: «У Даніка соплі, я завтра не вийду». І начхати їй, що мені завтра касу закрити немає ким. Даніка, звичайно, було шкода, але й людей, котрі в результаті стояли в чергах по годині і більше, було шкода не менше. І що я мала відповідати їм на цілком обгрунтовані скарги? Коли ця жінка звільнилася, це стало для мене великим полегшенням. Наврядчи я коли-небудь ще раз візьму на роботу когось з малою дитиною» (Форум «Дівочі посиденьки»). «Багато хто не хоче брати мам на роботу, бо це передбачає часті лікарняні, відпрошування на кілька годин скоріше. А ще у відрядження попередньо оплачене не поїде, чи на конференцію або курси, бо дитя чхнуло» (Форум «Сімейка»). «Проблема, куди тих декретчиць потім дівати. Прийшла на її місце людина ВО, працює успішно, а тут виходить декретчиця — “зелена”, все забула, та ще й компанія зробила кілька кроків вперед, ну а роботою її забезпечити мусиш» (Форум «Дівочі посиденьки»).

Ще однією вагомою причиною, яка не дозволяє жінкам з дітьми повноцінно працювати або навіть вийти на роботу, є недосконалість системи дошкільних закладів. По-перше, умови утримання можуть не влаштовувати багатьох батьків і, до того ж, сприяти частим хворобам дітей і, відповідно, лікарняним дорослих. По-друге, більшість садочків переповнені, і іноді доводиться чекати декілька років, щоб звільнилося місце: «Чоловіка сестра записалась в чергу на садочок, коли дочка тільки народилась. Зараз їй вже майже 2 роки, а її черга ще далеко» (Форум «Малеча»). «У нас закривають з 1 липня садок на 2 місяці в цілях економії місцевого бюджету, вихователів відправили у відпустку за власний рахунок. Хто не в змозі геть кудись дитину подіти, тому пропонують

водити в якусь збірну мішану групу в якийсь інший садок» (Форум «Малеча»). По-третє, багатьом дітям потрібен час для того, щоб звикнути до нової обстановки, і мати не може вийти відразу на цілий день. Крім того, зовсім маленьких дітей потрібно забирати з садочка раніше, тому без гнучкого графіку роботи чи сторонньої допомоги ніяк не обійтись: «В мене теж проблема із забиранням дитини із садка. Я до 6-тої на роботі, а малюка треба забрати до 5-тої. Приходиться втікати з роботи» (Форум «Малеча»).

Причини та механізми ігнорування роботодавцями норм КЗпП

Чинне трудове законодавство накладає додаткові обов'язки на роботодавців, у штаті яких є вагітні жінки і жінки з дітьми. І в разі невиконання даних норм КЗпП передбачає відповідальність, у тому числі кримінальну. Втім, директорам і HR-спеціалістам нерідко вдається обходити закон. Анонімне опитування чотирьох експертів у сфері кадрової політики підтвердило наявність таких механізмів.

Задля справедливості слід зазначити, що причиною порушення трудових прав жінок можуть стати і об'єктивні економічні причини. Так, після закінчення декретної відпустки працівниця має повернутися на своє колишнє місце роботи, але якщо підприємство перестало працювати або відбулися масові скорочення, то виконання цієї норми є неможливим: «На підприємстві проблеми, були скорочення. Думаю мене при виході спіткає така ж доля» (Форум «Мама»), «На свою роботу я вже не повернусь. Магазин закрили» (Форум «Сімейка»).

Проте і цілком благополучні та процвітаючі компанії здатні не прийняти жінку після декрету: «Коли я через 3 роки з'явлюся з наміром попрацювати, мені скажуть, що час давно вийшов, запропонують таку роботу, від якої я сама за пару місяців звільнюся. І все буде згідно з законодавством бездоганно — заява за власним бажанням» (Форум «Дівочі посиденьки»).

Деякі підприємства намагаються відразу убезпечити себе від майбутніх труднощів, пов'язаних з робітницями-матерями, — наприклад, просять письмових гарантій: «Мене шокувало, коли мені запропонували написати розписку, що я не буду виходити заміж і народжувати протягом року» (Форум «Дівочі посиденьки»), «А от мене при прийомі на мою роботу попросили написати заяву на звільнення без дати. Пояснили — на випадок вашої вагітності» (Форум «Дівочі посиденьки»). Або ж можливий варіант, коли жінці ставлять умови щодо кількості часу, що вона може перебувати у декретній відпустці: «Моє керівництво поблажливо віднеслося до моєї вагітності тільки тому,

що я обіцяла через рік після народження дитинки (а то і менше) повернутися до роботи. Звичайно, можу сидіти і 3 роки, але тоді не факт, що мені буде куди вертатися» (Форум «Дівочі посиденьки»). Звісно, всі ці вимоги є грубим порушенням трудового законодавства, яке тягне за собою відповідальність, передбачену статтею 172 Кримінального кодексу України. Втім, вони, як правило, залишаються безкарними, оскільки багато робітниць не знають про свої права, або ж у зв'язку з високим рівнем безробіття готові працювати на будь-яких умовах.

Втім, найбільш поширеною є практика запитання у анкеті чи під час співбесіди про наявність дітей, а також плани народити їх у майбутньому: «Мене питали, чи скоро планую дітей, практично на кожній співбесіді, може, тому що була заміжня, коли шукала роботу — дуже неприємно: перше — сімейний стан, друге — професійні навички» (Форум «Дівочі посиденьки»). Саме це найчастіше зменшує шанси матерів чи жінок, що планують завести дитину, на отримання хорошого робочого місця: «Одна з працівниць рекрутингового агентства сказала, що навіть не рекомендує роботодавцям на розгляд анкети жінок з малими дітьми, які за професійними вимогами підходять, та за особистісними якостями теж» (Форум «Сімейка»). Цю думку поділяє і одна з чотирьох опитаних HR-спеціалісток. Хоча в компанії, де вона працює, є матері, проте всі вони до цього працювали в компанії і зараз вийшли з декрету. А інших жінок з маленькими дітьми вона категорично не хоче приймати на роботу: «Така кандидатура автоматично відпадає» (Експертка 4).

І попри те, що законодавство забороняє ставити запитання про сімейний стан і особисте життя кандидата на посаду (Стаття 17 Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»), опитані HR-спеціалістки вважають це нормою. «Мені здається, що чесно бути відвертим з боку кандидата, сказати про це» (Експерт 2). «Це стандарт український, і не тільки — ті міжнародні резюме, з якими я зіштовхувалася, вказують сімейний стан і наявність чи відсутність дітей» (Експертка 1). Тому якщо не у всіх резюме наявне запитання про дітей, то на співбесіді або прямо запитують щодо цього, або ж ставлять інші запитання, які дозволяють з'ясувати сімейний стан жінки. Крім того, HR-спеціалісти часто розпитують про родичів, нянь, заклади, на яких можна залишити дитину: «Нам важливо знати, чи є у мамусі на кого залишити дитину, адже це дуже великий ризик частих відгулів, лікарняних, що звичайно негативно впливає на якість виконаної роботи» (Експертка 3). Тобто лікарняні та відгули є небажаними для HR-спеціалістів — втім, на даний момент жоден з опитаних експертів не відчуває зловживання цими пільгами з боку

матерів, що, ймовірно, частково пов'язано з відбором тих кандидатур на певну посаду, які б не потребували «зайвих» відгулів та лікарняних.

Повернення жінки з декретної відпустки опитані HR-спеціалістки теж сприймають як проблему. «Нагальним питанням є повернення жінки, яка знаходилася у декреті 6 років. За цей час вона народила двох дітей. Вона йшла з однієї компанії, а повернулася в зовсім інший бізнес. Вона йшла з посади перекладача з німецької мови, а зараз чогось подібного і близько немає. Я не думаю, що за ці 6 років вона забула німецьку мову, знаходячись в декреті, тут роль відіграє інший фактор. Вона буде повертатися в іншу компанію, в якій змінилися вимоги, правила гри, власник компанії, якісь корпоративні речі» (Експертка 1). Сьогодні бізнес дуже швидко змінюється, і якщо, наприклад, кілька років тому професія маркетолога передбачала одні обов'язки, навички та знання, то зараз це суттєво змінилося. Тому жінкам, залежно від ситуації, можуть пропонувати іншу посаду. Що стосується досвіду, то це теж є проблемою, адже «бізнес такий, що часу вчитися з нуля немає» (Експерт 2). Хоча важливість наявності досвіду ситуативна: «Все залежить від посади. Якщо це нижчі посади, або ж асистенти чи щось таке — то досвід мати не обов'язково. Якщо це топові посади, чи такі, де потрібна дуже висока кваліфікація, то тут, звичайно, досвід буде важливим» (Експертка 3).

Попри всі труднощі та упередження роботодавців щодо матерів з маленькими дітьми, все ж важливими є кваліфікація жінки, її особисті якості, навички, а не наявність дитини. Якби був вибір — наймати на роботу маму чи іншого кандидата/кандидатку, то «все ж таки будемо дивитися, далі аналізувати тури, і подивимося на всі плюси та мінуси, бо я думаю, що все ждесь щось буде переважати, і по якихось ключових факторах будемо обирати, а наявність дитини я думаю, що не буде впливати суттєво на рішення» (Експерт 2). Тобто, якщо жінка підходить за всіма параметрами, що потрібними для посади, на яку вона подається, її в більшості випадків приймають на роботу.

Більше того, окрім однієї з експерток, інші відзначали позитивний вплив материнства на роботу жінки. «Особливо якщо це мама-одиначка. Це певна чіпкість, більш старанно працює, більше тримається за роботу, тому що тут спрацьовує інстинкт самозбереження мене і моєї дитини» (Експертка 1), «Ці люди більш відповідальні, ніж жінки без сім'ї, більше переживають за ту роботу, що роблять, адже компанія дає кошти для існування» (Експерт 2). Тобто, HR-спеціаліст(к)и виокремлюють не лише труднощі, що пов'язані з працею матерів з маленькими дітьми, а й розуміють, що наявність дитини може й позитивно впливати на виконання ними робочих обов'язків.

Втім, на практиці це проявляється дещо інакше. Від страху втратити посаду, яку отримати було зовсім нелегко, жінки погоджуються на посилену експлуатацію, понаднормову роботу і т.д. При цьому нерідко за меншу зарплатню, ніж міг би вимагати чоловік, та всупереч інтересам сім'ї.

До того ж, у ході інтерв'ю було з'ясовано, що компанії не схильні створювати умови, щоб нівелювати одну з психологічних перешкод при виході матері на ринок праці, а саме бажання бачити, як росте дитина. В жодній із компаній, де працюють опитані експертки, не передбачені ні дитячі кімнати, ні перерви для годування грудьми. Лише з досвіду праці в одній компанії HR-спеціаліст зазначив, що там було передбачено годування груддю, але «там не були кожні декілька годин перерви, лише передбачалося, що у жінки скорочений робочий день» (Експерт 2). Тобто не виконувалася Стаття 183 КЗпП. Бракує дружнього до сім'ї робочого середовища, яке є дуже важливим як для забезпечення гендерної рівності (Fatherhood 2007), так і для зменшення конфлікту «робота-сім'я» (Mesmer-Magnus and Viswesvaran 2006). Конфлікт «робота-сім'я» — це внутрішньорольовий конфлікт, коли залученість у роботу ускладнено залученістю до сімейних обов'язків і навпаки (Mesmer-Magnus and Viswesvaran 2006: 556). Цікаво, що в чинному КЗпП не передбачено відповідальності за недотримання цієї норми.

У всіх опитаних компаніях матері, що мають дітей віком до трьох років, їздять у відрядження («Мама може їхати в повне відрядження, тобто 3-4 тижні» (Експерт 2)), що є порушенням статті 176 Кодексу законів про працю України. А неможливість відряджень, як зазначають жінки на форумах, може бути причиною відмови в роботі. Один із експертів зазначив, що ця стаття не є доречною, адже матері «самі мають робити вибір, з дитиною може бути і тато, й інші родичі, і няня. Це справа кожної сім'ї, і на законодавчому рівні регулюватися не має» (Експерт 3). З одного боку, така норма справді сприяє додатковій дискримінації жінок при прийомі на роботу, а також трактує батьківство виключно як материнство. Якщо батько чи інший член родини може доглядати за дитиною на час відсутності матері, то можливі відрядження не становлять для жінки проблеми. Втім, якщо раніше посада не передбачала відряджень, то ця норма страхує матір від неочікуваних клопотів з пошуками когось, хто міг би піклуватися про дитину на час відрядження.

Та все ж це опитування свідчить, що при офіційному працевлаштуванні можуть ігнорувати лише окремі норми КЗпП. Головною ж причиною масового та кричущого недотримання прав жінок у трудовій сфері є висока тіньова зайнятість населення. В Україні нелегально працюють близько 3 млн. жінок (Мельник

2013), що, як правило, стає причиною скрутного економічного становища багатьох українських сімей після народження дитини.

Наприклад, при виході у декретну відпустку безробітній жінці держава виплачує близько 1 тис. грн. А ось при середній зарплаті в 3 тис. грн. вона мала би право на 9 тис. Крім цього, роботодавець, у якого жінка працювала нелегально, може після декрету без зайвого клопоту відмовитися приймати її назад. Також під час декрету багато матерів шукають підробіток, яким можна займатися вдома. Такий фріланс майже завжди виконують без офіційного оформлення. Він, як правило, низькооплачуваний, а обсяги роботи можуть бути більші, ніж у офісних працівників. І при цьому не гарантована навіть виплата зарплати.

Багато українських жінок, не маючи можливості влаштуватися легально, погоджуються на важку роботу, роботу з ненормованим графіком, поганими умовами та низькою зарплатою. Наприклад, лише за офіційною статистикою кількість жінок, що працюють у цехах із важкими та шкідливими умовами, становить 30%. Крім того, більшість українських трудових емігрантів теж становлять жінки (Карпачева 2012). Їхні умови праці навряд чи відповідають бодай якимсь законодавчим нормам, а незапланована вагітність у таких випадках може обернутися справжньою трагедією.

Приклади законодавства країн — лідерів з захисту прав працюючих батьків

Міжнародні спостерігачі, такі як Human Rights Watch, пов'язують такий стан речей зі «щедрою» декретною відпусткою, яка в нашій країні може тривати до досягнення дитиною трьох років (у європейських країнах вона становить від 9 місяців до 1,5 року) (Створення 2009). В Україні весь цей час роботодавець повинен «тримати» робоче місце з колишніми умовами і окладом, поки жінка не повернеться. Втім, слід зазначити, що на відміну від більшості європейських країн, в Україні ця відпустка неоплачувана. Тому економічні причини підштовхують багатьох жінок виходити на роботу раніше або шукати додатковий підрібок вдома, адже державна допомога не спроможна повноцінно замінити середню заробітну плату. Так, на сьогоднішній день за народження першої дитини сім'я отримує 30960 грн., з яких 10320 виплачують одноразово, а решту видають протягом двох років по 860 грн. на місяць. Окрім цього, існує щомісячна допомога до досягнення дитиною трьох років, що становить 130 грн. Таким чином, два роки сім'я з однією дитиною отримує щомісячно 990 грн., а протягом третього року — 130 грн. При народженні другої

дитини держдопомога складає 61920 грн., а третьої — 123840 грн., проте одноразово виплачують ту саму суму, що й для однієї дитини, а решту розбивають на рівномірні платежі протягом чотирьох і шести років відповідно (Допомога 2013).

Виникає замкнуте коло, коли брак грошей змушує жінок із дітьми шукати роботу, однак недосконала система дошкільних закладів не дозволяє батькам з маленькими дітьми повноцінно працювати, і вони автоматично стають джерелом проблем для підприємства чи компанії. А той факт, що доглядом за дитиною займаються переважно матері, є причиною того, що у роботодавців усі нюанси щодо декретних відпусток, лікарняних і прогулів асоціюються виключно з жінками. Тому після тривалих пошуків матері погоджуються на низькооплачувані, неофіційні чи особливо важкі роботи, які хоч якось дозволяють поєднувати ділову активність і материнські обов'язки.

Втім, усі ці проблеми не є унікальними для України. В тій чи іншій мірі вони торкнулися кожної розвинутої країни, де багато жінок вийшли на ринок праці. І деякі держави мають позитивний досвід подолання таких проблем.

Наприклад, у Швеції відпустка по догляду за дитиною триває півтора року, протягом першого року жінці щомісячно виплачують 80-100% зарплати, а два місяці відпустки обов'язкові для батька. В Ісландії оплачувана відпустка триває 9 місяців, з яких три місяці піклуванням про дитину займається мати, три — батько, а решту три можна поділити між собою у довільній пропорції. При цьому якщо батько не використовує свою частину відпустки, то вона просто витрачається. У Фінляндії відпустка для батька складає 18 робочих днів і може бути подовжена до одного місяця, якщо він візьме стільки ж днів декрету. В Норвегії з 1 липня 2013 року вступає в силу закон, згідно з яким чоловіки отримують 14 тижнів відпустки по догляду за дитиною, а жінки — 35. При цьому відпустку буде оплачено батькам у повному обсязі (Молодые отцы 2012). На разі обов'язкова квота для батька в цій країні становить шість тижнів.

Така державна політика стала причиною того, що ці країни є постійними лідерами у дотриманні гендерної рівності, там найбільший відсоток чоловіків у декретній відпустці. Наприклад, у Швеції їхня кількість становить 71%, а в Фінляндії — 66% (Пузіна 2012).

В інших західних країнах теж діють норми, направлені на дотримання гендерної рівності на ринку праці. Наприклад, у Словенії батько має право на частково оплачувану тримісячну відпустку по догляду за дитиною, у Великобританії оплачувана відпустка для чоловіка становить два тижні, а в Латвії може сягати двох місяців, з яких оплачують 10 днів. В Іспанії

чоловік у зв'язку з народженням дитини отримує два дні відпустки, а також можливість взяти 10 тижнів декрету замість дружини.

Крім цього, законодавство ЄС активно заохочує батьків якнайшвидше поновити свою трудову діяльність. Так, у Данії батькам надано вибір між відпусткою на 32 тижні з оплатою 100% і на 40 тижнів з оплатою 80%, а в Португалії 4 місяці декрету оплачують у розмірі 100% і 5 місяців — у розмірі 80%. Також передбачені широкі можливості для неповної або гнучкої зайнятості. У Великобританії право на неповну зайнятість мають батьки дітей віком до 6 років, у Греції така можливість виникає одразу після закінчення відпустки з догляду за дитиною, у Бельгії недоотриманий зарібок через неповну зайнятість компенсує держава, а в Нідерландах працюючі батьки отримують пільги в оподаткуванні.

Всі наведені норми позитивно вплинули на розвиток гендерної рівності, їх слід брати до уваги під час вирішення цієї проблеми в Україні.

Шляхи подолання нерівності жінок на ринку праці

Безсумнівно, дискримінація жінок у трудовій сфері — це комплексне явище, яке має низку причин. Це і загальна несприятлива економічна ситуація, що спричиняє високий рівень безробіття та тіньової зайнятості населення, і суто специфічні питання, властиві саме для цієї категорії найманих працівників. Так, з одного боку, роботодавцю не вигідно наймати жінок на роботу, оскільки це тягне за собою додаткові витрати і обов'язки. З іншого, багато українських жінок перебувають у полоні стереотипів: вважають, що годувальником у родині повинен бути чоловік, розцінюють свою трудову діяльність як тимчасову або лише як додаток до сімейного бюджету. Також велику роль відіграє психологічний аспект: брак дитячих кімнат на роботі і вимушена тривала розлука з дитиною спонукає жінку відмовитися від пошуку роботи. Не в останню чергу повноцінній трудовій діяльності заважають вади системи дошкільних закладів, режим роботи яких не співпадає з повним робочим днем батьків. Утім, низьке соціальне забезпечення, небажання залежати від інших членів родини або ж самотнє материнство змушують більшість матерів повертатися на ринок праці.

Все це стає причиною того, що жінки врешті погоджуються на низьку зарплату і недооцінку своїх здібностей. Крім того, у переважній більшості українських жінок подвійна зайнятість на роботі та вдома. Найчастіше у них просто нема часу і сил зупинитися й усвідомити своє становище.

Отже, якщо причин дискримінації жінок на ринку праці багато, то і вирішення цієї проблеми має бути комплексним. Перш за все, необхідно вимагати поліпшення законодавства — як трудових прав, так і соціального забезпечення. Наприклад, слід підвищити виплати на дитину, щоб у батьків у принципі був стимул користуватися декретом. Як показує досвід країн — лідерів у захисті материнства, таких як Швеція, Фінляндія та Ісландія, одному з батьків, який перебуває в декреті, виплачують допомогу в розмірі 80-100% від зарплати. Треба вимагати, щоб відповідні виплати тривали щонайменше до досягнення дитиною півтора року — саме з цього віку більшість садочків у нашій країні погоджуються приймати дітей.

Також слід розділяти передбачені пільги у зв'язку з народженням дитини між обома батьками (щось схоже спробували прописати в новому ТК) і запроваджувати обов'язкову відпустку для батька. На разі в українському законодавстві передбачена двотижнева відпустка

для батька у період після народження дитини (п. 2 ст. 25 Закону України «Про відпустки»), але вона не оплачувана і досить рідко використовується.

Не можна залишити без уваги і систему дошкільної освіти. Наприклад, наявність дитячих кімнат на підприємствах могла би вирішити як питання недостатньої кількості садків та невідповідність графіку їхньої роботи до часу зайнятості батьків, так і психологічні аспекти матерів, яким не вистачає спілкування з власною дитиною.

У той же час необхідна роз'яснювальна робота громадських організацій, яка допомагала би суспільству позбавитися гендерних стереотипів і підштовхувала би чоловіків частіше користуватися пільгами, які вже передбачені для обох батьків.

Також не можна залишати без уваги випадки порушення чинного законодавства. Такі приклади слід широко розголошувати. Треба спонукати жінок знати свої права та боротися за них.

Таблиця 1. Порушення законодавства

Стаття	Яким чином порушується
Стаття 17 Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Роботодавцям забороняється в оголошеннях (рекламі) про вакансії пропонувати роботу лише жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, яка може виконуватися виключно особами певної статі, висувати різні вимоги, даючи перевагу одній із статей, вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості про їхнє особисте життя, плани щодо народження дітей.	На співбесідах прямо або непрямо питають про сімейний стан, наявність дітей, про плани щодо народження, про наявність родичів чи няні, з якими можна було би лишити дитину.
Стаття 176 КЗпП. Не допускається залучення до робіт у нічний час, до надурочних робіт і робіт у вихідні дні і направлення у відрядження вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років.	Жінок з маленькими дітьми направляють у відрядження, або ж неможливість відрядження стає причиною відмови у прийнятті на роботу.
Стаття 183 КЗпП. Жінкам, що мають дітей віком до півтора року, надаються, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини. Ці перерви надаються не рідше ніж через три години тривалістю не менше тридцяти хвилин кожна.	У компаніях не передбачені перерви для годування грудьми або не створені умови для цього.
Стаття 184 КЗпП. Забороняється відмовляти жінкам у прийнятті на роботу і знижувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних із вагітністю або наявністю дітей віком до трьох років, а одиноким матерям — за наявністю дитини віком до чотирнадцяти років або дитини-інваліда.	Деякі роботодавці не приймають на роботу жінок із дітьми, аргументуючи це офіційними причинами, або вимагають від жінок розписок, що вони не будуть вагітніти, чи заяв про звільнення за власним бажанням без дати.
Стаття 186 КЗпП. На підприємствах і в організаціях з широким застосуванням жіночої праці організовуються дитячі ясла, дитячі садки, кімнати для годування грудних дітей, а також кімнати особистої гігієни жінок.	У компаніях не передбачено ні дитячі кімнати, ні кімнати для годування грудьми.

Посилання:

Fatherhood and health outcomes in Europe, 2007 in World Health Organization. Available at: <http://www.euro.who.int/en/what-we-do/health-topics/health-determinants/gender/publications/fatherhood-and-health-outcomes-in-europe>

Mesmer-Magnus, J. and Viswesvaran, Ch., 2006. How family-friendly work environments affect work/family conflict: A meta-analytic examination in Journal of Labor Research, 2006, vol. 37, pp. 555-574.

В Госдепе США недовольны, что в Верховной Раде мало женщин. Доступ по адресу: http://zn.ua/POLITICS/v_gosdepe_ssha_nedovolny_chno_v_verhovnoy_rade_mallo_zhenschin.html

Вищу освіту має кожен сьомий українець. Доступ за адресою: <http://www.osvita.org.ua/news/65964.html>

Вільний форум міста Калуша. Доступ за адресою: <http://forum.kalush.info>

Допомога при народженні дитини, 2013. Доступ за адресою: <http://i-law.kiev.ua/?p=130>

Закон України «Про відпустки», 1996. Доступ за адресою: <http://zakon.rada.gov.ua/go/504/96-вр>

Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», 2005. Доступ за адресою: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2866-15>

Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням», 2001. Доступ за адресою: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2240-14>

Карпачева заявляет о дискриминации женщин в Украине, 2012. Доступ за адресою: http://news.liga.net/news/politics/622442-karpacheva_zayavlyaet_o_diskriminatsii_zhenshchin_v_ukraine.htm

Керб, Л., 2003. Основи охорони праці. 6.3 Особливості охорони праці жінок і неповнолітніх. Доступ за адресою: <http://www.library.if.ua/book/86/6070.html>

Кодекс законів про працю України, 1971. Доступ за адресою: <http://zakon.rada.gov.ua/go/322-08>

Конституція України, 1996. Доступ за адресою: <http://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр>

Кримінальний кодекс України, 2001. Доступ за адресою: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>

Луцький форум. Доступ за адресою: <http://board.lutsk.ua>

Мельник, И., 2013. В Украине 6 млн. человек работают нелегально — Н.Азаров. Доступ за адресою: <http://www.unn.com.ua/ru/news/594259-v-ukrayini-6-mln-lyudey-pratsuyut-nelegalno--m.azarov>

Молодые отцы в Норвегии смогут уйти в 14-недельный отпуск по уходу за ребенком, 2012. Доступ за адресою: <http://www.interfax.ru/news.asp?id=269408>

Одаренко, С. 2012. Папа может. В Украине все больше мужчин уходят в декрет. Доступ по адресу: <http://focus.ua/society/223273/>

Пузіна, О., 2012. Відпустка для тата: охочих немає. Доступ за адресою: <http://www.dw.de/відпустка-для-тата-охочих-немає>

Родинний форум «Сімейка». Доступ за адресою: <http://forum.mamusi.org.ua>

Створення сприятливих умов для поєднання зайнятості і батьківства в Україні, 2009. Доступ за адресою: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/june2009/4.htm>

Талалай, Н., 2012. Женщина как она есть. Доступ за адресою: <http://weekly.ua/pulse/theme/2012/03/01/113019.html>

Трудовий кодекс України (проект), 2012. Доступ за адресою: <http://kadrovik.ua/content/trudovii-kodeks-proekt>

Форум «Woman Talk». Доступ за адресою: <http://woman-talk.com.ua>

Форум «Дівочі посиденьки». Доступ за адресою: <http://posydenky.lvivport.com>

Форум «Мама». Доступ за адресою: <http://mama.kharkov.ua>

Форум «Прикарпатська леді». Доступ за адресою: <http://forum.if.ua>

Mothers on the labor market

Iryna Verhulenko, Kateryna Humen, Olha Tymec, Olena Tkalic

Despite the declarative Soviet law, most women in post-soviet societies are facing oppression, especially clearly observed in employment. This is reflected in lower wages, discrimination in hiring, small chance to get a position of leadership, various obstacles to the full development of career, etc. This state of things, primarily associated with maternal functions of women that are considered to be at odds with the interests of the employer. By analyzing legislative norms, as well as comments by mothers with young children and employers, this article shows how Ukrainian business avoids fulfilling the legislative norms. The authors also consider ways of minimizing this problem.

Прекарна праця і фемінізація бідності

Передмова **Ніни Потарської**

Ніна Потарська — активістка лівого і феміністичного руху, членкиня «Лівої опозиції» і працівниця ГО «Інсайт». nina.potarska@gmail.com

За даними Міжнародної організації праці (МОП), протягом останніх десяти років в Україні значно зросла частка працівників на умовах гнучкої зайнятості, причому не тільки в галузях «нової економіки» (економічна інфраструктура, де переважають послуги та технології), але й у традиційних базових (промислових) галузях (де так само впроваджують гнучку зайнятість за короткостроковим наймом, виводять поза штат робітників низької кваліфікації, лінійний персонал, а саме: мерчендайзери, бухгалтери, сезонні робітники, працівники конвеєру). Також беруть в «оренду» за спеціальностями секретарів, перекладачів, промоутерів, продавців, водіїв та підсобних працівників офісу, прибиральників. Жінки складають дві третини всіх працівників на умовах гнучкої зайнятості. Роботодавці роблять акцент на привабливості такої зайнятості для жінок із сімейними обов'язками, і саме у такій зайнятості знаходять можливість скоротити рівень жіночого безробіття.

Дискримінація жінок на ринку праці певною мірою пов'язана з декретною відпусткою та відпусткою по догляду за дитиною, в результаті чого третина жінок, які повертаються до роботи, втрачають у професійному статусі. Роботодавці також неохоче беруть на роботу у постійний штат молодих жінок, які ще не мають дітей, через побоювання, що вони вийдуть у декретну відпустку в найближчому майбутньому. Як наслідок, молоді жінки змушені перебиватися нестабільними підробітками у сфері послуг

(офіціантками, продавчинями супермаркетів, нянями і репетиторками) і стають більш залежними від фінансової підтримки чоловіків (у цьому контексті прагнення сучасних молодих жінок «вдало» вийти заміж є економічно обґрунтованим).

Не оминає нестабільна зайнятість і жінок передпенсійного та пенсійного віку. Ті, хто втрачає роботу за декілька років до пенсії, мають невисокі шанси знайти нову роботу і вимушені влаштовуватися продавчинями на ринки, прибиральницями чи консьєржками. Часто йдеться про самозайнятість, де жодних соціальних гарантій не передбачено, або ж про неофіційну зайнятість. Чимало жінок продовжують працювати на таких посадах і після досягнення пенсійного віку, адже пенсії вираховуються зокрема і відповідно до розміру їхньої зарплати, яка у жінок в середньому є на третину нижчою, ніж у чоловіків.

У 2012 році в Україні прийнято новий закон «Про зайнятість населення», яким легалізовано такі види найму, як «аутсорсинг» (передача однією компанією частини своїх замовлень та процесів іншій компанії) та «аутстафінг» (виведення робітників «за штат» компанії-замовника та введення у штат компанії-підрядника — в такому разі працівник втрачає цілу низку соціальних гарантій, пов'язаних зі шкідливими умовами праці, тривалістю відпустки та нарахуванням пенсії), а разом із тим різні форми нестійкої та «гнучкої» зайнятості. Ще донедавна такі відносини не мали законодавчого регулювання та прозорості

системи оподаткування, що у поєднанні з профспілковою критикою праці без соціальних гарантій де-що стримувало керівників на шляху до оптимізації підприємств. Сьогодні кадрові компанії, що пропонують послуги аутстафінгу, наголошують на значних перевагах для працедавців, зокрема: можливість працювати з мігрантами, стажистами, оптимізація податкових платежів, мінімізація претензій з боку податкових, трудових та міграційних служб, можливість проводити підприємницьку діяльність без реєстрації, збільшення вироблення працівника, зменшення ризику страйків.

В українських реаліях «позикова праця» набуває ще більш потворного вигляду, що ілюструє «оптимізація» колишнього державного підприємства «Укртелеком». Перехід на аутстафінг навряд чи посприяв економії, натомість ускладнив та бюрократизував цілком зрозумілі робочі процеси. Раніше на підприємстві існувало так зване прибирання за графіком, але з метою оптимізації прибиральниць вивели за штат та запровадили нову систему — прибирання за замовленням. Суть нової моделі прибирання полягає в тому, що один начальник відділу або директор має написати заявку на адміністративно-господарчий департамент, який робить замовлення на прибирання у клінінговій компанії. І якщо раніше прибирання відбувалось кілька разів на тиждень, а у приміщеннях загального використання — раз на день, то зараз прибирання відбувається раз на 2 тижні, при тому що якість виконаної роботи значно нижча. Це значною мірою пов'язано із плінністю кадрів: працівниці наймаються, якщо їм необхідно швидко заробити, тож не орієнтуються на тривалу роботу, постійний заробіток та соціальний пакет. Усе це призвело до впровадження нових механізмів корупції, і для підприємства така оптимізація обходиться дорожче, ніж

утримання штату прибиральниць, задоволених умовами своєї праці.

Не випадково зайшлося про прибиральниць: адже за статистикою це найбільш фемінізована професія — поряд із секретарками, продавчинями, виховательками, викладачками, державними службовицями, робітницями сфери послуг (перукарки, косметологині тощо). Цікаво, що з недавнього часу до традиційно жіночих професій мають усі шанси доєднатися такі спеціальності як водії громадського транспорту та науковці. За даними Держкомстату, на 1 жовтня 2011 року в економіці України працювали 14895 докторів наук, що на 3,3% більше, ніж роком раніше. При цьому кількість чоловіків збільшилась на 1,7%, а жінок — на 8,8%. Фемінізація наукової роботи, як і багатьох інших професій, значною мірою пов'язана зі зменшенням престижу цієї професії, з наявністю соціальних гарантій та гнучким графіком, що дозволяє поєднувати роботу з домашніми та сімейними обов'язками.

Увазі читачів представляємо уривки з інтерв'ю з жінками, які на особистому досвіді відчували описану вище прекарізацію умов праці. Студентки, молоді жінки відразу після закінчення вишу, жінки середнього віку і пенсіонерки описують такі поширені у нашому суспільстві явища як неофіційна зайнятість, інтенсифікація праці, обмежені можливості працевлаштування через їхню стать і вік, згода на роботу в низькооплачуваній державній сфері через наявність там соціальних гарантій. Усе це веде до фемінізації бідності.

Інтерв'ю зібрали в рамках дослідницького проекту «Праця і робітничий рух в Україні» (<http://laborarchive.blogspot.com>) Олена Цибанкова, Анна Коробчук, Юля Ковальчук і Марія Глядяєва під керівництвом Анастасії Рябчук.

Як мені їх убіждать, щоб ждали автобуса? Воюють із таксистами? Чи рекламою зацікавляються?

Працівниця автобусної компанії «Політ» на маршруті до аеропорту «Бориспіль».

Замерзла я уже тут стояти. А ще нас так тут поставили, що і не сховаєшся ніде, хіба під мостом, но там такий вітер дує, продуває наскрізь. Україна для людей. Це ж на остановці должно би быть хоть якесь укриття, хотя би палатку би поставили, щоб від дощу, від вітру спрятатись, та й лавочку, щоб присісти передохнуть. А тут же нічого цього нема. Раньше була остановка, но щас від неї тіки кілки з землі торчать, щоб люди спотикались да падали. То приходится на семи вітрах стоять. Мерзну я, дуже мерзну. Да і літом

не дуже воно удобно, в жару на ногах не выдержую, а тіні тут ніде нема, щоб спрятаться.

Даже в туалет то нада переходит по ту сторону дороги, в Макдональдс. То як нада сходить, то я тільки один автобус відпущу, сразу бігом біжу, щоб за пятнадцять минут успіть вернуться до слідуєчого автобуса. Щоб не пропустити ні одного. Перерива на обід у мене нема, я должна быть на місці, перевірити чи всі пасажири з білетами, записать собі у блокнот як хтось без білета був.

Ругають теж мене як пасажирів мало їде. Но я що виновата? Кажуть, щоб я там присматрювала, щоб таксісти з машинами не переманювали. Ти ж глянь як вони з усіх боків поставали, що до автобуса і не підступиш. А людям же як зручніше. Прийшов на остановку, автобус тіки поїхав і ще п'ятнадцять минут ждять, а тут сів зразу в машину, і можна вже їхати. Я ж розумію, що їм зручніше, що я буду їм казати? Як мені їх убіждати, щоб ждали автобуса? То хай адміністрація міліцію визве, щоб сюди приїхала і розібралась, що це за таксиста і чи мають вони право тут стояти. Щоб очистила від них тут місце. Це ж їм просто так приїхати і розібратися, якщо хочуть. А я що роблю?

Буває таксиста взагалі наглі — прямо до автобуса біжать і людей за руки відтягують. Отак перші пару людей заходять в автобус, а остальных таксиста собі забирають, розказують, що по ціні їм так само буде як і на автобусі, но швидше доїдуть. Так а мені що робити — воювати із таксистами? Чи рекламою займатися? Та я й без реклами устаю так, що додому як мертва приїжджаю, а мені адміністрація каже, щоб я ще ходила закликала людей на автобус. Якщо я так не закликаю і людей мало виходить, чи якщо штрафлюсь, не так поцітаю, чи якщо водій опоздав, а я не вчитала його, не написала це в рапорт, так мені ще проблеми. Переводять тоді мене на другу роботу — мити і убирати автобуси. Це як наказаніє таке. Врємєнно.

Зарплати у нас низькі і я не боюся навіть цього говорити!

Пенсіонерка з тридцятилітнім стажем фармацевта в одній із аптек Києва.

Робочий день починається з відкриття аптеки, згідно з режимом роботи, вмикається комп'ютерна система для роботи з покупцями. Я провізорка; по професії я первостольниця — це робота з покупцями, з хворими людьми, з усіма, хто звертається до нас в аптеку з різними проханнями: хтось за консультацією, хтось за рецептом, хтось за порадою, різні пропозиції протягом зміни; люди більше довіряють нам, ніж будь-кому, і у нас отримують різну інформацію. Наше завдання — дати цю інформацію грамотно, швидко, точно, щоб хворий пішов від нас задоволений, отримав усе, що хотів дізнатися про призначення, застосування препаратів при тих чи інших захворюваннях.

Крім того, працювати стало складніше в якому плані: ми працюємо з комп'ютером, у нас час іде на комп'ютер, на цю касу. Ми — фармацевти, ми не

Но все одно — то ж не моя робота водія вчитувати, хай вони самі вчитують. Настроюють нас друг против друга, щоб ми як шпівони, як донощики друг на друга кляузи писали. І ще за кляузи бонуси дають. А як не пишеш, дак ругають. Це не мені одній не нравляться такі порядки, но що ж поробиш. І так добре, що робота є. Нас у колективі шість людей на зміну, одна в Борисполі, друга тут, де я, третя на вокзалі. Робимо по дванадцять часів, два на два. Тоїсть двоє сутів робимо, а двоє отдыхаємо, а друга зміна робить. Дак даже як усі ми начнем протестувати, дак шо буде — уволять нас усіх і другий колектив наберуть. Так хоч робота є.

Но не думала я, що буду оце так перед пенсією тут стояти в автобусі заклимати. Це аби мені хто двадцять-тридцять років назад сказав би, що таке мене жде — не повірила б. Я починала роботу в міліції секретаркою. А потім як сократили нас, то в торгівлі робила. В Борисполі все. Це ще з Борисполя сюди добирається, то отримується, що я даже не по дванадцять, а по чотирнадцять часів у день на ногах. В аеропорту хто робить, так трохи ближче, но не багато. Тоже добираються. У нас півгорода навірно в аеропорту робить, другої роботи то щітай шо нема.

Зарплата у мене тисяча двісті гривень. Получається що п'ятнадцять днів по дванадцять часів — сто восімдесят часів у місяць. Скіки там — двадцять гривень за три часа? Це менше семи гривень у час — так же ж? Мало. А я й не щітала раніше як воно за час буде.

повинні займатися цим. Повинен бути касир один, як було раніше. Тому ми завантажені, завантажені. Наш мозок не відпочиває протягом усього дня. При тому ми мусимо бути дуже стримані, спокійні, уважні до хворого.

Наступне, що заважає нам працювати — це телефон, що знаходиться поряд. Він не замовкає: люди, які не хочуть, не можуть прийти в аптеку — вони телефонують. І, як правило, не просто запитують, чи є у нас, припустимо, клофелін. Так, є — і покласти трубку. Ні, вони запитують, а що ще замість клофеліну краще, а як його краще приймати, до їди або після їди, а скільки його приймати. Тобто, виходить, всі хочуть по телефону отримати повну інформацію замість прийому у лікаря, і ми повинні все це розповісти.

Графік роботи, саме ось у державній, він зручний. Чим? Тим, що тут позмінна робота. Так, як годиться

за трудовим законодавством. Людина повинна відпрацювати певну кількість годин на тиждень і отримувати вихідні. Навпаки, в комерційній, там потрібно працювати по дванадцять-тринадцять годин. Це неприпустимо. Людина повну віддачу може дати тільки в першу половину дня. Потім сили її, фізичні, розумові, вони вичерпуються ніби, вона вже не з такою енергією працює. Їй треба дати відпочинок, а у нас навіть перерви немає. Я за зміну іноді не можу чаю чашку навіть випити. Люди і люди. Якщо навіть я його і заварю ось, він так і стоїть, холоне. Як тільки сяду, люди, люди. Їм би швидше відпустити, вони не розуміють, обідав ти, не обідав.

Там, де колективи більші, вони можуть один одного підмінити. Де кадрів недостатньо, там це проблема. У нас, як правило, жіночі колективи — діти хворіють, декретні. І ось людина пішла з цієї посади. А хто? Нам не дають взамін нікого. Тобто ти мусиш підмінити людину. Взаємозамінність. Так. Значить, треба правильно розуміти обстановку, йти назустріч, поважати один одного, і ні в якому разі ніяких напружень, ніяких... невдоволень не повинно бути, бо ми, ми самі люди милосердні, значить, у нас і колектив має бути такий самий. Трапляються люди, але вони довго не уживаються в таких колективах. Вони просто йдуть, бо їм

важко працювати. В основному колективи хороші, так.

Але мені пощастило в житті. Я пропрацювала багато років, і яка б не була ревізія, я навіть сама дивувалася, у нас завжди були гарні результати. А ось на даний момент ми залишилися удвох в аптеці, дуже важко. І я півмісяця без вихідних працюю. Але я розумію, що вона ніде його не візьме. В управлінні просили — нам нікого не дали. Кадрів немає. Вони шукають, де легше. Ось зараз справжня молодь, вони шукають, де легше, і щоб побільше отримувати. А у нас важче і поменше отримуємо. Але ось єдине, чого ми добилися, що у нас неділю прибравли. На час хвороби співробітника.

Дуже важко ці питання вирішуються. Ось я, скажімо, просилася на півставки, і то не дозволили. Всі економлять. Бо наші профспілки в цьому плані не дуже успішно працюють на захист своїх членів. А ми маємо бути на першому плані. Правила є. Там все продумано, там давно все встановлено і немає якихось нестерпних, непотрібних... Усе там правильно, просто зважаючи на такі ось обставини всякі, непередбачені або технічні, професійні — от немає людей. Які ж там правила? Йдеш на роботу і працюєш. І по дві зміни, і вихідні. Ось тобі і правила.

Мені якось образливо, що я з вищою освітою працюю офіціанткою...

Молода офіціантка, що після навчання пішла працювати у кафе.

Я працюю офіціанткою у невеличкому кафе. Нещодавно закінчила навчання. Вийшла заміж. За освітою я вчителька, маю диплом педагогічного університету за спеціальністю історія та право. Але так вийшло, що я не працюю за професією... Це тому, що я коли була на останньому курсі, то пішла на підробіток у це кафе. А коли закінчила навчання, то вирішила поки що тут і залишитися. Тут я заробляю більше грошей, ніж якби пішла працювати за спеціальністю. Там дуже маленька заробітна плата. Вона не коштує тих зусиль і тих нервів, які витрачаєш на цю роботу. Я просто проходила практику, коли навчалася, і це дійсно дуже важко. А держава не цінує цю професію, і гроші мізерні.

Це моя робота мрія — працювати вчителькою. Звичайно, якби мою працю оплачували належним чином, то я би працювала із задоволенням. Мені дуже шкода потрачених років на навчання. Я навчалася і тепер працюю зовсім у іншій сфері. Але я не настільки віддана своїй професії, щоб працювати за маленькі гроші.

У кафе моя робота полягає в тому, що я там не лише офіціантка, а й бармен, тобто постійно стою за барною стійкою. Якщо чесно, то це дуже важко, особливо влітку, тому що поряд з баром різноманітні холодильники, кавова машина. Від них дуже жарко і через це влітку там просто жахливо. Є кондиціонер, але мій хазяїн полюбився купити нормальний. Він такий, що треба до нього підходити, до того кондиціонера, і стояти біля нього, щоб стало легше. Так дуже легко застудитися. Я так і застудилася минулого літа дуже сильно через цей кондиціонер, але було неможливо до нього не підходити, оскільки дуже душно, дуже жарко. В принципі, в інші пори року нормально, а от влітку жахливо.

Я виходжу на одинадцять ранку і працюю до десятої вечора, але інколи хазяїн просить на годину довше лишитися. А от коли футбол, то приходять багато чоловіків дивитися. В нас плазма висить і тоді це може затягнутися навіть до першої години ночі. А в мене є ставка за вихід і процент від виручки. І мені вигідно пропрацювати довше, коли футбол, оскільки

дуже велика каса. Тому що чоловіки п'ють дуже багато пива, коли дивляться футбол. Грошей доволі багато і ще чайові чоловіки залишають щедрі, тому в принципі нормально.

Обідньої перерви як такої в мене теж немає, оскільки в обід саме особливий наплив людей. Коли встигну вискочити купити щось поїсти, то нормально. Ні, так ні. Хазяїн дозволяє мені дещо принести з собою і там щось взяти, якщо хочеться. В принципі я можу пити воду там. Але це не нормальне харчування, я вважаю.

Коли я працюю свою зміну, то я там одна. У мене є напарник, який працює в іншу зміну. Але приїжджає хазяїн і часто мені допомагає. Якщо я працюю допізна, до першої години ночі, то звісно він відвозить мене на машині своїй. Якщо до одинадцятої, то я добираюся сама. Мені на одинадцяту ранку на роботу і це нормально, але коли, вибачте, я повертаюся після футболу о першій ночі, то я не дуже висипаюся. Тому можу запізнитися. Мене особисто хазяїн за це ніколи не карав, але в нього є ще пару точок і я знайома з людьми, які там працюють. Вони розповідали, що їх карав за запізнення.

Шеф взагалі до мене добре ставиться. Минулого літа, як я якраз влаштувалася на цю роботу і пропрацювала десь місяць, я попросила у нього відпустку. Шеф мене відпустив, нормально. В цей час за мене працював мій напарник. Йому якраз тоді потрібні були гроші, він теж хотів кудись поїхати. Потім, коли я повернулася, поїхав він і я працювала тиждень без вихідних. Це звичайно було дуже важко, але гроші не завадять. Це було заздалегідь обговорено і я запланувала так, що буду тиждень працювати без вихідних.

З моїм напарником ми працюємо два через два, тобто двоє діб я, двоє він. Але якщо він за мене попрацював, то іноді я відпрацьовую за нього, іноді ні. Це залежить від ситуації. Якщо йому потрібні гроші, а я не можу відпрацювати, тоді ні. Хазяїн нормально до цього відноситься. Йому все одно, аби хтось працював. Напарник мій хлопець доволі гарний, добрий. Ми з ним нормально спілкуємось. Він мене не раз вичапував, якщо в мене були непередбачувані обставини. Але якщо він теж не може, тоді я ж розумію, і я маю йому допомогти.

Я працюю неофіційно, тому в мене немає ні соціальних гарантій, ні страхування, нічого подібного. Ці питання навіть не підіймалися. Мені дуже потрібна була робота і мені було все одно, чи будуть мене оформлювати, чи ні. А зараз не доходять руки до цього, щоб це обговорити. Тоді про все домовились в усній формі, все на словах. Але шеф нормально до мене ставиться і проблем не виникало. Кожен день

він нараховує мені заробітню платню. В принципі мені все подобається, єдине що — це кондиціонер. Я вже йому про це говорила. Він сказав, що відремонтує інший, але ще цього не зробив до цих пір. А я боюсь нагадувати.

Я поки що не планую дітей, матеріального забезпечення ще нема. Але якби я зараз попросила декретну відпустку, то навряд чи я б вийшла з неї, він мене назад не взяв би. За цей період він знайде нову людину і йому це буде невигідно. Пару разів він також натякав на те, що хоче закриватися у недалекому майбутньому. Точно ще не говорив, поки що я працюю. Я думаю, що він закриється. Податки дуже великі.

Ви знаєте, коли я йшла на цю роботу, я думала, що я не зможу там працювати, що це не для мене. Але так вийшло, що там досить-таки гарна атмосфера, весела. Є постійні клієнти, які постійно приходять. Там приємно працювати. Звичайно, люди бувають різні, але більшість дуже непогані. Правда, деякі клієнти, особливо у стані алкогольного сп'яніння, давали зрозуміти, що я тут лише офіціантка, прислуга, яка повинна виконувати усі їхні забаганки. Але я одразу ставила їх на місце!

Умови праці загалом непогані, за винятком кондиціонера, звичайно. І ставлення хазяїна нормальне, атмосфера непогана, але... я не мріяла з дитинства бути офіціанткою. Якби я була людиною без освіти, то дала б дев'яносто зі ста такій роботі. Якби я не навчалася, пішла би після школи туди працювати, то це, як на мене, прекрасна робота. Але, з огляду на те, що я навчалася в університеті, що в мене вища освіта, то тут буде відсотків 40, якщо не 30. Мені якось образливо, що я з вищою освітою працюю офіціанткою, у сфері обслуговування. Я не на це очікувала і дуже жаль років, які я витратила на навчання.

Ті ж соціальні гарантії. Не подобається те, що в мене їх немає: страховки, такого всього. Також не постійність роботи не подобається — вона сьогодні є, а завтра її немає. Я не знаю, що буде завтра, я як на пороховій бочці. Щось пробувати міняти? Участь у страйках чи акціях протесту? Ні, це не для мене, я так не займаюся. Розумієте, я боюся. Він може просто знайти людину, яку це влаштує. Я ціную цю роботу в тому плані, що якщо я залишусь без неї, то залишусь без засобів існування. Тому в мене немає іншого вибору. Я б звичайно хотіла і якісь гарантії мати, що мене завтра не звільнять. Але я просто боюсь, що...

Взагалі, це не те, про що я мріяла. Там звісно непогано, гроші є, але я не дуже б хотіла все життя провести тут. Моє майбутнє не дуже чітке і я просто не знаю, що мені робити, якщо я зараз залишусь без роботи. Я живу сьогоднішнім днем. Єдина моя надія — це на

мого чоловіка, що він підійметься по кар'єрних сходах і зможе краще нас забезпечувати. Я б пішла далі навчатися. Можливо пізніше це і вийде. Я б не хотіла сидіти вдома, не хочу бути домогосподаркою. Але б не працювала повний робочий день. Брала б собі декілька уроків на тиждень, щоб не сидіти вдома,

щоб реалізувати себе, мати спілкування поза домом. Зараз у нас сімейний бюджет комплексний і мій дохід є вагомим, тому я і працюю офіціанткою. Якби мій чоловік заробляв більше, я б, звичайно, не працювала тут.

Як на даний час роботи немає як такої, то можна й так працювати...

Продавчиня на ринку у невеликому місті Центральної України.

У мене стаж уже більше тридцяти років. Тридцять чотири роки уже. Я працювала на заводі з 1977 року, опанувала дві професії. Спершу в термічному цеху контролером, потім в експертній лабораторії досліджувала структуру металу, мені там дуже подобалось. Я дуже любила свою роботу. І де б не працювала, я кращого не бачила. А потім, уже в 1995 році, почали нас скорочувати, і мені прийшлося шукати на нашому ж заводі другу роботу. Потрібні були люди в котельні нашої, оператори. І я пішла на курси, завод мені все проплатив і мене вивчив. Закінчила курси і працювала там з 1995 року по 2007 рік, поки не закрили нашу котельню, порізали на клапти. Оператором я працювала роки три, але мені там важко було працювати і я перейшла лаборантом на хімоводоочистку. Очищала воду, яка подається в котлол. Щоб не було накипів, то ми фільтрували цю воду, щоб вона м'яка була, щоб накип унітожити. У нас кожного року була переатестація, ми здавали екзамени, білети тянули, задачі рішали, як у школі. На всю котельню нас працювало десь сорок п'ять чоловік, а якщо на хімоводоочистці, то нас було біля двадцяти.

Коли завод почали унітожати, нам не стало де працювати, вже не було п'ятиденки, а були триденки, нам потрібно було шукати роботу. Ще працюючи в котельні, я підробляла на ринку. Ходила і стояла на реалізації, неофіційно. Якби вчилася. І людині, в якій я працювала, це було вигідно. Я ходила у свої вихідні. В нас була позмінна робота і я робила з восьмої ранку до восьмої вечора у перший день, а на другий день я виходила на восьму вечора. Значить у другий я йшла на восьму ранку на ринок до п'яти, потім я відпочивала декілька годин і йшла на нічну зміну. Нічну зміну я відпрацьовувала і звідти оп'ять їхала на ринок. Бували такі дні, що я відпрошувалась, різне було. Но в основном я тягнула дві роботи з 2005 по 2007 роки.

А потім нас усіх звільнили. Зараз вже цієї котельні не існує, все вивезли на металолом. Дуже шкода, дуже шкода. Кучма думав, що все закриє і поки він буде править, то будуть метал продавати і пенсії платити,

і зарплата — все буде. Так воно все і було! Но метал закінчився, все вже перерізали, що могли. І тепер ось просять у Дніпропетровську — не знаю, чи ти чула, як по телевізору передавали — що там буде Євро-2012, а дороги там ужасні. То просять, щоб бідні люди могли дороги строїть. Хто скільки може, що благодійний внесок дав, хто десять гривень, хто двадцять, хто сто, хто п'ятсот і так далі. Повинні самі люди зробити дороги. А вас скільки мільйонерів там? Ви не можете за свої гроші зробити дороги? На чий грошах ви стали мільйонерами?

В нас котельня була потужна, а замість неї побудували зовсім маленьку нову, яка навіть не подає гарячої води. В основному наші дівчата всі пішли на ринок. Декілька, які згодились, їх запросили в цю маленьку котельню. Дві жінки зараз працює там. А інші пішли на ринок. У нас уже вік такий біля п'ятдесяти років, і нас ніхто вже не хоче брати. На нову котельню мені теж пропонували, але я уже була відкрила своє місце на ринку. Та й до нового колективу адаптуватися в нашому віці вже важко, то я подумала, що так буде краще.

Тепер я працюю на ринку. Починається мій робочий день тут о восьмій ранку і триває до п'ятої вечора. Добираюся до роботи тролейбусом, на дорогу десь сорок хвилин витрачаю. Працюю шість днів на тиждень, крім понеділка. Перерви як такої немає, ми обідаємо, коли у нас є вільний час. Коли в нас нема покупця, то я собі розпоряджаюсь своїм часом. Але кожного дня по-різному. Я собі беру бутерброд. Я по часам знаю, що коли з'їсти. Особливо зранку, у мене низький гемоглобін, то я беру собі гречки сухої з медом, банку з кропивою. Потом робила собі такі вітаміни: курага, горіхи, мед, лимон, яблуко. Там ходять продають різну їжу, але не купляю, тому що я одного разу брала і мені не сподобалось. Так, котлета, картошка і салат — вісім гривень, а раніше було шість.

Якщо запізнюємось — це не так важливо, нас ніхто за це не карає, можна так сказати, но ми самі знаємо, що нам потрібно вчасно прийти, бо ми працюємо самі на себе і нам самим вигідно прийти вчасно. А

коли є покупці — мені бажано затриматись увечері. Відпусток як таких у нас теж немає. Но я завжди можу взяти собі відпустку за свій рахунок. А це означає як — за оренду проплатити, за місце щоденний внесок я маю віддати, а сама закрити ракушку і поїхати куди там, на море чи куди. Це тільки така відпустка. Якщо я навіть захворіла, то все рівно потрібно проплатити все.

Соціальних гарантій нам ніхто не дає. І зарплати як такої у мене немає. Я працюю сама на себе. Виходить так, що скільки я товару привезу, який на нього попит буде, від того у мене виходить зарплата. Мені потрібно заплатити за охорону, за місце, за оренду, що я знімаю ракушку, це у нас так називається. Потім у нас іде патент і пенсійний внесок, який, на нашу думку, дорожувато обходиться. Зарплата в середньому у мене виходить, якщо все це повіднімати, я їжджу сама по товар, ще плюс транспорт,десь виходить біля двох тисяч, не більше.

Такова життя. І не знаєш, де звалитися. А скільки невиспаних ночей, і тиск піднімається. У мене вісімсот тридцять сім гривень пенсії. Чотириста за жильє, сто за телефон, лишається триста гривень. В борги влізли. У нас ці кредитки знаєш — то тепер ще вертати ті долги. От тупо буває не хватає грошей. Я беру ту карточку і йду скупатися в супермаркет. А ті гроші потім повертати нада. Аби тратить гроші, і щоб їх не повертати — то було б шикарно.

Так і стою торгую цілими днями, в любую погоду. З холодом чи жаром боротись немає як. Холод не тьотка, як то кажуть. Єдине, що можемо робити — під ноги підмощуємо пінопласт, щоб хоч як-небудь ноги сховати, бо підлога бетонна. Але воно нічого не дає. Все рівно мерзнемо. Там в нас електроенергії нема — не можемо камина включити, а навіть якщо включити — ми ж не будемо повітря гріти. А влітку — жарко. Зранку так більш-менш, до дванадцятої години, а далі жара бере своє. П'ємо воду і все. Спасаемся так.

У нас товар від сезону. Якщо зимою ми торгуємо головними уборами, це і спортивними шапочками, і жіночими шапками, зі штучного хутра, то весною

переходимо плавно на дитячі шапочки, а літом торгуємо шортами, панамками, блейзерами, такий літній товар — футболки і так далі. Тобто, підлаштовуємось під товар, який є ходовим на ринку. Обов'язково. Якщо не будемо підлаштовуватись, то не буде торгівлі, ти вложиш гроші і вони пропадуть, товар буде валятися і його ніхто не купить.

Їздимо по товар у Хмельницький. Раз на сім-десять днів, як від торгівлі залежить. Якщо мені вигідно їхати вдень — їду вдень. А взагалі єсть в Хмельницькому ночні базари і в нас є спеціалізовані буси, які нас везуть, ми виїжджаємо о першій годині ночі і уже о восьмій ранку я уже вдома. Я всю ніч скуповую товар і потім весь день стою на ногах.

З колегами по роботі у нас все якнайкраще. У нас братські стосунки, можна сказати, товариські, і ми завжди один за одного стоїмо. Якщо потрібно відійти, то завжди подивляться, якщо підійде покупець і ми знаємо ціну товару, то завжди продамо, запропонуємо купити, приміряти. З тими людьми, з якими я стою в ряду, то конкурентів предостатньо. Особливо зимою, то в нас ряд «шапочників» — продаються одні головні убори. Але ми всі дружні, працюємо, один одному підказуємо і все як краще у нас виходить. В основному порядні люди.

Страйкували усі разом у грудні 2010 року, тоді і по телевізору показували. Требували, щоб не підвищували нам налог і щоб залишилась спрощена система, єдиний налог. І ще нам хотіли ввести касові апарати, щоб ми видавали чеки. Ми були проти касових апаратів і проти цього налогу. Виходили до міськвиконкому, збирались і всі страйкували. Не працювали тиждень. А хто виходив працювати, то їх залякували і заливали товар зеленкою. От ти стоїш з відкритою ракушкою, підійшов, бризнув і побіг. Я цього не бачила, але казали, що було таке.

Як на даний час роботи немає як такої, то можна й так працювати. А де подітись? У нас зараз дуже важко з торгами, тому що по місту багато супермаркетів, магазинів роздрібної торгівлі, бутіків. І зараз щось продати — це за щастя.

обслуговувати відвідувачів на касі, а також тримати в чистоті зал. Для того, щоб стати баристкою, мені потрібно було б здати сертифікацію, яка полягала саме в знанні технології приготування напоїв, самої кави — кілька видів різних напоїв з кави, а також етикет обслуговування відвідувачів.

Спочатку я виконувала такі функції, які в принципі не входили в перелік обов'язків не тільки стажера, але і бариста. Мені потрібно було мити сантехніку, підтримувати в чистоті, мити посуд... адже хоч і була посудомийна машина, але в години пік, коли було багато відвідувачів, мені доводилося мити безпосередньо посуд. Це постійний контакт з водою викликав алергію. Мені доводилося не тільки мити кожнісінького дня, а ще й, закриваючи кав'ярню, мені доводилося прибирати повністю всю кав'ярню, прибирати також зовнішню частину — пандус підмити... Старший зміни повинен був прибирати бар і готувати звіт, а дві стажерки за неофіційною версією повинні були прибирати всю кав'ярню, але оскільки старший зміни не завжди виконував свої обов'язки з прибирання бару, то ці обов'язки лягали на плечі стажистів.

Зарплата стажера... взагалі, в принципі, зарплата була погодинна. Стажер отримував 12 грн. за годину, барист — 15, а старший зміни — 19. Зарплату видавали на картку. Картка виходила не відразу, я взагалі чекала кілька... місяця півтора, щоб мені оформили картку, а так зарплату мені видавали на руки. Що стосується зарплати, то спочатку видавали аванс на початку місяця, потім в середині місяця і в кінці. І зарплата видавалася за минулий місяць, тобто, припустимо, якщо я відпрацювала жовтень, то я отримую зарплату за жовтень у листопаді, точніше в кінці вже листопада. Проблема в тому, що у нас через інвентаризації... ми рахували в кінці місяця кожен інвентаризацію і потім розбивали її на всіх співробітників кав'ярні. І таке могло бути, що за місяць зарплата стояла 1200, але інвентаризація була дуже велика і

нам знімали, кожному могли зняти по 200 гривень, скажімо.

Насправді легко дуже було влаштуватися, ось, а ось отримати назад свої документи вельми проблематично. Припустимо, медичну картку я отримала, так як я працювала з продукцією. Ну, в громадському харчуванні, якщо так вже виражатися, то я повинна була зробити обов'язково медичну картку. Її мені віддали, а трудова моя перебувала в офісі. І, насправді, я навіть не можу сказати точно, чи офіційно я була влаштована, чи ні. Так як трудової книжки у мене — пройшло вже три місяці — у мене досі нема на руках. І мені не дзвонять з кав'ярні, не говорять, прийшла вона з офісу, чи ні.

У нас перед кав'ярнею був люк, який був не зафіксований, не закритий, і якийсь раз зранку, коли я, як зазвичай, прибирала пандус, то не було ніяких вказівних знаків, які би попереджали про це — те, що люк не закритий, — і я провалилася в люк ногою, я отримала гематому і відшкодування ніякого я не отримала за цю травму, хоча, в принципі ця травма була отримана в робочий час і таки відшкодування якесь я повинна була отримати. Також, що стосується ще якогось фізичного каліцтва, якщо можна так сказати, то під час суботників, як ми їх називали, коли забиралася повністю вся кав'ярня, то ми постійно... тобто, так як метраж кав'ярні був дуже великий, ми контактували з такими речовинами як «Domestos», які дуже їдкі, і, бувало, що кілька днів після цього проблеми з нюхом.

Насправді, плюс такої роботи — це гнучкий графік. Тобто, ми самі ставили, коли ми хотіли працювати, це могло бути і 4 години на день, і 5 годин, і 14 годин на день. Це, напевно, єдиний плюс, який може бути для студентів. Ще можна віднести до позитивних якостей цієї роботи, що не потрібно ніякого досвіду роботи для того, щоб прийти в кав'ярню і заявити: «Я хочу у вас працювати».

Не потрібно ніякого досвіду роботи для того, щоб прийти в кав'ярню і заявити: «Я хочу у вас працювати».

Студентка, що підпрацьовувала у кав'ярні.

Мені 19 років, я вчуся на другому курсі, спеціальність — філософія. Я працювала в мережі кав'ярень «Coffee life», я пропрацювала три місяці з жовтня по грудень, включно з груднем. Я була стажистом. Щоб зайняти наступну посаду по кар'єрних сходах, мені

потрібно було здати сертифікацію, всього в кав'ярні було кілька посад: барист, старший зміни та безпосередньо керівник цієї кав'ярні. В мої обов'язки входило спостерігати за роботою бариста: навчитися готувати каву, напої, подавати правильно готову продукцію,

Precarious work and feminization of poverty

Interviews with Ukrainian female workers with an introduction by Nina Potarska

These extracts from interviews, conducted by students of Kyiv-Mohyla Academy in the framework of the research project «Labor and the labor movemet in Ukraine» (<http://laborarchive.blogspot.com>) illustrate the various aspects of precarious female work and the tendency of feminization of poverty: few opportunities to find employment because of gender and age discrimination, unofficial employment, work intensification, choice of low-paid state sector work because of its social guarantees, low-qualified non-prestigious work in the service sector, etc.

Фемінітиви між молотом і кувалдою: як мова відображає гендерну сегрегацію на ринку праці

Олена Синчак

Олена Синчак – лінгвістка, дослідниця, викладачка.
olenopa@gmail.com

Соціальне замовлення на певні слова в різні епохи виразно можна простежити на прикладі фемінітивів. Зокрема, у давній українській мові жіночих назв за соціальним статусом було небагато: *княгиня, готсудариня, царівна, цісарівна* – та й ті виконували головню андронімічну функцію, тобто іменували жінок за соціальним статусом їхніх вельможних татів або чоловіків. У наступні епохи тенденція називати жінок за професією або видом діяльності чоловіка (батька) оприявнилась цілою низкою найменувань: *бондарка – дружина бондаря, ковалиха – дружина коваля, ковалівна – дочка коваля, бояриня – дружина боярина, дячиха – дружина дяка, чумачиха – дружина чумака, генеральша – дружина генерала, лікарша – дружина лікаря і т.д.*

Натомість у перебігу індустріалізації, коли жінки опановують нові види діяльності, фемінні назви зі суфіксами *-к(а), -иц(я)* витісняють андронімічні на *-ин(я), -их(а), -ш(а)*. Відтак, жінка постає активною діячкою промисловості і будівництва (*арматурниця, пресувальниця, штампувальниця, шліфувальниця, штукатурниця, бетонниця, зварниця*), сільського господарства (*комбайнерка, ланкова, сапальниця, доярка, трактористка*), спорту (*акробатка, баскетболістка, волейболістка, тенісистка*), науки (*лінгвістка, україністка, славістка*) і мистецтва (*гітаристка, художниця, скульпторка*).

Знаменно, що визнання жінки в мові та суспільстві відбувається саме тоді, коли вона починає заробляти на життя власною працею. Пам'ятаємо, що саме таке визволення жінки Вірджинія Вулф обстоювала в розвідці «Три гінеї» (Вулф 2006). Водночас не варто випускати з уваги і політичної складової: підтримуючи ожіночнення промисловості та сільського господарства, політична верхівка забезпечувала відповідним

жіночим агентам перепустку в офіційний вжиток. Мова була щільно вплетеною в політичні рішення. Нові слова слугували своєрідною пропагандою нового стилю життя, дієвим сценарієм для мільйонів радянських жінок.

З іншого боку, «визнання» досягнень жінки-діячки пропагували не в усіх царинах. Так, в офіційно-ділових документах допускали жіночі назви за професіями виключно вузької та нижчої кваліфікації: *арматурниця, в'язальниця, монтажниця, регулювальниця, штампувальниця, прибиральниця, вихователька, вчителька*. Якщо ж йшлося про фахівчиню вищої кваліфікації, соціально престижнішої посади чи професії, то в офіційних документах її треба було називати формами чоловічого роду: *майстер, інженер, адвокат, хірург, старший викладач, доцент, професор, кандидат наук*. Таку потребу пояснювали тим, що, мовляв, «основним призначенням найменувань професій і знань є **вираження суспільної функції особи, а не її статі**» (Масенко 1979: 92, виділення моє. – О.С.). Відтак, за назвами посади чи професії чоловічого роду було закріплено суспільну функцію особи, а за назвами жіночого роду – апеляцію до статі жінки. Очевидно, що таке розділення не було ані випадковим, ані політично нейтральним.

Чоловічі назви, виражаючи суспільну функцію, асоціювались із більшою зарплатою, престижем і визнанням, тоді як жіночі навмисне применшувались, їхнє значення нівелювалося. Неспівмірність ще й нині засвідчує низка назв осіб за професією:

– *акушерка* «жінка зі середньою медичною освітою, яка має право самостійно надавати медичну допомогу при пологах» – *акушер* «лікар – фахівець з акушерства»;

– *секретарка* «особа, що веде ділове листування окремої людини або діловодство установи чи організації» – *секретар* «особа, яка очолює адміністративний орган певної організації (*Держсекретар США, Генеральний секретар ООН*) або відповідає за організацію поточної роботи (*Учений секретар, Прессекретар*)»;

– *порадниця* «жінка, яка дає поради» – *радник* «службова особа (*радник президента*)».

Так само годі зважати фемінітиви від назв посад (*старший викладач, головний лікар*), наукових ступенів (*кандидат наук, доктор наук*) чи почесних звань (*Герой України; але Мати-героїня*). Хоча проблема криється не в самих словах, а в їхніх конотаціях: порівняймо *старша викладачка* і *старший викладач* – якщо першу асоціюють із віком, то другого – з досвідом роботи. Зведені до рангу почесних звань і ступенів, чоловічі назви постають власне нормою, виражають престиж певної посади чи авторитетний статус людини, якій належать. Вони стають перформативами, не просто називають, а стверджують «чоловіче» як можновладну, авторитетну норму.

Політична вага лексико-граматичної системи мови, власне, в тому й полягає, що вона нормалізує нерівності між жінками й чоловіками, робить їх природними, звичними та непомітними. З іншого боку, і в радянські часи, і сьогодні державна політика щодо гендерних питань – насамперед питань праці – дивним чином впливає на мовну політику, втілювану Державним реєстром професій та словниками. Зокрема, активна суспільна діяльність жінки заохочується тільки до певної міри, а престижність і авторитетність чоловічих назв професій та звань залишаються непорушними.

На відміну від ділових документів, у живій мовній практиці ще в радянські часи активно вживали фемінітиви: *кондукторка, бібліотекарка, біоложка (біологічка), філологічка, редакторка, завучка, директорка, інспекторка, адвокатка* (Фекета 1968: 73). [...] Попри значне соціальне замовлення на жіночі назви за професіями, яке засвідчує і щоденна мовна практика, і мовлення медій, цим словам досі відмовлено у статусі стилістично нейтральних слів у словниках (де їх марковано позначкою *розм.*), відтак, уживання їх суворо обмежено розмовним і публіцистичним стилями. По суті, фемінітиви опинилися між соціальним замовленням і мовним плануванням – як між молотом і кувалдою. [...]

Привертає увагу і той факт, що чинне мовне планування витісняє фемінітиви саме з офіційно-ділового і наукового стилів. Такі дії за замовчуванням є тривожним явищем, бо символічно нівелюють роль жінок у науково-академічному, діловому та громадському

житті суспільства (водночас майже не піддаються критиці). Як відомо, мова не має повноважень змінювати дійсність, проте вона настільки щільно вплетена у владні структури, що зміна одного без іншого просто не мислима. За такої ситуації свідоме вживання жіночих назв за професією, а також почесних звань може стати вагомим чинником спротиву невидимій владі мовних норм, дивним чином узгоджених із владними пріоритетами на ринку праці.

Мовне планування або Кому належить влада над мовою?

Вивчення зв'язку *мови* і *влади* в лінгвістиці градаційно змінювало «оптику», щоразу підсилюючи засновки попереднього етапу. Спершу мовознавча спільнота зосередилась на питанні *влади з боку мови*. Йшлося про те, що мова відображає певний світогляд і цим наче окреслює зачароване коло довкола людей, які нею говорять і мислять. Так, згідно з теорією мовної відносності, наш погляд на світ визначений і самою структурою мови, і внутрішньою формою її елементів. Згодом почали вивчати, як саме *влада* здійснюється *за допомогою мови*. На цьому етапі мову трактували як політичний механізм (інституцію) насадження певних смислів: мізогінних чи расистських. І нарешті, сучасна лінгвістика загострює питання: кому належить *влада над мовою*? (Яворська 2000: 15).

Останнє питання розгортається у площині мовного планування, яке регулює мовну діяльність у суспільстві. [...] Насамперед мовне планування стає нагальним, коли суспільна зміна – помітна, розв'язання проблеми є життєво важливим, а нагородою є комунікативна зручність та загальна прозорість значення (Фішман 2009: 25). Усі ці ознаки засвідчує ситуація із вживанням/униканням фемінітивів в Україні. По-перше, збільшення ролі жінок в академічно-науковому, громадському і діловому секторах українського суспільства нині є очевидним. По-друге, вживання чоловічого роду замість жіночого спричиняє комунікативну незручність і, до того ж, порушує засадниче правило української граматики – узгоджувати прикметник та дієслово минулого часу з родом іменника¹.

1 Згідно з чинною мовною нормою, у наукових та ділових текстах про жінок маємо писати так: *Запрошуємо на зустріч із відомим французьким філософом, психоаналітиком, автором низки праць Е. Рудинеску*. З такого оголошення можна висувати, що йдеться про чоловіка, однак ця філософка – жінка. Подібно, як ми маємо здогадатися, що в описах *авторитетний американський історик Дж. Скот, американський феміністичний теоретик Е. Річ* теж йдеться про жінок?

Привертає увагу й той факт, що фемінітиви менш престижних робітничих професій чи сфери послуг вживають без застережень, тоді як жіночі назви на позначення престижних та керівних посад викликають спротив. У результаті мова відображає гендерну стратифікацію, яка існує на ринку праці. Очевидно, що вживання фемінітивів на позначення тих професій, де жінки стикаються зі «скляною стелею», не може саме по собі ліквідувати гендерну дискримінацію, для якої необхідні більш системні зміни соціальних інститутів, але може бодай частково підважити і де-натуралізувати статус-кво, за яким жінки менш помітні на керівних посадах і в середньому отримують на 30% меншу заробітну плату, ніж чоловіки.

Отже, найважливішими чинниками, які визначають напрям мовної політики щодо вживання чи уникання фемінітивів у публічному дискурсі, є ставлення до жінок, яке панує в конкретному суспільстві, прийняті у мовній спільності взаємини між статями, а також стан жіночого руху (Hellinger 1989: 286). Соціальна зміна спричиняє відповідну мовну зміну, або, навпаки, знищує її в самому зародку. Останнє, зокрема, засвідчено гендерним не-регулюванням української мови. Відтак, соціальна активність жінок в Україні ніяк не відображена в офіційному мовному вжитку, тобто в усіх виданнях і документах щоденно відбувається освячення рудиментарної мовної норми, з якою заразом символічно утверджується і несправедливий розподіл праці та ресурсів між статями.

Посилання:

Hellinger, M., 1989. *Revising the Patriarchal Paradigm in Wodak, R. (ed.) Language, Power, Ideology: Studies in Political Discourse*, Vol. 7. Amsterdam – Philadelphia.

Вулф, В., 2006. *Три г'єні*. Львів: Ініціатива.

Масенко, Л., 1979. *Назви професій і звань у сполученні з жіночими прізвищами в Культурі слова*, вип. 17. Київ.

Фекета, І., 1968. *Жіночі особові назви в українському усному літературному мовленні в Мовознавство*, №5.

Фішман, Дж., 2009. Не кидайте свою мову напризволяще: Приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці. Київ, «К.І.С.».

Яворська, М., 2000. *Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада*. Київ, ВІПОЛ.

Feminitives between scylla and charybdis: how language reflects gender segregation on the labor market

Olena Synchak

By surveying the female names of professions and occupations in Ukrainian, the author explores the pre-existing links between gender stratification in language and labor market.

Гендерна сегрегація ринку праці: яку роботу шукають жінки і чоловіки

(на прикладі бази резюме і вакансій на hh.ua)

Тамара Марценюк

Тамара Марценюк — соціологиня, дослідниця гендерних питань, доцентка кафедри соціології «Києво-Могилянської академії». tarakuta@gmail.com

Серед основних індикаторів гендерної сегрегації ринку праці виокремлюють залученість до ринку праці чоловіків і жінок (професійну оплачувану зайнятість), різницю в оплаті праці між чоловіками та жінками, вертикальну та горизонтальну гендерну сегрегацію, а також різницю в часі, який витрачають чоловіки та жінки на оплачувану роботу і так звану приватну сферу (доглядову, репродуктивну працю) тощо (Кесслер-Херрис 2000: 171-189; Мальцева, Рошчин 2006; GGGR 2012).

Задля ілюстрації гендерної сегрегації певного сегменту ринку праці пропонуємо кейс-стаді одного з найбільших кадрових порталів України hh.ua. Одразу ж зауважимо певні обмеження досліджуваної цільової аудиторії. Більшість — це люди 20-35 років, 92% — з вищою освітою. 75% користувачів і користувачок мають роботу і розглядають портал радше як спосіб побудувати кар'єру чи зміни роботодавця. 60% — з Києва, 7% — мешканці та мешканки Донецька і області, 6% — з Харкова, по 5% — зі Львова, Одеси та Дніпропетровська.

Емпіричний матеріал дослідження — база резюме, розміщених шукачами і шукачками роботи протягом 2012 року. За цей період на Міжнародному кадровому порталі hh.ua було відкрито близько 75 тис. вакансій. Роботу в 2012 році шукали близько 166 тис. людей (переважно мешканці та мешканки великих міст, 20-40 років). Резюме користувачів та користувачки

порталу створюють у вигляді таблиці відповідно до низки категорій, серед яких 28 професійних сфер (від топ-менеджменту до робочого і домашнього персоналу), рівень освіти, досвід роботи, очікуваний рівень платні та інші.

«Чоловічі» та «жіночі» ніші ринку праці

У 2012 році на Міжнародному кадровому порталі hh.ua чоловіки шукали роботу трохи частіше, ніж жінки: 53% резюме створили чоловіки, а 47% — жінки.

Різниця у трудових вподобаннях шукачів і шукачок очевидна. «Бухгалтерія, управлінський облік, фінанси підприємства», що займає перше місце серед жінок (13% резюме), серед претендентів-чоловіків потрапила лише на 10 позицію (4% всіх резюме від чоловіків). На третьому місці серед жінок профгалузь «адміністративний персонал» (12% резюме), котра взагалі не потрапила до топ-10 для шукачів-чоловіків.

Натомість найпопулярнішими серед чоловіків виявилися такі професійні сфери як «продажі» (14% резюме), «інформаційні технології, інтернет, телеком» (13%) і «вищий менеджмент» (7%). У жінок «продажі» аж на п'ятому місці, а «ІТ» і «топ-менеджмент» не потрапляє до десятки трудових уподобань.

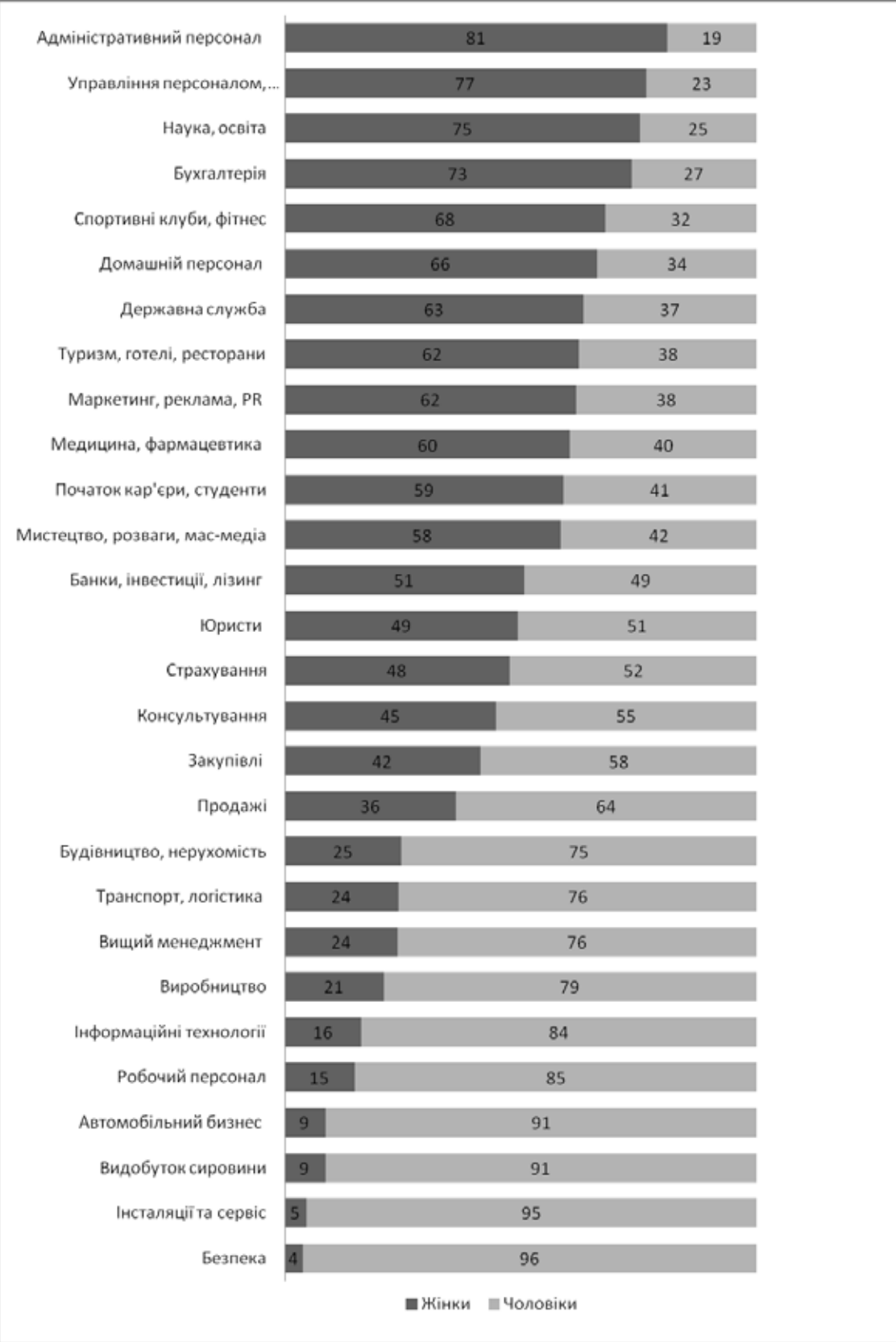

Рис. 1. Розподіл резюме чоловіків і жінок у профобластях, 2012 рік (%)

Як показують результати аналізу розподілу резюме по всіх 28 професійних сферах (див. Рис. 1), попит на ринку праці гендерно сегрегований, при чому як горизонтально, так і вертикально. Повністю або майже повністю «чоловічими» профобластями виявилися «безпека» (4% жінок), «інсталяція та сервіс» (5%), «автомобільний бізнес» (9%), «видобуток сировини» (9%), «робочий персонал» (15%), а також «інформаційні технології» (16%). Менше третини жінок шукають роботу й у сферах «виробництво» (21%), «топ-менеджмент» (24%), «транспорт, логістика» (24%) і «будівництво, нерухомість» (25%).

Натомість жодна з профобластей не є суто «жіночою»: в усіх професійних сферах відсоток чоловіків становить не менше п'ятої частини. Найбільш традиційно «жіночі» галузі: «адміністративний персонал» (19% чоловіків), «управління персоналом, тренінги» (23%), «наука, освіта» (25%), «бухгалтерія, управлінський облік» та «фінанси підприємства» (27%).

Пошукачок більше також у сфері обслуговування («домашній персонал», «туризм») і здоров'я («спортивні клуби, фітнес, салони краси», «медицина і фармацевтика»). У «державній службі» резюме жінок теж становлять більшість – 63%.

Гендерну сегрегацію можна відшукати і всередині профобластей. Наприклад, у такій освоєній жінками галузі, як «бухгалтерія, управлінський облік, фінанси підприємства» (27% чоловічих резюме), чітко видно гендерні особливості намірів працевлаштування. Чоловіки хочуть працювати в таких добре оплачуваних і престижних галузях як фінансовий менеджмент, фінансовий аналіз, бюджетування і планування, фінансовий контроль, планово-економічне управління. Жіночий вибір скромніший: близько половини з них вибирають бухгалтерію. Популярні також професії економістки, фінансового аналітика, відповідальної за первинну документацію.

Чому традиційно «чоловічий» ринок є більш закритим, ніж «жіночий»? Низка робіт із суто «чоловічих» сфер (видобувна промисловість, безпека, робочий персонал, виробництво тощо) передбачають важкі умови праці, і тому на законодавчому рівні жінки відсторонені від них (дивіться перелік «важких робіт та робіт зі шкідливими і небезпечними умовами праці», затверджений Міністерством охорони здоров'я в 1993 році).

Це – небезпечні професії, якими зайняті переважно чоловіки: на шахтах, у відкритому морі, на будівельних майданчиках і пожежних станціях тощо. Як зазначає американський соціолог Майкл Кіммел, «професії, якими оволодівають чоловіки, є ризикованими, і ступінь їхньої небезпечності виправдано підсилюється ідеологією маскулінності, яка вимагає,

щоб чоловіки зберігали непохитність і витривалість перед загрозою небезпеки» (Кіммел 2003: 291). Тому держава часто замість того, аби реформувати небезпечні сфери, покращувати умови праці, рекламує їх як роботу для «справжніх чоловіків»¹. Такі типи професій відносять до так званого «скляного підвалу», гендерно сегрегованого трудового середовища виключно для чоловіків.

Зарплата і досвід роботи: час як ресурс

Попри в середньому однаковий рівень освіти, зазначений у резюме пошукачів і пошукачок, фінансові очікування чоловіків та жінок відрізняються. Середня бажана зарплата для жінок, зазначена у резюме за 2012 рік – 3100 грн. на місяць. У чоловіків вказана середня винагорода праці більша у 1,7 рази і становить 5200 грн.

Один із чинників різних фінансових очікувань стосується досвіду роботи жінок і чоловіків. У чоловіків, порівняно з жінками, його більше (див. Рис. 2). Майже половина претендентів чоловічої статі (48%) мають більше 6 років досвіду роботи. І лише третина жінок (33%) можуть похвалитися такими здобутками.

Серед жінок істотно більше новачок на ринку праці – студенток, робітниць без досвіду, які лише починають кар'єру. Ця професійна сфера у жінок перебуває на першому місці та становить аж 16% резюме (для порівняння, це 10% чоловічих резюме).

Гендерну відмінність досвіду роботи на ринку праці можна пояснити тим, що чоловіки раніше, ніж жінки, починають працювати. Важливим чинником меншого рівня залученості жінок до оплачуваної праці є більша їх залученість до неоплачуваної доглядової праці, виконання репродуктивної роботи (декретні відпустки, догляд за іншими членами сім'ї тощо). Час у даному випадку доцільно вважати важливим ресурсом, який менш доступний для жінок, зокрема, стосовно публічної сфери (Брайсон 2011).

Надалі актуальним залишається так званий гендерний контракт працюючої матері – концепт, запропонований дослідницями Анною Тьомкіною і Анною Роткірх (Темкина и Роткирх 2002: 4-15). Гендерний контракт включає гендерні ролі на інституційному (державному) та культурному (символічному) рівнях і залежить передусім від розподілу праці жінок і чоловіків у публічній та приватній сферах. Це гендерні ролі, регульовані, з одного боку, на макрорівні

¹ Наприклад, реклама у метрополітені роботи пожежників «для справжніх чоловіків».

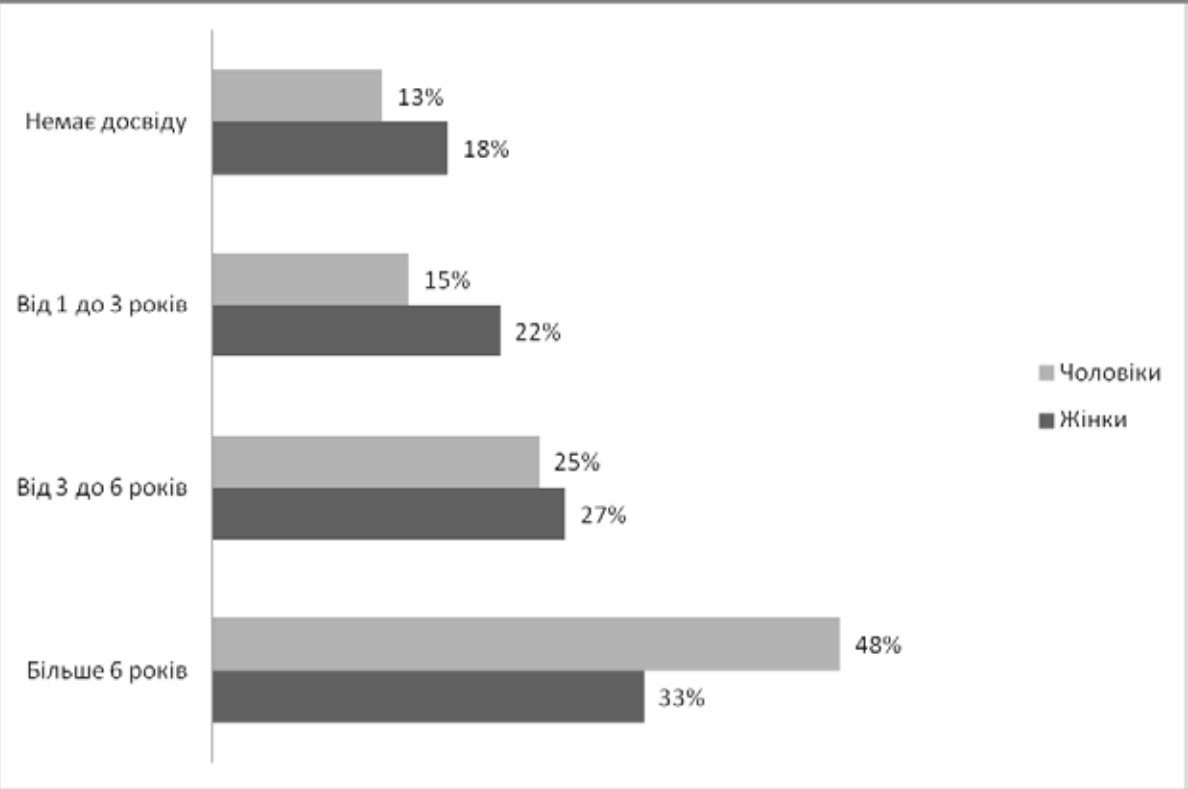

Рис. 2. Досвід роботи чоловіків і жінок, вказаний у резюме, 2012 р.

державою, але вони великою мірою впливають на мікрорівень – індивідуальні рішення. Працююча матір – це подвійне навантаження жінки, зайнятість її у продуктивній і репродуктивній праці.

Логічно було би припустити, що якщо держава проголошує демографічну політику як одну з пріоритетних сфер діяльності, то вона мала би допомагати жінкам доглядати за дітьми – зокрема забезпечувати достатню кількість якісних дитячих садків, а також ясель. Як свідчать результати дослідження «Жінки та чоловіки на ринку праці України», в Україні забезпечення дітей дошкільного віку від трьох років місцями у дошкільних закладах становить близько 60%, що не є достатнім (Жінки та чоловіки на ринку праці України 2011).

Інша проблема – це ставлення до чоловіка як до основного «годувальника» сім’ї, хоча у більшості випадків жінки також на рівні з чоловіками здобувають матеріальні ресурси для домогосподарства. Але прийнято вважати, що чоловікові слід платити більше, у першу чергу тому, що він – «голова» домогосподарства. Відповідно, жінки очікують меншої оплати, адже розуміють певні об’єктивні недоліки у конкуренції за робочі місця.

Які вакансії пропонувалися чоловікам і жінкам у 2012 році

У 2012 році на Міжнародному кадровому порталі hh.ua стать бажаного працівника чи бажаної працівниці вказувалася в 7% вакансій. І це попри статтю 17 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок» (2006): «Роботодавцям забороняється в оголошеннях (рекламі) про вакансії пропонувати роботу лише жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, яка може виконуватися виключно особами певної статі, висувати різні вимоги, даючи перевагу одній зі статей, вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості про їхнє особисте життя, плани щодо народження дітей».

У 2012 році виключно чоловікам було запропоновано 4,4% вакансій, що в 1,7 рази більше, ніж жінкам. Чоловіча стать є найбільш бажаною у вакансіях із таких традиційно «чоловічих» професійних сфер як «безпека», «інсталяція, сервіс», «автомобільний бізнес», «будівництво», «виробництво».

В топ-10 «чоловічих» вакансій із затребуваною статтю претендента потрапила одна із найбільш

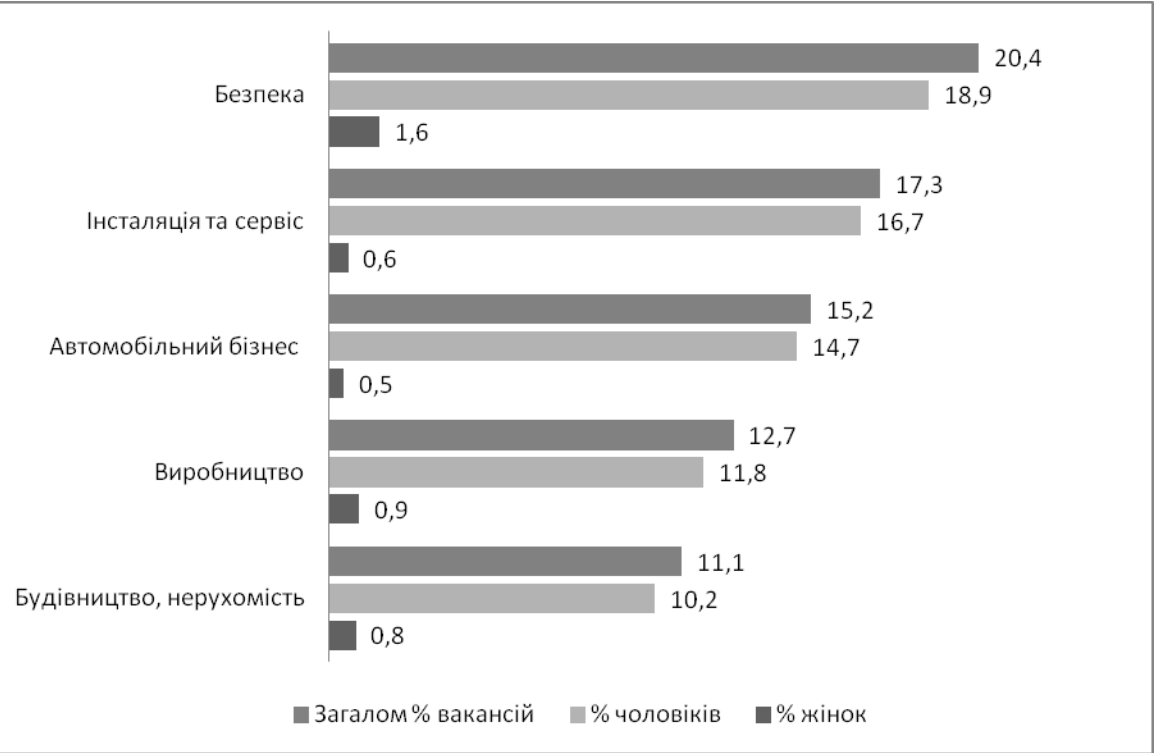

Рис. 3. Топ-5 найбільш гендерно сегрегованих чоловічих професфер, 2012 р.

Рис. 4. Топ-5 найбільш гендерно сегрегованих жіночих професфер, 2012 р.

престижних і найкраще оплачуваних профсфер – «вищий менеджмент», де чоловіки у 6 разів бажаніші, ніж жінки.

У 2012 році на hh.ua виключно жінкам було запропоновано 2,6% вакансій. Загалом за ними закріплена турбота, догляд за суспільством, обслуговування його членів. До найбільш гендерно сегрегованих «жіночих» профсфер належать «бухгалтерія», «адміністративний персонал», «спортивні клуби, фітнес, салони краси». Хоча «чоловічі» профсфери характеризуються більшим рівнем гендерної сегрегації, ніж «жіночі».

Найбільш «жіночою» профсферою роботодавці вважають «домашній персонал» (17% вакансій). Тобто маємо ситуацію, коли доглядова праця комерціалізується і стає ринковою, що очевидно в ситуації браку її регулювання з боку держави.

Порівняно мало оплачувані профсфери «державна служба», «медицина, фармацевтика», «наука, освіта» – також у топ-10 ринку праці для жінок. Видобуток сировини – єдина професійна сфера, де не вказані жінки серед бажаної статі претенденток на робочі місця – приклад згаданого «скляного підвалу» на ринку праці. Для чоловіків такої «табуованої» галузі на ринку праці не виявилось – чоловіків

хочуть бачити на будь-яких вакансіях, у тому числі і традиційно «жіночих». Відповідно до гендерно маркованих вакансій на hh.ua, «чоловіча» територія ринку праці є більш закритою для жінок, ніж навпаки.

У роботодавців різні очікування до досвіду роботи від претендентів різної статі. Зокрема, у пропозиціях із досвідом від 3 років домінують «чоловічі» вакансії. Пропозицій із найбільшим досвідом роботи удвічі більше саме для чоловіків. Окрім того, чималий досвід роботи – вимога високооплачуваних вакансій, яких більше для чоловіків.

Таким чином, у результаті аналізу резюме і вакансій на ринку праці (згідно із базою hh.ua) виявлено горизонтальну та вертикальну сегрегацію, різний трудовий досвід жінок і чоловіків, зумовлений нерівномірним розподілом часу на продуктивну і репродуктивну працю.

Для жінок більш притаманно шукати роботу в профбластях, пов'язаних зі сферою обслуговування, у той час як чоловіки схильні шукати більш престижну і затребувану на ринку праці роботу, а також займати керівні посади. Будувати, виробляти, перевозити, захищати, керувати – це обов'язки «чоловічих» вакансій. Турбуватися про суспільство і обслуговувати

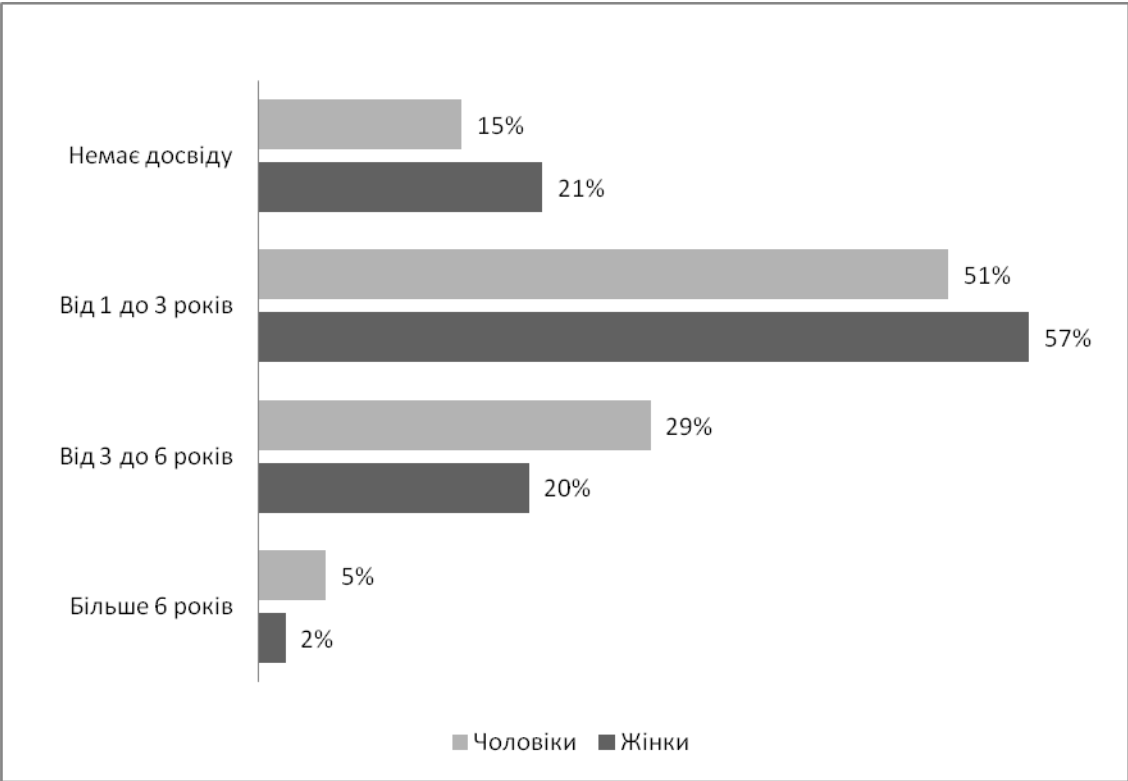

Рис. 5. Очікуваний досвід роботи у вакансіях для чоловіків і жінок, 2012 р.

його членів – очікування у «жіночому» сегменті ринку праці.

Чоловіки є бажанішими працівниками на ринку праці. Роботодавець частіше відмовить при прийомі на роботу жінкам, адже саме вони, найбільш імовірно, підуть у декретну відпустку. Оскільки в патріархатному суспільстві основна роль жінки пов'язана в першу чергу з материнством, то жінки дітородного віку (особливо молоді) завжди є «потенційними матерями», які в будь-який момент можуть завагітнити. Згідно з таким стереотипним уявленням, жінки є «ненадійними» працівницями, яких не слід призначати на відповідальні посади, давати серйозні доручення. Тому роботодавці схильні призначати жінок радше на допоміжні, менш важливі посади, які, відповідно, менше престижні та менше оплачувані. Допоки діти – це обов'язок передусім жінок, їхня приватна справа, доти за жінками буде закріплена так звана «скляна стеля».

При чому відтворення гендерних стереотипів і, відповідно, гендерної нерівності виявляється вигідним, по-перше, для сучасної державної соціальної

політики, яка часто передбачена лише на «папері», а в дійсності не відповідає ідеї підтримки працюючих матерів і татів, не забезпечує можливості поєднувати оплачувану працю з домашніми обов'язками.

Так само капіталістичне виробництво товарів і послуг, орієнтоване на накопичення надприбутку, мало цікавиться інтересами працівниць із домашніми обов'язками, не завжди готове дотримуватися законодавчих норм, надавати відпустку чи інші соціальні пільги жінкам, які повинні самотужки виконувати репродуктивну працю.

Така позиція невтручання держави і бізнесу в доглядову / репродуктивну працю, закріплену традиційно за жінками, та, з іншого боку, важку небезпечну фізичну працю, яку повинні виконувати «справжні чоловіки», вкотре демонструє, що реального вибору гідної праці для працівниць і працівників немає. Доводиться задовольнятися тим обмеженим вибором, який є, успішно «прикрашеним» гендерно сегрегованими бажаннями роботодавців і традиційно «жіночими» і «чоловічими» нішами ринку праці.

Посилання:

Брайсон, В., 2011. *Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии*. К., Центр учебной литературы.

Жінки та чоловіки на ринку праці України. Порівняльне дослідження України та ЄС, 2011. К., Компанія BAITE.

Кесслер-Хэррис, Э., 2000. *Женский труд и социальный порядок* в Гапова, Е. и Усманова, А. (сост. и коммент.) Антология гендерной теории. Минск.

Киммел, М., 2003 (2000). *Гендерование суспільство*. К., «Сфера».

Мальцева, И. и Рощин, С., 2006. *Гендерная сегрегация и трудовая мобильность на российском рынке труда*. М.: Издательский дом ГУ ВШЭ.

Тёмкина А. и Роткирх А., 2002. *Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России* в Социс. № 11.

Global Gender Gap Report 2012 in World Economic Forum. Доступ за адресою: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GenderGap_Report_2012.pdf

Gender Segregation of Labor Market: What Work Women and Men Are Looking for (hh.ua resume and vacancies database as case study)

Tamara Martsenyuk

Gender difference of employment preferences in 2012 is analyzed based on women's and men's CVs in 28 professional fields. Employment demand proved to be segregated around traditional "female" (mainly care and service) and "male" (management, building, production etc.) sectors. Work experience and expected salaries are among factors that construct gendered labor demand. Employees in their vacancies also segregate labor market as connected with caring and reproductive work for "real women" and hard (mainly physical) dangerous work for "real men". State social politics and capitalist production are criticized for constructing and reproducing gender segregation instead of solving problems.

Жінка в історії

Чоловік та жінка в соціалістичній іконографії

Ерік Гобсбаум

Переклад з англійської Софії Скачко

Ерік Гобсбаум – один з найвизначніших істориків-марксистів, автор книг «Вік революції», «Вік капіталу», «Вік імперій» та «Вік крайнощів». Народився у 1917 році в Александрії, помер у 2012 році у Лондоні. Член Британської академії, співзасновник журналу *Past & Present*.

«Свобода на барикадах» Делакруа (1830)

Жінки часто вказують на те, що історики в минулому, включно з марксистами, переважно оминали жіночу половину людства. Ця критика справедлива; автор цих рядків погоджується, що це стосується і його праць. Проте, щоб виправити цей недолік, не варто розвивати спеціалізовану історичну галузь, яка займалася б винятково жінками, адже в людському суспільстві дві статі нерозлучні. Що потрібно дослідити — це зміни у стосунках між статями, як у соціальній реальності, так і в уявленні, яке мали статі одна про одну. Ця стаття є попередньою спробою зробити це у стосунку до революційних та соціалістичних рухів

19-го та початку 20-го століть, розглядаючи ідеологію, виражену зображеннями та символікою цих рухів¹. Оскільки вони в основному створені чоловіками, звісно, неможливо стверджувати, що зображення статей виражає також погляди більшості жінок. Проте можна порівняти ці зображення ролей та відносин із соціальною реальністю того періоду, а також із конкретними формулюваннями ідеології революційних та соціалістичних рухів.

Те, що таке порівняння правомірне, становить передумову цієї статті. Тут не стверджується, що проаналізовані зображення безпосередньо відображають соціальну реальність — за винятком випадків, коли вони створені з цим наміром, як, наприклад, у картинах, які мають документальну цінність, але й тоді вони покликані не лише відображати реальність. Я лише припускаю, що якщо зображення створені, щоб їх бачила широка громадськість — наприклад, робітники — сприйняття реальності громадською накладає обмеження на те, наскільки зображення можуть відрізнятися від того сприйняття. Якщо капіталіст у соціалістичній карикатурі періоду Прекрасної епохи

1 Ця стаття є наслідком розмови з Петером Ганаком з Угорської академії наук, з інституту історії, про статті Єфіма Еткінда (вихідця з Ленінграду, котрий зараз перебуває в Нантері) про «1830 рік в європейській поезії». У питаннях з історії мистецтва мені дуже допомогли Георг Айслер, Френсіс та Лариса Гаскель та Нік Пенні. Тож у певному сенсі ця стаття є спільним досягненням, хоч всі тлумачення та помилки лише мої.

з'явився би не в образі товстого чоловіка з сигарою в зубах та циліндром, а як товста жінка, то це б порушило дозволені межі, і карикатура мала би менший ефект; адже більшість начальників були чоловіками не лише в уявленні, а й у реальності. Це не означає, що всі капіталісти були товстунами в циліндрах і з сигарами — хоча ці атрибути були зрозумілі, бо вказували на заможність буржуазного суспільства, і їх слід було розуміти як характеристику особливої форми багатства та привілеїв, відмінних від інших (скажімо, шляхетських). Така узгодженість з реальністю була ще менш необхідною в цілком символічних та алегоричних зображеннях, але й тут вона наявна; якщо божество війни поставало в образі жінки, то наміром було шокувати. Таке тлумачення іконографії, звісно, не є докладним аналізом образу та символу. Моє заваддання скромніше.

Почнімо з, мабуть, найвідомішої революційної картини, яку, проте, намалював не революціонер: «Свобода, що веде народ» Ежена Делакруа (1830). Картина знайома багатьом: дівчина з оголеними персами у фрігійському ковпаку зі знаменом в руках переступає через загблих, слідом за нею озброєні чоловіки у характерних костюмах. Багато дослідників зверталися до джерел картини (Adhemar 1954, Hamilton 1954, L'Odecker 1965, Etkind 1977). Незалежно від джерел, сучасна картині інтерпретація не викликає сумнівів. Свобода виступає не як алегорична фігура, а як реальна жінка (прообразом якої була, без сумніву, героїчна Марі Дешамп, чиї подвиги підказали ідею художнику). Її бачили як жінку з народу, що належала народові і чулася впевнено поміж людьми:

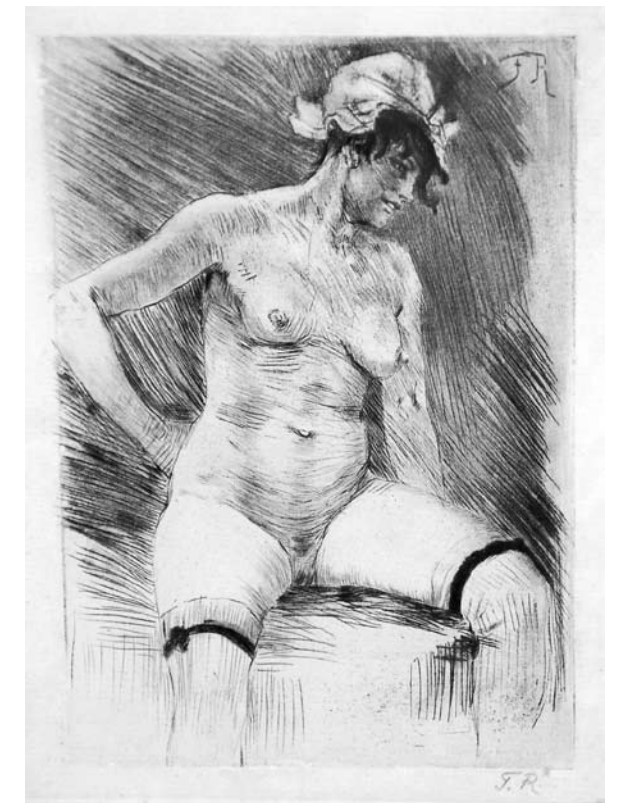
C'est une forte femme aux puissantes mamelles,
a la voix rauque, aux durs appas
qui
Agile et marchant a grands pas
Se plait aux cris du peuple....
Barbier, *La Curie*²

У Бальзака вона була селянського роду, «засмагла і запальна, правдивий образ народу» (Clark 1973: 19). Вона була горда, навіть зухвала (за словами Бальзака) — цілковита протилежність публічного образу жінок буржуазного суспільства. Сучасники наголошують, що

2 Свобода — женщина с упругой, мощной грудью, С загаром на щеке, С зажженным фитилем, приложенным к орудию, В дымящейся руке; Свобода — женщина с широким, твердым шагом, Со взором огненным, Под гордо реющим по ветру красным флагом, Под дымом боевым (Огюст Барбье. Собачий бенкет. Перевод В. Г. Бенедиктова)

вона була сексуально розкута. Барб'є, вірш якого «Собачий бенкет» однозначно є одним із джерел Делакруа, вигадує цілу історію сексуальної емансипації та ініціативи до неї:

qui ne prend ses amours que dans la populace,
qui ne prete son large flanc
qu'a des gens forts comme elle³

«Люди» Фелісьєна Ронса (1850 – 1898)

Гейне, який коментує саму картину, відтісняє образ ще далі у напрямку іншого суперечливого стереотипу незалежної і сексуально емансипованої жінки — куртизанки: «Eine seltsame Mischung von *Phryne*, *Poissarde* und *Freiheitstöttin*» (Heine 1956-57: 19). Ця тема відома: Флобер у романі «Виховання почуттів» повертається до неї у контексті революцій 1848-го в своєму образі Свободи як простої повії у розграбованому Тюільрі (проте письменник оперує звичним буржуазним зміщенням від формули свобода

3 Ей нравится плебей, окрепнувший в проклятьях, А не гнилая знать, И в свежей кровию дымящихся объятых Ей любо трепетать. (Огюст Барбье. Собачий бенкет. Перевод В. Г. Бенедиктова)
4 Чудна суміш Фріни, перекупки та богині Свободи. — Прим. перекладачки.

= добре до формули свавілля = погано): «Посеред комірки стояла на купі одягу пряма, як стріла, жінка з вулиці, позуючи за статую свободи» (Флобер 2005). Цю саму ноту підхоплює Фелісьєн Ропс, котрий репрезентував Комуни в образі голої жінки «з солдатським кашкетом на голові і шаблею на боці» (Ramiro 1905: 80-81) — образ, який спав на думку не лише йому. Його разюча робота «Люди» зображає голу молоду жінку в позі повії, одягнену лише в панчохи та фрігійський ковпак, ноги розкривають її геніталії (Fuchs 1906: 484).⁵

Отож новизна Делакруа в його «Свободі» полягає в ідентифікації оголеної жіночої постаті зі справжньою жінкою з народу, емансипованою жінкою, котра відіграє активну — ба навіть провідну — роль у чоловічому русі. Залишмо питання про те, наскільки давнім є цей революційний образ, історикам мистецтва (Aguilhon 1973: 5-34)⁶. Тут зауважимо лише дві речі. По-перше, його конкретність відрізняє його від звичних алегоричних ролей жінок, навіть якщо жінка в «Свободі» зберігає оголеність таких фігур, і насправді ця нагота важлива як для художника, так і для глядача. Ця жінка не надихає і не репрезентує: вона діє. По-друге, вона помітно відрізняється від традиційного іконографічного образу жінки як активного борця за свободу, зокрема від Юдіт, яка разом із Давидом так часто уособлює переможну боротьбу слабких проти сильних. На відміну від Давида та Юдіт, «Свобода» Делакруа не сама і не представляє слабкість. Навпаки, вона зосереджує в собі силу нездоланного народу. Оскільки «народ» є сукупністю різних класів та занять і має бути таким представлений, бажано знайти узагальнений символ, який не

ототожнюється з окремими верствами. З традиційних іконографічних міркувань таким символом мала, скоріш за все, виступити жінка. Але обрана жінка є представницею «народу».

Революція 1830-го року, напевне, виступає кульмінацією образу Свободи як активної, емансипованої дівчини, яку чоловіки прийняли за провідника, хоча тема залишається популярною в 1848-му році — безперечно, завдяки впливу Делакруа на інших художників. Вона залишається оголеною в своєму фрігійському ковпаку на картині Жана-Франсуа Мілле «Свобода на барикадах», але її контекст тепер розмитий. Вона залишається провідною постаттю в ескізі Оноре Дом'є «Повстання», але, знову ж таки, її контекст неясний. З іншого боку, хоч існує не так багато репрезентацій Комуни і Свободи у 1871-му, переважно на них фігури повністю оголені (як в ескізі Ропс, згаданому вище) або з оголеними грудьми (Duche 1961: 142, 143, 145). Мабуть, помітна активна роль, яку відіграли жінки в Комуні, також пояснює символічне зображення революції за допомогою неалегоричних (себто одягнених) і очевидно бойових жінок принаймні в одній зарубіжній ілюстрації (Bruhat, Dautry, Tersen 1971: 190).

Революційним образом республіки та свободи надалі була оголена жінка, або частіше жінка з оголеними грудьми. Прославлена статуя Республіки на Площі Націй у Парижі авторства комунара Еме-Жуля Далу також має одну оголену грудь. Лише подальше дослідження могло би показати, в якій мірі відслонювання грудей зберігає бунтарську чи бодай полемічну асоціацію, як, наприклад, на карикатурі з Дрейфусового періоду (січень 1898), на якій молоду і невинну Маріанну з одним оголеним персом охороняє від чудовиська статечна і озброєна Справедливість, і під цим напис: «Справедливість: «Не бійся чудовиська! Я з тобою»» (Grand-Carteret 1898: 150). Проте Маріанна, символ інституціалізованої Республіки, попри революційне минуле, відтепер найчастіше зображена легко одягнена. Панування пристойності відновлено. Мабуть, як і панування брехні, адже характерно, що алегорична жіноча фігура Істини — вона досить часто з'являється, зокрема, в карикатурах Дрейфусового періоду — постає оголеною (Grand-Carteret 1898: 61, 67, 106, 251). Та й справді, навіть в іконографії поважного лейбористського руху у Вікторіанській Англії вона залишається голою, як на гербі Об'єднаної Спілки Теслярів і Столярів (1860) (Leeson 1971: 26), поки пізня вікторіанська мораль не перемогла.

Загалом роль жіночої фігури, оголеної чи одягненої, різко зменшується з переходом від демократично-плебейських революцій 19-го століття до пролетарських та соціалістичних рухів 20-го. В якійсь мірі

основною проблемою цієї статті є саме ця маскулінізація зображень робітничого та соціалістичного руху.

«Повстання» Оноре Дом'є (1860)

Зі зрозумілих причин працівницю-пролетарку нечасто зображують художники, окрім зображень кількох галузей промисловості, де здебільшого були задіяні жінки. В цьому аж ніяк не було упередженості. Константен Мен'є, бельгієць, який вперше створив типовий ідеалізований образ робітника, малював і (дещо рідше) створював скульптурні образи робітниць так само, як і робітників; часом, як у картині «Повернення з шахт» (1905), він зображав жінок поруч із чоловіками — адже жінки далі працювали на бельгійських шахтах (Christophe 1947: 6, 7, 8, 9, 21). Проте ймовірно, що поява образу жінки як робітниці й активної учасниці в політичній діяльності разом із чоловіками (Masereel 1925) була результатом соціалістичного впливу. У Великобританії цей образ не з'являється в іконографії профспілок, поки цей вплив не стає відчутним (Gorman 1973: 126). У символіці профспілок досоціалістичної Великобританії, яка ще не зазнала впливу інтелектуалів, реальні жінки з'являються переважно в тих маленьких зображеннях, у яких профспілки рекламували свою братню допомогу товаришам у горі: грошову допомогу хворим, потерпілим у нещасному випадку, родичам померлого. Ці жінки стоять біля ліжка хворого чоловіка разом із товаришами, що прийшли його провідати, прикрашені стрічкою профспілки. Оточені дітьми, вони тиснуть руку представникові профспілки, який передає їм гроші на похорон годувальника сім'ї.

Звичайно, жінки і далі з'являються у формі символу чи алегорії, але ближче до кінця століття в символіці британських профспілок зникають жіночі постаті, особливо в цілком чоловічих промисловостях, таких як вугледобування, металургія і т.п. (Leeson 1971: 60-

70) Тим не менш, алегорії ліберальної взаємодопомоги залишаються переважно жіночими, бо такими вони були завжди. Розсудливість, Запопадливість (= Працьовитість), Завзяття, Поміркованість, Правда та Справедливість домінують у символіці Дружнього об'єднання каменярів 1868-го року; Мистецтво, Промисловість, Правда та Справедливість — у символіці Об'єднаної спілки теслярів і столярів. Після 1880-х, видається, лише Справедливість і Правда, можливо, в компанії з Вірою та Надією збереглися поміж цих традиційних образів. Проте з поступом соціалізму інші жіночі постаті проступають в іконографії лівих, хоч вони й не репрезентують справжніх жінок. Вони є богинями або музами.

Так, на знамені (лівої) Робітничої спілки, 1898-1929, миловида юна леді у білому драпуванні і сандалях показує на сонце на сході з написом «Краще життя» кільком реалістично зображеним робітникам у робочому одязі. Вона — це Віра, як пояснює підпис до картинки. Войовнича постать, також у білому драпуванні та сандалях, з мечем у руці та щитом із написом «Рівність і Справедливість», з бездоганною стильною зачіскою, стоїть перед мускулистим робітником у розхристаній сорочці, який, очевидно, щойно поборов зв'язи на ймення «Капіталізм», що лежить мертвий у нього під ногами. Знамено має назву «Тріумф робітництва» і представляє відділення ще однієї соціалістичної спілки — Національної робітничої профспілки — в Саутенді-на-Сі. Відділення у Тоттенгемі тої самої спілки містить у символіці ту саму юну леді, цього разу з розпущеним волоссям, на її сукні напис «Світло, Освіта, Промислова Організація, Політична Дія і Справжній Інтернаціонал», і вона вказує на обіцяну землю завбільшки з дитячий ігровий майданчик тим самим робітникам. Обіцяна земля називається «досягнемо кооперативної співдружності», а все знамено ілюструє гасло «Виробники національного багатства, об'єднуйтеся! І візьміть свою частку світу» (Gorman 1973: 122-123).

Ці зображення тим важливіші, що вони очевидно пов'язані з новим соціалістичним рухом, який робляє власну іконографію, а ще тому, що (на відміну від старої алегоричної мови) в цій іконографії частково відчувається вплив традиції французької революційної образотворчості, яка також є джерелом «Свободи» Делакруа. Стилістично (принаймні, у Британії) ці зображення належать до прогресивного декоративно-прикладного мистецтва та його відгалуження — модерну, які дали британському соціалізму його основних художників та ілюстраторів Вільяма Морріса та Волтера Крейна. Однак широко відоме зображення людства, що прямує до соціалізму

— пара в легкому літньому одязі, де чоловік тримає на плечі дитя — як і багато інших малюнків Волтера Крейна, все ще демонструє зобов'язаність революції 1789 наявністю фрігійського ковпака (Crane 1896). Найперші першотравневі значки австрійських соціал-демократів ще більше виявляють цей зв'язок. На них зображена жіноча постать із гаслом: «Братерство, Рівність, Свобода і Восьмигодинний День».

Гасло: «Справа робітництва — надія для людства»
Волтера Крейна (1897)

Але яка роль відведена жінкам у цій новій соціалістичній іконографії? Вони надихають. Емблемою журналу «Робітничий щорічник» (Edwards 1895), який виходив з 1895-го, є «Світло і Життя» Т.А. Веста. Жінка у спадаючих шатах, напівприхована за геральдичним щитом, трубить у ритуальний ріжок для гарнього хлопчика у сорочці з відкритим коміром і заковченими вище ліктів рукавами, з кошиком в руках, з якого він сіє насіння — можна здогадуватися, що це насіння соціалістичної пропаганди; промені, зорі та хвилі складають фон композиції. Коли жінки з'являються в цій іконографії у людській подобі, то переважно у складі ідеалізованої пари, з дітьми або без. Якщо обоє у парі символічно асоціюються з певною діяльністю, то саме чоловік репрезентує промислову працю. У Крейновій парі чоловік має біля себе кайло і лопату, жінка ж із кошиком пшениці в руках і граблями біля ніг репрезентує природу або, в найкращому разі, сільське господарство. Цікаво, що саме такий розподіл бачимо у відомій скульптурі Мухіної, вперше показаній у Радянському павільйоні на Паризькій міжнародній виставці 1937-го року: робітник тримає молот, а колгоспна селянка — серп.

«Робітник і колгоспниця» Вери Мухіної (1937)

Звісно, справжні жінки з робітничого класу також з'являються в соціалістичній іконографії, втілюючи символічне значення — принаймні, опосередковано. Але вони зовсім не схожі на войовничих дівчат Паризької Комуні. Вони є образами страждання і довготерпіння. Меньє, цей великий зачинатель пролетарського мистецтва та соціалістичного реалізму — як реалізму, так і ідеалізації — є і в цьому провісником. Його «Жінка з народу» (1893) — стара, худа, її волосся туго затягнуте ззаду, залишаючи не більше, ніж голий череп, її зів'ялі пласкі груди виступають на фоні (нетипової) голизни плечей (Cristophe 1947: 12). Його ще більше відома скульптура «Гримучий газ» зображає жінку, загорнуту в хустину, що схилилася у горі над тілом мертвого гірника. Це стражденні пролетарські матері, яких знаємо найкраще з роману Горького та трагічних рисунків Кети Кольвіц (Dixmier 1974). І, мабуть, неспроста їхні тіла зникають під хустками і покривалами. Типовий образ пролетарської жінки десексуалізовано і сховано під складками бідності. Вона є духом, не тілом. (У реальному житті цей образ жінки і матері-страдниці, що зайняла войовничу позицію, мабуть, найкрасномовніше втілила La Pasionaria у дні Іспанської громадянської війни.)

В той час як жіноче тіло в соціалістичній іконографії дедалі частіше одягнене, якщо не приховане цілком, дивна річ сталася з чоловічим тілом. Воно дедалі частіше відкривається задля символічної мети. Образ, який відтепер символізує робочий клас, є прямим відповідником «Свободи» Делакруа — а саме, оголений до пояса молодий чоловік, могутній образ мускулистого робітника, що змахує молотком або кайлом. Цей образ не є реалістичним з двох причин. По-перше, не так легко було знайти у 19-му столітті

«Жінка з народу» Константена Мен'є (1893)

у країнах з потужним робітничим рухом робітників-чоловіків, які би працювали з оголеним торсом. У цьому полягала трудність, як це добре усвідомлював Ван Гог, епохи мистецького реалізму. Він хотів би малювати голі тіла селян, але у реальному житті ті ніколи не працювали голі⁷. Численні картини, на яких зображено промислову працю, навіть за умов, коли було б цілком розумно зняти сорочку (наприклад, в духоті та серед жару металургійного заводу чи газової станції), майже усі показують робітників бодай легко одягненими. Серед них не лише зображення, які відсилають до ширшого світу праці, як-от картина Медокса Форда «Робота» чи Альфреда Ролла «Праця» (1881) — сцени з будівельних робіт — але й реалістичні картини та графічні репортажі (Klingender 1947: 10, 47, 57, 90, 92, 103; Brandt 1927-28: 240 ff.). Без сумніву, оголених до пояса робітників можна було зустріти, наприклад, серед деяких, хоч далеко не всіх, британських гірників. У таких випадках робітників можна було реалістично змалювати як напівголих, як у картині «Натирачі підлоги» Г.Кайботта (Brandt 1927-28: 243, 314) або в образі шахтаря-забійника на гербі Спілки сталеварів (1857) (Leeson 1971: 23). Проте у реальному житті це були радше винятки. По-друге, образ оголеності нереалістичний, бо він однозначно виключає величезну кількість кваліфікованих та заводських робітників, які ніколи б не подумали зняти

⁷ «Малювати фігуру селянина в дії — повторюю, саме це є за своєю суттю модерна фігура, сама основа модерного мистецтва, оскільки цього не робили ні греки, ні художники Ренесансу, ні голландські живописці... Слід віддати належне таким людям, як Дом'є, за їхнє відкриття. Проста оголена постать, яку оновили Жан-Жак Еннер та Робер Лефевр, займає високе місце... Але ж селяни та робітники не голі, і не потрібно їх уявляти голими. Що частіше художники малюватимуть постаті робітників та селян, то більше це мені подобатиметься...» (Van Gogh 1958: 400, 402). Я завдячую цим посиланням Френсісу Гаскелю.

сорочку під час праці і котрі, між іншим, становили основну масу організованого робітничого руху.

Невідомо, коли вперше з'явилося зображення робітника з оголеним тулубом. Безперечно, один із перших пролетарів у скульптурі — каменяр Вестмакотта на Пенргинському пам'ятнику — одягнений, в той час як селянка поруч з ним — можливо, напівалегорично — має відкрите декольте. У будь-якому разі, з 1880-х образ напівоголеного робітника став знайомим явищем у скульптурі в роботі бельгійця Константена Мен'є — можливо, першого художника, який повністю віддався зображенню різночинців, а також, можливо, у роботі комунара Далу, чий незавершений пам'ятник містить схожі мотиви. Очевидно, цей образ був більш присутнім у скульптурі, яка традиційно більше, ніж картина, схилялася до зображення людини оголеною. Насправді, рисунки та картини Мен'є частіше реалістично показують робітників одягненими, і, як доведено щодо принаймні однієї з його тем, портовики, які розвантажують корабель, з'являються роздягнені лише в тривимірній композиції пам'ятника, присвяченого праці (Brandt 1927-28: 270). Можливо, це одна з причин, чому напівоголені постаті менше трапляються у період Другого інтернаціоналу, коли соціалістичний рух ще не мав змоги замовляти багато громадських пам'ятників, натомість їм приділяють багато уваги в Радянській Росії після 1917-го, коли така можливість була. І хоча порівнювати картину та скульптуру вже через це оманливо, оголений чоловічий тулуб можна знайти у двовимірних гербах, знаменах та інших малюнках робітничого руху навіть у 19-му столітті. І все ж тріумф цього образу втілюється у скульптурі після 1917-го в Радянській Росії під назвами «Бруківка — зброя пролетаріату», «Пам'ятник жертвам 9 січня 1905 року» тощо (Грабарь, Кеменов, Лазарев 1957: 33, 83, 359, 381, 431).

«Пенргинський пам'ятник» Річарда Вестмакотта (1820)

У картинах та графіці важче було порушити зв'язок із реалізмом. Не так просто знайти робітників без одягу в героїчний період російського революційного плакату. Могутній молотобоець, який розбиває ланцюги, що обкували землю, — символ «Комуністичного Інтернаціоналу» на титульній сторінці його періодичного видання — одягнений, хай і досить скуп. Символічні орнаменти в перших випусках цього видання не були пов'язані з людьми: п'ятикутні зірки, промені, молоти, серпи, снопи пшениці, вулики, гвіздки, троянди, терни, перекреслені смолоскипи та ланцюги. В той час як з'явилися більш сучасні образи — як, наприклад, стилізовані за зразком модерну⁸ димарі фабрик та приводні паси — не було оголених робітників. Пропагандистські фотографії таких чоловіків також рідко з'являються — якщо взагалі з'являються — до початку першої п'ятирічки⁹. Проте хоч двовимірний образ оголеного тулуба прогресував повільно, тим не менш, він був знайомим. Так, цей символ прикрашає титульну сторінку французького видання «Compte Rendu Analytique» 5-го Конгресу Комінтерна (Париж, 1924).

Чому оголене тіло? Цього питання можемо лише побіжно торкнутися, але воно повертає нас одночасно до мови ідеалізованого та символічного зображення, так і до необхідності розвинути цю мову для соціалістичного революційного руху. Без сумніву, естетична теорія у вісімнадцятому сторіччі пов'язувала голе тіло з ідеалізацією людини — часто цілком свідомо, як у працях Вінкельмана. Ідеалізована людина (на відміну від алегоричної фігури) не могла бути одягненою в повсякденний одяг і тому — як у випадку зі статуями Наполеона — по можливості мала бути зображеною без одягу. Реалізму не було місця у такому зображенні. Коли Стендаль критикував художника Давіда, мовляв, для вояків античності було би самогубством ставати на прю голими, лише з шоломом на голові, мечем та щитом, він всього лише звертав увагу, як звук у своїй ролі провокатора, на несумісність символічного та реалістичного принципу в мистецтві. Але соціалістичний рух, попри глибоку відданість принципу реалізму в мистецтві — відданість, що сягає часів Сен-Сімоністів — вимагав мови символічного висловлювання, щоб виразити свої ідеали. Як ми побачили, герби та знамена британських профспілок — слушно описані Клінґендером як «справжнє народне мистецтво Британії дев'ятнадцятого століття» (Klingender 1947: XV) — поєднують у собі реалізм,

алегорію та символ. Вони, мабуть, є останнім успішним проявом алегоричної та символічної мови, за винятком громадської монументальної скульптури. Ідеалізоване зображення суб'єкта руху, самого робітничого руху в його боротьбі, рано чи пізно звертається до використання оголеної фігури — як, наприклад, на знамені Експортного відділу спілки портовиків у 1890-х, на якому оголена чоловіча постать з ледь прикритим пахом навколішки на камені бореться з велетенською зеленою гадюкою, оточена належними гаслами¹⁰. Коротко кажучи, хоча зв'язок між реалізмом та символізмом залишався напруженим, важко було виробити повноцінну мову про символічне та ідеальне, не використовуючи оголену фігуру. З іншого боку, варто зауважити, що цілком оголена постать більше не була прийнятною. Тож припустімо, що постать із оголеним тулубом виражала компроміс між символізмом та реалізмом. Адже такими можна було зображувати *справжніх* робітників.

Нам залишається останнє, але вирішальне питання. Чому робітничий клас у боротьбі символізує виключно *чоловіче* тіло? Тут можемо лише здогадуватися. Розгляньмо дві гіпотези.

Перша гіпотеза стосується змін у реальному ставовому розподілі праці — як продуктивної, так і політичної — в капіталістичний період. Парадоксом індустріалізації дев'ятнадцятого століття було те, що вона збільшила і загострила гендерний розподіл праці між (неоплачуваною) домашньою роботою і (оплачуваною) роботою за межами дому, коли відібрала від виробника контроль над засобами виробництва. В доіндустріальній та протоіндустріальній економіці (селянське рільництво, ремісництво, дрібне крамарство, кустарництво і т.д.) домогосподарство та виробництво переважно становили єдине ціле, і хоч це зазвичай означало, що жінки значно перепрацювали — адже вони і виконували більшість хатньої роботи, і долучалися до виробництва — вони не були обмежені одним видом діяльності. І справді, в часи поширення «протоіндустріалізації» (кустарництва) реальні виробничі процеси послабили або й знівеливали відмінності в роботі між чоловіками та жінками, що мало далекосяжні наслідки для соціальних та гендерних ролей, а також умовностей щодо статей (Kriedte, Medick, Schlumbohm 1977).

З іншого боку, дедалі частіше робітник працював на роботодавця в робочому приміщенні, яке належало роботодавцеві, таким чином відмежовуючи дім

від роботи. Як правило, чоловік, а не жінка, йшов із дому щодня на оплачувану роботу. Як правило, жінки працювали за межами дому (якщо взагалі працювали) лише до заміжжя, після розлучення чи смерті чоловіка, або ж якщо чоловік не міг заробити достатньо для утримання дружини та сім'ї — але й то тимчасово, поки чоловік не починав заробляти більше. Ту діяльність, яка не дозволяла дорослому чоловікові заробляти сімейну зарплату, вважали — цілком зрозуміло — малооплачуваною. Тому робітничий рух цілком логічно почав вираховувати бажану мінімальну зарплату у розмірі заробітків одного (на практиці чоловіка) годувальника сім'ї і вважати оплачувану роботу дружини симптомом небажаної економічної ситуації. Насправді ситуація часто була небажаною, і досить велика кількість заміжніх жінок були змушені працювати за зарплату або її еквівалент, хоча значний відсоток цих жінок працювали вдома — тобто за межами діапазону дії робітничих рухів¹¹. Щобільше, навіть у промисловостях, де були традиційно зайняті заміжні жінки — наприклад, у текстильній промисловості в графстві Ланкашир — масштаби зайнятості не слід перебільшувати. У 1901 році 38% заміжніх та овдовілих жінок мали оплачувану роботу у Блекб'орні (Ланкашир), але лише 15% — у Болтоні (Великий Манчестер) (Marsh 1965: 129).

Словом, як правило, жінки планували перестати працювати на зарплату за межами дому після одруження. Британія, де у 1911-му році лише 11% робітниць були заміжні і 10% заміжніх жінок працювали, мабуть, була крайнім випадком, але навіть у Німеччині (1907 рік), де 30% робітниць мали чоловіка, різниця між статтями вражає. На кожну дружину віком від 25 до 40 років на оплачуваній роботі припадали чотири одружені робітники (Woytinsky 1926: 76; Wolf 1916: 251). Ситуацію для заміжніх жінок мало змінила тенденція — досить помітна після 1900 — за якою більше жінок ішли працювати і зростав перелік професій та видів дозвілля для незаміжніх дівчат (Stearns 1973: 118.). «Тенденція зростання кількості заміжніх жінок, зайнятих професійною діяльністю, не до кінця усталилася наприкінці століття» (Marsh 1965: 129). На цьому варто наголосити, бо деякі історикині-феміністки, незрозуміло з яких причин, намагаються заперечити цей факт. Індустріалізація дев'ятнадцятого століття (на відміну від двадцятого) перетворювала шлюб та родину на основну кар'єру жінки із робітничого класу, якщо вона не була змушена крайньою нуждою

братися за додаткову роботу¹². Що ж до оплачуваної праці до заміжжя, жінки вважали її тимчасовим — хоч, безперечно, бажаним — періодом у своєму житті. Після заміжжя жінка належала до пролетаріату не як робітниця, а як дружина, мати та домогосподарка для робітників. У політичному плані доіндустріальна боротьба бідних не лише створила достатньо можливостей для жінок брати політичну участь поруч з чоловіками — адже ні ті, ні інші не мали політичних прав, як-от права голосу — а й у якомусь сенсі відвела їм особливу провідну роль. Найзвичнішою формою боротьби було встановлення соціальної справедливості, тобто утримання, за словами Е.П.Томпсона, «моральної економіки юрби» методом прямої дії контролю над цінами (Thompson 1971). У таких діях, що могли бути політично визначальними — пригадаймо похід жінок на Версаль 1789-го — жінки не просто ставали провідницями, від них цього навіть традиційно очікували. Як слушно зауважує Луїзі Аккаті: «У багатьох випадках (я би навіть сказала, що практично в усіх випадках) жінки мають вирішальну роль — або тому, що захоплюють ініціативу, або просто тому, що становлять велику частину натовпу» (Levi Accati 1972: 1078)¹³. Мабуть, не варто заглиблюватися тут у загальновідому доіндустріальну практику, коли чоловіки-бунтівники переодягалися в жінок під час протестів, як-от під час так званих Бунтів Ребекки в Уельсі (1843).

Щобільше, характерною рисою міських революцій доіндустріального періоду було те, що вони були не пролетарськими, а плебейськими. Серед цих *menu peuple* (простих людей) — соціально гетерогенної коаліції суспільних елементів, об'єднаних радше спільною вбогістю, аніж професійними чи класовими ознаками, жінки могли відігравати політичну роль, якщо могли вийти на вулицю. Вони бралися до побудови барикад. Вони могли допомагати тим, хто бився на їхньому боці. Вони навіть могли самі битися і носити при собі зброю. Навіть образ сучасної «народної революції» у великих неіндустріальних метрополіях без них не обходиться — пригадаймо хоча б вуличні сцени в Гавані після тріумфу Фіделя Кастро.

⁸ У Росії цей мотив з'являється ще в 1905-1907.

⁹ У праці, присвяченій 15-ій річниці Жовтневої революції, лише у 1932-му році з'являється перша фотографія цього типу («Соціалістична людина з її ентузіазмом є двигуном побудови») (Funfzehn Eiserne Schritte 1932).

¹⁰ «Наруга над одною людиною є наругою над усіма», «Ми бортимемося і, можливо, загинемо, але ніколи не скоримося», «Ця війна священна, ми не зупинимося, поки не змемо всю нужду, проституцію та експлуатацію» (Gorman 1973: 130).

¹¹ Так, у Франції 56% усіх жінок, задіяних у промисловості у 1906-му році, працювали в текстилі, в ньому ж працювало 50% жінок у Бельгії (1890), 25% німкенів (1907) і 36% британок (1891) (Stearns 1973: 365).

¹² Проблема, порушена тут, чудово описана в Tilly and Scott 1978, особливо розділі 8 і на с. 228-229. Ця блискуча дискусія підтверджує мій аналіз, особливо тим, що контекстуалізує появу того економічного періоду, коли «нова організація виробництва вимагала передусім чоловічої робочої сили» та коли «більшу частину свого заміжного життя жінка служила як спеціаліст з виховання дітей та сімейного споживання» саме в період, коли масовий робітничий рух постав в індустріально просунутих країнах.

¹³ Коментар Гейне до картини Делакруа відображає якраз роль перекупки («рибниці»).

Натомість специфічна боротьба пролетаріату через профспілки та страйки загалом витісняла жінок або значно зменшувала їхню видиму роль як активних учасниць, за винятком кількох промисловостей, у яких вони були задіяні. Так, у 1896 році загальна кількість жінок у британських профспілках (без урахування вчительок) була 142 000, або ж 8%; але 60% із них були зосереджені в організації руху в бавовняній промисловості. У 1910 році їх уже було 10%, але навіть якщо прослідковувалося незначне зростання жінок у профспілках серед кваліфікованих службовців та продавців, воно в основному відбувалося в тій-таки текстильній промисловості (Clegg, Fox, Thompson 1964: 469-70). Деінде їхня роль була вирішальною, хоч і відмінною, навіть у маленьких промислових та гірничодобувних центрах, де місце, праця та громада були нероздільними. Але навіть якщо в цих місцевостях їхня роль була публічна, явна та вкрай важлива, її не порівняти з роллю страйкарів.

Щобільше, коли між чоловічою та жіночою працею не було чітких відмінностей, так що не виникало питання про змішування, звичне ставлення чоловіків — членів профспілок до жінок, що пробували ввійти до їхньої професії, за словами Сіднея та Беатріси Вебб, обмежувалося «обуренням та відразою» (Webbs 1897: 496). Причина цього проста: оскільки зарплати жінок були значно нижчі, вони становили небезпеку тарифним умовам чоловіків. Вони були — знову цитуючи Веббів — «як клас найнебезпечнішими ворогами життєвого рівня робітників». Утім, ставлення чоловіків також було зумовлене — попри зростаючий вплив лівих — тим, що ми сьогодні називаємо «сексизмом» (Webbs 1897: 497): «Порядний робітник інстинктивно недолюблює розпусні зносини між чоловіками та жінками в щоденному спілкуванні — як у майстерні, так і в товариському клубі» (Webbs 1897: 496-97). Як наслідок, політикою всіх профспілок, які мали змогу це впровадити, було не допускати жінок до профспілкової роботи. Та навіть ті профспілки, що не мали такої змоги (наприклад, ткачі бавовни), дотримувалися політики поділу за статтю чи принаймні не допускали, щоб жінки та дівчата працювали «у спілці з чоловіками, особливо якщо (вони) не мають постійного контакту з іншими робітницями» (Webbs 1897: 497). Отже, страх економічної конкуренції від робітниць у поєднанні з дотриманням «моральності» відсували жінок за межі або на окраїни робітничого руху — за винятком їхньої традиційної ролі в лоні родини.

Тож робітничий рух парадоксально заохочував ідеологію сексуальної рівності та емансипації, натомість на практиці перешкоджав реальній спільній участі чоловіків і жінок у робітничому процесі в ролі робітників. Для невеликої кількості емансипованих

жінок із різних класів, включно з робітницями, така участь була найкращою нагодою розвиватися як особистість, а також як провідниця та громадська діячка. Мабуть, це було єдине середовище у 19-му столітті, яке давало їм таку можливість. І, звісно, не можна недооцінювати вплив на звичайних, навіть заміжніх жінок із робітничого класу руху, який із запалом підтримував жіночу емансипацію. На відміну від дрібнобуржуазного «прогресивного» руху, який, наприклад, серед французьких радикальних соціалістів, фактично хизувався своїм чоловічим шовінізмом, соціалістичний робітничий рух намагався подолати тенденцію серед пролетаріату та деінде, що зберігала сексуальну нерівність — хай навіть їм так і не вдалося досягти бажаних результатів (Touchard 1977: 113). Немалозначно, що головною працею харизматичного провідника німецьких соціалістів Августа Бебеля — і, мабуть, найпопулярнішим текстом соціалістичної пропаганди в Німеччині того періоду — була робота «Жінка та соціалізм»¹⁴. Водночас робітничий рух не усвідомлено затягнув вузли, які утримували більшість заміжніх жінок робітничого класу (без оплачуваної роботи) у призначеній для них підлеглий соціальній ролі. Що масовішим ставав цей рух, тим ефективніше він гальмував власну емансипативну теорію та практику аж поки економічні трансформації не зруйнували статевий розподіл праці індустріального періоду дев'ятнадцятого століття. На противагу свідомим намірам руху, його образ виражав глибоку маскуліність пролетарської боротьби в її початковій формі до 1914-го року — профспілковому русі.

Отож тепер мало би стати зрозуміло, чому історична зміна епохи плебейських та демократичних рухів на пролетарсько-соціалістичні парадоксально призвела до занепаду ролі жінки в іконографії. Однак є ще один фактор, який міг зміцнити маскулінізацію руху: занепад класичного доіндустріального міленаризму. Це припущення цілком спекулятивне, і я підійду до нього обережно.

Як зауважено вище, в іконографії лівих жіночий образ був найбільш усталений як образ Утопії: богиня свободи, символ перемоги, фігура, яка вказувала у напрямку ідеального суспільства майбутнього. І справді, образність соціалістичної Утопії була пов'язана з природою, родючістю і ростом, цвітінням, які легко виливалися в метафору жінки. Так, в ілюстраціях Волтера Крейна, котрий, як ми вже побачили, був великою мірою відповідальний за тематику соціалістичних образів у Британії після 1880-х,

14 Фемінізм Бебеля, цілком імовірно, пов'язаний із його ентузіазмом щодо Фур'є, про якого він написав книгу. Варто також згадати впливову працю Фрідріха Енгельса «Походження родини».

бачимо образи весни та квітів, урожаю (як у відомому «Тріумфі праці», намальованому до травневих демонстрацій 1891-го року), дівчат у легких сукнях та фрігійських ковпаках (Gorman 1973: 126). Керера була богинею комунізму¹⁵.

Не дивно, що романтично-утопічна епоха до 1848-го року була періодом, коли соціалістична ідеологія була просякнута ідеями фемінізму і особливо схильна доручати ключову, навіть часом домінуючу роль жінкам. Звісно, в цей період ще не можемо говорити про соціалістичний «рух», а лише про невеликі та нетипові групи. Щобільше, реальна кількість та важливість жінок на провідних позиціях у таких групах була значно меншою, ніж у роки неутопічного Другого Інтернаціоналу. Немає що порівнювати у Британії періоду оуенізму та чартизму з роллю жінок як письменниць, громадських промовиць та провідниць у 1880-х та 1890-х, і не лише в середовищі середнього класу Товариства Фабіана, але й серед робітничого класу в Незалежній робітничій партії, не кажучи вже про таку постать як Елеонора Маркс у профспілковому русі. Щобільше, такі визначні жінки, як Беатріса Вебб та Роза Люксембург, здобули собі ім'я не тому, що були жінками, а тому, що були непересічними незалежно від статі. Тим не менш, роль жіночої емансипації у соціалістичній ідеології ніколи не була такою очевидною і центральною, як у період «утопічного соціалізму».

Частково це пов'язане з роллю, відведеною руйнуванню традиційної сім'ї в соціалізмі того періоду (Harrison 1969: 59-62). Роллю, яку добре буде видно згодом у «Комуністичному маніфесті». Сім'ю бачили як в'язницю не лише для жінок, які загалом не були надто активні в політиці і не проявляли масового ентузіазму щодо ліквідації шлюбу, але й для молодих людей, яких більше приваблювали революційні ідеології. Щобільше, як вірно зауважив Дж.Ф.К.Гаррісон, навіть на емпіричних засадах нові пролетарі могли дійти до висновку, що «їхні маленькі неотесані домівки обмежували їх, а громада дала би їм можливість вирватися з цього кола: "Ми можемо жити в палацах, так само як багатії, [...] якщо лише приймемо

принцип гуртування, патріархальний принцип великих сімей, таких як сім'я Авраама"» (Harrison 1969: 60-61). Розвиток суспільства споживання у парадоксальному поєднанні з заміною взаємної допомоги державним соціальним забезпеченням ослабили аргумент проти приватного нуклеарного сімейного господарства.

Проте утопічний соціалізм відводив жінкам іншу роль, засадничо подібну до жіночої ролі в хіліастичних релігійних рухах, з якими утопісти мали багато спільного. Тут жінки були не лише рівнею чоловікам, але стояли вище. Їхня особлива роль була роль проповідниць, як у випадку з Джоанною Сауткот, засновницею впливового хіліастичного руху на початку дев'ятнадцятого століття в Англії, чи роль «жінки-матері-месії» (femme-mere-messie) в релігії Сен-Сімоністів (Harrison 1969: 98, 102, 121). Між іншим, ця роль давала можливість публічної кар'єри невеликій кількості жінок у маскулінному світі. Спадають на думку засновниці християнської науки та теософії. Проте перехід соціалістичних та робітничих рухів від хіліалізму до раціоналістичної теорії та організації («наукового соціалізму») поступово маргілізував цю соціальну роль жінок у русі. Здібні жінки, які талановито виконували цю роль, були витіснені з центру руху в периферійні релігії, де їм залишилося мало місця. Таким чином Анні Безант, секуляристка та соціалістка, змогла реалізуватися і відіграти важливу політичну роль після 1890-го як верховна жриця Теософії і — через Теософію — як натхненниця індійського національного визвольного руху.

У соціалізмі від утопічної/месіанської ролі жінок залишився лише образ жінки як натхненниці та символу кращого світу. Але парадоксально, що цей образ сам по собі мало відрізнявся від Гетевого «вічно жіноче підносить нас вгору» (das ewig weibliche zieht uns hinan). Насправді він був нічим іншим як буржуазно-маскуліною ідеалізацією жінки в теорії, яка цілком сумісна з її підлеглистю на практиці. У кращому разі образ жінки-натхненниці ставав образом Жанни д'Арк, який впізнається в мотивах Волтера Крейна. Жанна д'Арк справді була ідеалом жіночої войовничості, але вона не втілювала ані політичну, ані особисту емансипацію, чи пак активізм, які хоч якось могли стати зразком для справжніх жінок. Навіть якщо забути про те, що її образ допускав лише жінок, що не втратили незайманість — тобто не допускав жіночої сексуальності — то вже за історичним визначенням у світі в кожен конкретний момент могло бути зовсім мало Жанн д'Арк. Між іншим, те, що французькі праві сили з радістю запозичили образ Жанни д'Арк, свідчить, що цей образ ідеологічно та політично недовизначений. Вона може бути або не

15 Образ Утопії поступово відійшов від метафори природної плодючості до метафори сухої технологічної наукової продуктивності. Обидві явно використовуються в утопічному соціалізмі — див. вірш Пот'є «Золота доба» (L'Age d'Or):
Oh nations, plus de torpeur!
Mille reseaux vous ont nouées.
L'électricité, la vapeur
sont vos servants dévoués.
(Народи, прокиньтесь! Ви сполучені тисячами зв'язків. Електрика і пара — ваші вірні слуги.)
Однак іконографічно природа/родючість переважають над технологією аж до 1917-го року.

бути символом Свободи. Вона може опинитися на барикадах, але — на відміну від дівчини Делакруа — їй там не місце.

Наостанок варто ще раз звернутися до маскулінного образу. Як зауважено раніше, цей образ парадоксальний тим, що уособлює не стільки робітника, як саму силу м'язів; не розум, уміння та досвід, а грубу силу. Навіть, як у відомій скульптурі Менсьє «Пудлінгувальник», фізичне зусилля, яке фактично витісняє і виснажує розум. Можна зрозуміти художні причини цього явища. Як зауважує Брандт, у працях Менсьє «пролетаріат перетворюється на давньогрецького атлета» (Brandt 1927-28: 269), а для цієї форми ідеалізації зображення розуму несуттєве. Можна також побачити й історичні причини. Період від 1870 до 1914 років був періодом, коли промисловість залежала від величезного напливу недосвідченої, але фізично сильної робочої сили для виконання великої частки трудової і порівняно некваліфікованої роботи; тоді драматична атмосфера темряви, полум'я і диму уособлювала досягнений людиною революційний прорив у виробництві за допомогою паросилової промисловості.

У цей час, як нам відомо, основну бойовичку масу організованої робочої сили складали переважно кваліфіковані робітники (якщо не зважати на безперечно важливий контингент гірників). Яким чином

образ, що нехтує основними характеристиками їхньої праці, усталився як виразник робітничого класу? Можна запропонувати три пояснення. Перше пояснення, психологічно найбільш переконливе: для більшості робітників, незалежно від кваліфікації, критерієм приналежності до їхнього класу було саме виконання ручної фізичної праці. Справжній робітничий рух не довіряв тим, у кого білі руки. Саме це демонстрував образ. Друге пояснення: рух прагнув наголосити саме на своєму всезагальному характері. До нього належали всі пролетарії, а не лише друкарі, кваліфіковані механіки і тому подібні. Третє пояснення, яке, мабуть, стосується періоду Третього Інтернаціоналу: в певному сенсі порівняно низькокваліфікований робітник, гірник або портовик вважався більш революційним, оскільки не належав до робітничої аристократії з її схильністю до реформаторства та соціал-демократії. Він представляв «маси», до яких зверталися революціонери, оминаючи соціал-демократів. Цей образ був реальним, оскільки відображав основну відмінність між ручною та неручною працею; водночас він виражав бажання, бо містив у собі програму та стратегію. Наскільки реалістичним був цей образ у другому сенсі, немає можливості розглянути у цій статті. Проте суттєвим залишається, що цей образ нехтував найважливішими характеристиками робітничого класу та його руху.

Перекладено за: Hobsbawm, E. 1978. Man and woman in socialist iconography. In: *History Workshop Journal*. Volume 6, Issue 1. – pp.121-138.

Посилання:

Adhemar, H., 1954. *La Liberte sur les Barricades de Delacroix, etudie apres des documents* dans Gazette de Beaux Arts.
Aguilhon, M., 1973. *Esquisse pour une archeologie de la Republique: L'allegorie civique feminine*. Annales 28.
Blei, F., 1921. *Felicien Rops*. Berlin.
Brandt, P., 1927-28. *Schaffen de Arbeit und bilden de Kunst*, Vol. 11, Leipzig.
Bruhat, J., Dautry, J., Tersen, E., 1971. *La Commune de 1871*. Paris.
Christophe, L., 1947. *Constantin Meunier*. Antwerpen.
Clark, T., 1973. *The Absolute Bourgeois*, London.
Clegg, H., Fox, A., Thompson, A., 1964. *A History of British Trade Unions since 1889*. Vol. 1. Oxford.
Crane, W., 1896. *Cartoons for the Cause: A Souvenir of the International Socialist Workers and Trade Union Congress 1886-96*. London.
Dixmier, E. and M., 1974. *L'Assiette au Beurre*. Paris.

Duche, J., 1961. 1760-1960. *Deux siecles d'histoire de France par la caricature*. Paris.
Edwards, J. (ed.), 1895. *Labour Annual*. Manchester.
Etkind, E., 1977. 1830 in der europaischen Dichtung, Wien und Europa zwischen den Revolutionen 1789-1848, Wiener Europagespritch, Vienna.
Funfzehn Eiserne Schritte, Ein Buch der Tatsachen aus der Sowietunion, 1932. Berlin.
Gorman, J., 1973. *Banner Bright: an illustrated history of the banners of the British Trade Union movement*. London.
Grand-Carteret, J., 1898. *L'Affaire Dreyfus et Vintage*. Paris.
Hamilton, G., 1954. *The Iconographic Origins of Delacroix* "Liberty leading the People" in Miner, D. (ed.) *Studies in Art and Literature for Belle da Costa Greene*, Princeton.
Harrison, J., 1969. *Robert Owen and the Owenites in Britain and America: the quest for the new moral world*. London.
Heine, H., 1956-57. *Gesammelte Werke*, Vol. IV, Berlin.

Klingender, F., 1947. *Art and the Industrial Revolution*. London.
Kriedte, P., Medick, H., Schlumbohm, J., 1977. *Industrialisierung vor der Industrialisierung*. Gottingen.
Leeson, R., 1971. *United We Stand: an illustrated account of trade union emblems*, London.
Levi Accati, L., 1972. *Vive le roi sans taille et sans gabelle: una discussione sulle rivolte contadine* in Quaderni Storici, September-December 1972.
Marsh, D., 1965. *The Changing Social Structure of England and Wales 1871-1961*. London.
Masereel, F., 1925. *Die Stadt*. Munchen.
L'Odecke, H., 1965. *Eugene Delacroix und die Pariser Julirevolution*, Berlin.
Ramiro, E., 1905. *Felicien Rops*. Paris.
Stearns, P., 1975. *Lives of Labour: Work in a Maturing Industrial Society London* in Vicinus, M. (ed.). *Suffer and Be Still: Women in the Victorian Age*, Bloomington & London.

Thompson, E., 1971. *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century* in Past & Present, No. 50.
Tilly, L. and Scott, J., 1978. *Women, Work and Family*. New York.
Touchard, J., 1977. *La Gauche en France depuis 1900*. Paris.
Van Gogh, V., 1958. *The Complete Letters of Vincent van Gogh*. Vol. 11. London.
Webb, S. and B., 1897. *Industrial Democracy*. London.
Wolf, G., 1916. *Der Frauenerwerb in den Hauptkulturstaaten*. Munchen.
Woytinsky, W., 1926. *Die Welt in Zahlen*. Vol. II. Berlin.
Грабарь, И., Кеменов, В., Лазарев, В., 1957. *История русского искусства*. Том XI. Москва.
Флобер, Г., 2005. *Виховання почуттів*. Харків.

Жінки у класовій боротьбі

Протести жінок на військових заводах: Франція, 1917

Ірина Дубей

Трансформації статевого поділу праці в промисловості, спричинені Першою світовою війною, особливо помітні у випадку притоку жінок у традиційно чоловічу галузь — металургію, зокрема на військові заводи. У зв'язку з браком робочої сили через мобілізацію чоловіків з 1915 року державна політика Франції була спрямована на залучення до військової промисловості жінок. Зокрема, міністерський циркуляр від 20 липня 1916 року забороняв використовувати мобілізованих робітників на роботах, які можна передати жінкам, та наводив список виключно жіночих типів робіт¹. Як наслідок, у період з 1914 по 1917 рік кількість жінок, зайнятих на металургійних заводах паризького регіону, зросла в 7 разів і сягнула 30% від усіх робітників (Omnès 1997).

При цьому через щоразу вищі потреби держави у зброї та боєприпасах толерувалося систематичне порушення виборених недавно трудових прав. На військових заводах перевищували законну тривалість робочого дня, було менше вихідних, нехтували технікою безпеки, практикували нічні чергування для жінок². Система поштучної оплати давала власникам заводів змогу збільшувати випуск продукції, поступово зменшуючи оплату за одну деталь. Тому для підтримання сталого рівня заробітку працівницям доводилося працювати інтенсивніше. Крім того, хоча заробітна плата робітниць металургійної

Ірина Дубей — студентка кафедри економічної теорії Києво-Могилянської академії. irene.dubey@gmail.com

промисловості була вдвічі вищою, ніж в інших галузях, у 1916 році вона не перевищувала половини зарплати робітників, які виконували аналогічні операції³. Оскільки жінки нерідко залишалися єдиними утримувачками сім'ї, такої заробітної плати не вистачало для життя, особливо якщо взяти до уваги високий рівень інфляції.

Попри низькі зарплати та значне погіршення умов праці, колективні протести не часто траплялися у перші три роки війни. Досвідчені активісти — майже всі чоловіки (до війни більшість членів профспілок, у тому числі і впливової CGT, були чоловічої статі) — перебували на фронті або працювали на військових заводах як мобілізовані під загрозою трибуналу за порушення дисципліни. Власне, й сама CGT підтримала політику Union sacrée (Священного Союзу) — об'єднання політичних сил різного напрямку, покликаною припинити страйки чи інші соціально-економічні протести задля «порятунку Франції» (Zancarini-Fournel 2004). В таких умовах хвиля страйків, що прокотилася Францією в 1917 році, мала жіноче обличчя. Це були не перші протести воєнного часу — до літа 1917 відбувалися численні хлібні бунти, а також кілька переважно жіночих страйків⁴. Але особливого і зовсім

неочікуваного розмаху ці раніше нечисленні виступи набули в кінці травня 1917 року: вони наповнили як Париж, так і провінційні міста.

Епіцентром подій стало паризьке передмістя Булонь-Біланкур, де розташовувалися кілька великих підприємств, що виконували замовлення міністерства оборони (в тому числі й завод «Рено», на якому працювали близько 10000 робітників). 29 травня під приводом дрібязкового порушення було звільнено п'ятеро працівниць заводу «Салмсон», які, на думку керівництва, вже давно «створювали проблеми». Незадоволені таким рішенням, жінки, повертаючись

після обіду, привели з собою робітниць із сусідніх заводів та невеликих підприємств. Наступного дня до заводу «Салмсон» підійшла колона, що налічувала близько 1000 жінок. Після того, як під їхнім тиском вся робота на заводі припинилася, протестувальниці почали обходити сусідні заводи та фабрики. До обіду кількість маніфестанток та маніфестантів зросла вдвічі, а після обіду — майже в'ятеро, в основному завдяки 4000 працівницям заводу «Рено». В петиції, що циркулювала у ті дні, вимагали значного підвищення заробітної плати — до 1 франка за годину, — а також впровадження semaine anglaise, тобто робочого тижня, що триває від понеділка до обіду суботи⁵. Крім того, від власників заводів вимагали відновити

110 працівниць на заводі «Діон» улітку 1916 року, страйк 2000 працівниць патронного заводу в Венсенні 3 травня 1917 та масовий страйк працівниць паризьких домів високої моди на початку травня 1917.

5 На той час вихідним днем була лише неділя, а в окремих випадках — лише кожна друга неділя.

1 Переважно йшлося про некваліфіковані операції при виготовленні снарядів, гранат, патронів тощо.

2 Так, у 1917 році 21,6% жінок в оборонній промисловості працювали більше за легально встановлений час, а третина працювала на заборонених для жінок ще в 1892 році нічних змінах (Omnès 1997).

3 Декрет, виданий 6 січня 1917 року Міністром оборони Альбером Тома, встановив так звану шкалу Тома, що дещо піднімала мінімальну платню та встановлювала різницю між чоловічою та жіночою заробітною платою в межах 12-25%. Але весною 1917 року більшість великих підприємств відмовлялися застосовувати цю систему. Крім того, важливим пунктом цього декрету була заборона страйків та впровадження урядового арбітражу для вирішення конфліктів на виробництві.

4 Наприклад, перший за час існування Священного Союзу страйк

на роботі несправедливо звільнених робітниць. А на вуличних маніфестаціях жінки висували й ширші політичні вимоги — пацифістські («Геть війну! Війна закінчиться сама собою в той день, коли ми припинимо виробляти матеріали та зброю») або ж вимоги, які Лора Лі Даунс відносить до проявів «народного егалітаризму»: вартість ведення війни, зокрема людську, треба розподілити рівномірно між усіма верствами населення, а не класти на плечі бідняків (Downs 1993). Символом несправедливості тут виступала фігура *embusqué* — чоловіка, який уникнув фронту, отримавши роботу на військовому заводі. В той час як часто справді йшлося про кваліфікованих робітників, іноді на завод вдавалося потрапити людям без жодного попереднього досвіду роботи в металургії. Таким чином, вироблені в цехах ієрархії, що протиставляли некваліфікованих робітниць та *embusqués*, які часто були бригадирами, тобто безпосередніми начальниками цих робітниць і першою мішенню їхнього невдоволення, отримали ширший політичний контекст — викриття наявної соціальної несправедливості.

Наступними днями страйк поширився на весь Париж. Натхненні прикладом робітниць «Салмсон», 2 червня на роботу не вийшли близько 2500 робітниць заводу «Делоне-Белльвіль» з передмістя Сен-Дені (Brunet 1980: 176). Вони вимагали підвищення заробітної плати та скаржилися на погане ставлення з боку бригадирів. Загалом 1-2 червня стало кульмінацією мобілізації: у ці дні страйкували близько 42 500 осіб, і 75% із них складали жінки — 1/6 всіх

зайнятих у металургії в паризькому регіоні — і це стало найбільшим протестним епізодом в період з 1914 по 1918 роки.

До середини червня більшість страйкарки повернулися з вулиць на заводи та фабрики: переважно вони не мали заощаджень чи доступу до страйкових фондів профспілок і не могли дозволити собі тривалий час не працювати. Повертаючися до роботи, жінки приносили з собою набутий протягом цих днів досвід самоорганізації та далі боролися на місцях: надсилали петиції керівництву, організовували нетривалі страйки тощо. Всього за травень-червень 1917 провели близько 60 окремих страйків. Наприклад, на заводі «Рено» працівниці добилися повного скасування нічних змін та підвищення погодинної платні на 10 сантиметрів. Загалом вимоги страйкарки, пов'язані з заробітною платою, найчастіше виконували — хоча й не завжди в повній мірі, адже частина фабрикантів обмежувалися запровадженням шкали Тома. В той же час успіхи в отриманні *semaine anglaise* були менш частими, і жоден із фабрикантів не погодився заново найняти звільнених *troublemakers*. 390 людей, серед яких 277 жінок, було затримано під час маніфестацій та допитано. Коли йшлося про жінок, поліцейські розслідування переважно стосувалися деталей приватного життя, які оцінювали за моральними критеріями, — вважалося, що жіноча політична активність є прямим наслідком розпусної поведінки (Downs 2002).

Відголоски страйків 1917 року можна відмітити в подальшій боротьбі під гаслом «За рівну роботу — рівну зарплату», а також у страйках на підприємствах авіаційної промисловості, що проходили у вересні 1917 року і в яких жінки ще брали активну участь. Окрім конкретних досягнень, важливість цього протесту незаперечна як з огляду на його роль у поширенні страйків у кінці 1917 — в 1918 році та в подальшому демонтажі *Union sacrée*, так і зважаючи на спричинену ним політизацію робітниць. Певний історичний контекст, що сприяв ослабленню «чоловічого» синдикалізму й активізму, та трансформації типу «чоловічих» професій, у яких відтепер було місце і для жінок, забезпечив появу широкомасштабного протесту, основну участь у якому брали саме жінки. Для більшості з них це стало першим досвідом страйку та спрямованої на захист трудових прав колективної дії загалом. Прямим наслідком цього протесту стало зростання синдикалізації робітниць, навіть попри дуже незначну роль профспілок у страйках 1917 року. З іншого боку, протести заново поставили питання залучення до профспілкового руху жінок і перед самими профспілками, які від початку війни насторожено ставилися до цієї нової складової робочої сили на заводах. Як приклад можна навести уривок із

промови генерального секретаря CGT, виголошеної 2 червня, у розпал протесту: «Зараз у зв'язку з великою кількістю жіночих страйків, що цікавлять Національну безпеку, CGT має дисциплінувати всі ці рухи, аби на неї потім не поклали відповідальність за можливі непорядки» (Downs 2002). Тим не менш, коли війна закінчилася і чоловіки повернулися з фронту, жінок почали витіснити як із заводів, так і з профспілкового руху. Відсоток жінок серед відвідувачів профспілкових зборів упав на 10% протягом восьми місяців після протесту, і наступна хвиля страйків, що відбулася весною 1918, вже складалася переважно з чоловіків. А в 1920 році відсоток жінок, зайнятих у важкій промисловості, зменшився до 10%, таким чином майже досягнувши довоєнного рівня.

Відносний успіх протестів 1917 року можна пояснити кількома факторами. По-перше, загальний брак робочої сили спонукав власників заводів до діалогу з робітницями та робітниками, бо масове звільнення страйкарів більше не було вигідним розв'язанням проблеми страйку. Крім того, роль зіграла і масовість вуличних маніфестацій, їхній подекуди насильницький характер (трошіння заводських вікон чи сутички з поліцією), а також неочікувана підтримка руху з боку солдатів, що мали охороняти громадський порядок і були розквартировані неподалік від Булонь-Біланкур. Тим не менше, політична недосвідченість більшості робітниць та неможливість триваліших страйків не дозволили їм вибороти виконання всіх їхніх вимог.

Страйк шахтарів на цинкових шахтах компанії «Емпаєр цинк» у 1950-1952 роках

Роман Дрямов

Роман Дрямов — студент кафедри соціології Києво-Могилянської академії.

П'ятнадцятимісячний страйк на шахтах компанії «Емпаєр цинк» в окрузі Грант у штаті Нью-Мексико широко відомий у Сполучених Штатах як страйк, який завдячує перемогою жінкам. У критичний момент саме дружини шахтарів перейняли на себе пікетування і врешті-решт змусили компанію піти на поступки.

Цей страйк як профспілкова кампанія є блискучим прикладом вдалої самоорганізації робітників і боротьби за трудові та соціальні права. Він тривав надзвичайно довго, учасники виступу вдало протидіяли численним спробам компанії і місцевої влади розігнати страйк і адаптувалися до різних стратегій. Цікаво те, як жінки робітничого класу брали участь у подвійній боротьбі — як проти експлуатації та расової дискримінації у трудовій сфері, так і проти сексизму та гендерної дискримінації у домашній та публічній сферах. Спробуємо розкрити історію виступу шахтарів проти «Емпаєр цинк» крізь призму становища та ролі жінок у процесі класової боротьби.

Передумови виступу

Почати аналіз виступу шахтарів варто з опису передісторії та передумов. Після Другої світової війни на шахті компанії «Емпаєр цинк» в окрузі Грант штату

Нью-Мексико більш ніж половина робітників були мексиканського походження. Втім, повернення з війни великої кількості білих чоловіків англосаксонського походження зумовило поступове витіснення мексиканців з робочих місць і дискримінацію в роботі на шахтах. Усі робітники жили в робітничих поселеннях, у будинках, наданих компанією, але тоді як будинки білих шахтарів мали гаряче водопостачання і ванні кімнати, мексиканським домогосподаркам доводилося самотужки носити воду і розпалювати вогнище, щоб її нагріти. Компанія економила не лише на житлових послугах, а й на технології видобутку й умовах праці. Через неякісне обладнання та недосконалу процедуру видобутку робота була вкрай небезпечною: щороку на шахтах траплялися кілька нещасних випадків. Через расову (і расистську) систему розподілу обов'язків і винагород на виробництві білі робітники зазвичай виконували менш небезпечну роботу, але отримували вищу платню порівняно з шахтарями-мексиканцями. Всі ці проблеми спонукали робітників боротися за власні права. Але у 1949 році «Союз робітників шахт, плавлень і фабрик», членами якого були багато місцевих шахтарів, виключили з Конгресу індустріальних організацій через звинувачення його керівництва в комуністичних симпатіях. У таких умовах в 1949 році робітники

цинкових шахт «Емпаєр цинк» округу Грант створюють власну профспілку — Local 890, яка намагається вступити в діалог із керівництвом компанії про умови проживання, безпеку виробництва та права шахтарів-мексиканців. Утім, компанія ігнорувала будь-які спроби профспілки налагодити контакт. Коли ж робітники почали погрожувати страйком, керівництво «Емпаєр цинк» почало кампанію в місцевих медіа, звинувачуючи керівництво профспілки у зв'язках із комуністами. У жовтні 1950 року члени профспілки голосують за початок страйку. 17 жовтня шахтарі припиняють роботу і блокують єдиний в'їзд на шахту рядом пікетувальників.

На цьому етапі дружини шахтарів були позбавлені впливу на прийняття профспілкових

рішень. Боротьбу за трудові права тоді вважали «чоловічою справою». Це призвело до того, що на початкових етапах боротьби Local 890 навіть ігнорує особливо актуальні для жінок питання водопостачання, намагаючись звузити список вимог, щоб з більшою імовірністю досягти поступок, і ставлячи проблеми домогосподарства на другий план. Основним питанням, яке піднімають страйкарі, є рівність із білими робітниками на робочому місці.

Подальша історія страйку розвивалася за типовим зразком робітничої боротьби. Робота на шахтах припинилася, і, щоб не допустити її відновлення, шахтарі (здебільшого мексиканці) з табличками і транспарантами щодня виходили на пікет посеред дороги, яка вела до шахти. За пікетом повсякчас наглядали представники поліції округу, завербовані шерифом. В період із жовтня 1950 до червня 1951 відбулися кілька незначних зіткнень і невдалих спроб силою проїхати повз пікет на автомобілях. Спроба компанії зупинити пікетувальників, влаштовуючи провокації проти лідерів руху і ув'язнюючи їх на короткий термін, зазнала невдачі. Акція почала привертати увагу інших робітників із навколишніх територій, які на знак солідарності почали приєднуватися до шахтарів.

З початком страйку жінки отримали більшу владу в домогосподарстві. Залишившись без джерела доходу, родини шахтарів годувалися продуктовими пайками, які розподіляла профспілка. Цих продуктів не завжди було достатньо. В умовах браку роботи й обмеженого постачання їжі ефективне управління домогосподарством стало набагато більш публічним і суспільно важливим, і завдяки цьому жінки набули влади. Жінки починають з'являтися на профспілкових зборах, закликаючи включити питання водопостачання до вимог профспілки і пропонуючи створити жіночу допоміжну силу, яка супроводжувала би пікетувальників. З часом вони домагаються створення допоміжного крила, яке забезпечувало чоловіків їжею та напоями під час страйку, займалося бюрократичною діяльністю у профспілці та листуванням з іншими робітничими організаціями — адже страйкарі починають отримувати матеріальну підтримку від робітничих організацій і окремих людей по всій країні. Одна з жінок навіть займає місце в рядах пікетувальників.

На початку червня 1951 року відбулася велика бійка пікетувальників зі штрейхбрейкерами, яких запросила компанія. Внаслідок цієї бійки багато робітників були затримані. У результаті судового розгляду справи, попри всі можливі затягування й оскарження, владі вдалося завдати тяжкого удару по страйкарях: 12 червня суд видав припис про заборону шахтарям пікетувати під'їзди до шахти.

Після такого ходу страйкарі опинилися в кризовій ситуації. Компанія розраховувала на те, що це рішення поставить хрест на будь-яких перспективах боротьби — а зупинитися на цьому етапі означало би втратити все, за що шахтарі боролися вже вісім місяців. На профспілкових зборах жінки виступили з пропозицією обійти судову заборону, змінивши чоловіків на пікеті. Після напруженого обговорення жінки, тепер вже більш організовані і з власними лідерками, домоглися права голосу на профспілковому зібранні і завдяки цьому змогли протиснути непопулярне серед чоловіків рішення про жіночий пікет. 14 червня 1951 року жінки виходять до шахти.

Крім того, що завдяки рішучості та винахідливості жінок боротьба змогла тривати, рішення про жіночий пікет призвело до ще двох важливих зрушень. По-перше, феноменальний пікет став відомий усій країні, завоював симпатію загалу і надовго став важливою темою в американських медіа. По-друге, пікетування жінок змусило чоловіків тимчасово виконувати більшу частину хатньої праці і згодом таки підтримати вимоги про водопостачання. Загалом, у скрутний момент жінки спромоглися врятувати страйк, вибороти право голосу у профспілці та місце в публічній сфері, а також добитися розуміння та підтримки з боку чоловіків.

Розгубленість представників поліції та компанії тривала недовго: незабаром проти жінок почали застосовувати такі самі силові заходи, як і проти чоловіків. Крім фізичного насильства, у бік жінок часто лунали принизливі сексистські вигуки, які, в свою чергу, не залишалися без відповіді. Все це разом сприяло стрімкій ескалації конфліктів. Спроби силового

проїзду штрейхбрейкерів на шахту часто переростали в бійки. В хід ішли, з одного боку, дубинки та гранати зі сльозогінним газом, а з іншого — голки, перець чилі та протухлі яйця. Під час одного з протистоянь наприкінці літа навіть пролунали постріли: стріляли з боку поліції та штрейхбрейкерів, поранили одну з жінок. Одного разу поліцейські забрали у відділок одразу сорок двох жінок і сімнадцятьох дітей — яких, утім, довелося звільнити через галас, який вони здійняли на протест проти несправедливого затримання. Завдяки широкій популярності жіночого страйку кожна нова спроба придушити його лише збільшувала кількість жінок зі штату, які прагнули долучитися до акції.

Жіночий пікет тривав аж до 21 січня 1952 року, коли компанія нарешті погодилася виконати деякі вимоги профспілки. Врешті-решт, «Емпаєр цинк» погодилася на підвищення заробітної плати та надання шахтарям страхування, але проігнорувала вимоги щодо оплачуваної відпустки і винагороди за час перебування під землею. І, хоча це і не було передбачено угодою з роботодавцем, через деякий час після завершення страйку до будинків мексиканських шахтарів також було проведено гаряче водопостачання.

Жіночий пікет під час страйку шахтарів став знаковою подією для робітничого і жіночого руху: він довів, що жінкам є місце у класовій боротьбі — більше того, вони грають у цій боротьбі далеко не другорядну роль. Цей виступ надихає як приклад того, як навіть найнижчі в ієрархії раси, класу та гендеру — жінки з робітничого класу дискримінованої меншини — можуть набувати влади і перемагати в боротьбі за свої людські та трудові права.

Made in Dagenham

Єгор Шаровара

Єгор Шаровара — студент кафедри історії Києво-Могилянської академії. geosharovara@gmail.com

7 червня 1968 року 187 швачок-машиністок з автомобілебудівного заводу «Форд» у Дагенгемі (передмістя у Східному Лондоні) оголосили страйк проти дискримінації за гендерною ознакою в оплаті праці на виробництві. Робітниці вимагали дорівняти їхню роботу (пошиття чохлів для автомобільних сидінь) до категорії С (напівкваліфікована праця), яку мали чоловіки, що виконували таку саму роботу на заводі, замість малоприбуткової категорії В (некваліфікована праця) у якій жінки отримували лише 85% від «чоловічої ставки» (Sagall and McGregor 2010).

Такий розподіл був зумовлений повоєнною політикою британського уряду під назвою «Назад до роботи». Ця політика полягала, по-перше, в намаганнях повернути демобілізованих чоловіків назад до традиційної «чоловічої роботи» (важка промисловість, машинобудування), до якої було залучено багато жінок під час війни; по-друге, внаслідок повоєнного бейбі-буму необхідно було повернути жінок із заводів додому або перевести до сфери обслуговування на неповний робочий день чи до «жіночої» легкої промисловості. Тому жодних умов для кар'єрного

зростання жінок у «чоловічій» сфері промисловості не було передбачено, а їхню заробітну плату суспільство та роботодавці розцінювали як «додатковий дохід» (відповідним був і її розмір) до того, яким мусив би забезпечувати родину чоловік (Holloway 2005: 187-188).

Ідея організувати страйк стала можливою завдяки посиленню в 60-тих роках жіночого руху загалом і низки акцій протесту проти нерівної оплати праці у Британії, бо Королівська комісія з рівної оплати праці (Royal Commission on Equal Pay) була малоефективною, а також завдяки вдалим прикладам таких страйків у минулому (страйк на заводі «Ролс-ройс» у Глазго в 1943 році та вчительський страйк у 1944 році) (Holloway 2005: 195-196). Очолили страйк активістки Розі Болланд та Ліл О'Каллаган, а допомагали їм представники профспілки Генрі Фрідман та Генрі Пенсінгем. Самі ж профспілки зайняли суперечливі позиції: інженерна профспілка AEF підтримала страйк як виступ за рівну оплату праці, але не за скасування наявного поділу на категорії; «Національне об'єднання автомобілебудівників» (The National Union of Vehicle Builders, NUVB) не підтримало протесту, хоча 135 жінок, що брали участь у страйку, були членками цього об'єднання (Sagall and McGregor 2010). Робітники заводу також не підтримали швачок під час страйку, проте з ними солідаризувалися 197 працівниць заводу «Форд» у Гейлвуді, що у графстві Мерсісайд. Таким чином виробництво на заводах «Форд» було повністю паралізоване.

Переговори профспілки з компанією та міністрами почалися за сприяння Барбари Касл, першої державної секретарки в уряді Гарольда Вілсона. У результаті переговорів «Форд» зобов'язувалися забезпечити жінкам повну ставку в категорії В за два роки. В реальності «Фордові» вдалося забезпечити 92% від «чоловічої» ставки в категорії В, а також додаткові 7 пенсів на годину для жінок. Робітниці були вимушені погодитися на такі умови, а категорію С вони змогли здобути лише після протесту 1984 року (Crocker 2008).

Попри те, що вимоги машиністок не були повністю задоволені, цей протест став каталізатором прийняття у 1970 році «Закону про рівну оплату праці» (Equal Pay Act), який урівнював заробітну плату чоловіків і жінок, якщо вони виконували ту саму (або еквівалентну) працю у відповідній категорії. Також робітниці «Форда» були серед засновниць «Національного об'єднаного комітету з забезпечення рівних прав для жінок» (National Joint Action Committee for Women's Equal Rights) – організації, що об'єднала тисячі жінок із різних профспілок у боротьбі за рівні права у Британії (Equal Pay 1969).

Посилання:

- Brunet, J.-P., 1980. St. Denis, la ville rouge. Socialisme et communisme en banlieue ouvrière, 1890-1939. Paris: Hachette.
- Crocker, B., 2008. The real story of Made in Dagenham. Available at: <http://www.workersliberty.org/story/2008/07/14/real-story-made-dagenham>
- Downs, L., 2002. L'inégalité à la chaîne. La division sexuée du travail dans l'industrie métallurgique en France et en Angleterre. Paris: Albin Michel.
- Downs, L., 1993. Women's Strikes and the Politics of Popular Egalitarianism in France, 1916-1918 in Berlanstein, L.R. (ed.). Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, pp. 114-148.

- Equal Pay Demonstration, 1969. Available at: http://www.unihistory.info/timeline/TL_Display.php?irn=776
- Holloway, G., 2005. Women and Work in Britain since 1840. New-York: Routledge.
- Omnès, C., 1997. Ouvrières parisiennes. Marché du travail et trajectoires professionnelles au 20e siècle. Paris: Éditions de l'EHESS.
- Sagall, S. and McGregor, S., 2010. When history was made in Dagenham. Available at: <http://socialistreview.org.uk/article.php?articlenumber=11407>
- Zancarini-Fournel, M., 2004. Femmes, genre et syndicalisme pendant la Grande Guerre in Rotureau, E.M. (ed.), 1914-1918: combats de femmes. Les femmes pilier de l'effort de guerre. Paris: Autrement, pp. 98-111.

Women in Class Struggle

Iryna Dubey, Roman Driamov, Yegor Sharovara

In the three articles the students of Kyiv-Mohyla Academy tell stories about women's role in 20th century protests. The first text is about strikes in France in 1917, caused by World War and related circumstances; the second text describes the strikes at Empire Zinc mines in 1950-52 in the USA; the third tells about Ford factories in Dagenham, UK, in 1968.

Імперативний відпочинок: гендерний та класовий утопізм у нацистській Німеччині

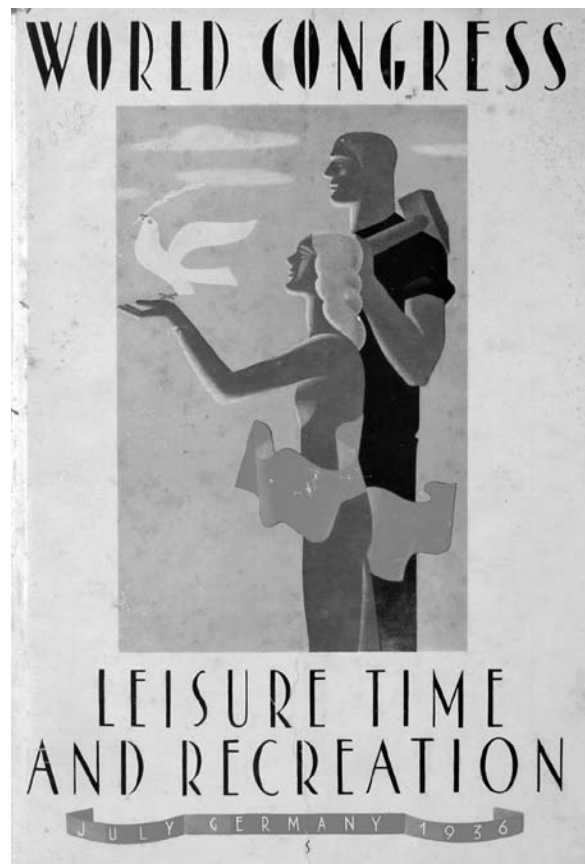
Станіслав Мензелевський

Станіслав Мензелевський — кінокритик, науковий співробітник Національного центру імені О. Довженка, активіст Центру візуальної культури. stas.menz@gmail.com

З 1 до 16 серпня 1936 року в Берліні проходили XI літні Олімпійські ігри. У змаганнях взяли участь 49 країн і 3961 атлетів — було встановлено новий кількісний рекорд для таких заходів. У масову культуру ця подія увійшла завдяки домінантному візуальному свідченню режиму — фільму «Олімпія», який зняла два роки по тому контроверсійна режисерка Лені Ріфеншталь. Проте маловідомим лишається факт, що за тиждень до ігор протягом семи днів — з 23 до 30 липня — у Гамбурзі тривав з'їзд, значення якого для внутрішньої політики Третього Рейху було не меншим, ніж проведена згодом Олімпіада, яка формально стала підсумком з'їзду. Ідеться про Другий світовий конгрес з питань дозвілля та відпочинку. Участь у цьому самміті, патроном якого виступив Рудольф Гесс, райхміністр і заступник Гітлера у партійних справах, взяла 61 країна, від Афганістану до Югославії (звісно, за винятком Радянського Союзу) та 3000 делегатів. З огляду на міжнародні амбіції проекту, матеріали конгресу того ж року були перекладені англійською мовою й видані окремою книжкою.

На основі цих матеріалів я спробую описати систему адміністрування дозвілля в довоєнній Німеччині (1933-1939). Аналіз дискурсу влади є сам по собі доволі специфічним жанром. Декларативний характер досліджуваних матеріалів жодною мірою не дає досліднику вичерпних відповідей і не гарантує автоматичної

реалізації артикульованих сценаріїв та докс. Також значна частина інформації, наведеної у цій статті, є широко відомою. Мені, однак, цікаво поглянути на неї з точки зору гендерного та класового розподілу. Моє дослідження зосереджене не на жінці та робітнику взагалі, а на ситуаціях, у яких декларації (зокрема про робітниче та жіноче питання) стикалися із соціальною реальністю. За допомогою яких риторичних фігур долали суспільні антагонізми, коли очевидно репресивні механізми управління змінювалися на механізми «ліберального» адміністрування? Як у такому контексті знімалися суперечності класових та гендерних відмінностей? Яким чином у сфері дозвілля нацистський уряд реалізовував свою адміністративну стратегію перерозподілу людських ресурсів і як це відбивалося в суспільно-політичному дискурсі? Яке місце було відведено жінці у цих нових умовах соціальної стабілізації? Яким чином підготовка до війни реорганізовувала повсякдення німецького робітника?

Робота-Дозвілля (Arbeit-Freizeit)

«Вирішення соціальної проблеми, якою є організація дозвілля та відпочинку, змушує нас звернутися до найширших людських мас... Метою громадської ініціативи має стати законне забезпечення гідного дозвілля та відпочинку. З цієї метою держава та незалежні індивіди мають відкрити доступ до всіх закладів, які й забезпечать реалізацію поставлених цілей. Організація ця має створити *рівні* умови доступу до дозвілля в межах цілої нації. Фізичне й духовне відновлення, вдала організація дозвілля посприяють збільшенню *продуктивності* й тим самим зростанню сили та здоров'я нації» (Leisure 1936: 34).

Зазначений уривок з виголошеної на конгресі резолюції доволі сухий, однак проявляє певну логічну матрицю й повторювані риторичні одинці. Зазначимо, що дозвілля¹ тут позиціоноване як вагома складова соціальної політики, а не довільна сукупність виборів розрізнених суб'єктів. Відтак один із основних обов'язків держави — це не лише забезпечити умови праці, але й організувати доступ до дозвільних практик на паритетних умовах. Ідеться про класові та гендерні складові нації, яка, у свою чергу, доволі передбачувано інтерпретована в органіцистському річизі, тобто як живий організм. Проте ця резолюція виглядає тавтологічно, адже в Німеччині вже з 1933 року активно працювала державна організація, що опікувалася дозвіллям нації. До неї ми скоро повернемося.

1 Freizeit прекрасно перекладається як «вільний час», однак не є повним еквівалентом «дозвілля». Адже вільний час — це весь час після роботи.

Зараз же вочевидь треба зробити невеличке термінологічне уточнення. Критичним для розуміння «дозвілля» є усвідомлення його історичного характеру. Загальним місцем більшості досліджень, розпочатих у 1960-х і присвячених проблемі вільного часу в культурі, є розірваність доіндустріального та індустріального суспільств. Відповідно, у середньовічній та ранньомодерній Європі, загалом у Європі доіндустріальний «дозвілля» не існувало, ані на термінологічному, ані на ідеологічному рівнях (Thomas 1964: 51). Тому наше уявлення про «дозвілля» та «роботу», про постійний перехід від одного до іншого — продукт індустріального капіталізму². Дозвілля фактично виникає разом із фабрикою. Щоб його можна було ідентифікувати, мав відбутися перехід від домашнього виробництва до виробництва індустріального, машинного. Тепер робота має цілком конкретні межі, просторові та часові — фабрику та робочий день. Усе, що не вписується в ці рамки, має потенціал стати дозвіллям. Як ми побачимо, згодом у нацистській Німеччині вся робітничо-дозвільна політика принаймні риторично відмежовувалася від індустріальної моделі капіталізму, а метою своєю бачила *гармонізацію* виробничо-рекреаційних складових під спільним знаменником нації. «Робота

та відпочинок раніше сприймалися як антитези. Така ситуація шкодить як роботі, так і відпочинку. Ми зможемо подолати такий стан справ лише спробами «освятити маси», тобто надихнути роботу радістю (*Freude*) відпочинку, а відпочинок силою (*Kraft*), що черпається в роботі» (Leisure 1936: 40). Проте цей імпульс повернення до *Volk* і *Natur*, невідчуженої праці та гармонійного німця вступає в серйозний конфлікт з необхідністю організувати потужне виробництво у легкій, важкій, а тим паче у військовій промисловості, яка стала з 1934 року основним пріоритетом економіки. Щоб досягти поставленої мети, необхідно було якнайшвидше реорганізувати як політику праці, так і дозвольні практики.

«У нас не було готової програми, яку ми могли би зняти з полиці та створити Трудовий Фронт; я просто отримав наказ від фюрера розібратися з профспілками, потім я мав вирішувати, як діяти далі» (Mason 1993: 88). Це слова Роберта Лея, рейхсляйтера, обергрупенфюрера СА, завідувача організаційним відділом НСДАП³ й майбутнього голови Німецького трудового фронту (НТФ), цілковито нової організації, про створення якої (у той час лише на папері) було оголошено 6 травня 1933 року. Розпочавши роботу над встановленням соціального порядку з ліквідації профспілок, ця загальнонаціональна організація стала ключовим гравцем у процесі трансформації класових відносин. Класові конфлікти, звісно, не зникли, але тепер вони розігрувалися по той бік ідеї національної консолідації та соціального популізму. До НТФ перейшло все рухоме й нерухоме майно профспілок і всі конфісковані членські внески. На заводах було ліквідовано ради робітників, заборонено страйки та укладання колективних договорів. Офіційно НТФ взяв на себе посередницьку функцію між робітником та власником підприємства, а за мету мав боротьбу за права робітника, проти *капіталізму* та лібералізму в межах націонал-соціалістичної держави. Однак НТФ став не представницьким органом робітників, а державним репресивним апаратом⁴.

3 Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини

4 Не зовсім ясно, як організація рекрутувала учасників — адже їй фактично нічого було запропонувати робітникам, — але, за статистикою НТФ, до його лав у 1933 році входили 7-8 млн. членів. Через два роки ця кількість збільшилася вдвічі, а участь у НТФ *de facto* стала обов'язковою (Mason 1993: 156). Членські внески, що були серйозною статтею доходу організації коливалися від 15 пфенігів до 2 марок на місяць, залежно від категорії. Проте сплачувати найбільший внесок могли дозволити собі не багато членів. Відтак розширення організації крім ідеологічної мало ще чітку економічну зумовленість. На 1939 рік майже 70% заводів сплачували внески до НТФ, прибутки якого того ж року склали 539 000 000 райхсмарок. У той час як погодинна плата некваліфікованого робітника впала з 16.1 до 13 центів на 1936 рік.

Краса Праці

Структурно НТФ складався з Націонал-соціалістичної заводської організації, Націонал-соціалістичного комерційного та професійного союзу та 18 управ, дві з яких відігравали ключову роль в уявному послабленні капіталістичної опозиції роботи та дозволя й були покликані «надихати роботу радістю». Нацистська стратегія роботи із соціальними проблемами робітників заслуговує на окрему увагу. Адже, як ми спробуємо показати далі, замість того, щоб реально працювати з соціальними конфліктами (низькі зарплати, експлуатація і т. ін.) НТФ успішно розігрував їх розв'язання у геті маргінальних символічних площинах⁵.

На захопленні історію про виникнення однієї зі згаданих вище управ — «*Краси Праці*» — натрапляємо в мемуарах Альберта Шпеєра, який мав очолити цю управу. Під час відвідин Лімбурга Роберт Лей побачив чимало підозріло чистих та охайних шахт, прикрашених доглянутими садами, і вирішив адаптувати цей досвід у Німеччині. «Спершу, — пише Шпеєр, — ми переконали власників фабрик модернізувати свої офіси та прикрасити їх *квітами*. Але на цьому ми не зупинилися. І газони замінили асфальт. Колишні пустирі перетворилися на парки, де робітники могли сидіти під час перерв. Ми організували збільшення вікон на фабриках та облаштували їдальню... допомогли власниками вирішити проблеми з освітленням та вентиляцією» (Speer 1970: 57)⁶. Цей псевдогуманістичний імпульс став основним вектором пропагандистських кампаній, памфлетів, численних виставок, радіотрансляцій, публікацій та інспекцій на виробництвах. Не оминали працівники управи (яких офіційно було близько сімдесяти) і технікумів та шкіл. Гасла «За хорошу вентиляцію на робочому місці», «Чиста людина на чистому заводі», «Ставай на боротьбу із виробничим шумом», «Хороше освітлення — хороша робота» (Welch 2007: 69) лунали всюди. Довершувала цей естетизований канон вишукана біла порцеляна, яку випускали під штампом «*Краса Праці*».

Показово, що історія «Краси Праці» починається з квітки. Такий символізм дозволяє нам актуалізувати тут

5 Поетичні назви управ, які одразу викликали хвилю осміяння, також є симптомами цього заміщення. Проте, за свідченнями Вільяма Ширера (американського кореспондента, що тривалий час працював у Німеччині), навіть Ллойд Джордж, колишній прем'єр-міністр, який привів Англію до перемоги над Німеччиною в 1918 році, захоплювався Гітлером: мовляв, той спромігся дати раду соціальним проблемам держави, в першу чергу безробіттю (Shirer 1998: 206).

6 Наприкінці Шпеєр дивується, що Гітлер, який втрачав голову від деталей архітектурного проекту, лишався абсолютно байдужим до прогресу в соціальній площині.

текст, цитований у безлічі інших контекстів. Саме в 1936 році виходить текст Вальтера Беньяміна «Твір мистецтва в епоху його технічної відтворюваності», у післямові до якого натрапляємо на протиставлення ідеологічних операцій: праві естетизують політику, а ліві політизують мистецтво. Беньяміну йдеться про цілком конкретні ідеологічні процедури: «Фашизм намагається організувати новоявлені пролетаризовані маси, не зачіпаючи наявних майнових відносин, усунути які вони прагнуть. Він бачить свій шанс у тому, щоб дати масам можливість висловитися (але в жодному разі не реалізувати свої права)» (Беньямин 1996: 62).

І справді, ми бачимо, як після ліквідації профспілкового руху й утворення НТФ, який, мовою Беньяміна, мав організувати ці робітничі маси, їх тим самим було позбавлено можливості боротися за реалізацію своїх прав. Сублімується ця травматична нестача в фігурах «самовираження» за повного збереження *status quo*, тобто соціальної асиметрії та дефіциту механізмів самоврядування.

Естетика як наука про чуттєве пізнання світу, про поняття прекрасного пов'язана в першу чергу з іменем іще одного німця Олександра Баумгартена. Якщо «краса» в його «Естетиці» виступає однією з ключових категорій науки естетики, то «Краса Праці» — ніщо інше як одна з інституційних форм, у яких фашизм приходить до естетизації політичного життя. Якщо в ядрі політичного вбачати антагонізм, — у нашому випадку антагонізм соціальний (наприклад, експлуатацію робітників, або дискримінацію жінок) — то естетизувавши його, тобто описавши в категоріях прекрасного/потворного чи гармонійного, ми знімаємо його, проте лише в уявному реєстрі.

Взявши до уваги класифікацію Беньяміна, повернімося до конгресу та, без перебільшення, філософської

доповіді під тавтологічною назвою «Краса праці» німецького інженера Карла Кречмера. «Краса» в нього з чисто декоративного прийому перетворюється на метафізичний аргумент, а естетизація стає необхідною умовою продуктивного виробництва та успішної соціальної політики. От тільки що більшим є бажання описувати соціальну реальність в нематеріальних категоріях, то легше можна цю реальність відкидати. Починається доповідь з критики капіталізму та умов праці за індустріалізацією, квінтесенцією якої постає машина (техніка). Попри позірний емансипативний потенціал технологічних інновацій — аеропланів, радіо, електрики, — робітники потрапляють у пастку великих міст та автоматичного виробництва. Однак тут логічна траєкторія змінюється, і від цілком марксистської критики⁷ доповідач переходить до поняття мистецької форми, яка в першу чергу асоціюється з поняттям краси.

Форма ця за часів капіталізму — лише фальшивий фасад, демонстрація успіху та заможності, а не необхідна складова соціальної реальності (парки, дороги, будинки). Однак за декорованим фасадом надлишкової матеріальності пересічний німець знаходить лише соціальний безлад. Новий порядок — ось чим має відповісти Німеччина на цей хаос. Новою філософією життя, в якій праця осягатиметься як *гармонійне* та *органічне* ціле. Адже там де є гармонія — у красі — суспільні антагонізми просто неможливі за визначенням. Онтологічним обґрунтуванням краси стають ідеї гармонізації, або потенціал вдосконалення цілого, його упорядкування шляхом раціоналізації. А симетрія та пропорція стають тими неокласичними категоріями, що фактично дозволяють вимірювати красу, яка тепер легко підлягає вимірюванню. Виникає питання, де шукати цей соціальний порядок та мистецький ідеал. «Цінності, якими ми керуємося, походять із душі краси, що завжди була силою, причетною до творіння найбагородніших у світі речей» (Leisure 1936: 325). Проте душа — лише частина тієї безмежної універсальності, якою є Природа. Апеляція до *Natur* одночасно як до естетичного еталону та зразка раціональної впорядкованості знімає всю напругу між функціональністю та красою: «Все у

7 Дьйордь Лукач, наприклад, описує цей процес так: «Якщо простежити шлях, яким розвивається трудовий процес від ремесла через кооперацію та мануфактуру до машинної індустрії, то стає очевидно дедалі побільшена раціоналізація, дедалі більше виключення якісних, людсько-індивідуальних властивостей робітника» (Лукач 2003: 184). Однією з причин ситуації є спеціалізація виробництва, внаслідок якої трудовий процес розкладається на серію раціональних операцій, які за просто піддаються калькуляції.

природі створене з огляду на його призначення і, тим не менш, несе на собі відбиток краси. Краса та користь, форма та призначення є нероздільним цілим» (Leisure 1936: 325). Природа як краса/лад виступає тією універсальною ідеєю, що безперечно здатна вплинути на реанімацію трудового досвіду, який постраждав від спеціалізації та автоматизації. Карл Арнольд, завідувач Секції професійного тренування робітників при НТФ, вибудовує довкола цього конфлікту свою доповідь. Мовляв, культурна політика націонал-соціалістів емансипативна у свої суті та має на меті звільнити робітника від наслідків поділу праці та спеціалізації (Leisure 1936: 374)⁸. Арнольд постійно говорить про цілісну людину, тотального суб'єкта, який черпає себе у єднанні душі й духу, поверненні до ключових характеристик нації, що виражаються в «фундаментальних цінностях» народу. Або про джерело відновлення цілісності в «усвідомленому застосуванні та утвердженні спеціальних успадкованих якостей, якими є расові та національні фундаментальні цінності» (Leisure 1936: 373). І вже вся логіка праці-відпочинку, як і вся соціальність, має підпорядковуватися задекларованій траєкторії національного духу. За таких обставин не матеріальна винагорода є вирішальним фактором у роботі, а перш за все *духовна атмосфера* (Leisure 1936: 221), і не гроші, а вищі духовні цінності дозволяють натовпу людей стати нацією. Критика грошей (у цьому контексті гідної зарплати) як матеріальних цінностей моментально обертається критикою матеріалізму із подальшим його ототожненням із марксизмом⁹.

Спекулюючи на боротьбі з індустріальним виробництвом та конвеєрною раціоналізацією, націонал-соціалісти відтворювали цю саму раціоналізацію, але вже у фігурах національного порядку, освяченого Божою природою. Більше того, коли Лукач, перечитуючи «Капітал», стверджує, що зі збільшенням раціоналізації та автоматизації трудового процесу діяльність робітника дедалі більше втрачає свій діяльний характер і перетворюється на контемплативну (споглядальну) установку (Лукач 2003: 185), він дозволяє нам вхопити процеси естетизації політики, глибоко

капіталістичні у свої суті¹⁰. Фіксація на мистецтві та споглядальності дозволяє успішно витіснити — принаймні, в громадській свідомості — той факт, що капіталістична експлуатація нікуди не зникла¹¹. Саме тому важливо без упину гіпостазувати естетичне. «Без мистецького оформлення жодна політика, зокрема жодна соціальна політика, не може створити нічого величного та тривкого» (Leisure 1936: 326). Коли Кречмер скаржиться на капіталіста, що керується лише жагою поживи та збільшення прибутків від виробництва й експлуатує робітника, він нечутливий до факту, що пропагована ним естетизація позначена цілком конкретною промисловою телеологією, опис якої дає той-таки Беньямін: «Усі зусилля з естетизації політики сягають найвищого ступеня в одній точці. І цією точкою є війна. Війна, і тільки війна дає можливість направляти до єдиної мети масові рухи найбільшого масштабу за збереження наявних майнових відносин. Так виглядає ситуація з точки зору політики» (Беньямін 1996: 62-63).

Звісно, проблематично встановити чітку кореляцію між згаданими покращеннями умов праці та зростанням продуктивності. Однак на кінець 1936 року було проінспектовано 38000 підприємств. У половині з них за рекомендацією було поліпшено умови праці, що обійшлося власникам у 200 млн. рейхсмарок. Проте ці абстрактні цифри, вилучені з контексту, аж ніяк не адекватно відображають ситуацію. Зокрема, витрати на військове виробництво у період з 1933 до 1937 року зросли більш ніж у 4 рази (з 3% до 13% від ВВП), у той час як показники самого

10 Постійні загравання фашистів із соціалістичною риторикою, буквально виряджання фашистів у соціалістичні шати (як, наприклад, карикатура, де Геббельс чіпляє Гітлеру бороду Маркса), що в той самий час мали приховати капіталістичне лібідо націонал-соціалізму (свастика викладена з монет, або, наприклад, рентген Гітлера, який виявляє, що його нутро набито грішми) стали об'єктами прекрасних карикатур Джона Хартфілда.

11 Точніше, ця фіксація і є експлуаторською стратегією. Тут доречно буде нагадати про поняття експлуатації як його формулює Ерік Олін Райт, адже воно є ключовим для розуміння робітничої політики Третього Рейху. Райт розрізняє «експлуатацію» та «неексплуаторське економічне пригноблення». У першому випадку експлуатор потребує експлуатованого, адже він залежить від трудових зусиль експлуатованого. У той час як для «неексплуаторського пригноблення», пригноблювач був би щасливим, якби пригноблений просто зник. Маємо прозору логіку геноциду. І фашисти не цуралися користатися моделлю «хороший єврей/ром — це мертвий єврей/ром», у той час як з робітником цей алгоритм не спрацював. Адже контроль над працею, що має характер пригноблення, є економічно невідгідним і не забезпечує необхідної продуктивності. Тому «хороший робітник — це покірний та доробросовісний робітник» (Wright 2000: 10-11). Скорочений український переклад першого розділу книжки див. на за адресою: <http://commons.com.ua/?p=13685>

ВВП, за офіційною статистикою, зросли на 34 млрд. (з 59 до 93 млрд.) рейхсмарок. (Mason 1993: 129). За серозного збільшення прибутковості військово-промислового комплексу витрати на покращення умов праці є просто мізерними.

Мало ймовірно, що робітники, виховані у профспілковому русі та на комуністичних принципах, так легко повірили, що прогулянки, покращення вентиляції та освітлення реально змінять ситуацію, разом зі скороченням робочого дня, збільшенням зарплати та гарантіями розширення прав. Навіть найщедріші вдосконалення не змінювали ключової диспозиції, за якої роботодавці¹² протистояли цим фундаментальним вимогам (Mason 1993: 163). Позбавлений разом із профспілками реальної платформи для боротьби, німецький робітник і далі впізнавав би себе та сучасну йому Німеччину в Лукачевій характеристиці позиції робітника, задіяного в капіталістичному виробництві, як споглядальної щодо механічно закономірного процесу (синонімом якого тут виступає краса та порядок *Natur*), що триває незалежно від свідомості, і

12 У націонал-соціалістичній термінології вони звалися «лідерами». Таке лінгвістичне заміщення дозволяло «подолати» незначенню дистанцію між роботодавцем і робітником бодай у категоріях якоїсь удаваної солідарності та представництва.

людська діяльність не впливає на нього (Лукач 2003: 185). І це надважливо, бо внутрішня організація індустріального підприємства є маніфестацією структури всього капіталістичного суспільства. На тлі цього удаваного союзу між робітниками та роботодавцями завжди майоріла фігура солдата-завойовника.

У 1932 році один із передвиборчих плакатів соціал-демократів (див. *малюнок*) представляв ніщо інше як парафраз колажу Джона Хартфілда. Під свастикою із розіп'ятим на ній робітником — жертвою режиму та нещадної експлуатації — агітаційний напис: «Тому голосуй за соціал-демократів». Плакат цей виявився не надто переконливим, і після захоплення влади націонал-соціалістами, замість емансипувати робітника, цей хрест почали підсвітлювати та прикрашати квітами.

Прекрасна Жінка

Карл Арнольд постійно говорить про цілісну людину, тотального суб'єкта, гармонійного робітника, що долає відчуження, але ніколи не згадує про жінку. У доповіді Карла Кречмера гендерним аспектам краси нема місця. Проте Магда Геббельс — «ідеальна жінка Німеччини», як пише *Vossische Zeitung* від 6-ого липня 1933 року — у відповідь на питання кореспондентки *Daily Mail* про стан жінки в новій Німеччині спростовує популярні європейські забобони про відчуження німецької робітниці. Німецька жінка не може працювати лише у трьох професіях: у війську, в юридичній практиці та у сфері державного управління¹³. І все ж, опинившись перед *вибором* між заміжжям і кар'єрою, німецька дівчина віддасть перевагу шлюбу, адже це найкраще, що може бути в житті жінки. «Я намагаюся зробити німецьку жінку ще *прекраснішою*», — підсумовує фрау Геббельс. Ця наївна відповідь дає змогу реконструювати ту специфічну ситуацію, в якій опинилися формально емансиповані після першої хвилі феміністичного руху та Веймарської конституції 1919 року жінки в нацистській Німеччині. Яким чином націонал-соціалізм працював з репресивним патріархальним спадком капіталізму та перетворював його на «емансипативну» сучасність 1930-их років?

Kinder, Küche, Kirche — мабуть найвідоміший сталий вираз, що в лаконічній формі репрезентує консервативну логіку у визначенні соціальної ролі жінки. Матір, домогосподарка і прихожанка — в

13 Проте вже з весни 1933 року почалося планомірне очищення держaparату від жінок. У 1936 році масово звільняли заміжніх суддів та адвокаток. Скоротилися кількість педагогинь та студенток. Серед жінок-депутаток у рейхстазі 4 наклали на себе руки, 10 опинилися в концтаборі, 43 були змушені емігрувати з країни (Патрушев, 2004: 207).

цих координатах і мала існувати жінка на початку 20 століття. У 1899 році англійські газети переповідали анекдот про зустріч кайзера Вільгельма II з американськими суфражистками. «Я згоден зі своєю дружиною. І знаєте, що вона каже? Що жінкам бай-дуже до всього, що виходить за межі чотирьох К.» (Paletschek 2001: 420) До вищезгаданої трійці додається ще *Kleider* (одяг). Достеменно невідомо, чи відбулася ця зустріч насправді, але вона прекрасно вписується до патріархально-буржуазної міфології жінки — пасивної, політично індиферентної та виключеної з продуктивного виробництва.

Суфражистський рух виявився далекогляднішим, ніж кайзер Вільгельм II, і, окрім всього, ефективнішим у соціально-політичному сенсі. Результати тривалої боротьби за соціальну емансипацію жінки було закріплено у Веймарській конституції. Жінки отримали виборче право, рівні з чоловіками умови праці та антидискримінаційні гарантії у соціальній сфері. Вже наступного року Клара Цеткін представляла КПН¹⁴ у рейхстазі, а кожна третя жінка мала роботу. І все ж найпоказовішими для нас є не конституційні статті з класичного арсеналу суфражисток, а кодифікація в конституції таких аспектів соціального життя як матримоніальність. Емансипативний проект конституції так і лишився нечутливим до патріархального уявлення про культурну місію жінки — у першу чергу материнство, шлюб та домогосподарство. «Шлюб як основа сімейного життя та збереження й розмноження *нації* перебуває під особливим заступництвом Конституції. Його засновано на рівноправності статей. Збереження в чистоті та соціальний захист родини є задачею держави та спільнот.... Материнство має право на охорону та заступництво держави» (стаття 119).

Фактично Веймарська конституція (до речі, перша демократична конституція, в Німеччині) стала прекрасною базою для нацистської матримоніальної риторики, зокрема в *Mein Kampf*¹⁵. Проте поверхове бажання протиставити у питаннях гендерної політики, демократичну республіку та тоталітарний рейх не є виправданим. Понад те, фіксація на цьому псевдоантагонізмі режимів відволікає нас від розуміння того, що процес виключення жінки зі сфери продуктивної праці, формування «жіночої» місії та утворення синонімічного ряду жінка-дружина-мати-домогосподарка почався ще раніше, за часів промислового капіталізму. У гендерній політиці, як, власне, і в робітничій, націонал-соціалісти повсякчас відтворювали

капіталістичну логіку, проти якої так завзято «боролися».

Як ідентифікує специфіку родини та її функцію за часів промислового капіталізму Фрідріх Енгельс? Він відмовляється вірити в емансипативний потенціал юридичної аргументації та законодавчого прогресу. Значить це зокрема те, що за добровільністю вибору приховано економічний примус. Примус цей зберігається як у трудових, так і у родинних стосунках і призводить до їх асиметрії. Адже влада класу — економічна реальність — лишається по той бік юридичної нормативності. Відтак правова нерівність у шлюбі стає для Енгельса не причиною, а результатом пригноблення жінки. Із виникненням патріархальної родини, ба навіть моногамної індивідуальної сім'ї, ведення домашнього господарства втратило свій суспільний характер. Воно стало *приватною справою*; дружина стала головною служницею та була позбавлена участі у суспільному виробництві (Енгельс 1961: 76), що загалом закріпило економічну нерівність у шлюбі¹⁶. Згодом феміністки другої хвилі продемонстрували, що економічна нерівність, озвучена Енгельсом, лягла в основу ідеологічних процедур, пов'язаних із особливою роллю/місією/призначенням жінки та кодифікацією її у суспільному *common sense*. Можливо, чіткіше цю лінію вдалося висловити Еліс Кеслер-Гарріс: «Тією мірою як аграрне суспільство 18 сторіччя просувалося до індустріалізації 19-го, розросталася міфологія “жіночого призначення”. З функціональної точки зору це легко пояснити. З індустріалізацією й одночасною урбанізацією зростала кількість чоловіків, задіяних на знеособлених виробництвах поза родинами та громадами. Чоловіки були відірвані від спілкування з дітьми протягом виснажливого робочого дня, а жінки мали заповнити цю прогалину. Одночасно капіталістична ідеологія, що підкреслювала індивідуалізм, успіх та конкуренцію, замінила стару пуританську етику, що обстоювала мораль, працьовитість та цінності громади. Виснажені гонитвою за успіхом чоловіки потребували дружин, які могли би компетентно вести домогосподарство та правити їм за духовний підмурок. Ці нові соціальні вимоги формували ідеологію жіночої ролі»

16 Долучитися до суспільного виробництва жінка змогла за часів великої промисловості, однак, знову-таки, у ролі дискримінованої пролетарки. Тут же ж відбувається ключовий розкол між домогосподарством і родиною з одного боку та фабрикою й заробітком з іншого. «Сучасна індивідуальна родина заснована на явному чи замаскованому домашньому рабстві жінки, а сучасне суспільство — це маса, що цілковито складається з індивідуальних родин, наче його молекул. Чоловік у наш час мусить у більшості випадків добувати гроші, бути годувальником родини... Він у родині — буржуа, дружина ж — пролетаріат» (Енгельс 1961: 76).

(Кесслер-Херрис, 2000:175). Невиконання ж цієї місії загрожувало соціальним хаосом.

Я вдався до такого детального відступу, бо вважаю за необхідне показати *гомологічність*¹⁷ капіталістичного та націонал-соціалістичного гендерних сценаріїв. У цьому світлі репліки фрау Геббельс набувають нового забарвлення. Хоча вона фактично відтворює риторику свого чоловіка часів Веймарської республіки, що в черговий раз засвідчує ідеологічну тяглість. У 1923 році, коли Геббельс ще мріяв про долю літератора, то у романі «Міхаель. Доля Німеччини в щоденникових аркушах» він озвучує жіночу роль так: «Місія жінки в тому, щоб бути прекрасною й приносити у світ дітей. Це звучить не так уже грубо й застаріло. Жінка наче пташка, що чепуриться для свого самця та несе для нього яйця. Самець же покладає на себе клопіт знаходити здобич та їжу, а також захищати гніздо, проганяти ворогів»¹⁸. У цій трохі несподіваній аналогії можна знайти всі риси традиційної «жіночої ролі» у патріархальній родині за часів промислового капіталізму. Загалом Геббельс ще чимало разів в тавтологічному режимі відтворював ці гендерні «істини». Проте новим тут є акцент на категорії прекрасного. Але йдеться не стільки про вродливу дружину, скільки про репродуктивну матір. Бо справжня жінка стає прекрасною тільки після народження дитини. Тому материнство це, з одного боку, естетичний механізм, а з іншого — політична місія.

У найсугестивнішій формі Геббельс вирішив жіноче питання у промові на честь відкриття у Берліні художньої виставки «Жінка» 18 березня 1933 року. Націонал-соціалісти свідомо тримали жінок якнайдалі від політики, яка зводиться тут до парламентсько-демократичних інтриг. Ця дискредитація політичної боротьби, дозволяє Геббельсу зробити важливий ідеологічний перехід від *victimizer (kama)* до *victim (жертви)* та попередити гіпотетичну критику партійної стратегії: «Не тому, що не поважаємо, а тому, що поважаємо надто сильно» (*Goebbels 1934: 118*). Такий пієтет до жінки має цілком конкретне національне забарвлення, адже саме німецька жінка є, так би мовити, найжіночнішою жінкою, жінкою *par excellence*. І тепер, після занепаду, що супроводжувався такими ганебними процесами як фемінізація чоловіка та маскулінізація жінки, гендерна топографія прояснилася. «Перше, найкраще та найбільш підходяще місце для жінок — це родина, а найславетніший її обов'язок — давати

життя людям і нації, дітям, що продовжать плін покоління і гарантуватимуть вічність нації. Найкращий спосіб, у який жінка може служити народу — це одружитися, завести родину та стати матір'ю. Це її найвеличніша місія» (*Goebbels 1934: 120-121*). А окрім того, велике щастя. Бо, як переконує Геббельс, німецькі жінки геть не раді здобуткам суфражисток, які надали їм більше прав, але менше обов'язків. Більше за все нацистів турбує обов'язок народжувати, бо його невиконання загрожує вічності нації. У ліберальній емансипації та відповідному ставленні до родини Геббельс вбачає причину занепаду Німеччини.

Цю кволу критику розвиває у своєму виступі на націонал-соціалістичному жіночому конгресі Гітлер, але вже стосовно марксистського вирішення жіночого питання: «...Так зване забезпечення рівних прав для жінок, з вимогою якого виступає марксизм, насправді не забезпечує цих рівних прав, а лише призводить до їх втрати, оскільки ставить жінок у підлегле становище... Внаслідок цього жінка потрапляє в ситуацію, яка не тільки не посилює її позиції щодо чоловіків та суспільства, а лише їх послаблює... Жінка має власне поле бою. Народжуючи, вона б'ється за всю націю» (Моссе 2010: 77). Отож, статус багатодітної матері в суспільстві прирівнюється до статусу воїна-фронтовика, бо вони обоє ризикують своїм здоров'ям та життям заради народу та батьківщини.

Kraft durch Freude

Виникає запитання: якщо жінка у більшості випадків виключена з класичного чоловічого розуміння «роботи» як зайнятості поза домом, як тоді слід визначити специфіку її дозвільних практик? Відповідь можна знайти у доповіді Гертруди Шольц-Клінк, очільниці Націонал-соціалістичної жіночої організації (*Nationalsozialistische Frauenschaft*). Показово, що представниця жіночого руху, яка висловлюється від усіх жінок і для всіх жінок, є винятком в атмосфері гендерної дискримінації, коли жодна жінка не могла обіймати державних посад. У черговий раз повторюючи мантру материнської місії, обраності та поклику Природи, апелюючи до багатодітних матерів, Шольц-Клінк актуалізує ще одну важливу фігуру — жінку-одиначку¹⁹, проте не дає жодних рецептів роботи з

14 Комуністична Партія Німеччини.

15 «З іншого боку, держава подбає про те, щоб здорові жінки народжували дітей, не обмежуючи себе в цьому сенсі під впливом жалюгідних економічних обставин — і щоб для самих дітей дитинство не ставало прокляттям» (Hitler 1939: 314).

17 Цей анатомічний термін використовують для опису органів або частин тіла, що мають однакові структури й розвиваються зі схожих зачатків, однак часто мають різну зовнішню будову та виконують різні функції.

18 Геббельс, Й. Михаэль. Германская судьба в дневниковых записях. Цит за: Моссе 2010: 77.

19 Безперечно, існували й матері-одиначки. Цікаві подробиці цієї соціальної проблеми знаходимо в свідченнях Ширера: «Після досягнення 18 років кілька тисяч дівчат з ліги (німецьких дівчат) були зобов'язані відпрацювати рік на фермах. Це був так званий сільгоспрік, який відповідав року трудової повинності для юнаків. Завданням дівчат було допомагати по домогосподарству та в полі. Їх розміщували на фермах, але частіше в невеликих таборах у сільській місцевості. Однак присутність

неповною родиною без батька. Вся її риторична увага зосереджена на тому, що матір, не втрачаючи своїх репродуктивних функцій, безперечно важливих для нацистів, розростається до метафізичної фігури. Тепер жінка не має жодних альтернатив, окрім як бути матір'ю. Жорстку кореляцію встановлено: якщо не матір фізична, тоді матір духовна, матір нації. «Термін “матері націй” охоплює всіх жінок і дівчат, які слугують народу як фізичні матері або ж як робітниця будь-якої професії. А це означає, що індустріальна робітниця, академічка, продавчиня, медсестра — всі вони мають старанно працювати, але завжди і всюди лишатися жінкою-матір'ю, в якій завжди знайдеться ласкаве слово й добрий погляд для нужденних...» (Leisure 1936: 453). Окрім формально визначеної роботи, як власне і материнства, існує інша Робота: «...Робота як щоденна битва, яку кожна з нас веде із життям; дозвілля ж — це перепочинок, який живитиме нас свіжими силами для цієї боротьби. Якщо ж ми хочемо сповнити наші нації енергію радості, треба відкрити всі шляхи, що уможливають для нас дозвілля — через *спрощення* та *впорядкування* робочих методів; і це дозвілля ми маємо використати так, щоб зустріти новий день гордо і щасливо (Leisure 1936: 454). Окрім мотиву раціональної організації робочого процесу, зауважу на розуміння дозвілля як рекреаційних практик. Коли кожна жінка це *a priori* мати, а життя — це *a priori* робота, тоді і гендерні, і трудові антагонізми стають нерелевантними; всі вони знімаються в фігурі Матері.

Структура комітетів конгресу з дозвілля фактично відтворювала специфічне становище жінки, в якому вона опинилася після 1933 року: формально здебільшого рівна з чоловіками в доступі до роботи²⁰ й освіти, однак нормативно ув'язнена в ролі матері/домогосподарки; де-юре вільна, але замкнена в «затишному концтаборі» своєї гендерної ролі. Так,

молодих дівчат у сільських будинках часом вносила розлад у сім'ї. Почали надходити скарги від роздратованих батьків, чії дочки завагітніли на фермах. Окрім того, жіночий табір розташовувався неподалік від табору, де проходили трудову повинність юнаки. Настільки небезпечне сусідство також не сприяло зміцненню моралі. Недарма підпис під карикатурою «Сила через радість» обійшов всю Німеччину: *На полях і в халупах / Я втрачаю силу через радість...*

Аналогічні моральні проблеми виникали і під час «року домашнього господарства», коли дівчата зобов'язані були працювати домробітницями в міських сім'ях. Правду кажучи, більш відверті нацисти зовсім не вважали це проблемою — я сам не раз чув, як наставниці з ліги, як правило малопривабливі і незаміжні, пояснювали своїм молоденьким підопічним їхній моральний та патріотичний обов'язок — народжувати дітей для гітлерівського рейху в шлюбі, якщо це можливо, але якщо вже не можливо, то й поза ним (Shirer 1998: 225).

²⁰ Лише близько 34% жінок були задіяні у «роботі» поза домом.

один із комітетів був присвячений питанням жіночого дозвілля, однак в інших комітетах про жінок не йшлося взагалі. Резолюція «жіночого комітету» легко погоджувалася з тим фактом, що зайнятість та професійний ріст жінки — це неодмінні умови життя нації. Проте лише економічний примус змушує жінок зректися своїх природних амбіцій (Leisure 1936: 38). Відтак, комітет робитиме все можливе у сфері дозвілля, щоб матері могли присвятити себе піклуванню про родину та життя в гармонії з органічними силами жіноцтва.

Тоді як організацією роботи опікувалася управа «Краса Праці», регламентацією дозвілля завідувала «Сила через радість» (*Kraft durch Freude*)²¹, яка стала монополістом у сфері дозвілля й опосередковувала всі можливі розважальні практики, дарма що позиціонувалася як самоврядна та репрезентативна. І робила це з метою трансформації аксіології мас: від матеріальних цінностей до моральних, від фізичного до метафізичного. Вчергове, не маючи можливості змінити умови класового конфлікту, прагнучи зберегти державний порядок та збільшити продуктивність

²¹ Створені одночасно, 27 листопада 1933 року, після реструктуризації НТФ, ці управи великою мірою визначали вектори соціальної ідеології Рейху.

військово-промислового сектору, націонал-соціалісти розігрували соціальну солідарність в іншому реєстрі, де вони дозволяли змученому економічною кризою німцю відчувати всі радощі споживання. Йдеться про дві найпопулярніші дозвільні практики: *фізкультуру* і *туризм*.

Kraft frei!

Kraft frei! — так вітали одне одного учасники численних спортивних організацій та гуртків²², кількість членів яких справді збільшувалася з неймовірною швидкістю. Наприклад, у 1934 році ці установи відвідали 633 000 учасників. Наступного ж року їхня кількість уже сягала 3 300 000 (Leisure 1936: 423). Але спершу було слово, і слово це належало Гітлеру: «Виховання має бути організоване таким чином, щоб вільний час молодь використовувала для фізичних вправ. Наш юнак не має без діла вештатися вулицями та по кінотеатрах, а мусить після трудового дня присвятити решту свого часу загартовуванню свого організму, бо життя ще пред'явить до нього серйозні вимоги» (Hitler 1939: 200). Займатися спортом — це вже не право, а обов'язок. Гітлерівська риторика терору була настільки агресивною, прозоро мілітаристською (солдат) та експлуататорською (робітник), що Карл Лорх, голова спортивної секції в KdF, мусив хоч якось її амортизувати, аби попередити ймовірні ексцеси. По-перше, спорт уже не просто виконує односторонню фізіологічну (медичну) функцію нейтралізації шкідливих умов виробництва, а стає значущим політичним фактором у реконфігурації нації. По-друге, підозра, що програма фізичного вдосконалення запущена лише з метою підвищення продуктивності заради прибутків роботодавця є помилковою та взагалі ворожою вищезазначеній концепції. До того ж, НТФ є неприбутковою та добровільною організацією робітників-товаришів. Тому фізичні вправи, в першу чергу, розвивають особистість, виховують її в *колективному* дусі та пробуджують відчуття расової *краси* (Leisure 1936: 420). Унеможлививши профспілкову солідарність, нацисти вирішили заповнити цю порожнечу іншими формами колективної взаємодії, зазвичай радикально далекими від реальної соціальної боротьби, та закріпити таким чином суспільний консенсус. Непрофесійні спорт і фізкультура давали прекрасні можливості для компенсаторного зняття суспіль-

них антагонізмів.²³ Очевидно, що бідний раціон і неприйнятні житлові умови спричинилися до погіршення здоров'я найбідніших верств населення. У KdF знаходять доволі симптоматичний вихід із ситуації. Подолати проблему можна не реальною соціальною політикою, спрямованою, як мінімум, на покращення раціону та житлових умов, а загальним оздоровленням шляхом фізичних вправ. Така збочена каузальність перетворює здоров'я на єдиний та неліквідний *капітал* робочого класу (Leisure 1936: 143). Фізична сила (знов-таки результат тренувань) як продуктивний ресурс стає тут національним багатством. Найчіткіше цей процес озвучується таким чином: «Соціальні питання — це не лише матеріальний клопіт. Ми у Німеччині переконані, що обов'язок суспільства перед робітником не зводиться до матеріальної компенсації... Згідно з нашим німецьким світоглядом, соціальна проблема вирішується шляхом визнання значущості робітника, а не питаннями справедливої зарплатні... У спорті зникає відмінність в одязі, а разом з нею соціальні позиції та статок. Бідняк і багач, високий та низький утворюють добровільне товариство» (Leisure 1936: 144-145)

Спортивне дозвілля (як власне і всю діяльність НТФ) можна тоді визначити як *соціальне утопічне*. Суттєво, однак, що з розряду інтелектуальних конструкцій утопічне переноситься до сфери перцептивного досвіду. Людям дають змогу пережити це відчуття утопії — простору, в якому всі нинішні (особисті або соціальні) суперечності буде знято. Утопічне виконує конкретну терапевтичну функцію щодо реальних соціальних суперечностей, переводячи їх із негативно-го підвішеного в позитивний реєстр визначеності²⁴.

²³ Зауважу, що тут ідеться не стільки про спорт як універсальну терапевтичну модель у культурі, коли, наприклад, командні ігри конвертують архаїчні (варварські) конфлікти (як-то потяг до війни) в цивілізовані форми організованих змагань, а про цілком конкретні соціальні проблеми, як-от бідність і здоров'я.

²⁴ Фактично за схожим сценарієм працює мюзикл, цей жанровий продукт ери звукового голлівудського кінематографу, що формувався в 1930-х роках, пропонуючи ескапістську реакцію на Велику депресію. Про утопічність його писав, зокрема, Річард Даєр, інтерпретуючи її як ескапізм і реалізацію бажань. Очевидно, що в обох випадках ідеться про неповноцінність сьогодення, не здатного задовольнити нагальні соціальні потреби та вирішити конфлікти. Даєр навіть класифікує ці конфлікти, пропонуючи базову таблицю конфліктів та їх розв'язань (*дефіцит — достаток, стомленість — енергійність, заплутаність — прямотинність, маніпуляція — прозорість, фрагментація — спільність*) (Dyer 1993: 376). А серії гендерних опозицій розв'язуються гармонійним гетеросексуальним весільним союзом краси та капіталу (Altman 1988: 24). На жанр мюзиклу та музичної комедії був неабиякий попитом і у Третньому Рейху. Особливо під час війни (Gaffney 2000: 120).

²² Популярними були гімнастичні та загальнооздоровчі гуртки, а також тренування з плавання, тенісу, командних видів спорту. Існувала також практика спортивно-оздоровчих таборів.

Необхідність фізкультури для жінок була на той час уже нормою. Яку ж роль мав виконувати спорт у нацистському гендерному сценарії? Окрім традиційної, «загальнонаціональної» риторики товариства, солідарності та гармонії фізкультура мала також і гендерно специфічні конотації. Як комбінація фізичного та духовного загартування, спорт був визнаний необхідним для робітниці. На це, мовляв, існували свої соціально-біологічні причини. Неодноразово згадана тут специфіка індустріального виробництва за капіталістичної доби (серійне виробництво, контрактна робота, зовнішня регуляція робочого процесу і т. ін.) розриває цілісного суб'єкта, позбавляє його радості життя. Але найбільше страждає від цього жінка, що виражається в значно більшій кількості нервових розладів порівняно з чоловіками. Адже, з одного боку, крім професійної зайнятості на жінку покладено господарські та материнські обов'язки. З іншого ж, причинами стресу стають біологічні фактори: менструація, вагітність, народження дитини (Leisure 1936: 405). Фізкультура, або точніше спортивні паузи під час роботи є ліками від апатичної роботи без радості, способом регенерації енергії, акумуляції фізичної сили та механізмом полегшення менструального синдрому. І в цьому колективному пориві жіноцтва має зникнути будь-який егоцентричний імпульс, а понад усе — класова ворожнеча. Серед конкретних вимог до фізичних пауз робітниці трапляється така: для занять спортом треба вдягтися в спортивний одяг, робочий одяг для таких цілей є непридатним (Leisure 1936: 406). Зображення та фотографії «підходящого» спортивного одягу, яким були штани, шорти, та спідниця-брюки, миготіли в 1930-х на сторінках таких журналів як *Die Dame*, *Koralle* і *Silberspiegel*. Цей факт не був би вартий уваги, якби жіночі штани не були фактично піддані анафемі в нацистській Німеччині (Guenther 2004: 250). Такий замкнений простір емансипації актуалізував новий тип жінки. Майбутня дружина есесівця мала в першу чергу стати власницею імперської спортивної медалі. Не та жінка, що красиво танцює, а та, що може засвідчити стан свого здоров'я участю у спортивних змаганнях, потрібна Німеччині. І не варто боятися, що жінка

стане через це надто маскулінною, адже жодні вправи та навантаження не змінять спадкових статевих якостей. Важливо тут, що материнська краса-здоров'я домінує над «слабкою» фемінною красою, яка є радше позірною. Так само перебільшеними є занепокоєння щодо впливу спортивних навантажень на репродуктивний потенціал. Спорт не є фактором ризику для вагітності, та й яйцеклітинам він не шкодить. «У жінок, які беруть участь у спортивних і гімнастичних змаганнях, перебіг пологів відбувається доволі нормально, якщо не легше, ніж в інших жінок, і спортсменки народжують стільки ж дітей, як і інші жінки» (Leisure 1936: 407). Фізкультура перетворюється на репродуктивну гімнастику, процес відновлення та примноження здоров'я з єдиною метою — дітонародження воїнів та робітників.

Сила через споживання

Kraft durch Freude опікувалася абсолютною більшістю дозвільних практик у нацистській Німеччині: від симфонічного концерту на заводі до морських круїзів; від атлетичних змагань до фольклорних гуртків. Загалом це давало змогу адмініструвати дозвілля, контролювати індоктринацію, безпроблемно користуватися людським ресурсом та знімати соціальну напругу. При цьому що потужніший був репресивний імпульс, то активніше риторика *Kraft durch Freude* проголошували його емансипативність: мовляв, право індивіда на дозвілля в Німеччині є беззаперечним. Оперуючи ліберальним словником права *вибору*, управлінці відмежовуються від деспотичних методів управління і прикриваються тим, що мільйони німців не можуть помилятися (доказом чого є їхні щасливі обличчя) (Leisure 1936: 237). Можливість вибору нібито автоматично нейтралізує механізми прямого адміністрування.

Проте хибність таких тверджень ми вже продемонстрували, адже консенсуальність вибору свідчить швидше на користь інтеріоризації репресивних структур. Для опису цієї ситуації ми би хотіли звернутися не до Фуко²⁵, а до Лукача. Експлуатація та комплекс репресивних механізмів існували й до капіталізму (Єгипет, Рим). Проте масова праця не була тоді раціонально механізована. Коли товар став універсальним, ситуація починає змінюватися. Виникає «вільний» робітник, що продає свою робочу силу на ринку, наче товар, наче належну йому річ. Якщо ми звернемо увагу на нацистську офіційну риторику, то саме вона творила наратив «визнання» робітника

25 Там де замовляє Фуко, а саме на підходах до мотивів і причин переходу від терористичних політичних технологій до дисциплінарних, говорить Маркс через Лукача

суспільством, його безмежної свободи та самореалізації. Але ця ліберальність — це лише свобода ставати товаром і продавати свою працю. «Поки цей процес перебуває на ранній стадії, засоби витискання додаткової праці є більш неприкрито-брутальними, ніж на пізніших, розвиненіших, стадіях... [коли] для цього [процесу] цілком необхідно, щоб задоволення сукупних потреб суспільства почало відбуватися у формі товарообміну (Лукач 2003: 186).

Саме адміністративні зусилля *Kraft durch Freude* посприяли введенню дозвілля в товарообмін і, як наслідок, перетворенню національної культури та природи на доступний товар. Туризм пропонував безпечну та відносно недорого форму споживання, не скомпрометовану кампанією з переозброєння. Досвід і *Natur* стали товаром, а турист став споживачем *par excellence*.

Але розпочався цей процес трохи раніше. І тут націонал-соціалізм знову виявляє свою історично-культурну тяглість (буржуазія) та економічну вкоріненість (капіталізм). Зігфريد Кракауер у есеї «Мандрівка і танок»²⁶ діагностує безпрецедентну пристрасть «буржуазного суспільства до мандрівок (і танців), не пояснювану ані розвитком транспорту, ані післявоєнним контекстом (Красауер 1995: 65-66). Для нього таке дозвілля туристичного штибу є метастазами²⁷ механізованої індустрії капіталізму, що розщепляє суб'єкт, розчиняє його у просторі: «Його буття розщеплюється на серії за допомогою організованих згорі заходів» (Красауер 1995: 70). Туризм, що зводиться до формальних, швидкоплинних та безсенсовних змін довкілля в нестримному споживацькому потязі до екзотичності, він описує у категоріях механічного домінування, раціоналізації та калькуляції. Ці категорії легко ідентифікуються як характеристики промислового капіталістичного способу виробництва, коли якість зводиться до серійності послідовної структури. Цікаво, що Кракауер пов'язує споживацькі очікування від туризму зі звільненням від земних турбот та можливістю естетизації організованої праці. Більше того, ця ситуація передбачає аналогічне (до «Краси праці» та фізкультури) ідеологічне зміщення. Туризм же підносить туриста над мінливістю й випадковістю існування до теологічного (*читай утопічного*) виміру (Красауер 1995: 72-73).

Проте стратегія комодифікації культури та природи, звісно, вступала в конфлікт із потребами

робітників. Адже питання збільшення оплачуваної відпустки ніколи не входило в арсенал першочергових профспілкових вимог у Німеччині, лишаючись радше маргінальним суспільним запитом²⁸. Відтак подорожі й походи починають асоціюватися із найкращими формами організації тривалого відпочинку та свят²⁹. А демократизація цих практик шляхом державного субсидування³⁰ постулювалася як чи не найважливіше досягнення нового режиму.

Однак, масово увівши в обіг нових споживачів, KdF зіткнулася з конкретною економічною проблемою. Ставши потужним гравцем на ринку туристичних послуг, KdF як державна структура вступила в контакт із приватним бізнесом. «Для власників готелю турист від KdF був гостем, що платив замало, а коштував надто дорого. Для туристичних агентів KdF-туристи були втраченим джерелом прибутку» (Semmens 2005: 98). Проте прибуток KdF постійно зростав. Відтак держава усіяко відмежовувала комерційний туризм від туризму KdF. Апелюючи до першого як до «нормального туризму», KdF претендували на революцію в світі дозвілля, позбавленому фінансової підкладки та соціальних антагонізмів. Протиставляючи порожні розваги та чисте задоволення радості, гідності й гармонії, якими були сповнені туристичні проекти KdF, функціонери цієї організації намагалися нівелювати свою функцію на ринку. Однак жодна приватна компанія просто не могла конкурувати з KdF. Берлінський робітник, що отримував 150 марок на місяць, міг дозволити собі восьмиденну подорож Балтійським морем за 32 марки, тобто вдвічі дешевше, ніж вимагав середньостатистичний туроператор (Semmens 2005: 105).

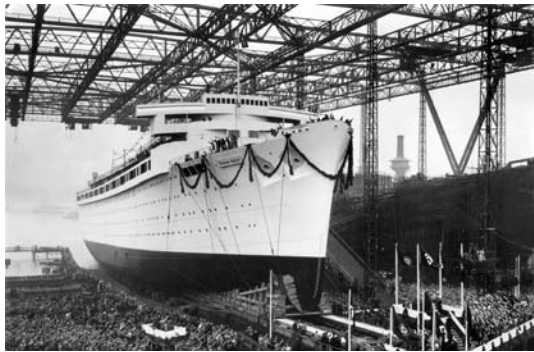
Офіційні ж акценти вже доволі традиційно зміщувалися в бік утопічного: новий порядок, нова солідарність, нове товариство освячують цю туристичну діяльність. На круїзному лайнері немає місця як класовим антагонізмам³¹ (робітник-власник), так і

28 До 1933 року туризм через фінансову затратність був привілеєм переважно середнього класу та асоціювався виключно з ним. Тим не менш, опитування робітників берлінського заводу Siemens, які провели функціонери *Kraft durch Freude*, засвідчили серйозний туристичний попит. Із 42 000 опитаних робітників 28 500 ніколи не виїжджали за межі столиці (Mason 1993: 159).

29 «Відпустка без мандрівки — не відпустка. Німецький робітний мусить подорожувати. ... У березні та квітні [1936] вісім океанських лайнерів доправляли німецьких робітників до Лісабону та Мадери» (Leisure 1936: 691)

30 Загалом робітник самостійно оплачував свої відпустки — як у форматі членських внесків, що приносили НТФ серйозні прибутки, так і у формі безпосередньої оплати послуг.

31 «Ми не беремо у круїз класово свідомих робітників та самодоволених снобів; ми ж бо показуємо німецькому робітнику його неньку й прекрасну землю, найдивовижніші досягнення

територіально-етнічним (баварець-берлінець). Спеціально для таких подорожей, на які був шалений попит³², було збудовано два пароплави тоннажністю по 25000 тонн. Серед затребуваних маршрутів фігурували Норвегія, Фінляндія, Іспанія. У зимовий час організовувалися спеціальні подорожі на лижні бази в Альпи. Однак для того, щоб мати змогу реалізувати можливість субсидованого туру, потрібно було фізично збільшити тривалість відпустки. Мінімальний термін відпустки складав на той момент 6 днів (за стажу на одному місці від 4 до 12 місяців), максимальний — понад два тижні³³.

Що ж до короткотривалого відпочинку, то ключовим фактором у створенні образу адекватних вихідних стала вільна неділя. Тривалість суботнього робочого дня регулювалася в межах виробництва. Наприклад, для робітників індустріального сектору він закінчувався між 13 та 16 годиною. Рекреаційним еквівалентом тривалої туристичної подорожі, яка відновлює фізичні та духовні сили та збільшує продуктивний потенціал робітника, став піший туризм. Бо «прогулянка по прекрасному німецькому селу є найдивовижнішою та найінтимнішою формою подорожі, адже досвід цей збуджує почуття нерозривної дружби та любові до своєї неньки-землі» (Leisure 1936: 393). На 1936 рік любителів піших прогулянок стежками Німеччини було вже більше 1 млн.

Одним зі знакових споживацьких фетишів став автомобіль, так званий KdF-wagen (або *Volkswagen*), спроектований Фердинандом Порше, довкола

німецької культури. Ми беремо із собою німецького робітника, позбавленого комплексів меншовартості, що відчуває себе членом національної спільноти та є гарним товаришем» (Leisure 1936: 391).

32 За офіційною статистикою, кількість німців, що провели відпустку в круїзі, за чотири роки зросла у п'ять разів (з 2,3 млн. у 1934 до 10,3 млн. у 1938).

33 Тривалість відпустки залежала ще від специфіки роботи. Так, для шахтарів вона коливалася від 6 до 12 днів; для суднобудівельників — від 7 до 12 днів; для металургів — від 6 до 10 днів; 6-18 днів для держслужбовців (Leisure 1936: 217).

винайдення якого існує чимало міфів. За популістською ідеєю Гітлера, кожен німецький працівник міг дозволити собі автомобіль³⁴. Очевидно, що протягом всього 20 століття автомобіль ніколи не був просто засобом пересування, певним чином уособлюючи як соціальну мобільність так і споживчу компетентність та родинний достаток. У німецькому контексті він був ще й важливим елементом туристичної системи та засобом рекреації. Задекларована Фюрером ціна нового авто складала 990 марок, а його виробництво було доручене НТФ. Звісно, на таку ініціативу бракувало інвестицій. Тому Роберт Лей розробив цікаву економічну схему кредитування виробничого процесу. Робітникам було запропоновано сплачувати по 5 марок щотижня до того часу, як загальна сума виплат сягне 750 марок. Відтак робітник мав отримати нове авто, заощадивши 240 марок. Майже 340 000 німців взяли участь у цій ініціативі, і до Берлінського банку надійшло близько 110 млн. рейхсмарок. На жаль для робітників, машин вони так і не отримали, адже з початком війни завод Volkswagen перепрофілювали до потреб військової промисловості.

Врешті-решт, стимуляція споживання зіграла з KdF злий жарт. Стало зрозуміло, що «радість» може бути надмірною, радощі можуть не тільки відновлювати

34 На той час лише кожен 50-й німець міг дозволити собі таку розкіш.

сили, але й виснажувати їх. Уже в липні 1938 року Роберт Лей скаржився пасажирам чергового круїзу, наскільки часто забувають, що KdF — це не просто розважальна організація. Він також стверджував, що щастя споживачів, що зірвалися з ланцюга, не має нічого спільного з задекларованою *Радістю* (*Freude*) (Mason, 1993: 160).

Я вже писав, що форми жіночого дозвілля, попри загальну подібність до чоловічих, завжди позиціонувалися з огляду на певний біологічний надлишок, який накладав на відпочинок свої обмеження. Націонал-соціалісти активно структурували жіноче дозвілля довкола репродуктивної функції. У відпустці й на вихідних жінка мала керуватися загальними принципами, які виводили з «жіночої природи»³⁵. Якщо чоловік, фрагментований внаслідок серійного

35 «Жінка менш послідовна, її фізична й духовна будова слабша, ніж у чоловіка. Втім, у роботі вона не поступається чоловікові й навіть може сягти його рівня продуктивності, коли працює з чистого задоволення й віддано — тобто на своєму місці. Втім, щоб зберегти рівновагу, вона має бути обережнішою за чоловіка. Принаймні раз на день вона мусить брати перерву на роздуми. Не обманюймо себе: працюючим жінкам, переважно незаміжнім, не так уже й легко відмовитися від чоловіка, дітей і дому. Їм підходить тільки сродна праця, що вимагає повної самовіддачі, й дозвілля, що приносить задоволення та спокій і відновлює сили, якщо вони хочуть відчувати повноту буття» (Leisure 1936: 440).

виробництва, виявляє двоїсту структуру (і робітник, і джентльмен) та постає на дозвіллі джентльменом, то жінка просто неспроможна до такого поділу, вона неподільна, «завжди єдина» (Leisure 1936: 439). На відміну від чоловіка, жертви індустріального виробництва за доби капіталізму, жінка наділена механізмами опору спеціалізації та відчуженню. Внутрішній стрижень дає їй змогу перебувати в душевному спокої, без якого не існуватиме ані благословенної роботи, ані благословенного дозвілля. Завдання жінки — віднайти своє істинне призначення через роботу й дозвілля. Дозвілля як «творчий інтервал» виконує значно важливішу функцію, ніж просто відновити втомлений організм та підготувати його до роботи. Дозвілля — це той аргумент, який робить жінку Жінкою. Призначення же Жінки ніколи не було загадкою: материнська природа — ось що структурує її та, зокрема, її дозвілля. А материнська любов до всього живого і є тим антидотом, що дозволяє їй жити в гармонії зі світом і роботою та уникати руйнівного впливу соціальних проблем.

Але «природа Жінки» є лише потенціалом, з яким треба вміти працювати. Бути матір'ю не даність, а важка праця. За два роки до материнських курсів, де вчили бути матір'ю, долучилися близько 680 000 жінок. Там жінок також вчили фундаментальних принципів управління домогосподарством, секретів дитячої освіти, тонкощів піклування про здоров'я родини, які допомагали гармонійно поєднати роботу та дозвілля. Ситуація стала парадоксальною: нормативно жінка мала доступ до освіти та професійної зайнятості,

проте її вважали повноцінною як жінку лише у ролі матері. Серед широкого спектру можливих робіт лише одна була соціально легітимована як «справжня» — материнство, яке дозволяло відтворювати расу. Водночас держава брала на себе материнські функції та опікувалася матерями через ряд допоміжних організацій. «Мати й дитина» — одна з таких установ — допомагала у родинних справах, веденні господарства, вагітним жінкам і породіллям, а також організовувала дозвілля матері й дитини. У першу чергу оздоровлювали молодих та багатодітних матерів (від 2 дітей). Тривалість оздоровчої відпустки коливалася від 3 до 4 тижнів (Leisure 1936: 478).

Знову-таки симптоматичною є структура та організація жіночого відпочинку. Вона фактично відтворювала механізми гендерної політики нацистської Німеччини. Для виховання духу товариськості матерів селили не окремо, а в туристичні будиночки, групами по 40-50 осіб. Адмініструвала таку одиницю матрона, професійна медсестра або просто досвідчена жінка (тобто мати-домогосподарка), вона ж несла відповідальність за організацію дозвілля. Розпорядок дня жінок чітко регламентувався: починався він ранковими вітаннями, а закінчувався вечірньою піснею. У проміжку молодих матерів розважали іграми, шиттям, дискусіями на різні теми, прогулянками на природі та фізичними вправами (Leisure 1936: 478). За допомогою не приписів, а рекомендацій, за факультативністю яких ховалися дискримінаційні механізми, поволі формувалася той консенсус, що закріпив за жінкою соціальний статус, похитнутися якому доведеться лише у 1960-х.

Гітлерівську Німеччину зазвичай сприймають як об'єкт негативного здивування, як явище унікальне та позаконтекстне. Післявоєнна ліберальна Європа, дистанціюючись від нацистського історичного досвіду, настирливо позиціонує націонал-соціалістичний проект як політичний, економічний та культурний прецедент. «Злет і падіння Третього Рейху» — книга Вільяма Ширера, що стала безперечним бестселером і певним чином сформувала дискурсивний канон у

цьому питанні, не є винятком з такої стратегії. Описуючи становище німецького соціуму, класові та гендерні протиріччя Ширер повсякчас шукає історичних паралелей — згадує про прадавніх землеробів, Давній Єгипет, Середньовіччя і т. ін. Чого він уперто не бачить, це капіталістичної сучасності. Антикапіталістичний наратив став офіційним вектором внутрішньої політики нацистської держави, вся промисловість якої офіційно була підпорядкована ідеї загальнонаціонального добробуту. Партійна риторика весь час вказувала, як на доконаний факт, на подолання класових і гендерних антагонізмів. Під крилом національної ідеї експлуатацію, раціоналізацію та спеціалізацію індустріально-промислового виробництва було нібито подолано. Однак, коли реальні проблеми соціального забезпечення вступили в конфлікт із домінантною економіко-політичною орієнтацією на військову промисловість, нацистська Німеччина продемонструвала, як після терору, шляхом естетично-комодифікаційних процедур адміністрування дозвілля може працювати з гендером і класом, сприяючи інтеріоризації владних установок. Адже підкладкою гітлерівської соціальної політики завжди лишався промисловий інтерес та капіталістичний етос. Портрет Генрі Форда в кабінеті Гітлера свідчив не лише про особисті вподобання, а й про гомологічність фашизму та капіталізму. Націонал-соціалісти з фіксацією на раціоналізації та соціальному порядку, з вишуканими формами експлуатації просто розвивали капіталістичну логіку. Риторика свободи вибору, самореалізації оберталася можливістю обирати собі пана, свободою торгувати «трудовим» ресурсом: продуктивним у випадку робітника та репродуктивним у ситуації з жінкою як біологічним джерелом нації. Вдосконалення «гуманних» механізмів експлуатації, адміністрування дозвілля, стимуляція споживання, «вирішення» гендерного питання та криза домогосподарки — з усіма цими проблемами ліберальні суспільства стикнуться лише після війни, коли вони, за іронією історії, понад усе намагатимуться відхреститися від свого історичного попередника, що активно працював з усіма названими проблемами ще в 1930-х.

Посилання:

Altman, R., 1988. *The American Film Musical*. Bloomington: Indiana University Press.

Burke, P., 1995. *The Invention of Leisure in Early Modern Europe in Past & Present*, 146, pp. 136-150.

Gaffney, A., 2000. *Filming Women in the Third Reich*. Oxford, New York: Berg.

Dyer, R., 1993. *Entertainment and Utopia in The Cultural Studies Reader*. London: Routledge.

Goebbels, J., 1934. *Deutsches Frauentum in Signale der neuen Zeit. 25 ausgewählte Reden von Dr. Joseph Goebbels*. Munich: Zentralverlag der NSDAP, pp. 118-126.

Guenther, I., 2004. *Nazi Chic Fashioning Women in the Third Reich. Dress, Body, Culture*. Oxford, New York: Berg.

Hamburg, 1936. *Report. World Congress for Leisure Time and Recreation, Hamburg, July 23 to July 30, 1936*. Prepared by the International Central Bureau Joy and Work. Berlin: Hanseatische Verlagsanstalt. (Responsible for the English translation: Marion Hunter.)

Hitler, A., 1939. *Mein Kampf*. London, New York, Melbourne: Hurst and Blackett Ltd.

Kracauer, S., 1995. *Travel and Dance in The Mass Ornament: Weimar Essays*. Cambridge, London: Harvard University Press.

Mason, T., 1993. *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the "National Community", 1918-1939*. Oxford: Berg.

Paletschek, S., 2001. *Kinder – Küche – Kirche in Deutsche Ernährungsorte*. München: Beck.

Semmens, K., 2005. *Seeing Hitlers Germany Tourism in the Third Reich*. New York: Palgrave Macmillian.

Shirer, W., 1998. *The Rise and Fall of the Third Reich*. New York: Simon & Schuster.

Speer, A., 1970. *Inside the Third Reich*. New York and Toronto: Macmillan.

Thomas, K., 1964. *Work and Leisure in Past & Present*, 29, pp. 50-66.

Welch, D., 2002. *The Third Reich: Politics and Propaganda*. London and New York: Routledge.

Wright, E. O., 2004. *Class Counts. Student Edition*. Cambridge: Cambridge University Press

Беньямин, В., 1996. *Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости*. М.: Культурный центр имени Гете; Медиум,

Кесслер-Херрис, А., 2000. *Женский труд и социальный порядок в Антология гендерной теории*. Минск: Пропилеи, с.171-190.

Лукач, Д., 2003. *История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике*. М.: Логос-Альтера.

Энгельс, Ф., 1961. *Происхождение семьи, частной собственности и государства* в Маркс, К., Энгельс, Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 21. М.: Государственное издательство политической литературы, с. 34-85.

Моссе, Дж., 2010. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма*. М.: Центрполиграф.

Патрушев, А., 2004: *Германия в XX веке*. М.: Дрофа.

Imperative Leisure: Class and Gender Utopism in Nazi Germany

Stanislav Menzelevskyi

Based on the materials of the 2nd Congress on Leisure and Recreation, the author analyzes the system of leisure administration in the Nazi Germany, tracing how sports, travel and organization of workplace seemingly remove the social contradictions. The main attention in the article is paid to human resources and to practices of their organization: to the productive labor of male workers and the reproductive labor of women.

Радянська гендерна політика

(на прикладі журналів «Работница» і «Крестьянка»)

Аліна Семенович

Катерина Сорока

Альона Троян

Аліна Семенович – студентка Магістерської програми із соціології «Києво-Могилянської академії». alunechka@gmail.com
Катерина Сорока – студентка кафедри культурології «Києво-Могилянської академії» та Вищої нормальної школи в Парижі. 40a.cats@gmail.com
Альона Троян – студентка Магістерської програми із соціології «Києво-Могилянської академії». dryme@ukr.net

«Радянська жінка», як відомо, встигає поєднувати хатню роботу зі звитягою на виробництві, виховувати здорових і розумних дітей, займатися самоосвітою, загалом бути прикладом для всього суспільства, і все це – за мінімальної сприятливості умов та з посмішкою на обличчі. Такий образ радянської жінки постає перед нами з численних випусків журналів «Работница» і «Крестьянка», які виходять з перших десятиліть ХХ століття («Работница» з 1914, «Крестьянка» з 1922) і донині¹. Аналізу ідеологічної позиції цих видань та її безпосереднього зв'язку з соціальною та економічною політикою Радянського союзу і присвячено цю статтю.

Ідеї Жовтневої революції сприяли емансипації жінки, її виходу на ринок праці, можливості висловлюватися та мати власну позицію². Проте початковий імпульс, який дала революція 1917 року справі жіночого звільнення, був зведений нанівець політичною та сексуальною контрреволюцією сталінських часів.

Ба, навіть на початку позірне звільнення від патріархальних стереотипів було лише лицемірним прикриттям подвоєння експлуатації: активно залучаючи жінок до ринку праці, радянська політика, тим не менш, не переглянула статусу хатньої роботи, тим самим прирікаючи робітниць на безперервну активність і на роботі, і вдома. Фактично, жінка завжди мала успішно поєднувати сім'ю і працю, однак, залежно від змін у державній політиці, демографічній та економічній ситуації, гендерний контракт працюючої матері в СРСР міг набувати різних форм, де почергово жінка-робітниця і жінка-берегиня грали важливішу роль (Темкина 2005). Далі ми зосередимось на зміні цих акцентів у другій половині ХХ століття, щоб продемонструвати трансформації «жіночого питання» від років відновлення після Другої світової війни до економічної кризи дев'яностих, спираючись на матеріали згаданих видань для жінок.

Гендерна політика держави відображається у соціальній підтримці, що має емоційний, інструментальний, оціночний та інформаційний компоненти (Galі 2010: 61). Інструментальну підтримку тої чи іншої ролі жінки в Радянському Союзі – соціальні програми, квотування робочих місць – досить добре досліджено. Емоційна соціальна підтримка є реакцією соціуму в момент здійснення практики, тому її досить складно

Історичний період	Риси історичного періоду	Пріоритети в соціальній підтримці (інструментальна)
Кінець повоєнних років	низькі доходи населення, економічна криза (Боффа 1994: 307)	період до економічної реформи (до початку 60-х рр.)
Період відлиги	економічна реформа (1957), спрямована на підвищення промислового виробництва (Боффа 1994: 445, 481-483)	період активного залучення жінок на ринок праці (60-ті рр.)
Період застою	жодних суттєвих заходів для покращення економічного становища країни (Боффа 1994: 534, 537); час внутрішньогалузевих покращень	підтримка статусу матері-робітниці без здійснення цілеспрямованих заходів з боку держави(70-ті рр.)
Перебудова	державна політика спрямована на економічне зростання, дотримання політики гласності; демографічна криза (Боффа 1994)	період активного залучення жінок на ринок праці (80-ті рр.)
Розпад СРСР	економічна криза (Боффа 1994)	повернення жінок у домашню сферу (кінець 80-х – початок 90-х рр.)

Таблиця 1. Соціальна підтримка жінок в СРСР (50-90-ті рр. ХХ ст.)

досліджувати постфактум. Ми ж звернемо увагу саме на оціночний та інформаційний компоненти соціальної підтримки ролі матері-робітниці, оскільки вони якнайкраще відображають зміну ідеологічної позиції держави через популяризацію ідей, репрезентацію та поширення соціальних стереотипів. Видання «Крестьянка» і «Работница» є зручним об'єктом для такого дослідження, адже вони виходили від пропартійного видавництва «Правда» дуже великим накладом (у 1961 році близько 2 млн. в журналу «Крестьянка» і близько 2,5 млн. в журналу «Работница»), а отже, були дієвим інструментом формування суспільної думки владою. Як ми вже згадували, ці видання виходять без перерви від початку ХХ століття до наших днів. У ході цього дослідження було проаналізовано журнали з 50-х до початку 90-х років³.

У гендерній політиці Радянського Союзу помітні два піки залучення жінок до ринку праці – в 60-х та

у 80-х роках. Через потребу в більшій кількості робочої сили радянська влада в 60-х роках пропагувала роль жінки як елемента суспільства, що «продукує та репродукує» (Tedin and Yarp 1993: 182). У 80-х роках, у час перебудови після тривалого періоду застою, необхідність економічного зростання також спровокувала залучення жінок на ринок праці (Pugh and Lewin 1991: 6). Однак у період розпаду СРСР – наприкінці 80-х і на початку 90-х років – можна помітити різку зміну пріоритетів. У цей період держслужбовці наголошували на потребі повертати жінок до домашньої сфери, зокрема через погіршення демографічної ситуації: відбувся конфлікт ролей матері та жінки-робітниці, через що значно зросла кількість абортів (Kerig, Alyoshina and Volovich 1993: 391).

Разом зі зміною соціальної та економічної політики Радянського Союзу змінювався і підхід до гендерних питань. Таким чином, оціночна та інформаційна підтримка тієї чи іншої ролі жінки прямо залежала від матеріального становища та перспектив держави загалом (табл. 1).

Ми виокремили шість умовних ідеальних образів жінки, що їх створювали видання «Работница» і

1 Сайти видань: <http://rabotnitsa-magazine.ru/> , <http://www.krestyanka.ru/>
2 31 грудня 1917 при Наркоматі державного догляду (Наркомате государственного призрения) створено відділ з Охорони материнства та дитинства. 1920 року легалізовано аборти. 1924 створено комісії з вивчення та поліпшення умов праці жінок.

3 Для даної роботи було проведено якісний контент-аналіз 237 статей (по одній статті з кожного доступного випуску). Режим доступу до журналів (20.03.2013): «Работница» – <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=3628796>, «Крестьянка» – <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=3618791>

«Крестьянка». Ці образи почергово змінювались у відповідності зі зміною державної політики.

**Образи жінок у радянських журналах.
Трансформації образу жінки.
Робітниця традиційно «жіночих» професій**

Складна ситуація повоєнного часу змушувала державу залучати всі доступні ресурси на відновлення економіки. Особливо нагально було підняти виробництво товарів першої необхідності, тому саме сільському господарству приділяли найбільше уваги. Але залучення до цієї сфери жінок, за якими і так було традиційно закріплено чимало професій галузі (доярка, городниця, тваринниця), ускладнювали кілька факторів. По-перше, зважаючи на освітню державну політику Радянського Союзу, освітній та професійний рівень робітничого класу та сільськогосподарських робітників значно зріс. Саме через це кількість жінок, які би прагнули працювати у сфері сільського господарства, суттєво зменшилася (Мунчаев и Устинов 1997). По-друге, умови праці залишалися досить тяжкими, що також не додавало охочих.

На подолання цих перешкод якраз і було спрямовано інформаційну та оціночну соціальну підтримку 50-х років. Сторінки «Крестьянки» тих років рясніли веселковими історіями про зменшення тривалості робочого часу через зміни у системі надою (Крестьянка 1954/10, с.13), зменшення тривалості робочого дня (Крестьянка 1955/1, с.22), зменшення часу на виконання роботи через механізацію виробництва (Крестьянка 1955/6, с.7; Крестьянка 1955/7, с.9). Загалом журнал змальовував привабливу картину прогресу в галузі, де умови праці тепер настільки сприятливі в порівнянні з минулим, що повна зайнятість у роботі більше не суперечить саморозвитку: *«Нам уже не потрібно тягати воду коромислом, є водопровід та система зрошення»* (Крестьянка 1955/1, с.22), *«Всю важку роботу тепер виконують механізми, а ми можемо і почитати, і в кіно сходити, і повчитись»* (Крестьянка 1955/6, с.8).

«Необхідне» державної політики ставало «бажаним» конкретних індивідів, що мало чітко закріпити пріоритети вибору професії в суспільстві. Для цього вдавалися до створення «правильних» прикладів поведінки молоді: *«Я пропрацювала на фермі 15 років, і моя дочка теж пішла дояркою. Вона казала, мамо, я потім піду заочно вчитись, але ферму не покину»* (Крестьянка 1954/10, с.14) — та хибних, а отже, засуджуваних в категоріях державної моралі моделей: *«Батьки Каті потурбувалися про все, окрім її рук та душі. Душа її пуста, а руки — невмілі. В її душу не закладено потреби виробляти, трудитися, працювати»* (Крестьянка 1956/5, с.10).

У ці роки ідеологічним зразком жінки була робітниця, емоційно залучена до тяжкої, але необхідної для державної економіки праці. Акцент ставиться саме на професійній діяльності жінок, набагато менше йдеться про родину та хатню роботу. Проте позитивною зміною від покращення умов на виробництві є якраз можливість купувати сукні та предмети побуту: *«Був час, коли я мала цілий рік працювати, щоб купити собі ситцеву сукню, а тепер у нас залишається достатньо грошей на купівлю речей для хатнього вжитку»* (Крестьянка 1955/1, с.22). Таким чином, неоплачувану домашню працю ніхто не скасовував, вона весь час залишається прихованим, але необхідним елементом у роботі всієї економічної структури держави, а офіційні видання лицемірно змальовують її як перевагу та винагороду.

Успішна в традиційно «чоловічих» професіях жінка

Цей образ робітниці постає на сторінках «Крестьянки» і «Работницы» приблизно в той самий час та через ті самі економічно-політичні причини. Згідно з даними перепису населення 1959 року, жінок у Радянському Союзі було на 10% більше, ніж чоловіків (ЦСУ СССР 1959: 7), отже, і тут жінки слугують резервом необхідної робочої сили, якої бракує після війни. До того ж, з 50-х років різко змінилися масштаби радянської економіки, тому дедалі гостріше поставало питання про розширення господарчої самостійності підприємств (Мунчаев и Устинов 1997). Тому, необхідні були люди, що займали би керівні посади та працювали з новими технологіями. Вже з середини 50-х років, у статтях з'являються історії про жінок — піонерок у чоловічих професіях: комбайнерка (Крестьянка 1955/3, с.9), голова колгоспу (Крестьянка 1956/2, с.5-8), жінка-енергетик (Крестьянка 1956/3, с.23-24), бригадирка тракторної бригади (Работница, 1957/3, с.4-5), жінка-слюсар (Работница, 1957/5, с.4-5), головна лікарка округу (Работница, 1958/4, с.9-11).

Такі історії оформлюються відповідно до сценарію «Попелюшки»: жінка прагне працювати на користь держави навіть попри суспільний осуд її неординарної поведінки. Доклавши чимало зусиль, вона таки досягає успіху та визнання (Крестьянка 1955/8, с. 5; Крестьянка 1955/3, с.10, Работница, 1957/3, с.4-5). Також існують різноманітні доповнення та продовження цієї схеми: так, жінка-комбайнерка вчить хлопців-механіків керувати комбайном (Крестьянка 1955/8, с.5), а першій жінці-енергетику дають премію та хвалять чоловіки-наставники (Крестьянка 1956/3, с.24).

Ці історії успішних та рішучих жінок мають спонукати читачок хотіти бути на місці «піонерок» та «героїнь виробництва». Легендаризуючи ці «прикладні

з життя», автори статей приховують усі складнощі та недоліки цих чоловічих професій. І як і в попередньому випадку, замовчується роль родини в житті жінки, і з такими самими наслідками: жінка змушена працювати вдвічі більше і бути при цьому вдячною державі.

Ініціативна жінка

Наприкінці 1950-х років інтенсивність праці стала досить низькою, через що стало необхідно стимулювати ініціативність усіх залучених у робочий процес. Тому в 60-х роках «Крестьянка» і «Работница» змальовують новий образ — жінки, яка заслуговує на суспільне схвалення, коли висуває новаторські пропозиції з покращення та оптимізації умов праці та поєднання сім'ї і роботи. Така її діяльність іде на користь усьому трудовому колективу. Так, наприклад, ткачиха навчає своїх колег працювати на десятиох станках одразу (Работница 1963/1, с.15-17), бригадирка кукурудзівницької бригади засновує дитячі ясла при колгоспі (Работница 1963/8, с.12-13).

Статті, що описують жіночу зайнятість на ринку праці у період від відлиги до застою, більше орієнтовані на підвищення якості та кількості виробництва, ніж на залучення жінок на ринок праці, у порівнянні з попереднім періодом. У статтях більше йдеться про проблеми зайнятості та вирішення робочих проблем, ніж про процес приходу жінки до зайнятості. Період від відлиги до застою більше спрямований на внутрішнє стимулювання ринку праці, ніж на залучення безробітних жінок. Так, основними питаннями у статтях стали необхідність обміну досвідом між працівницями (Крестьянка 1959/11, с.17; Работница 1963/2, с.18), розвиток корпоративного духу і здорової критики в колективі (Работница 1969/3, с.1), перехід доярок зі старих ферм на нові (Крестьянка 1959/12, с.18), апеляція до закритості вищих посад для жінок (Крестьянка 1963/1, с.16).

У цей період з'являються згадки про приватну сферу життя жінки, а також про можливість її оптимізації: піднято проблему необхідності цілорічних дитячих садків від колгоспу, описано появу дешевих їдалень (Крестьянка 1963/2, с.4-5) та дешевих пралень (Работница 1964/10, с.28), що скорочують необхідний час перебування робітниць за хатньою роботою, в деяких статтях йдеться також про можливість часткової зайнятості жінки задля поєднання роботи з материнством (Работница 1968/8, с.19). Зважаючи, що до економічного регулювання дедалі більше були залучені самі колгоспи, у статтях з'являються згадки про те, як колгоспи з ініціативи працівниць самі будують дитячі садки, відкривають їдальні та пральні

(Крестьянка 1963/2, с.5). Таким чином, успішність поєднання роботи на фермі та виконання домашніх обов'язків починає залежати від ініціативності самих працівниць. Можна припустити, що ця зміна пов'язана з поширенням жіночих рухів у світі та залученням до них Радянського Союзу⁴.

Головна героїня журналів цього періоду має сама брати в руки покращення умов своєї праці як у публічній, так і в приватній сфері. Брак заходів у рамках офіційної державної політики має компенсувати ініціатива знизу.

Мати-робітниця

У 70-х роках приватна сфера життя жінки набуває ще більшого значення та привертає, відповідно, більше уваги авторів «Крестьянки» і «Работницы». Поганий розвиток інфраструктури став однією з причин відмови жінок від роботи на користь домашньої праці: *«Як може жінка працювати дояркою, якщо їй потрібно за декілька кілометрів їхати в магазин, щоб купити предмети першої необхідності?»* (Крестьянка 1972/1, с.12). Тому завданням пропартійних видань стає створити картину успішного поєднання роботи і дому, щоб утримати жіночу робочу силу на виробництві.

Журнали описують колгоспи-лідери, які успішно допомагають жінкам бути матерями-робітницями: *«Звісно, буває, що жінки залишають роботу на тракторах через народження дітей. Але молоді мами вибувають з бригад лише тимчасово. Щойно дитина підростає до віку ясель — молода мама одразу повертається на роботу»* (Крестьянка 1972/2, с.10). Статті про успішне поєднання трудової і домашньої сфер жінками (наприклад жінка-електрослюсар, яка має двох дітей, є членом партійної комісії, вчиться в інституті — Работница 1971/3, с.8), про державне забезпечення дітей (Работница 1972/12, с.4-6), про необхідність створення жіночого спецодягу (Работница 1977/10, с.26) і про необхідність вищої освіти для жінок (Работница 1975/4, с.6-7) були спрямовані на примирення конфлікту між сферами публічної та приватної праці жінок.

У суспільній думці відбувається цікавий ідеологічний зсув: схвалення колективу тепер набагато більше отримують особистісні якості жінок: *«Глибоко зазирнути вміє, помічає в людях найкраще, переймає, вчиться»* (Работница 1971/3, с.8). Жінка — це вже не ініціативна та емансипована «героїня праці», а *«берегиня спадку пращурів»* (Работница 1972/12, с.4-6).

⁴ У 1963 році у СРСР відбувся Всесвітній конгрес жінок (Крестьянка 1963/02, с.9; Работница 1963/2, с.18).

Відмінниця

У добу Перебудови деяким професіям, що не ви-
магали високої кваліфікації, бракувало робочої си-
ли. До них належала, зокрема, спеціальність дояр-
ки: «У графі “забезпеченість доярками” стояло мінус
61» (Крестьянка 1984/3, с.19). Публікації у журналах
цього періоду спрямовані на залучення жінок до
конкретних професій, а саме, у випадку сільського
господарства — до професії доярки, а у випадку ви-
робництва — професій закрійниці, емальовальниці та
інших «допоміжних» професій.

Щоб зробити ці спеціальності привабливими для
молодого покоління, видання барвисто описували
перспективи поєднання навчання з працею, а також
участь у виробничих конкурсах та винагорода за них:
«Наташа і Лена за безкоштовними путівками зїздили
до Прибалтики як переможниці соціалістичного зма-
гання» (Крестьянка 1984/4, с.7). Вже залучених до цієї
сфери закликали не зраджувати обраній допоміжній
професії на користь більш кваліфікованої. Наведено
різноманітні приклади зростання суспільної поваги
та навіть кар’єрного зростання у разі постійної робо-
ти на допоміжних професіях та суспільного осуду в
разі зміни роботи.

Журнали підтримували образ працелюбної
матері-робітниці, задоволеної наявними умовами,
яка не саботує свою роботу через бажання комфорту.
«Відмінниця» мала вдало, не ремствуючи, поєднувати
безперспективну і складну роботу та хатню працю.
Провладні видання схвально описували таку покір-
ну жертвність. Успішне поєднання двох сфер життя
стало показником високих моральних якостей.

Експериментаторка

Кінець 80-х — початок 90-х позначився глибокою
економічною кризою та серйозними соціальними
змінami. Жінка знову не може очікувати жодної до-
помоги від держави⁵, тому «Крестьянка» і «Работни-
ца» в цей період оспівують жінок, які ризикують у
складних умовах: засновують власні підприємства
(Крестьянка 1989/10, с.12), йдуть на ризиковану ро-
боту таксисткою (Работница 1991/2, с.19-20), пере-
їздять з міста в село (Работница 1989/3, с.7) тощо.
Важливо, що до таких експериментів жінка вдається
заради своєї родини, а не заради задоволення по-
треб у самореалізації.

У журналах з’являються історії жінок, які самостій-
но утримують магазин та почуваються щасливими:

«Раніше зовсім продуктів не було, погано жилося. А за-
раз хоч і одній важко, але я щаслива. Ніколи без гарної
зачіски не стаю за прилавок» (Крестьянка 1989/10,
с.12). А також історії жінок, що знаходять радість у
складній та небезпечній роботі таксистки (Работница
1991/2, с.19-20). Зразковою є жінка, яка вміє ефек-
тивно використати кілька вільних від роботи годин
на те, щоб забрати дітей зі школи чи приготувати
обід. Схвально оцінюються хазяйновиті матері, які
також намагаються матеріально забезпечити родину:
«Гарна хазяйка – це здорові та веселі діти, твере-
зий чоловік, міцний дім, доглянутий сад» (Крестьянка
1989/12, с.12).

Офіційна ідеологія знову спонукає жінку працю-
вати 24 години на добу і скромно почуватися задо-
воленою таким життям. Родина стоїть у центрі її сві-
ту, і хоч у жінки-робітниці і бракує часу на дітей та
чоловіка, вона витрачає весь свій час на утримання
родини. Питання оптимізації приватної та публічної
жіночої праці знову відійшли в тінь.

Тенденції соціального схвалення жіночих прак-
тик на ринку праці та в домашній сфері можна дуже
добре прослідкувати за зміною ідеологічної позиції
провладних видань для жінок. Так, у період кінця по-
воєнних часів схвалювалась повна відданість жінки
на роботі — традиційно жіночій чи традиційно чоло-
вічій. Засуджувалися ж лінь, недбалість та ледарство.
У наступний період робота також стоїть на першому
місці, але найбільшій уваги приділено не сумлінності
праці, а ініціативності та здатності покращити робочі
умови. У період від застою до перебудови соціаль-
но схваленою жіночою практикою стає сімейна ді-
яльність та поєднання родини та роботи. Наступний
період радикально акценту не змінив, але вирівняв
увагу до двох сфер жіночої діяльності: домашньої ро-
боти та трудової діяльності. Створений у журналах
цього періоду образ жінки апелює до ідеального ви-
конання обов’язків і на роботі, і вдома: лише та жінка
гідна соціального схвалення, яка дуже добре ладнає
з обома сферами. Останній же період — період роз-
паду СРСР — показав соціальне схвалення жіночої
роботи на ринку праці, через необхідність матері-
альної підтримки родини.

Співставляючи прояви оціночної та інформаційної
соціальної підтримки зі змінами державних пріорите-
тів відносно жіночої зайнятості, можна побачити, що
трансльована через журнали інформація спрямова-
на на забезпечення працівниками тих трудових сфер,
які потребували цього найбільше, та на зменшення
«жіночого» попиту на здобуття тих посад, які вже не
було необхідності наповнювати. Таким чином, жінки
у Радянському Союзі виступали як резервна робоча
сила, яку залучали до праці в економічно нестабільні

часи та на посади, які чоловіки не хотіли обіймати.
Зміна акцентів на роль працівниці чи домогосподар-
ки пов’язана з періодами необхідності стимулюван-
ня економіки, механізацією виробництва, потребою у

більш відданому ставленні до виробництва через не-
виконання плану, актуалізацією у світі рухів за права
жінок та нерозвиненістю умов для поєднання заня-
тості на ринку праці та догляду за домом.

Посилання:

Evans, J., 1981. *The Communist Party of the Soviet Union and the Women’s Question: The Case of the 1936 Decree ‘In Defence of Mother and Child’* in *Journal of Contemporary History*, Vol. 16, No. 4, pp. 757-775.
Gali, R. and Rich, Y., 2010. *Work Family Relations: Antecedents and Outcomes* in *Journal of Career Assessment*, Vol. 18, No. 1, pp. 59-70.
Hill, E.J., Jacob, J. and Martinengo, G., 2010. *Gender and the Work-Family Interface: Exploring Differences Across the Family Life Course* in *Journal of Family Issues*, Vol. 31, No. 10, pp. 1363-1390.
Kerig P., Alyoshina, Y. and Volovich, A., 1993. *Gender-Role Socialization in Contemporary Russia: Implications for Cross-Cultural Research in Psychology of Women Quarterly*, Vol. 17, No. 4, pp. 389-408.
Pugh, C. and Lewin, S., 1991. *Housing, gender and family policies in the Soviet Union under perestroika* in *Journal of Housing and the Built Environment*, Vol. 6, No. 1, pp. 47-55.
Tedin, K. and Yap, O.-K. F., 1993. *The Gender Factor in Soviet Mass Politics: Survey Evidence from Greater Moscow in Political Research Quarterly*, Vol. 46, No. 1, pp. 179-211.

Боффа, Д., 1990. *История Советского Союза*. Т.2. *От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964 гг.* М.: Международные отношения.
Боффа, Д., 1994. *От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994*. Доступ по адресу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/boff/index.php
Бутук, А., 2003. *Рынок рабочей силы и безработица в Экономическая теория*. Доступ по адресу: http://pid-ruchniki.ws/16670119/politekonomiya/dinamika_izderzhki_bezrobotitsy
Мунчаев, Ш. и Устинов, В., 1997. *История России*. Москва. Народное хозяйство СССР в 1958 году: стат. сборник ЦСУ СССР. М.: Государственное статистическое издательство, 1959. Доступ по адресу: http://alldata.narod.ru/USSR_1958/007.html
Темкина, А., 2005. *Гендерный порядок: постсоветские трансформации (Северный Таджикистан) в Гендер: традиции и современность*. Доступ по адресу: http://www.gender-ehu.org/files/File/Temkina_tadj.pdf

Gender Policy in Soviet Union (based on “Rabotnitsa” (The Worker) and “Krestyanka” (The Peasant) journals)

Alina Semenovych, Kateryna Soroka, Alyona Troyan

In this article, the images of working class women in state managed journals “Rabotnitsa” and “Krestyanka” in 1950-90s are analyzed as reflections of state gender policy. It appears that the policy fluctuates between emphasis either on the role of the Mother or on the role of the Worker.

5 У державі росте рівень безробіття (станом на 1990 рік — близько 10 млн. осіб) (Бутук 2003).

Маруся Нікіфорова — легенда Громадянської війни

Дмитрій Рубльов, Євгеній Казаков

Переклала Роксолана Машкова

Дмитрій Рубльов — історик, кандидат історичних наук, доцент Московського державного університету природооблаштування. Публікувався у виданнях: «Альтернативы», «Без границ», «Исторический архив», «Либертарная мысль», «Неприкосновенный запас», «Российская история», «Россия и современный мир», *Anarchist Studies*, «30 октября», «Чёрный крест». Автор книги «Диктатура інтелектуалів» («Диктатура интеллектуалов»), виданої в 2010 році у Москві. rublev773@gmail.com

Євгеній Казаков — історик, аспірант Бременського університету. Публікувався у виданнях *Konkret*, «Новый свет», «Неприкосновенный запас», *testcard*, *Transmitter*, *kultura* — *Russland-Kulturanalysen*, «Вопросы истории», *Gai Dao*, «Свободная мысль». Kasakow@web.de

Марія Григорівна Нікіфорова, що була широко популярна як одна з лідерок анархістського руху в Росії на початку 20 ст., бойова командирка періоду громадянської війни, організаторка підпільної боротьби проти білих і диктатури більшовиків, привертає до себе увагу письменників та істориків. Двічі вона опинялася серед персонажів збірників історій про «авантюристів громадянської війни» (Савченко 2001).

Після лютого 1917 року Нікіфорова, як і багато політемігрантів, кинулася в революційну Росію. Колишня посудомийка, учасниця анархістських бойових акцій, вона була ув'язнена, але втекла і ховалася у Франції від царської поліції. Поки що про неї мало знали навіть анархісти. Події революції та громадянської війни зробили її однією з впливових політичних фігур України.

Деякий час вона брала участь у діяльності анархістських організацій Петрограда, в антиурядових демонстраціях, виступала на мітингах. Є свідчення, що саме вона організувала наліт революційних солдатів на в'язницю «Хрести», а також що її арештували під час подій навколо дачі Дурново (ЦГАМО 4613: 88). Під час липневих подій 1917 року вона виступала на мітингах кронштадтських матросів, агітуючи їх виступити на боці анархістів (Ермаков 1991: 91). Нічого не відомо про те, якими шляхами Маруся дісталася до рідних місць, але незабаром вона опинилася на станції Пологи Олександрівського повіту (Беленкін і Леонтьєв 2002: 171).

Вже влітку вона бере активну участь у місцевій політиці — створює анархістські загони «Чорної гвардії» і починає експропріації. Представники Тимчасового уряду на місцях не могли впоратися з революційним насильством. У той же період Нікіфорова знайомиться з Нестором Махном. При чому в той час він займав у себе в Гуляйполі більш помірковану позицію, тоді як Нікіфорова, діючи в повітовому центрі Олександрівську, прагнула здійснювати революційні дії без урахування рішень Рад¹.

За деякими даними, у серпні загін Марусі на станції Оріхово роззброїв дві роти елітного Преображенського полку. Кількох офіцерів Маруся нібито розстріляла (Чоп 1998). Незабаром після цього її заарештовують за звинуваченням у пограбуванні місцевого заводчика, але звільняють під тиском анархістів, які загітували на свою користь солдатів і робітників (Чоп 1998). У грудні 1917 — січні 1918 разом із лівими есерами та більшовиками Нікіфорова бере участь у захопленні влади Радами. До того часу вона вже мала сформований в Олександрівську в Єлисаветграді загін Чорної гвардії, у складі якого була власна артилерійська батарея (Чоп 1998; Беленкін і Леонтьєв 2002: 171). Це формування отримало досить гучну

1 Напомним, что Махно в то время сам был делегатом губернского съезда Советов.

назву: «Перший Вільно-бойовий загін для боротьби з контрреволюцією» (ЦГАМО 4613: 13).

Зоряний час Марусі Нікіфорової настав у 1918 році, коли на владу на сході України претендували відразу кілька політичних сил: Українська Центральна Рада, Українська Радянська Соціалістична Республіка і більшовицька Донецько-Криворізька Радянська республіка (ДКСР), що діяла з нею в союзі, а також перші формування білих. Регіон, де діяли Нікіфорова і Махно, був не тільки стратегічно важливий через запаси вугілля, через нього ще й поверталися з фронтів Першої світової солдати й офіцери. Колишні фронтовики йшли зі зброєю, і для сторін протистояння було життєво важливо здобути якомога більше людей і озброєння чи бодай не допустити, щоб ними заволоділи супротивники. Оскільки сили всіх сторін були ще вельми аморфні, агітація мала вирішальне значення. В описі подій того часу часто зустрічається згадка про те, що вдалося «роззброїти» ті чи інші формування, з чого не завжди зрозуміло, чи ті взагалі чинили опір. До того ж, багато формувань сторін найбільше були схожі на загони добровільних ополченців, тож були погано навчені і недостатньо організовані. Так чи інакше, Нікіфорова неодноразово згадувала свою участь у взятті Катеринослава в грудні 1917, коли їй особисто вдалося роззброїти 48 осіб. Ще до цього більшовики та анархісти без бою захопили Харків. Анархісти і більшовики разом протистояли українським національним формуванням Центральної Ради. А ось у Єлисаветграді (сьогодні Кіровоград) Нікіфорова в березні 1918 воювала з помірковано соціалістичним крилом місцевих Рад (правими есерами і меншовиками), що об'єднали незадоволене анархістськими експропріаціями населення під гаслом «Вся влада — установчим зборам». Піднятий ними заколот мав антианархістське й антибільшовицьке забарвлення. Керівництво повсталих прийняло рішення приєднатися до сил Української Народної Республіки. Їх підтримали офіцери і генерали, що вийшли з підпілля, а також випущені із в'язниці юнкери. Повстання придушували об'єднані сили загону Нікіфорової, радянських військ і червоногвардійців з Кам'янки. На стороні ж Нікіфорової воювали єлисаветградці, які вступили до складу її загону (Чоп 1998).

Взагалі загін Нікіфорової тоді був широко відомий: в Україні та на півдні Росії були випадки появи «псевдо-Марусь» і загонів, які діяли від імені Марусиної Чорної гвардії, але не були з нею пов'язані. Вельми точно цю ситуацію характеризують дослідники Леонтьєв і Беленкін: «Приблизно в цей самий час на території Центральної і Південної Росії раз у раз почали з'являтися самозванки, що видавали себе за легендарну Марусю. Від Воронежа до Криму

«Марусі» зі своїми ватагами безкарно грабували і вбивали. Розібратися, хто є хто у всіх цих історіях і легендах, неймовірно складно» (Беленкін і Леонтьєв 2002: 173). Цю версію підтверджує і головком червоних військ в Україні Антонов-Овсієнко: «Йшли чутки, що реквізували широко... у Харкові, і мені приносили з магазинів рахунки на реквізовані Марією Нікіфоровою речі, але з'ясувалося, що ці реквізиції вироблені не нею, а особою, що йменувала себе її прізвиськом» (ЦГАМО 4613: 18). Нікіфорова тоді була більш відома і впливова, ніж Махно. Ярослав Леонтьєв та Борис Беленкін пояснюють це в першу чергу тим, що вона контролювала великі міста, а Махно займав малозначне Гуляйполе. Але не варто забувати, що Махно з 1908 року перебував в ув'язненні, а Нікіфорова з еміграції мала можливість брати участь в актуальних політичних дебатах анархістів. Щоправда, Махно мав авторитет серед населення в своєму рідному Гуляйполі, а у загону Нікіфорової періодично виникали конфлікти з міським населенням на ґрунті «революційної практики» самозабезпечення.

Однак усупереч спробам деяких авторів оголосити дії Нікіфорової безсистемним грабунком, відзначимо, що вони мають власну логіку і єдину специфіку. Політичний курс Нікіфорової зводився до двох пунктів: по-перше, експропріація і розподіл багатств буржуазії, по-друге, терор (втім, застосовуваний досить вибірково) у формі розстрілів або погроз смертною карою проти тих, кого вона вважала прихильниками контрреволюції. При цьому важливо мати на увазі, що терор міг здійснюватися і за ініціативою місцевих жителів. Так, наприклад, Нікіфорову звинувачували в тому, що в кінці січня 1918 в Єлисаветграді вона на вимогу солдатів розстріляла начальника міського військкомату, колишнього полковника Владимирова. За версією Чопа, приводом стали скарги солдатів, які заявляли, що начальник не видає їм обмундирування з великих військових складів, що були в місті (Чоп 1998). Владимиров нібито був відомий тим, що ще в 1915 році розстріляв 7 солдатів за заклик «до повалення наявного ладу». Крім того, існували скарги підлеглих на рукоприкладство з його боку. При обшуку на складі Маруся виявила так і не отримані адресатами, а розкриті з відома начальника посилки для солдатів і полонених австро-угорської армії. Нікіфорова стверджувала: начальника до розстрілу засудили самі обурені солдати, а бійці «Вільно-бойового загону» лише виконали вирок (ЦГАМО 4613: 28об.-29).

Після приїзду в те чи інше місто Нікіфорова оподатковувала контрибуцією місцеву буржуазію і поміщиків. Зібрані кошти йшли на утримання її загону і іноді частково відходили до місцевої Ради. Потім бійці за її наказом експропріювали маєтки, магазини

та склади товарів. При цьому було зовсім не важливо, які речі вилучати. Є свідчення про експропріацію магазинів кондитерських виробів та жіночої білизни чи гардероба поміщиці Фальц-Фейн. Експропріюване роздавали місцевому населенню (ймовірно, за винятком тих, кого вважали «буржуями») і бійцям загону (Чоп 1998). Схоже, з точки зору Марусі це було своєрідною реалізацією програми, викладеної в «Хлібі і Волі» Кропоткіна. Відзначимо, що такі дії були характерні і для деяких більшовиків. Зокрема, легендарний Чапаєв на самому початку своєї військової кар'єри примусово створював комуни в селах, змушуючи селян складати гроші на загальний стіл (Симонов 2011: 7). Не варто відкидати й той факт, що серед хаосу відступу перед німцями весною 1917 постачання червоних загонів було досить поганим. У цих умовах багато з них змушені були займатися реквізіціями, вилучаючи все необхідне у населення

Для більшовиків анархісти були не тільки союзниками, але й тягарем, адже вони вважали, що Нікіфорова своїми діями дискредитує владу Рад (Беленкин и Леонтьев 2002: 172). Саме з цієї причини, як пише Чоп, Нікіфорову в підсумку і обрали «козлом відпущення» за ті дії, які вчиняли загоони найрізноманітнішого політичного забарвлення. Адже в той час за реквізіції судили вкрай рідко: «Головним пунктом звинувачення, яке висунули більшовики, було розгарбування Єлисаветграда — як до, так і після повстання у місті. Ця звістка викликала у анархістів шквал обурення. По-перше, за грабежі ще нікого з революціонерів не судили, просто списуючи їх на примхливість надзвичайного часу. По-друге, якщо грабували, то грабували разом з більшовиками, а судили чомусь одну Марусю. Махно, наприклад, вбачав причину конфлікту у двоїстій політиці більшовицького командування щодо анархістів. Формально дотримуючись союзництва, більшовики намагалися максимально використати анархічні загоони на фронті («до останнього подиху»). Водночас у тилу починалася політика їх тихої ліквідації, яку й започаткував випадок Марусі. Остання провина Марусі, на думку більшовиків, полягала в самовільному відступі її загону, але і це звинувачення викликало обурення в опозиції, адже з фронту, знову-таки, втекли практично всі загоони, в тому числі і загін Каскіна, що роззброїв «Вільну бойову дружину», — але судили, знову-таки, тільки Нікіфорову» (Чоп 1998). Брав участь у першому суді над Нікіфоровою Лапчинський, на очах якого «розгорнулося згубне для престижу радянської влади хазяйнування в «завойованих» областях усіляких воєначальників, а потім їхній відступ». Він «посів виразно-тверде переконання, <...> що загін Нікіфорової за своїм ідейним і бойовому значенням був скоріше вище середнього

(це, звісно, скромний рівень)...» На його думку, ставлення Нікіфорової до органів місцевої влади не вважалось чимось неприпустимим у той час: «Не було майже жодного вбогого командира, який би не кричав на місцевих агентів Радянської влади, не погрожував розстрілом за «контрреволюційність» і «буржуазність» тому чи іншому місцевому виконкому або ревкому, не паплюжив майданною лайкою радянських комісарів. Боротьба з «буржуазністю», з «обивательським більшовизмом» була таким самим гаслом дня у цих «інструкторів Радянської влади», <...> як і гасло «Всю владу Радам!»» (ЦГАМО 4613: 24).

Ситуація кардинально змінилася, коли пізньою весною 1918-го на допомогу Центральній Раді прийшли регулярні німецькі частини. Більшовицький уряд Донецької республіки евакуювався на схід. Анархісти Нікіфорової відступали разом з ними. Золотий запас ДКСР захопив у Ростові есер Іван Петренко. Для Нікіфорової цей відступ ознаменувався низкою неприємних інцидентів. Спочатку її заарештували в Таганрозі. Загін роззброїли, а саму Нікіфорову судили за розгін Рад в Єлисаветграді та самовільне накладення контрибуцій на населення. Але вона була виправдана, бо здобула підтримку з боку командирів багатьох загонів, і з відновленням загоном далі просувалася по залізниці на південь. За свідченням головнокомандувача військами Кубано-Чорноморської радянської республіки Калніна, у травні 1919 в ході восьмиденних боїв з білими у станиці Кагальницькій її загін, що проявив «рідкісну самовідданість, мужність і героїство», був майже повністю знищений, а сама Маруся — важко поранена (ЦГАМО 4613: 71). Представник Царицинського губвоенкомата Усатов стверджував, що в ході боїв під станицею Іллінською вона навіть збила аероплан супротивника (ЦГАМО 4613: 91). Після цього Маруся відходить на Кубань, а потім — у район Єссентуки (Чоп 1998). Існує версія, що потім її загін рухається у напрямку до Царицина, де тим часом почалося роззброєння загонів, що прибували з України (Громадянська війна 1967: 135). Там вона нібито об'єдналася з загоном Петренка. Конфлікт через золото і відмінності у поглядах на подальші перспективи боротьби привів до триденного конфлікту між Царицинської Радами, з одного боку, і загонами Нікіфорової і Петренка — з іншого. При цьому місцеві анархісти не виявляли особливого зазяття підтримати виступ Нікіфорової і Петренка (Яценко). Ліквідацією заколоту керував майбутній нарком Серго Орджонікідзе. Врешті загін Нікіфорової був роззброєний. Однак достовірність цієї історії викликає певні сумніви, адже про неї жодним словом не згадали в ході суду над Нікіфоровою, що відбувся у Москві 21-23 січня 1919 року, хоча зібрати свідчення проти Нікіфорової було би досить просто.

З'являється Маруся в Саратові 20 червня 1918 року. Тут її заарештували за підозрою у спробі організувати новий загін. Популярність Нікіфорової проявилася і в цьому випадку. На вокзалі якісь матроси навіть зробили спробу відбити її (ЦГАМО 4613: 15-16). До вересня 1918 вона перебувала у Бутирській в'язниці, але за неї поручилися більшовик Володимир Антонов-Овсієнко, який знав її по еміграції, і анархіст Аполлон Карелін, член ЦВК. Вирок, винесений у січні 1919, був дуже м'який — Марусі протягом півроку було заборонено обіймати керівні посади. Звинувачення в пограбуваннях і реквізіціях були визнані безпідставними. Довели лише «дискредитування» Радянської влади з боку Нікіфорової і її загону «в деяких випадках», а також її непокору «деяким» Радам на місцях «у сфері військових дій» (ЦГАМО 4613: 14). До того часу Нікіфорова поводитися цілком лояльно: працювала в Пролеткульті і відвідувала курси живопису. Художниця Маргарита Сабашникова (в минулому дружина поета Максиміліана Волошина) згадувала, що Маруся була вельми норовливою ученицею, до того ж чинила на викладачів тиск щодо громадської роботи (Волошина-Сабашникова 1993: 270). Маруся вийшла заміж за польського анархіста Вітольда Бжостека, знайомого по еміграції, який брав участь у кампанії на її захист. Вона, як і раніше, була переконаною анархісткою, брала участь у Першому Всеросійському з'їзді анархістів-комуністів, виступала там із доповіддю про ситуацію в Україні.

Однак незабаром Маруся знову опинилася в рідних краях. Там тепер ситуація змінилася. Махно став незаперечним лідером і намагався уникати відкритих конфліктів із більшовиками, з якими уклав союз проти білих і Української Директорії. У той же час Нікіфорова після повернення з Москви ставилася до більшовиків більш вороже. У результаті вона була відсунута на другий план: їй доручили завідувати лазаретами і дитячими садками. І хоча більшовицькі вожді Лев Каменєв і Климент Ворошилов, що відвідували махновський район, у цілому позитивно відгукувалися про неї, Маруся жадала рішучих дій проти «зрадників революції». Більшовики також ставляться до неї з підозрою. Вже навесні 1919 року починаються репресії проти пов'язаних з нею анархістів в Олександрівську і Харкові. Ці події, як і кампанія проти Махна, що починалася в радянських газетах, ймовірно, змушують Нікіфорову знову взятися за зброю.

3 травня 1919 можна виявити контакти Нікіфорової з організацією «анархістів підпілля». Ще під час її перебування в Москві організатори «підпілля» Бжостек і Ковалевич були помічені у висловленні намірів вести збройну боротьбу проти більшовицької диктатури. Створена ними «Всеросійська організація анархістів

підпілля» працювала в союзі з лівоесерівськими бойовиками Черепанова. У травні 1919 Нікіфорова починає в Бердянську формування власного партизанського загону. Тут вона встановлює контакти з махновською контррозвідкою, проводить зустріч із Бжостеком і Ковалевичем і, судячи з усього, загальні збори анархістів-«підпілля». Ймовірно, в контакт з Нікіфоровою діяли Андрєєв і його дружина Гандлевська, що поїхали у червні до Криму, щоб створити підпільну групу для боротьби в тилу наступу денікінців. За планом Нікіфорової, частина бойовиків на чолі з нею і Бжостеком (близько 20 людей) мали виїхати у Крим, а потім, зміцнившись у тилу білих, перебратися в Ростов-на-Дону, щоб завдати удару по ставці командувача збройними силами півдня Росії Денікіна. Андрєєв згадував, що в червні 1919 Нікіфорова вела переговори з комендантом Бердянська, махновцем Михайлом Ураловим, одним із колишніх командирів московської Чорної гвардії і колишнім співредактором газети московських анархістів «Анархія». Він перебував у становищі переслідуваного більшовиками за звинуваченням у наклепі, але вчасно встиг утекти з Москви. Нікіфорова вимагала від нього зброї і спорядження, щоб створити партизанський загін для боротьби в тилу білих. Але, можливо, йшлося про іншу партизанську війну, міську?

Інша група (25 осіб), яку очолювали Ковалевич, Соболєв і Глазгон, мала організувати втечу махновців, заарештованих чекістами в Харкові. В її плани входило також підірвати будівлю ВНК у Москві. Саме ця група 25 вересня 1919 року на знак помсти проти розстрілу штабу бригади Махна організувала вибух у розташованій у Леонтіївському провулку будівлі Московського комітету РКП(б). Третя група на чолі з Черняком та Громовим відправилася у Сибір, щоб готувати вибух у ставці Колчака.

У кінці липня Нікіфорова і Бжостек прибули до Севастополя, де на конспіративній квартирі на них чекала група Гандлевської, до складу якої входили 5 людей. 29 липня подружжя анархістів арештували в магазині, коли вони купували краватку. На вулиці їх випадково впізнали двоє солдатів Добровольчої армії, що одного разу побували в полоні у бійців Нікіфорової, які їх відшмагали і відпустили за наказом командирки. Солдати вистежили її й повідомили владі адресу. Замість підготовки замаху на Денікіна група Гандлевської взялася готувати втечу Никифорової і Бжостека. Але безрезультатно. На це бракувало і грошей, і людей. У день, коли Марію і Вітольда засудили, Гандлевська була у натовпі біля будівлі суду. Вона згадувала, як їх вивели з будівлі у кайданах і посадили у вантажівку під охороною офіцерів. «Хай живе анархія! — кричала Маруся. — Хай живе свобода! Геть тиранів! Геть білогвардійців!» (РГАЛИ 2175: 152-

154). Білі посилили охорону в'язниці, щоб попередити спробу втечі. Навколо будівлі були розставлені пости з кулеметами. У ніч з 3 на 4 вересня 1919 Бжостек і Нікіфорова були розстріляні у тюремному дворі, як-що вірити розповіді дочки тюремної наглядачки. За багатьма свідченнями, перед смертю Нікіфорова трималася стійко, кричала «Хай живе анархія!» і навіть сама скомандувала солдатам «Вогонь!».

Революційна активність Нікіфорової — не єдина причина, чому її особистість викликає інтерес істориків, письменників, журналістів. Вона належить до найбільш скандально відомих діячів того часу, за якими тягнеться шлейф різних історій. Одні з них міфічні, інші — цілком достовірні.

Перш за все, міфи покривають її походження. На думку Леонтьєва і Беленкіна, історії ці придумували як її ідеологічні противники, так і сама Нікіфорова, «неабияка міфоманка» (Беленкин и Леонтьев 2002: 169). Міфи приписують їй «благородне» походження. Вона — дочка офіцера, що прославився в російсько-турецькій війні (Ермаков 1991: 91), «генеральська дочка, яка за щоось мстить своєму колу» (Амфитеатров-Кадашев 1996: 552) і «недавня вихованка Смольного інституту» (Трифонов 1966). Набагато більшої довіри заслуговують інші версії, що в більш «простонародному» дусі трактують її походження. Так, у документах слідчої справи групи есерів і анархістів, винних у вбивстві пристава Тхоржевського у Стародубі, сказано, що вона селянка і її вік — 18 років (Беленкин и Леонтьев 2002: 169). В опитувальному аркуші слідчої справи Нікіфорової, відкритої в 1918 році Московським революційним трибуналом, вписані вік (28 років) і місце народження: «Катеринославська [губернія], економія Левшин» (ЦГАМО 4613: 5). Це узгоджується з відомостями з деяких джерел, що в 1917 році її мати проживала на станції Пологи Олександрівського повіту тієї самої губернії. Відповідно, рік її народження можна визначити як 1889-1890. З наведеними даними цілком уживається й інформація про те, що в 1904 році вона працювала нянькою, торгівкою, а потім — посудомийкою на горілчаному заводі в Олександрівську. Бо, як пише Чоп, «навіть у стані крайньої бідності шістнадцятирічній дочці офіцера навряд чи довелося б у 1904 році починати свою трудову діяльність у якості посудомийки олександрівського горілчаного заводу» (Чоп 1998).

Наступний суперечливий епізод з життя Нікіфорової — історія її інтерсексуальності. Вона починається у слідчій справі. У 1907 році Маруся фігурує як учасниця групи революційної молоді в Стародубі, що складалася з есерів і анархістів. Тут Нікіфорова бере участь у двох експропріаціях: у будинках священика і акцизного наглядача. Крім того, вона веде агітаційну

роботу в Клинцях Брянської губернії, де організовує гуртки серед робітників і збирає пожертви на революційну діяльність (Беленкин и Леонтьев 2002: 170). Під час подій у Стародубі Нікіфорова діяла в чоловічому одязі і під псевдонімом «Володя» (Беленкин и Леонтьев 2002: 170). Вирок у її справі додав до вже відбутих трьох з половиною місяців попереднього ув'язнення п'ять років жіночої каторжної в'язниці. Тож історія ця триває у Москві, в Новинський жіночій в'язниці, куди була відправлена Нікіфорова.

За описом Нікітіної, Маруся уникала роздягатися в присутності сусідок по камері: «І від нас вона явно ховалася: роздягалася під ковдрою, не милася, як усі ми, у вбиральні до пояса, в коридор вискакувала, обов'язково переконавшись, що всі сидять у камері...» (Никитина 1996: 581). Така поведінка викликала підозру, і в камері виникли чутки, що насправді Нікіфорова — чоловік, можливо навіть переодягнений у жіночий одяг провокатор. Крім того, вона закохалася в сусідку по камері, відому діячку Союзу соціалістів-революціонерів- максималістів, Наталю Сергіївну Климову. Вона весь час ходила за нею по камері, намагалася обіймати і часто плакала через те, що Климова не відповідала їй взаємністю (Кан 1932: 40-41, 43-45, 112). В розмові з сусідкою по камері Гервасій Нікіфорова визнала себе чоловіком: «Справді хлопчик, але історія зовсім особлива, і не провокатор зовсім, а брав участь у вбивстві пристава, потім переховувався в жіночому платті, був так заарештований і засуджений... загалом нещасний і просить, заради бога, зрозуміти і пошкодувати, плаче» (Никитина 1996: 582). Врешті сусідки по камері визнали її саме інтерсексуалом: «Це виявився не хлопчик і не дівчинка, а повного і рідкісного типу гермафродит. Більш грамотні з нас скоро про це здогадалися і звали його «Воно»» (Никитина 1996: 585). Про інтерсексуальність Нікіфорової у в'язниці ходили легенди: «По в'язниці поповзли чутки: у політичних сидить якась чудна: дівка — не дівка, мужик — не мужик» (Никитина 1996: 584).

Положення Нікіфорової в камері не можна назвати нестерпним. До неї хоч і поставилися з підозрою, але посвятили у план втечі і прийняли до гурту змовників. Їй надали окреме ліжко, заборонили відвідувати лазню, а також ходити до вбиральні без супроводу. Як бачимо, революціонерки виявилися готовими визнати автономність «третьої статі» у своєму середовищі, хоча і не приховували гидливо-негативного ставлення до цього, даючи негативні оцінки «гермафродитизму», який сприйняли як «потворність».

Цікаво також простежити трансформацію образу Марусі Нікіфорової в літературі. Тут унаочнено етапи створення міфу. У 1966 році Варлаам Шаламов

пише оповідання «Рябоконь», головний герой якого, махновець, при смерті згадує: «Вона — анархістка, Маруська. Двадцять років була на каторзі. Тікала з московської Новинської в'язниці. Її Слащев розстріляв у Криму. «Хай живе анархія!» — крикнула й померла. Знаєш, хто вона була? Нікіфорова її прізвище. Гермафродит справжнісінький» (Шаламов 1998: 146-150). Якщо врахувати, що розповіді Шаламова написані на основі його табірних спогадів, то це важливе свідчення того, що і після повернення з еміграції ходили чутки про інтерсексуальність Нікіфорової.

У тому ж році Юрій Трифонов напише в повісті про свого батька, червоного командира Валентина Трифонов: «На тому ж паротязі виявилася «знаменита» Маруся Нікіфорова, начальниця загону анархістів, молода п'яничка і психопатка. Ще недавно вихованка Смольного інституту, а нині прославлена отаманша любила роз'їжджати по Ростову у білій черкесці з газирями і білій кудлатій папасі — їхала

тиха, твереза, в солдатській шинельці. Загін її розшарпали німці, разом з нею їхали лише кілька солдатів. Однак через тиждень, діставшись до Царици-на, Маруся взяла участь у скаженому анархістському бунті, який підняв Петренко» (Трифонов 1987: 78-79). Вже в 1997 Едвард Радзінський у біографії Сталіна практично повністю сплагіатить цей уривок (Радзінський 1997: 152). Цікаво відзначити, що спогади вдови Серго Орджонікідзе, Зінаїди Орджонікідзе (Павлуцької), в яких Маруся «в супроводі п'яних грабіжників роз'їжджала по місту в білій черкесці і білій кудлатій папасі», вийшли ще в 1956 році, так що, можливо, Трифонов запозичив звідти ряд деталей (Орджонікідзе 1967: 222; Трифонов 1987: 81). Після виходу в світ книги Трифонов до нього зверталися колишні анархісти, незадоволені спотворенням біографії Нікіфорової. Трифонов збирався внести відповідні зміни, але з цензурних міркувань перевидання повісті не відбулося.

Посилання:

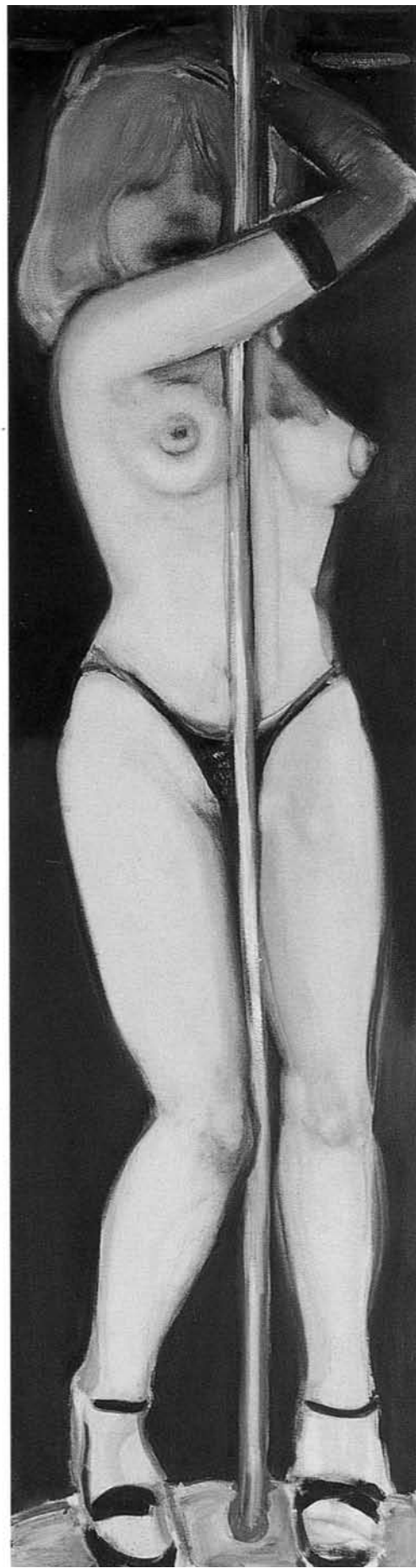
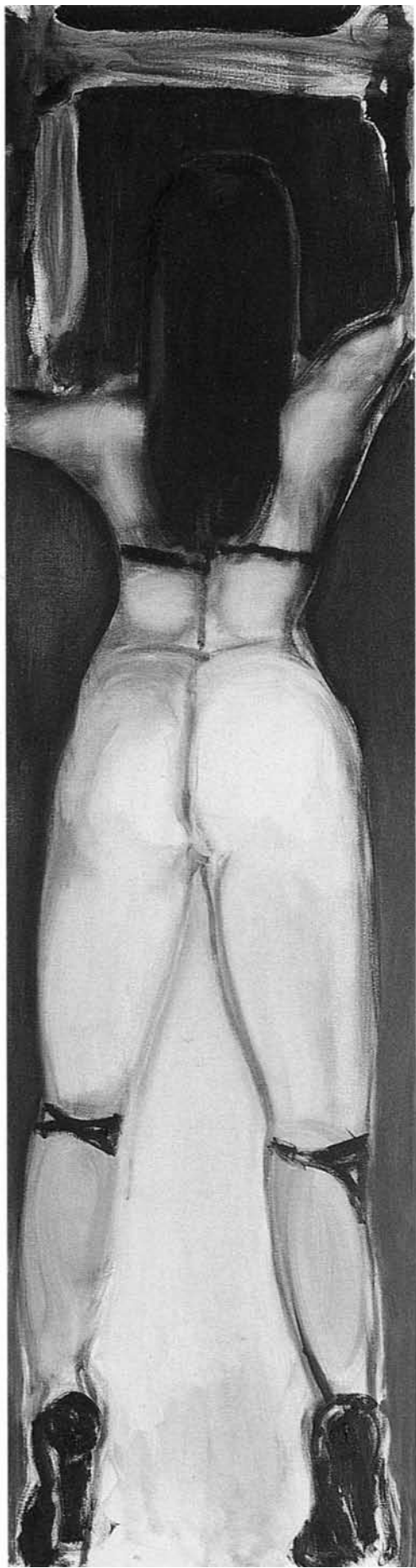
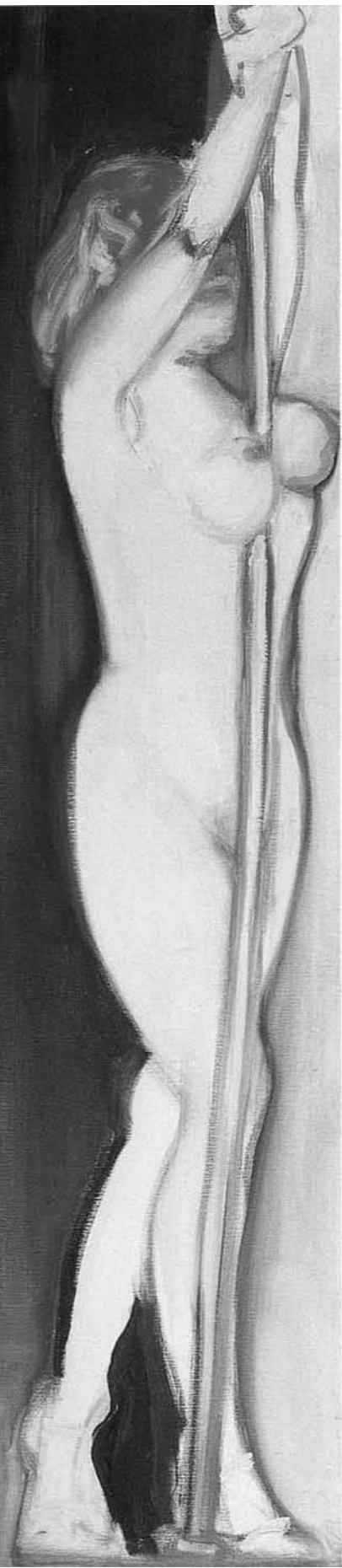
Амфитеатров-Кадашев, В., 1996. *Страницы из дневника в Минувшее: Исторический альманах*. Т. 20. М.; СПб.
Беленкин, Б., 2001. *Авантюристы великой Смуты. Россия, XX век: Революция. Гражданская война. 20-е годы*. Москва: ОЛМА-ПРЕСС.
Беленкин, Б. и Леонтьев, Я., 2002. *Чёрная тень революции: атаманша Маруся Никифорова в Отечественная история*, № 4.
Волошина-Сабашникова, М., 1993. *Зеленая змея. Мемуары художницы*. СПб.
Гражданская война на Украине: сборник документов и материалов, 1967. Том 1, кн. 1. Киев.
Ермаков, В., 1991. *Маруся. Портрет анархистки в Социологические исследования*, № 3.
Кан, Г., 2012. *Наталья Климова. Жизнь и борьба*. СПб.
Никитина, Е., 1932. *Новинское освобождение. Побег 13-ти каторжанок из Московской женской тюрьмы*. М.
Никитина, Е., 1996. *Наш побег в Женщины-террористки в России*. Ростов-на-Дону.

Орджоникидзе, З., 1967. *Путь большевика. Страницы из жизни Г.К. Орджоникидзе*. М.
Радзінський, Э., 1997. *Сталин*. М.
Савченко, В., 2000. *Авантюристы гражданской войны: историческое расследование*. Харьков.
Симонов, А., 2011. *Первый отряд Чапаева в Родина*, № 2, 2001.
Чоп, В., 1998. *Маруся Никифорова*. Запорожье: РА «Тандем-У». Доступ по адресу: <http://www.makhno.ru/lit/chop/2.php>
Трифонов, Ю., 1966. *Отблеск костра*. М.: Советский писатель. Доступ по адресу: http://www.modernlib.ru/books/trifonov_yuriy/otblesk_kostr/read/
ЦГАМО. Ф. 4613. Оп. 1. Д. 135.
Шаламов, В., 1998. *Рябоконь в Собрание сочинений в 4. т. 2*. М.
Ященко, В. *Разгром анархистов в Царицыне (апрель 1918 г.)*. Доступ по адресу: <http://www.nestormakhno.info/russian/yashchenko.htm>

Marusia Nikiforova—A Legend of the Civil War

Dmitry Rubliov, Evgeniy Kazakov

Maria Nikiforova, also known as «Marusya» (1885?-1919), was a legendary figure of Russian and Ukrainian anarchism during the Civil War. Her biography is mystified by many authors. She was a terrorist, a political prisoner, an art student and a military commander. Some sources call her an intersexual person. The authors of this article tell a story of her life and her struggle.

**Сексизм
і капіталізм**

Політика особистого.

1/4 відповідальності замість п'єдесталу материнства

Тамара Злобіна

Тамара Злобіна — квір-феміністка, соціалістка, мистецтвознавиця, кандидатка філософських наук. zumka.zumka@gmail.com

22 вересня 2010 року у Києві відбувся Симпозіум «Морально-етичні аспекти штучного переривання вагітності» у рамках IV Національного конгресу з біоетики, за сприяння Національної академії наук України, Міністерства охорони здоров'я України та Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій. Ця подія та резолюція, ухвалена Симпозіумом (у якій йдеться про законодавчу заборону абортів і заохочення дошлюбної стриманості) (Резолюція 2010) спровокувала серію обурених публічних виступів. Епатажний протофеміністичний рух «Фемен» зірвав урочисте відкриття Конгресу (FEMEN 2010), альтернативну точку зору представили інформаційні стенди від представництва фонду ім. Генріха Бюлля і ГО «Інсайт» з інформацією про репродуктивні і сексуальні права жінок та ЛГБТ. 23 вересня провели мирну демонстрацію на підтримку права жінки на вільний вибір і контроль над власним тілом (Акція 2010). Постфактум критичні відгуки опублікували у «Дзеркалі тижня» Катерина Щоткіна (Щоткіна 2010) та Галина Ярманова (Ярманова 2010), на «Політкомі» розміщено аналіз Олени Світлицької (Світлицька 2010). Однак застережливі голоси і апеляція до здорового глузду тонуть у хвилі консервативної реакції з пафосними гаслами, яка напрочуд швидко накриває українське суспільство. У ціннісної істерії кілька мотто: «тут тобі неєвропа», «гендер-гей = геноцид», «духовність та релігійність українського народу», «головне у житті

жінки — діти». Перед загрозою демографічної кризи і старіння населення саме жінки стають основною мішенню святош — це їхні «неправильні» життєві орієнтири і «небажання» мати дітей в усьому винні. Тому жінок слід «перевиховувати», «повертати у сім'ю», дбати про їхнє «духовне і фізичне здоров'я». Розмова, що відбувається у квазіморальній площині, з апеляцією до вигаданих «споконвічних цінностей» і за державні гроші, у перспективі веде до створення двох паралельних реальностей: добропорядно-лицемірного публічного дискурсу з «жінкою-матір'ю» на п'єдесталі — і непривабливої буденності (дедалі більш емансипованих) українських жінок, замкнених поміж гендерними ідеалами національної «Берегині» і комодифікованої «Барбі», привалених тягарем домашньої роботи, виховання дітей та дискримінації (від прихованої до очевидної) у всіх сферах життя.

Заборона абортів з моральних міркувань напрочуд вигідна державі як корпорації, яка дбає про власні інтереси (накопичення і розподіл ресурсів між провладними елітами), а не про ефективне управління в інтересах усього суспільства. Риторика резолюції Симпозіуму симптоматична для неоконсерватизму, сексизму і клерикалізму сьогоднішньої влади. Українкам на разі не кажуть? що «обов'язок кожної жінки — подарувати фюреру дитину» (нацистська пропаганда), однак про кухню як жіноче місце і реформи як не жіночу справу ми вже чули від Президента та

Прем'єр-міністра. Ці тенденції вимагають не лише негайної критики, але й формування радикальних супротивних вимог. Однак спочатку про саму подію від очевидців.

Етнографія Марія Маєрчик, присутня на відкритті, розповідає:

«20 вересня у приміщенні Київської філармонії відбувалося відкриття Четвертого національного конгресу з біоетики. Про важливість події свідчила помпезна атмосфера, чиновна поважність аудиторії та пишнота приміщення. Височенні церковні сани, за якими секретарі носили портфелі, високопосадовці державні мужи і президент Національної академії наук як ніколи яскраво символізували останні тенденції країни — злиття держави з церквою, а науки з релігією. Вся подія відкриття симпозіуму була обставлена нарочитою урочистістю, до філармонії впускали лише за запрошенням. Відкрився захід виконанням «Аве Марія» під орган. Троє чоловіків у президії пишномовно пролили солодкі слова про ріст медичної допомоги і захисту громадян, про доступність медицини і про важливість морально-етичної компоненти в біотехнологіях, особливо ця компонента торкається питання абортів, які слід розглядати як гріх і порушення прав ембріона. Весь цей захід містив прихований посл, що грубо наступає на права людини. Заклик до заборони абортів в Україні недовозначно відчитувався як із програми симпозіуму, так і з промов мужів, що відкривали захід. Одна подія порушила пишноту відкриття. Несподівано на сцену вирвалися дві молоді жінки з руху «Фемен», роздягнені до пояса, скандуючи «Моє тіло — моє діло», а також «Ні заборони абортів». Потім молоді жінки розірвали свої плакати, і, перш ніж аудиторія прийшла до тями, покинули сцену. Зал гудів, усі наступні промови залишилися майже не почутими. Наприкінці відкриття один з організаторів перепросив за «феміністок», чий «вихід» «так не вписується в дух нашого заходу», тобто їхнього симпозіуму, що закликає утвердити практику порушення прав людини.»

Активістка Ірина, яка була на акції протесту, доповнює:

«Безпосередньо на акції була змога поспілкуватися з однією жіночкою, яка брала участь у конгресі. Вона активно роздавала учасникам маленьких гумових ембріонів і казала, що на 12 тижні так виглядає дитина. Уже зі сформованими кінцівками, нігтями, усіма органами чуттів і т.д. «Незручні» питання вона ігнорувала з фразою «кому я ще не дала ембріончика?»

Українкам сьогодні вартує згадати не лише «моє тіло — моє діло» (це гасло легко звести і до виключної відповідальності жінки за репродукцію), але і про

«особисте є політичним». Те, що на Симпозіумі одразу ж відмовились обговорювати соціальні і політичні аспекти вагітності як «не головні», зосередившись на моральній та духовній компоненті, показово: соціальна сфера і політика вимагають радикальних реформ, за які хтось має звітувати. «Високодуховні» розмови дешевші і безпечніші, адже покладають тягар репродуктивної праці на самих жінок і не передбачають жодної відповідальності мовців (переважно чоловіків). Перший абзац резолюції є квінтесенцією обскурантизму, тут зібрано весь «джентльменський набір»: апеляцію до неіснуючої традиції, відмову визнати цінність жінки поза репродуктивною функцією, спрямування на стигматизацію абортів і релігійне моралізаторство замість стратегії вирішення проблеми: «Ми, учасники Симпозіуму — науковці, медики, представники влади та державних інституцій, релігійних та громадських організацій засвідчуємо єдність позиції про цінність людського життя з моменту зачаття ... із занепокоєнням відзначаємо, що на сьогодні Україна — одна з тих країн, де широко поширена практика штучного переривання вагітності (аборти, вакуум-регуляція менструального циклу).»

Далі — логічно — мало б іти речення про популяризацію інформації про контрацепцію, її реальне здешевлення (10-20 грн. за презервативи — це не мало) та ефективні державні програми підтримки

материнства і батьківства. Натомість читаємо: *«Ць глибоко суперечить багатовіковим традиціям українського народу, що ґрунтувалися на релігійному світогляді, глибокій повазі до людського життя, шануванні сім'ї та жінки саме як матері та носія життя, дбайливому ставленні до дитини»* (Резолюція 2010).

Наслідком такого підходу є ряд пропозицій: популяризувати дошлюбну цноту, освітні програми писати під церковним контролем, боротися за збереження кожної вагітності (замість забезпечувати гідне існування вже народженим дітям) і, звісно ж, законодавчо заборонити аборти. Відповіддю цій лицемірній риториці може стати лише відверте називання речей своїми іменами: традиції — репресивні, а соціальні практики материнства дискримінують жінок.

Винайдення традиції

Етнографічні дослідження демонструють кардинально інші звичаї українського народу, ніж ті, які сентиментально оспівують у націоналістичному дискурсі. Уявлення про українську сім'ю як егалітарну базуються на порівнянні з формами сім'ї сусідніх народів — наприклад, у Росії переважала велика батьківська сім'я зі строгою ієрархією, владою і послухом, в Україні — мала нуклеарна, яка давала більше можливостей для розвитку гармонійних стосунків, базованих на взаємній любові і повазі. Однак це не достатня підстава стверджувати «споконвічну рівність» українських жінок: народна культура, від приказок до пісень, не кажучи вже про етнографічні записи та судові архіви, свідчить про нормативні практики дискримінації — позиціонування жінки як іншої, нижчої істоти («не вір жінці як чужому собаці»), гендерне насильство («люби як душу, а тряси як грушу»), обмеження у майнових та громадянських правах (чоловік розпоряджається спільним майном, бере участь у громадському житті). Етнографиня Оксана Кісь наводить факти з різних регіонів України: на Бойківщині дружина мусила питати дозволу, аби кудись піти; у гуцулів жінка завжди йшла за кілька кроків позаду чоловіка, несла тягарі, не могла сісти поруч та вступати у чоловічу розмову; на Чернігівщині жінки і чоловіки їли за різними столами; на Слобожанщині жінки не сідали до столу, а тільки прислуговували та їли стоячи (Кісь 2008 : 141). Подібні приклади можна лише множити.

Так само «відповідають» дійсності розмови про іманентну цнотливість та моральність українського народу. Щоб переконатися у цьому, достатньо переглянути матеріали етнографічних експедицій незаперечного духовного авторитету Івана Франка, який керував Етнографічною комісією НТШ з 1898 до

1913 року, й дізнатись багато цікавого про дошлюбний секс, адюльтер і навіть інцест як часті і прийняті в суспільстві (отже, традиційні) практики (на Гуцульщині). Сучасний аналіз дошлюбної статевої поведінки у різних регіонах України подано у дослідження Марії Маєрчик (Маєрчик, 2010).

Перевірку фактами не витримують також тези про *«релігійний світогляд»*, який часто вступав у конфлікт з дохристиянськими традиціями і звичаєвим правом (ті самі вечорниці церква безуспішно намагалася заборонити), *«глибоку повагу до людського життя»*, *«дбайливе ставлення до дитини»*. Наприклад, якщо пологи припадали на гарячу господарську пору (жнива), матір виходила в поле, залишаючи немовля саме вдома, голодне та недоглянуте, малих дітей прив'язували, годували разом з тваринами і не вважали цінністю до досягнення певного віку. Через масову дитячу смертність поховальний обряд для дитини був іншим, ніж для дорослих (спрощеним). Хоча вбивство дітей і аборти вважали смертним гріхом, існували вірування, які виправдовували інфантицид у певних випадках — наприклад, повір'я, що хвороблива чи з вадами розвитку дитина не є своєю, а дитиною якоїсь демонічної істоти (підміною). Підміну слід бити насмерть, тоді зла сила її забере та поверне «справжню», здорову дитину. Цінності в очах суспільства і родини дитина набувала лише тоді, коли ставала придатною для виконання домашньої роботи — у 6-8 років. З цього віку батьки могли віддати дітей у найми і розпоряджатися заробленими грошима (Кісь 2008 : *Розділ 9. Мати: ідеали та практики материнства*).

Зрозуміло, що подібне ставлення до дітей було зумовлене економічними чинниками, які і сьогодні визначають обставини материнства та батьківства. Тоді чому ж сучасні проблеми намагаються вирішити не реформою репродуктивної сфери, а посиленнями на вигадане ідилічне минуле? Заклик «повернути народу його традиції» означає повернути українців і українок у суспільство, де дитяча праця і насильство над жінками є нормою, а аборти роблять веретеном.

Почесні кайдани

Так само, як минуле багато хто мислить як романтичний «золотий вік», так і сучасне презентують як сповнене рівних прав та можливостей, у якому доля кожного/кожної залежить лише від особистих зусиль. Очевидний факт, що ми живемо у суспільстві, заснованому на стосунках панування/підкорення, які реалізуються через владні механізми, відкидають ліберальною риторикою особистої свободи, а дискримінацію жінок як соціальної групи — запевненнями в любові, вдячності за турботу (тобто за безкоштовне

обслуговування) і розмовами про почесність материнської місії. Теза про «шанування жінки саме як матері та носія життя» викликає негайне питання — чи має жінка якусь цінність поза репродуктивною функцією у нашому суспільстві? За відповіддю можна звернутись до соціальної мережі, контент якої творять самі користувачки з метою репрезентації власних життєвих проєктів — «Однокласники.ру». Фотографії-аватарки молодих жінок діляться на дві основні групи — це або «я — мама», або «я — сексі»; є ще фото у стилі «я відпочиваю» і «я володію крутими речами», однак майже немає «я працюю».

Зведення жінок до ролі сексуального об'єкта чи/і матері, з одночасною презентацією інших ролей як «неприродних» і небажаних, є типовим для патріархального суспільства, адже стосунки панування/підкорення встановлює домінантна група (у всьому світі це білі чоловіки-гетеросексуали) з метою блокування доступу пригнобленої групи до ресурсів і можливостей приймати впливові рішення. Сентиментальні ідеали материнства, не підкріплені соціальними програмами, сприяють витісненню жінок у приватну сферу, де єдиним шляхом доступу до ресурсів залишається зв'язок із представником домінантної групи.

Оскільки у сучасному суспільстві права жінок законодавчо забезпечені, причини гендерної нерівності слід шукати у звичаєвому полі. Той факт, що за українським законодавством декретну відпустку можуть взяти також і чоловіки, або ж є можливість поділити три роки відпустки між двома партнерами, однак лише незначний відсоток батьків користується цими можливостями, свідчить про інертність традиції, яку складно здолати виключно правовими методами. Матеріальний чинник (чоловіки зазвичай більше заробляють, тому для родини фінансово вигідною є материнська декретна відпустка) зумовлений гендерним дисбалансом. Жінкам (як соціальній групі) платять менше не «просто бо так склалося», а тому, що у процесі виховання їх налаштовують на приватну, сімейну сферу, а не публічну професійну діяльність, вони отримують менше навичок конкурентної боротьби та агресивного відстоювання власних прав; у суспільстві побутує думка про непотрібність високої зарплатні і роботи взагалі для жінки («в неї для цього чоловік є») і необхідність високих прибутків для чоловіка («йому треба годувати сім'ю»); жінок менш охоче беруть на роботу і просувають по службі саме через уявлення про те, що жінка більше часу присвячуватиме дітям, в той час як чоловік може без проблем працювати понаднормово. Таким чином, доки діти «закріплені» лише за жінками, за ними також «закріплена» скляна стеля у всіх сферах, де є доступ до матеріальних і владних ресурсів.

Репродуктивна праця, яку суспільство презентує як «почесну місію» жінки, насправді є основою її дискримінації. По перше, материнство як «місія» не передбачає оплати — місія є виявом особистого благородства/бажання. По друге, материнство подається як приватна справа, за якість якої саме матір несе виключну відповідальність. У цій риториці все, що оточує матір з дитиною, починаючи від батька дитини і закінчуючи суспільством, постає як другорядне і неважливе.

Спільна репродуктивна праця замість репродуктивного тягаря?

За моїми спостереженнями, гендерну рівність багато хто сприймає як милу фразу, щось на кшталт «миру у всьому світі», так наче досягнути її можна вже самою демонстрацією доброї волі. Однак декларації, програми та просвітницькі кампанії, попри свою безсумнівну корисність, спроможні забезпечити реальну рівність так само, як конкурс дитячих малюнків на асфальті. Першочерговий крок, який необхідно зробити задля усунення гендерної дискримінації — це зняти з жінок непомірне репродуктивне навантаження (як реальне, так і символічне) та рівномірний розподілити працю у вихованні майбутніх поколінь між усіма зацікавленими сторонами. Я вважаю, що таких сторін є чотири: батько; матір; суспільство, що прагне самовідтворюватися, та держава — розпорядниця інтересів суспільства, яким потрібні нові платники та платниці податків; роботодавці як клас, якому необхідна робоча сила, що вироблятиме додану вартість.

Реформа репродуктивної сфери, яка мала б відбуватись уже сьогодні (замість антиабортної істерії, розмов про недовіру до Божого провидіння та природне призначення чоловіків і жінок), повинна відштовхуватись від позиціонування репродукції як спільної справи батьків і всього суспільства, в якій кожна сторона має свої обов'язки. Далі слід розробити ефективні схеми соціальної, фінансової й ідеологічної підтримки материнства і батьківства, які створюватимуть реальні підстави для чоловічої декретної відпустки та швидкого відновлення жінок у їхній сфері зайнятості — замість кількарічної ізольованості у материнстві, яка наразі є правилом з рідкісними винятками. Одним із можливих шляхів є закріплення частини декретної відпустки окремо за кожним з партнерів, без права передавати цю частину одне одному (така схема діє у Швеції: загальна тривалість декретної відпустки там 480 днів, по 60 днів належать окремо батьку і окремо матері, а решту часу батьки ділять між собою за домовленістю). На цьому моменті зазвичай починають панікувати: «Феміністки хочуть змусити

чоловіків народжувати і годувати грудьми!» — забуваючи про всю іншу працю з догляду за дитиною, що триває набагато довше і займає набагато більше часу, ніж власне пологи та лактація.

Роль держави і суспільства у створенні сприятливої для народження дітей загальної ситуації починається не з грошей платниць та платників податків, викинутих на антиабортну пропаганду чи постери у стилі «кохайтеся, Україні потрібні нові громадяни», а з ефективних реформ, які зроблять народження нових громадян сумісним з активним професійним та соціальним життям. Наприклад, з гідної оплати декретної відпустки (коштом держави) та законодавчих норм, згідно з якими роботодавці гарантують молодим батькам скорочений робочий день та/або гнучкий графік зі збереженням заробітної плати у повному розмірі; із пристосування публічної сфери до потреб людей з малими дітьми і створення

доступних, якісних і сучасних дитячих закладів (ясель сімейного типу, груп раннього розвитку, дитсадків, гуртків і секцій), безкоштовної освіти тощо. Такі реформи мають бути продуманими й пристосованими до української ситуації, узгодити інтереси батьків, роботодавців і держави/суспільства, врівноважити відповідальність (в тому числі і фінансову) — однак розмовляти про Боже провидіння та споконвічні духовні цінності і безпечніше, і символічного прибутку дає більше.

Усі подальші кроки до гендерної рівності (вимоги рівної оплати праці, гендерний моніторинг освіти, сприяння кар'єрному росту і політичній діяльності) можуть відштовхуватися лише від цієї основи — адже саме виключна відповідальність жінок за репродукцію стає основною причиною дискримінації після того, як фізична сила перестала бути необхідною для доступу до матеріальних і владних ресурсів.

Посилання

FEMEN сорвали научный конгресс, 2010. Доступ за адресою: <http://femen.livejournal.com/92859.html>

Акція проти клерикального конгресса по биоэтике, 2010. Доступ за адресою: <http://livasprava.info/content/view/1620>

Кісь, О., 2008. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX — початок XX ст.). Львів, Інститут народознавства НАН України, 272 с.

Маєрчик, М., 2010. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку XX століття / Україна Модерна, №6(17), с. 101-112.

Резолюція Симпозіуму «Морально-етичні аспекти штучного переривання вагітності», 2010. Доступ за адресою: <http://www.credo-ua.org/2010/09/33866>

Світлицька, О., 2010. Де закінчується жінка? Доступ за адресою: <http://politcom.org.ua/?p=1589>

Щоткіна, К., 2010. Зароджене життя — що з ним робити? Доступ за адресою: <http://www.khpg.org/index.php?id=1287577334>

Ярманова, Г., 2010. Заборона абортів: обов'язковий призов жінок на службу державі в Дзеркало тижня, № 36 (816),

1/4 of Responsibility instead of Glorification of Motherhood

Tamara Zlobina

This paper takes as a starting point the symposium “Ethical aspects of artificial ending of pregnancy” in Kyiv in September 2010 in order to analyze discourses around abortion and reproductive rights in Ukrainian society. As argued by the author, focus on the “ethical” aspects of abortion allows the state to avoid taking responsibility for raising children, placing the entire burden of social reproduction on mothers. The author suggests an alternative approach, where motherhood and childbearing are respected as valuable contributions to society, and all social agents (mother, father, the state, the employer) share the responsibilities equally.

Старий патріархат, новий капіталізм: глобалізація інтимності та міжнародний шлюбний бізнес

Надія Парфан

Надія Парфан — антропологиня, урбаністка, активістка «Феміністичної Офензиви». parfanka@gmail.com

Що спільного між Україною і Новою Зеландією? А Новою Зеландією і Палестиною? Географічна, економічна й культурна дистанція між цими точками земної кулі почала тріскати у найпікантнішому місці. Взимку 2011 року світ облетіла скандальна новина про конкурс на новозеландському радіо Rock FM, переможцю якого обіцяли романтичний тур в Україну та сексапілну наречену з асортименту місцевої шлюбної агенції. Умови конкурсу обурили новозеландський рух захисту прав жінок, українську громаду Нової Зеландії, а також український жіночий рух «Фемен», що на той момент був уже добре знаним у світі. На знак протесту активістки «Фемен» вийшли під київський РАЦС, відомий в народі як «Бермудський трикутник», із голими грудьми, елементами весільного вбрання та гаслами «Welcome to hell» («Ласкаво просимо до пекла»), «Ukraine is not a brothel» («Україна — не бордель») та «Bride for wildman» («Наречена для папуаса») (Svetlitsky 2011).

Резонанс в українських та міжнародних медіа спровокував широку, хоч і короткозору, суспільну дискусію про діяльність міжнародних шлюбних агенцій на території України. Симптоматично, що в ході розмови не ставили зайвих питань про іноземних женихів і подальшу долю наречених: мовляв, ексклюзивна врода українок і так все пояснює, та і новозеландець «п'є алкоголь не більше двох разів на тиждень» (Сербінович 2011). За якийсь час поодинокі

новинні сайти згадали про скандальний випадок і повідомили, що переможець конкурсу таки завів роман з українкою, проте до весілля справа не дійшла. Тим часом Україна наблизилася до лідерства у списку країн-експортерів дружин на міжнародний шлюбний ринок. Непомітно для вітчизняних медіа у січні 2013 року англомовний інтернет-сайт Aljazeera опублікував новину про одинадцятьох українок, які з допомогою шлюбних агенцій вийшли заміж і переїхали до Палестини (Ferguson 2013). Назвою «Добрі самаритяни шукають українських дружин» сайт натякав, що «українські дружини» в сучасному світі — це вже такий самий бренд, як «добрі самаритяни».

З початку 21 століття міжнародний шлюбний бізнес розвивався стрімко та несподівано. Перші наслідки відчули уряди розвинених капіталістичних країн, міграційна політика яких була не готовою до притоку нової категорії мігранток. Урядові США довелося зреагувати на серію спалахів сімейного насильства, найгучніший із яких стосувався громадянки України Алли Барні зі штату Нью-Джерсі: її чоловік перерізав дружині горло на очах у 4-річного сина (Rosser 2005). Зусиллями американського фемінізму 1970-х боротьба з гендеризованим насильством була інституціалізована на урядовому рівні, тому після кількох таких випадків США підписали «Міжнародний акт регуляції шлюбних брокерів» (IMBRA) — превентивний документ міжнародної юрисдикції, що мав

на меті захистити права клієнток шлюбних агенцій. З 2006 року шлюбні агенції зобов'язані інформувати клієнток про реальний вік, сімейний статус, судимість іноземних чоловіків до того, як вони починають спілкуватися, а також пояснювати юридичні права жінок у ситуації виникнення насильства.

Послідовна критика насильства, здійснена другою хвилею фемінізму у США, стала важливим етапом історії звільнення жінок. Секрет її успіху (і предмет подальшої критики) полягав у чіткому розумінні нового соціального контексту повоєнної Америки — бейбі-буму, субурбанізації та «сімейних цінностей». Феміністки другої хвилі успішно продемонстрували, що патріархальний капіталізм позбавив американських жінок місця на ринку праці і змусив їх займатися знеціненою хатньою роботою в умовах легітимного емоційного та фізичного насильства. Для адекватного розуміння сучасного буму міжнародного шлюбного бізнесу та становища жінок у 21 столітті потрібна нова, так само історична критика, що бере до уваги соціальний контекст пізнього патріархального капіталізму.

Сьогодні ця критика можлива з позицій третьої хвилі фемінізму — зокрема, транснаціонального та постколоніального фемінізмів, увага яких зосереджена на тісному сплетенні расового, національного, гендерного, сексуального та економічного пригнічення в умовах глобального капіталізму. Більшість клієнтів шлюбних агенцій походять із таких країн як США, Канада, Австралія, Німеччина, Великобританія, а їхні потенційні дружини живуть у Південно-Східній Азії, країнах колишнього Радянського Союзу та, меншою мірою, Латинській Америці. Виникнення міжнародного шлюбного бізнесу пов'язане зі зростанням мобільності капіталу та інформації, змінами інституту сім'ї, гендерного поділу праці та інтимних стосунків. Далі я хочу зосередитися на тому, як міжнародний шлюбний бізнес переплетений із такими феноменами глобального капіталізму як поширення нових інформаційних технологій, ідеологія фаміліалізму та фемінізація бідності в країнах «другого світу».

Medium is the Message

На основі власного досвіду спостереження за роботою шлюбних агенцій в Україні я можу розділити їхні послуги на два типи: туризм (бронювання, логістика, поселення, харчування, екскурсії, вечірки тощо) та власне шлюбні послуги, які є головним джерелом економічного прибутку у цій сфері. Останні передбачають супровід клієнток і клієнтів зі стадії реєстрації на спеціалізованих сайтах до оформлення документів для одруження та еміграції. Який відсоток

знайомств, зав'язаних з допомогою агенцій, переростає в шлюби достеменно не відомо: в рекламному буклеті американської компанії Loveme.com, що належить до лідерів українського ринку, йдеться про 8-12% таких випадків, але її персонал наводить цифру всього 1-2%. По суті, шлюбні агенції лише зрідка доводять справу до шлюбу, натомість головним продуктом їхнього виробництва є романтичні знайомства та побачення. Особливістю цих знайомств є те, що вони відбуваються не в реальному часі і просторі, а в віртуальному, а на подальший процес спілкування суттєво впливає мовно-культурний бар'єр. Джерелом капіталізації романтичних стосунків між двома людьми виступає питома вага посередників — інформаційних технологій і перекладачів.

Звідки беруться гроші? Для початку, клієнти-чоловіки платять за реєстрацію на спеціальному сайті, де на них чекає велика кількість жінок, готових до знайомства¹. Інтерфейси таких сайтів побудовані згідно з головним принципом патріархального капіталізму: жінка є пасивною річчю для чоловічого користування. За встановлену плату клієнт сайту знайомств отримує доступ до сотні жіночих профілів, з-поміж яких пропонується вибір за критерієм віку, зросту, ваги. Найважливішим елементом жіночого профілю є фотографії, що якнайкраще демонструють споживчу вартість запропонованого товару — жіноче тіло. Більшість фото зроблені таким чином, щоб за один раз показати обличчя, розмір бюсту, довжину ніг, форму сідниць, тому особливою популярністю користуються фото в купальниках.

Типовою послугою для клієнток шлюбних агенцій є професійна фотосесія — запорука успіху жінки на віртуальному ринку знайомств. У Києві працює чимало спеціалізованих фотостудій, де за допомогою макіяжу, «правильних» позицій тіла та фотоподвижок підвищують рейтинг віртуального залицяння. Прикметно, що жінкам не потрібно платити за реєстрацію на сайті знайомств — навпаки, персонал шлюбних агенцій заохочують якнайчастіше поповнювати асортимент жіночих профілів «новинками», на яких тримається відвідуваність сайтів. Та з моменту публікації анкети про саму клієнтку можуть «забути»: від її імені на листи іноземних залицяльників відповідають фахівчині (рідше фахівці) інтимного перекладу — співробітниця шлюбних агенцій. Серед останніх переважають прекарізовані студент(к)и місцевих філологічних факультетів, з-під клавій яких конверним методом народжується романтичний епістолярій. Нічого не підозрюючи, клієнт насолоджується

1 Популярними серед українських жінок є сайти Loveme.com, Elenamodels.com, Anastasia.com

спілкуванням із сексапільною красунею і оплачує кожне «перекладене» повідомлення.

У системі соціальних відносин, створеній сайтами знайомств, жінка виконує роль товару, чоловік — товарного фетишиста, а сама агенція — непомітного генератора прибутку та складної системи експлуатації. Відчужена від віртуальної «товарної форми», реальна жінка вступає у процес споживання на стадії особистого спілкування, яке супроводжують різного роду непорозуміння та фрустрації. В найкращих традиціях високої споживацької культури першого світу чоловік може поскаржитися на бракований товар у віртуальних книгах скарг і пропозицій, не втрачаючи надії знайти своє щастя на глобальному ринку наречених. Постколоніальна логіка тематичних сайтів для одурених чоловіків пов'язує географічне походження «російських», «азійських» чи «латиноамериканських» жінок із вродженою схильністю до шахрайства і прекрасно маскує структуру самого шлюбного бізнесу². Шлюбні агенції завжди раді запропонувати «більш надійний» варіант — романтичний тур у країну другого світу, де з красунями можна поспілкуватися напряму, проте ця послуга суттєво вдарить по кишені (Парфан 2012: 102-105).

«Сімейні цінності» та ідеології фаміліалізму

Структура міжнародного шлюбного бізнесу заслуговує на ретельніше вивчення, але сама по собі вона не здатна пояснити, чому люди дедалі частіше вдаються до сумнівних спроб завести сім'ю, передаючи особисте життя в руки третіх сторін. Так само незрозуміло, чому сім'я досі втілює ідеал особистого щастя в пізньокапіталістичних суспільствах, де зростає тенденція до індивідуалізації. Парадоксальним є домінування «сімейних цінностей» у ситуації згорання держав загального добробуту, зокрема соціальних політик, що забезпечують широкий доступ населення до охорони здоров'я, дошкільного виховання, загальної освіти, громадського харчування, не кажучи вже про брак дієвих стимулів рівномірного поділу обов'язків між працюючими матерями та їхніми партнерами. Гендерний поділ праці у країнах першого світу прекрасно пояснює, чому тамтешнім чоловікам «не вистачає» своїх наречених: на створення класичної нуклеарної сім'ї схильні погоджуватися лише ті нечисленні жінки, які можуть компенсувати патріархальний тиск економічними привілеями. Конфлікт між продуктивною і репродуктивною економіками

2 Див., наприклад, <http://www.anti-scam.org/>, <http://www.coachingseduction.info/>, http://www.consumerfraudreporting.org/russian_women.php

призвів до появи альтернативних форм інтимних асоціацій, які, тим не менше, маргіналізовані і стигматизовані панівною ідеологією фаміліалізму.

Як відомо з класичних праць Фрідріха Енгельса, патріархальна нуклеарна сім'я (чоловік, жінка, діти, гендерний поділ праці) виникла в умовах західноєвропейського індустріального капіталізму і до певної міри витіснила попередню форму асоціації — розширену патріархальну родину. Проте сучасні ідеології фаміліалізму, що проголошують такий тип сім'ї суспільною нормою, походять із пізніших стадій розвитку капіталізму. З одного боку, вони пов'язані з народженням споживацького суспільства, батьківщиною якого стала повоєнна Америка: ідеальна американська сім'я, що живе у власному замиському будинку, має телевізор і користується автомобілем, створила основу для збуту товарів широкого вжитку, на виробництво яких переорієнтувалися колишні воєнні заводи. «Сімейні цінності» — це головний символом американської економічної стабільності та патріотизму, експортований у різні частини світу на хвилях культурного імперіалізму в епоху глобального капіталізму.

Поруч зі споживацьким суспільством, важливу роль у становленні нового фаміліалізму зіграла «війна з бідністю» — американська соціальна політика 1960-1990-х, що спиралася на антропологічну теорію про «культуру бідності» (culture of poverty). Серед іншого, ця впливова теорія вважала нестабільні шлюби та одинокі материнства структурною причиною (а не наслідком) бідності (Goode and Eames 1996). «Війна з бідністю» була спробою пом'якшити соціальну нерівність, але натомість призвела до її концентрації та самовідтворення, через що була припинена. Тим не менше, хибні антропологічні припущення досі лежать в основі мейнстрімної американської ідеології, яка перекладає вину за бідність, наркоманію, безробіття та інші соціальні наслідки капіталістичної економіки на занепад «сімейних цінностей».

У Східній Європі феномен фаміліалізму пов'язаний не лише з експортом споживацької культури Заходу, а й зі зростанням традиціоналістських і націоналістичних рухів, чия політична кар'єра стрімко пішла вгору після фінансово-економічної кризи 2008 року. Так, у сучасному українському дискурсі фаміліалізму «сімейні цінності» є порожнім означником, який протиставляють негативному досвіду «радянського минулого». Спекулюючи історичними травмами та захистом прав дітей, українські праві дискредитують будь-які ідеї усупільнення репродуктивної праці та рівномірного поділу обов'язків у сімейних партнерствах (Пагуліч 2012: 111-117). На відміну від повоєнного ідеалу американських фаміліалістів, міф про

«традиційну українську сім'ю» не має реального історичного референта: перехід від розширеної патріархальної родини до нуклерної сім'ї у випадку України пов'язаний з індустріалізацією та урбанізацією Радянського Союзу та соціальною історією 20 століття, яка витіснена з націоналістичного наративу новітньої історії.

Фемінізація бідності

Закликаючи жінку ставати дружиною та матір'ю, права ідеологія перекладає на її плечі тягар відтворення нації і позбавляє права на вибір. Ця сліпа пляма патріархату — бажання жінки — є золотою жилою міжнародного шлюбного бізнесу. Власники шлюбних агенцій прекрасно знають, що за фотографіями податливих краль на сайтах знайомств стоять не безмовні жіночі тіла, а свідомий вибір горизонтальної мобільності: «сімейні цінності» західного типу прокладають шлях втечі від патріархату до глобального капіталізму.

Брак соціальної мобільності серед жінок другого світу пов'язаний із явищем фемінізації бідності — непропорційного (відносно чоловіків) погіршення економічного становища жінок. Головними ознаками фемінізації бідності є зниження рівня доходів жінок та поширення самотнього материнства, до яких призводить складна система індивідуальних жіночих виборів та обмежених можливостей на різних рівнях (Fukuda-Parr 199: 99-103). Характерною рисою фемінізації бідності у пострадянських країнах є гендерна сегрегація на ринку праці, успадкована від радянської системи працевлаштування. На відміну від західних капіталістичних країн, економічна дискримінація жінок соціалістичного табору полягала не у порушенні принципу «рівна платня за рівну роботу», а в фемінізації низькооплачуваних професій

з одного боку, і перетворенні тих професій, які опановували жінки, в низькооплачувані — з іншого. Це призвело до парадоксального знецінення праці у галузях, що вимагали високої кваліфікації — освіти та медицині (Левченко 2001). До історичних форм економічного пригнічення сьогодні додається дискримінація матерів при влаштуванні на роботу та поверненні з декретної відпустки (Пантус 2010), а також поступова приватизація системи дошкільного виховання та охорони здоров'я. Українська фемінізація бідності напряду відображена в шлюбному бізнесі високою чисельністю двох категорій жінок: молодих дівчат віком 22-25 років, які вперше стикаються з жорстокими реаліями дискримінативного ринку праці, а також розлучених жінок, які самостійно виховують дітей після розірвання шлюбу.

Альтернатива фемінізації бідності, яку пропонують міжнародні шлюбні агенції — це ймовірно покращення економічного становища коштом об'єктивації, втрати символічного та соціального капіталу, ризику насильства. Проте в центрі уваги має бути не мала частка тих, кому вдається вийти заміж за іноземця і виїхати за кордон, а абсолютна більшість жінок, яка на це беззастережно готова. Попри складний комплекс причин, що призвів до поширення міжнародних шлюбних агенцій, адекватною політичною відповіддю на це явище може бути лише організований опір патріархальному капіталізму та запровадження дієвих механізмів рівномірного розподілу репродуктивних обов'язків між членами партнерств, протидія гендерній дискримінації при влаштуванні на роботу та гендерній сегрегації на ринку праці, рівна оплата рівної роботи та послідовна соціальна політика. Важливою умовою звільнення жінок при цьому є інтегральна критика патріархату та капіталізму, що проблематизує не лише класове та гендерне пригнічення, а й їхній динамічний зв'язок.

Посилання:

Ferguson, J., 2013. 'Good Samaritans' seek Ukrainian wives. Available at: <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2013/01/2013177193379886.html>

Fukuda-Parr, S., 1999. *What Does Feminization of Poverty Mean? It Isn't Just Lack of Income*. Taylor and Francis Journals Feminist Economics, 5 (2).

Goode, J. and Eames, E., 1996. *An Anthropological Critique of the Culture of Poverty. Urban Life*. Illinois: Waveland Press.

Rosser, B., 2005. *Husband defends his actions actions after killing his Ukrainian wife*. Available at: http://news.findlaw.com/court_tv/s/20050824/24aug2005181425.html

Svetlitsky, S., 2011. *FEMEN Action «Brides For Papuans»*. Available at: <http://www.demotix.com/news/608450/femen-action-brides-papuans#media-608426>

Левченко, К., 2001. *Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку*. Харків: Видавництво Національного університету внутрішніх справ.

Пагуліч, Л., 2012. *Гомофобна справа №8711 в Політична критика*, 3.

Пантус, А., 2010. *Повернення з декрету: жорстокі реалії*. Доступ за адресою: <http://life.pravda.com.ua/columns/2010/11/25/66251>

Парфан, Н., 2012. *Країна приречених наречених*. Політична критика, 3.

Сербінович, О., 2011. У Новій Зеландії винороб виграв 12 ночей з українкою. Доступ за адресою: <http://news.tochka.net/ua/60569-v-novoy-zelandii-vinodel-vyigral-12-nochey-s-ukrainkoy-foto>

Old patriarchy, new capitalism: globalization of intimacy and international marriage business

Nadia Parfan

The article discusses international marriage agencies in the context of global patriarchal capitalism. Based on her anthropological observations and media analysis, the author shows structural links between international marriage business, new media consumption, ideologies of familialism and feminization of poverty. She argues for local resistance to global patriarchal capitalism through economic liberation of women in the «second world».

Секс-робота: солідарність, а не порятунок

Переклав **Іван Шматко**

Редагувала **Дафна Рачок**

Авторка — анонімна секс-працівниця, членкиня австралійської секції профспілки Промислових робітників світу (Industrial Workers of the World, IWW)

Передмова редакції: Європейський футбольний чемпіонат знову нагадав про одну з головних туристичних атракцій нашої країни. За оцінками МВС, кількість повій в Україні сягає від 110 до 250 тис. До них варто було б додати десятки тисяч секс-працівниць онлайн і по телефону, стриптизерок, секс-масажисток, порноакторок. А скільки українок вільно або й невільно надають секс-послуги за кордоном обчислити ще складніше. Дешевий секс — звичайний товар периферійних країн у світовому розподілі праці. Насильство, хвороби, шантаж міліції — звичні умови такого способу заробітку. Що робити з цією проблемою? Одні вважають, що проституцію слід заборонити, інші — що криміналізувати слід саме клієнтів. Ми публікуємо статтю австралійської секс-працівниці, членкині близької до анархізму профспілки Industrial Workers of the World, яка обстоює необхідність легалізації проституції для створення законних можливостей самоорганізації та захисту інтересів секс-працівників на рівних правах з іншими найманими працівниками та самозайнятими. Важливо, що цей текст важко звинуватити в чоловічій упередженості та незнанні реалій секс-індустрії. Але це тільки початок дискусії у нашому виданні, бо ліво-критичного та емпірично обґрунтованого аналізу проституції в українському контексті гостро бракує. У тексті перекладу всюди вжито жіночий рід лише для зручності, але не слід забувати про те, що існує чимало секс-робітників та секс-рабів, а також активістів чоловічої статі, які переймаються цією проблемою. Також ми опустили надмірну організаційну саморекламу, але недосвідченому читачу все-таки доведеться трохи потерпіти ритуальні навішування ідеологічних ярликів, на жаль, традиційні для культури лівої полеміки.

В анархістських та феміністичних колах триває дискусія щодо легітимності секс-роботи та прав робітниць секс-індустрії. Два наявні підходи до цього питання майже повністю суперечать одне одному. З одного боку, феміністки, такі як Меліса Фарлі, виступають проти сексуальної праці і вважають, що ця робота — насильство над жінками. Фарлі каже: «Якщо ми розглядаємо проституцію як насильство над жінками, нема сенсу говорити про легалізацію чи декриміналізацію проституції». З іншого боку, захисники прав робітниць секс-індустрії вважають секс-роботу значно більш схожою на будь-яку іншу працю. Вони вірять, що покращення життя секс-робітниць можливе завдяки боротьбі за соціальне визнання їхньої

праці та їхні робітничі права і тільки за умови, що активістки будуть прислухатися до слів самих робітниць секс-індустрії. У цій статті я спробую показати, чому підхід, який пропонує заборону секс-роботи, дискримінує секс-робітниць та користується з їхнього маргіналізованого статусу, тоді як протилежна позиція — відстоювання їхніх прав — дає нам можливість зробити важливий крок у захисті трудових та інших прав робітниць секс-індустрії.

Ось приклад аргументів, які наводять прихильниці заборони проституції:

Концепт «вільного вибору» жінки продавати своє тіло сконструйований у руслі неоліберальних уявлень про вільний ринок, тобто того самого підходу, згідно з

яким робітники мають можливість реального вибору та контролю над своєю роботою. Відповідно до нього, жінка сама «вирішує» продавати своє тіло, а отже, ми маємо сконцентруватися на питаннях безпеки секс-робітниць, їхньої можливості заробляти гроші та переслідуваннях з боку держави. Хоча безпека та права жінок — справді головне, та пропозиції щодо контрольованих державою борделів та об'єднань секс-робітниць у профспілки щонайменше реформістські, щонайбільше — наївні та регресивні. Навіть ідея «кооперативних борделів» ігнорує гендеровану природу проституції, а також її роль у підтримці чоловічого домінування. Анархісти мають вимагати викорінення всіх практик експлуатації, а не робити їх безпечнішими. (З листівки, яку роздавали прихильниці заборони проституції на воркшопі, присвяченому сексуальній праці, на Лондонському анархістському книжковому ярмарку в 2011 році.)

Члени профспілки IWW закликають викорінювати всі практики експлуатації, а не тільки ті, які безпосередньо шкодять активісткам чи викликають у них відразу. За капіталізму будь-яка робота — це експлуатація. Так чи інакше, вас експлуатують або ви експлуатуєте інших. На практиці більшості з нас стосується і те, й інше. За капіталізму та патріархату секс часто стає товаром, його використовують для експлуатації. Проте праця чи секс не є товарами чи практиками експлуатації самі по собі. Боротися із секс-індустрією замість того, щоб боротися проти капіталізму та патріархату, означає ігнорувати суть експлуатації. Зосередженість на гендерній природі сексуальної праці не змінить наше гендерно-структуроване суспільство. Більше того, це лише підсилить міф, що гендерний поділ — це природна частина нашого життя. Такий підхід також залишає поза увагою тих секс-робітниць, які не вкладаються в уявлення про жінку — працівницю секс-індустрії, — тих, кого так легко ігнорують, якщо вони ставлять під сумнів дискурс про заборону секс-роботи.

Прихильниці заборони секс-роботи звинувачують усі інші погляди на цю проблему в реформізмі, а отже — в невідповідності принципам анархізму. Але чи не є реформістськими самі спроби скасувати цілу індустрію секс-послуг тільки тому, що всеохопна система капіталізму і патріархату наживається на ній — замість боротися за емансипацію всіх робітниць?

Антропологиня Лора Аґустін стверджує, що рух за заборону секс-індустрії поширився саме тоді, коли теорії держави загального добробуту ставали популярними поміж представників середнього класу, які відчували потребу якось покращити життя нижчих прошарків (звісно, не ставлячи під сумнів легітимність класової системи як такої). Зокрема, жінки

з середнього класу знайшли спосіб відволіктися від власного пригнічення шляхом позиціонування себе як «великодушних рятівниць» «пропащих» жінок, здобувши такі позиції та визнання в контрольованій чоловіками громадській сфері, яких вони ніколи до цього не здобували.

Сьогодні у русі за заборону секс-роботи можна також зустріти багатьох представниць середнього класу, які мають місіонерське бажання «рятувати» «пропащих» жінок. При цьому вони намагаються накинути свої моральні вірування на тих, кого збираються «рятувати». Такий підхід дає їм можливість не тільки відчувати, ніби вони когось рятують, але і робити це без того (в більшості випадків), щоб поставити під сумнів власні дії та привілеї. Правду кажучи, точка зору людей з виробленими в жажливих умовах айфонами, айпадами та іншими гаджетами, одягнених в одяг, створений на потогінних підприємствах, які при цьому всьому закликають до заборони секс-індустрії, ніколи не припиняла мене дивувати. Невже секс-індустрія є єдиною сферою, де можуть існувати жахливі умови праці? Прихильниці заборони секс-роботи могли би усвідомити рабство на фабриках Apple. Вони могли би побачити сексуальне рабство у випадках сексуального насильства та зґвалтувань робітниць на фабриках одягу. Втім, вони стверджують, що скасування такої індустрії не є бажаним, оскільки масове виробництво одягу чи технологічних товарів є невід'ємною частиною сучасного життя. Але скажіть, будь ласка, невід'ємною для кого? Невже для самих робітників? Вони не використовують тих речей, які виробляють, вони отримують від своєї роботи не більше вигоди, ніж секс-робітниця в їхній країні. Отже, здається, «невід'ємність» продукту від сучасного життя визначає в першу чергу саме його споживач, а не робітник. Але ж це саме те, в чому прихильниці заборони секс-індустрії звинувачують своїх опоненток! Насправді, заклики до заборони секс-індустрії багато в чому залишаються можливістю для багатьох приписати собі начебто безкорисливу роль і дозволити собі не ставити під питання власні соціальні привілеї. І саме така позиція є справді велферистською та реформістською.

Невже секс (або ж можливість ним зайнятися, якщо вам так більше подобається) не є настільки ж необхідним для життя чи хоча б для щастя та здоров'я, як будь-що з перерахованих вище товарів? Секс насправді важливий для нашого повсякденного існування, і його слід припинити розглядати як «погану» та «брудну» справу. Люди мають перестати соромитися його. Вони мусять мати можливість вільно отримувати задоволення. Звісно, цим я не хочу сказати, що когось мають змушувати займатися сексом.

Я лише звертаю увагу на те, що спроба виправдати заборону секс-індустрії за допомогою аргументу про її «непотрібність» насправді дуже непереконлива. Особливо зважаючи на те, скільки ми виробляємо справді непотрібних речей. Така постановка питання, знову ж таки, фокусується на споживачеві, а не на робітнику. Адже замість того, щоб дізнатися, що думають секс-робітниці про свою роботу, наскільки вона для них важлива, які відчуття та переживання вона викликає, нам кажуть просто зупинитися на тому, що споживачі начебто насправді не потребують таких послуг. Таким чином, робітницю зведено до об'єкту, який треба рятувати незалежно від того, хоче вона цього, чи ні.

Невже робітник не може отримувати задоволення від певних аспектів своєї роботи, попри капіталізм? Невже жінка не може отримувати задоволення від заняття сексом, попри патріархат? Якщо ваша відповідь буде «Так, може!», то чому ж тоді так складно увияти собі секс-робітниць, які отримують задоволення від своєї роботи, попри капіталізм та патріархат, а не завдяки їм? Прихильниці заборони секс-роботи казали мені, що отримувати задоволення в секс-індустрії неможливо, а всі робітниці, які насолоджуються своєю роботою (або навіть ті, хто не отримує насолоди від такої роботи, але розглядає її як кращу можливість у порівнянні з усім іншим, що їм доступно), насправді так кажуть через свою інтерналізовану мізогінію. Якби вони подолали це почуття і прийняли позицію про заборону секс-роботи (будь-яку іншу позицію маркують як засновану на інтерналізованій мізогінії, а отже хибну), вони дізналися б істину. Такі думки справді звучать жахливо, дуже схоже на релігійну догму. Власне, їх часто і відстоюють з таким самим запалом. Підхід прихильниць заборони секс-роботи насправді полягає в тому, щоб не надавати значення думкам, досвіду та знанням секс-працівниць або ж навіть ігнорувати їх. Це і є дискримінація, яка маскується під фемінізм. Якщо ви хочете рівності для жінок, то маєте слухати всіх жінок. Не тільки тих, хто говорить те, що ви хочете почути.

Прихильниці заборони секс-роботи, здається, вважають, що секс-працівницям, які не погоджуються з ними, занадто сильно промили мізки, аби вони могли говорити самі за себе. Якщо навіть за кимсь із них і визнають право на висловлення власної думки, то все, що вони скажуть, сприймається як недостатньо репрезентативне, як таке, що не може представляти досвід усіх секс-працівниць. Я вважаю всю роботу експлуатацією. Секс-робота не є винятком із цього правила. Втім, я точно не вірю в те, що секс-робота є обов'язково більш експлуатуючою або травмуючою, ніж будь-яка інша форма найманого рабства. Звісно,

чим я не хочу сказати, що не існує жахливих порушень прав робітниць у секс-індустрії. Вони існують, і з ними я би хотіла боротися! (Але і визнаючи ці порушення, я не хочу сказати, що не існує прекрасного досвіду, який разом можуть переживати між собою робітниці, а також робітниці та клієнти.)

Якщо ми хочемо справді серйозно підійти до питання поваги до прав секс-робітниць, боротьби за них, то ми маємо зрозуміти, які саме методи працюють. Ми не живемо в анархістській утопії, де ніхто не змушений працювати там, де не хоче — а отже, я навіть не хочу розглядати питання про те, чи буде існувати секс-робота в анархістському суспільстві, та, власне, якою вона буде. Я не хочу його розглядати тою мірою, якою таке обговорення заважає нам зосередитися на захисті прав секс-робітниць прямо зараз.

Прихильниці заборони секс-роботи часто стверджують, що активістки легітимують секс-індустрію, використовуючи такі терміни, як «клієнт» замість «джон» та «робітниця» замість «проститутка». Втім, секс-робітниці та активістки припинили вживати такі застарілі конструкції, як «проститутка», саме тому, що ці означники часто використовували для дискримінації робітниць секс-індустрії. Тоді як терміни «клієнт» та «секс-робітниця» більш-менш нейтральні. Звісно, навряд чи прихильниці заборони секс-роботи не розуміють, яке саме значення має мова в даному випадку. Вживаючи термін «проститутка», щоб описати секс-робітниць, ми позиціонуємо їх як пасивних жертв. Як тільки ми це зробили, можна ігнорувати їхній голос та вірити, що насправді ми краще за них знаємо їхні інтереси, а отже, можемо виступати від їхнього імені.

Існує й інше звинувачення проти захисниць прав людей, зайнятих у секс-індустрії. Воно полягає в тому, що для них нібито бажання клієнта є первинними та більш важливими за потреби та безпеку секс-робітниць, або ж у тому, що вони намагаються легітимувати комерційні сексуальні обміни (те, що не вважають легітимними послугами прихильниці заборони секс-роботи). Мені складно з цим погодитися, адже більшість активісток є або ж були секс-робітницями. Якщо вони не мали досвіду роботи в цій сфері, то вони все одно, так чи інакше, мають тісні зв'язки з секс-робітницями. Їх основною метою є права, потреби та безпека секс-робітниць. Наприклад, «Пурпуровий союз» (Scarlet Alliance), загальнонаціональна організація, що бореться за інтереси людей, зайнятих у секс-індустрії, складається з нинішніх та колишніх секс-робітниць. Люди, які мають інтерес в експлуатації секс-робітниць — наприклад, роботодавці — не мають права бути членами цієї організації.

Те, що ці організації не зосереджуються на маркуванні клієнтів (власне, клієнти є надто різними, щоб підвести їх під одну риску), зовсім не означає, що вони не рефлексують над потребами та безпекою секс-робітниць. Насправді вони пов'язані з боротьбою за права, організацією та захистом робітниць, замість моральної оцінки клієнтів. Адже ігнорувати всі зміни, які можуть спровокувати робітники, коли вони організуються та борються разом, надаючи перевагу натомість моралізаторству з приводу причин існування ринку секс-послуг, а також «необхідності» таких послуг, значить жертвувати правами та добробутом робітниць заради абстрактних теоретичних цілей.

Врешті-решт, прихильниці заборони секс-роботи використовують свою владу та соціальні привілеї для того, щоб користатися з маргіналізованої позиції секс-робітниць. Тобто роблять саме те, в чому звинувачують клієнтів. Різниця лише в тому, що вони задовольняють не сексуальне бажання, а моральне. Їхній підхід насправді не допомагає самим секс-робітницям, не відкриває для них нових шляхів боротьби. Він радше накладає на них певну роль та карає за відмову її грати. Натомість рух за права секс-робітниць працює за тим самим принципом, що й усі інші рухи, які виступають проти дискримінації та в

інтересах людей найманої праці: шляхом підтримки та солідарності.

Не існує єдиного антикапіталістичного проекту, який би пояснював, як краще знищити експлуатацію. Насправді є кілька проектів, що ставлять собі за мету вільне суспільство. Я переконана, що коли йдеться про боротьбу з експлуатацією на робочому місці, то саме синдикалізм є найефективнішим способом її організувати. І тут не так уже й важливо, де саме ви працюєте: в борделі, стриптиз-клубі, просто на вулиці чи в готельній кімнаті. Підстави для боротьби спільні для всіх учасників найманого рабства. Секс-працівниці мусять мати можливість об'єднатися у профспілку, хоч подібних профспілок зараз і не існує в Австралії. Особисто я була би рада, якби існувала профспілка секс-робітниць.

Якщо активістки справді серйозно ставляться до боротьби за права секс-працівниць, вони будуть дослухатися до нас. Вони будуть дослухатися навіть тоді, коли те, що ми говоритимемо, буде складно прийняти. Будуть підтримувати нас навіть тоді, коли їм не подобатиметься те, що ми робимо. Тільки коли робітники об'єднуються, ми й справді матимемо сили перемогти капіталізм. Тому ми не просимо спасіння. Ми просимо солідарності.

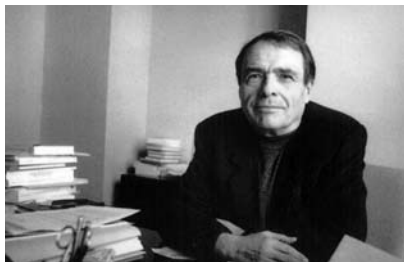
Перекладено за виданням: *Sex work: Solidarity not Salvation, 2012. Available at: <http://libcom.org/library/sex-work-solidarity-not-salvation>*

Чоловіче домінування

Інтерв'ю **Лоїка Вакана**

з **П'єром Бурдьє**

Переклад **Анастасії Рябчук**

П'єр Бурдьє — французький соціолог, антрополог і філософ. Розробив теорію полів, а також концепти культурного, суспільного та символічного капіталу, габутусу та символічного насильства для опису динаміки відносин влади.

Лоїк Вакан — французький соціолог. Коло наукових зацікавлень: урбаністика, міська бідність, расова нерівність, тілесність, суспільна теорія та етнографія. Зараз викладає соціологію в Правовому інституті Ерла Воррена, Каліфорнійському університеті та Берклі.

Лоїк Вакан. Поняття символічного насильства відіграє визначальну теоретичну роль у Вашому аналізі домінування загалом. Ви стверджуєте, що без нього не обійтися при поясненні таких, на перший погляд, різних феноменів як класове пригноблення у розвинених суспільствах, відносини панування між народами (випадки імперіалізму чи колоніалізму) чи, тим більше, гендерне домінування. Чи не могли би Ви уточнити, що саме Ви маєте на увазі під цим поняттям і як воно діє?

П'єр Бурдьє. Символічне насильство (спробую сформулювати якомога простіше) — це насильство, яке вчиняють за згодою самого соціального агента. Ця ідіома небезпечна, бо надає простір для схоластичних дискусій про походження влади «знизу» чи про «прагнення» самого агента до такого становища, яке йому нав'язали. Більш чітко формулювання таке: соціальні агенти є розумними агентами, які хоч і обмежені детермінантами, та самі роблять внесок до ефективності впливу детермінант і структурують те, що їх обмежує. Майже завжди ефект домінування виникає в ситуаціях «збігу» між детермінантами і категоріями сприйняття, які їх конструюють, таким

чином продукуючи цей ефект. (Це показує марність спроб осмислити панування у термінах академічної альтернативи свободи і детермінізму, вибору й обмеження.) Я називаю визнання насильства, яке походить саме від факту несприйняття його саме як насильства, хибним визнанням (misrecognition).

У поняття «визнання» я вкладаю набір фундаментальних, пререфлексивних припущень, які соціальні агенти приймають, коли сприймають світ як даність, таким, яким він є, і вважають його природнім, бо їхній розум є похідним від когнітивних структур, котрі у свою чергу походять від самих структур цього світу. Хибне визнання у моєму розумінні аж ніяк не підпадає під категорії впливу, я ніколи не говорю про вплив. Тут діє не логіка «комунікативної взаємодії», де одні творять пропаганду, спрямовану на інших, а йдеться про щось значно потужніше і підступніше: народившись у соціальному світі, ми приймаємо цілий набір постулатів і аксіом, які для нас є очевидними і не потребують підтвердження. Ось чому справжньою основою реалістичної теорії домінування і політики є аналіз сприйняття світу через набір докс завдяки узгодженості між об'єктивними і когнітивними структурами. З усіх форм «прихованого

переконування» найбільш невблаганною є та, що здійснюється просто-напросто *порядком речей*. (...)

Л.В. Нещодавно Ви розвинули концепт символічного насильства в *есе про гендер*, де для опису теоретичної й історичної специфіки чоловічого панування Ви опираєтесь на незвичне поєднання джерел: на Ваші власні етнографічні дослідження традиційного алжирського суспільства, на літературну візію Вірджинії Вулф, і навіть на так звані великі філософські тексти (від Канта до Сартра), які Ви розглядаєте як «антропологічні документи».

П.Б. Для роз'яснення логіки гендерного домінування, яке мені видається парадигматичною формою символічного насильства, я вирішив опертися на мої етнографічні дослідження серед кабілів Алжиру. На це було дві причини. По-перше, я прагнув уникнути порожніх спекуляцій теоретичного дискурсу з його кліше і гаслами про гендер і владу, які дотепер більше затемнюють цю проблему, аніж прояснюють. По-друге, я використав цей підхід для подолання критичної складності, що постає перед дослідником гендеру: ми маємо справу з інституцією, яку тисячоліттями вписували в об'єктивність соціальних структур і в суб'єктивність ментальних структур таким чином, що аналітик ризикує використовувати як *інструменти* пізнання ті категорії думки і сприйняття, які він мав би розглядати як *об'єкти* пізнання. Кабильське гірське суспільство у північній Африці особливо цікаве, бо це правдиве культурне сховище, де в ритуальних практиках, поезії й усних традиціях збереглася жива система репрезентацій, чи, точніше, система принципів бачення і розподілу (*vision and di-vision*), спільна для всієї середньоморської цивілізації, яка до сьогодні жива в наших ментальних структурах і певною мірою також і в соціальних структурах. Тож я дивлюся на Кабілію як на свого роду «збільшене зображення», де легше розшифровуються фундаментальні структури чоловічого бачення світу, адже «фалонарцисична» космологія, яку кабіли колективно і публічно (ре)презентують, проживає як привид у нашому власному несвідомому.

Таке прочитання показує, по-перше, що чоловічий порядок так глибоко вкорінений, що не потребує виправдання: він встановлює себе як самоочевидний, універсальний (чоловік, *vir*, є істотою партикулярною, яка відчуває себе універсальною, монополізуючи людину, *homo*). Цей порядок сприймають як даність завдяки майже ідеальному безпосередньому узгодженню між соціальними структурами, вираженими в соціальній організації простору і часу і в ставовому розподілі праці, та когнітивними структурами,

вписаними в тіло і розум. Фактично, пригноблені (жінки) застосовують до кожного об'єкта у природньому чи соціальному світі й особливо до відносин домінування, які їх тримають у тенетах, чи до осіб, через яких ці відносини реалізуються, неусвідомлені схеми мислення, які є продуктом втілення владних відносин у формі опозиційних пар високе/низьке, велике/мале, всередині/ззовні, прямий/кривий тощо, і які ведуть їх до конструювання цих відносин з погляду панівного, тобто як природні.

Гендерне панування краще за будь-які інші приклади показує, що символічне насильство здійснюється через акт пізнання і хибного визнання, що лежить поза (чи під) контролем свідомості і волі, в морю схем габітусу, водночас гендерованого і гендеруючого. Цей приклад також демонструє, що неможливо зрозуміти символічне насильство і практику без повної відмови від схоластичної опозиції між примусом і згодою, зовнішнім нав'язуванням і внутрішнім імпульсом. (Після двохсот років всепроникного платонізму нам важко уявити як тіло може «мислити себе» згідно з логікою, чужою теоретичній рефлексії.) У цьому сенсі можна сказати, що гендерне домінування складається з того, що ми французькою називаємо *contrainte par corps*, ув'язнення в тілі. У процесі соціалізації відбувається поступове отілеснення відносин гендерного панування завдяки подвійній роботі: по-перше, завдяки соціальному конструюванню погляду на біологічну стать, який служить основою усіх міфологічних поглядів на світ; і по-друге, завдяки насадженню тілесного гексису, який є справжньою *втіленою політикою*. Іншими словами, чоловіча соціодицея завдячує свою особливу ефективність тому факту, що вона легітимує відносини домінування, записуючи їх до сфери біологічного, яке насправді є біологізованим соціальним конструктором.

Ця подвійна робота насадження, водночас сексуально диференційована і диференціююча, нав'язує чоловікам і жінкам різні набори диспозицій щодо тих соціальних ігор, які вважаються визначальними в суспільстві: ігор честі та війни (для демонстрації маскулінності, мужності) або ж, у розвинених суспільствах, ще цінніших ігор політики, бізнесу, науки тощо. Маскулінізація чоловічих тіл і фемінізація жіночих тіл отілеснює культурні довільності, що є тривалим конструюванням несвідомого. Показавши це, я перехожу від одного полюса культурного простору до іншого, щоб дослідити ці первинні відносини виключення з точки зору пригноблених, вираженої в романі Вірджинії Вулф «На маяк». У ньому ми знаходимо неймовірно проникливий аналіз парадоксального виміру символічного домінування, який фактично ігнорує феміністична критика, а саме домінування над

домінуючим його власного домінування. Ми бачимо жіночий погляд на відчайдушні і дещо патетичні зусилля, які у своєму тріумфальному несвідомому мусить здійснювати кожен чоловік, щоб відповідати панівному уявленню про чоловіка. Більше того, завдяки Вірджинії Вулф ми розуміємо, як, ігноруючи *illusio*, що веде до участі в центральних іграх суспільства, жінки уникають пов'язаного з цими іграми *libido dominandi*, і тому соціально схильні до відносно ясного погляду на чоловічі ігри, в яких вони зазвичай беруть участь лиш опосередковано.

Л.В. Залишається пояснити загадку про нижчий статус, який майже скрізь приписують жінкам. Ви пропонуєте рішення, сумісне з деякими феміністичними поясненнями, але відмінне від них.

П.Б. Щоб пояснити той факт, що жінкам у більшості відомих суспільств призначають нижчі соціальні позиції, необхідно взяти до уваги асиметричність статусів, приписаних кожному з гендерів в економічних та символічних обмінах. Тоді як чоловіки є *суб'єктами* шлюбних стратегій, завдяки яким вони працюють над збереженням чи збільшенням власного символічного капіталу, жінок завжди сприймають як *об'єктів* цих обмінів, де вони циркулюють як символи, що пасують для укладання угод. Оскільки жінкам приписують символічну функцію, вони змушені постійно працювати над збереженням своєї символічної вартості, відповідаючи чоловічому ідеалові жіночих чеснот чистоти і непорочності, забезпечуючи себе усіма

тілесними і косметичними атрибутами, покликаними збільшити фізичну цінність і привабливість. Статус об'єкта, який надають жінкам, найкраще помітно у місці, яке кабильська міфологічно-ритуальна система відводить їхній ролі в процесі відтворення роду. Ця система парадоксально оминає увагою жіночу працю виношування (як ігнорує й аналогічну працю ґрунту в аграрному циклі), натомість зосереджуючись на посередництві чоловіка у статевому акті. Так само й у наших суспільствах, привілейована роль, яку жінки відіграють у символічному виробництві, як у межах домогосподарства, так і поза його межами, завжди знецінена чи применшена.

Таким чином, чоловіче панування засноване на логіці економіки символічних обмінів, на фундаментальній асиметрії між чоловіками і жінками, установленій в процесі соціального конструювання роду і шлюбу: між суб'єктом і об'єктом, агентом й інструментом. Саме відносна автономність економіки символічного капіталу пояснює, яким чином чоловіче панування може самовідтворюватися, незважаючи на зміну способів виробництва. З цього випливає, що визволення жінок може походити лише від колективної дії, спрямованої на символічну боротьбу і здатної на практиці піддати сумніву безпосередню узгодженість втілених і об'єктивних структур; тобто з символічної революції, що піддає сумніву самі основи виробництва і відтворення символічного капіталу і, зокрема, діалектику претензій і відмежувань, яка лежить у корені виробництва та споживання культурних благ як знаків розрізнення.

Уривок з книги: Bourdieu, P. and Wacquant, L., 1992. *An invitation to reflexive sociology*. Cambridge: Polity, pp.167-174.

Тілесність в офісах: використання жіночої сексуальності у традиційно «жіночих» професіях

Анастасія Черногорська
і Дафна Рачок

Анастасія Черногорська — студентка Магістерської програми із соціології «Києво-Могилянської академії».

asja.chornogorska@gmail.com

Дафна Рачок — студентка, феміністична активістка. Інтереси: націоналізм і тіло/сексуальність, квір-теорія.

dafna.rachok@gmail.com

Гендерна (не)рівність на ринку праці

Попри те, що навколо концепту «гендерної рівності» досі точаться суперечки, його все ж таки взяли до використання у якості індикатора рівня розвитку суспільства. Але ратифікація міжнародних угод чи прийняття законів, що обіцяють забезпечити рівні можливості для чоловіків та жінок, не завжди призводять до забезпечення гендерної рівності де-факто, адже основним фокусом нормативно-правових актів є «рівність у можливостях» (equality in opportunities), але аж ніяк не «рівність у результатах» (equality in outcomes).

За приклад того, що забезпечення рівності перед законом не гарантує рівності у результатах, можна взяти ринок праці. Адже сегрегація на ринку праці в Україні далі відображає гендерні стереотипи. Відповідно, різне ставлення до жінок і чоловіків призводить до нерівності доходів, вертикальної та горизонтальної сегрегації.

Під горизонтальною сегрегацією мається на увазі майже повна відсутність жінок у певних сферах

зайнятості через сприйняття цих сфер як традиційно «чоловічих». Відповідно, чоловіків значно менше у сферах, які вважають натомість традиційно «жіночими» — освіті, медицині тощо. Більше того, при прийнятті на роботу від жінок часто очікують проявів традиційно «фемінних» рис: турботливості, емоційності, чуйності. Не останню роль у деяких професіях відіграє зовнішність: очікують, що жінки на певних посадах відповідатимуть стереотипам про сексуалізовану фемінність (Hanser 2005: 583). Наприклад, ті жінки, яких, згідно зі стандартами фемінності та привабливості, можна визначити як (гетеро)сексуально привабливих, стають більш бажаними працівницями у певних сферах. Звісно, деякі жінки задовільняються поціновуванням і визнанням їхньої фемінності і навіть використовують її задля отримання певних вигод (Williams, Giuffre and Dellinger 1999: 90).

Тіло, сексуальність, капітал

Аспект використання жінками власної сексуальності та привабливості задля досягнення певних вигод

на роботі лишається мало дослідженим, особливо в Україні. Тому видається доцільним розглянути жіночу сексуальність і як засіб, який можуть використовувати самі жінки, і як явище, що посилює стереотипи про «фемінні» та «маскулінні» роботи і відтворює гендерну сегрегацію на ринку праці, створюючи щось на зразок «зачарованого кола». У більш широкому контексті про схожу проблему «зачарованого кола» на ринку праці згадувала С'юзан Окін (Okin 1999).

У цій статті ми пропонуємо розглянути, як жінки використовують тілесний капітал. Цим поняттям ми завдячуємо П'єру Бурдьє. У своїй праці «Форми капіталу» він розрізняв економічний, культурний, соціальний та символічний капітали. Застосовуючи цю теорію до аналізу позицій жінок на ринку праці, можна сказати, що жінки, які не володіють достатнім економічним капіталом (матеріальними ресурсами), соціальним капіталом (мережею зв'язків, котрі можуть сприяти успіху в працевлаштуванні та кар'єрному зростанні), символічним капіталом (престижем та репутацією), використовують інші (більш доступні) форми капіталу, щоб підвищити свою позицію в робочому середовищі. Такою формою капіталу стає культурний капітал, який, за Бурдьє, може виступати у трьох станах: інкорпорованому, об'єктивованому та інституціалізованому (Бурдьє 2002: 61). Одним із видів інституціалізованого культурного капіталу є освіта. Саме вона зазвичай дає можливість для отримання престижної роботи та подальшого кар'єрного зростання. Інкорпорований культурний капітал нерозривно пов'язаний із тілесністю і відображається у зовнішності індивіда, тобто є його тілесним капіталом.

На думку Бурдьє, тілесний капітал можна придбати лише несвідомо, у символічний формі та не

можна накопичити, незалежно від здатності індивіда до накопичення такого капіталу. Але такий підхід має певні обмеження, тому ми вважаємо за доцільне розглянути тілесний капітал не лише як невід'ємну характеристику самого індивіда, але і як ресурс, котрий можна використовувати в обмін на інші блага. Прикладом цього може бути секретарка, яка привабливо виглядає і може бути престижним атрибутом, частиною іміджу начальника; відповідно, вона отримуватиме підвищену платню саме за свій вигляд. Отже, тілесний капітал таким чином може конвертуватися в економічний капітал.

Базуючись у першу чергу на дослідженнях П'єра Бурдьє про форми капіталу та праці Розмарі Прінглс «Секретарки говорять», пропонуємо аналіз глибинних інтерв'ю із українськими секретарками про те, як вони використовують власний тілесний капітал на роботі.

Тілесність в офісах: український контекст

Задля дослідження з каталогу компаній на сайті <http://city.ukr.net> було випадково відібрано кілька компаній із різних сфер діяльності, в які можна було потрапити під виглядом клієнток. Під час візиту в офіс та спостереження за офісними працівницями, було вибрано секретарок — потенційних респонденток (тих, котрі виглядали або поводитися підкреслено «жіночно»), яким було розказано про мету дослідження та запропоновано відповісти на питання інтерв'ю. Слід відзначити високу частку потенційних респонденток, які відмовилися говорити на цю тему. В результаті було проведено чотири інтерв'ю. Портрет тих, хто погодився на інтерв'ю, наведено у Таблиці 1.

Таблиця 1. Демографічні характеристики респонденток.

№	Вік	Освіта	Компанія	Посада
1	27	Незакінчена вища, маркетинг	Місцева компанія у сфері продажів	Секретарка на ресепшені
2	26	Вища, фінанси	Компанія у сфері фінансів	Офіс-менеджерка
3	23	Вища, політологія	Аграрна компанія	Персональна асистентка
4	31	Незакінчена вища, перекладачка	Юридична фірма	Персональна асистентка

Гендерні суб'єктивності: конструювання жіночності

Респонденток спитали про наявність на робочому місці дрес-коду, їхнє сприйняття власної зовнішності в контексті роботи, дискримінацію в робочому середовищі та наявність сексуальних домагань.

Слід зазначити, що про наявність дрес-коду обмовилася лише одна респондентка. Проте всі без винятку респондентки відмітили важливість свого вигляду. Аргументації значною мірою зводилися до того, що секретарка — це також «обличчя компанії», тому слід бути завжди гарною. Проте розуміння краси у респонденток доволі різняться: від менш сексуалізованого («виглядати стримано та акуратно, але вишукано та зі смаком») до традиційно «гіперфемінного» («підбори, міні-спідниці, кофтинки всілякі... ну, манікюр гарний, косметика, зачіска»).

Більше того, всі респондентки відзначили намагання підкреслити одягом свою жіночність, а також погодилися з твердженням, що зовнішність жінки можна і варто використовувати, щоб досягнути власних цілей на роботі — наприклад, кар'єрного зростання. Респондентка 1: «Я так одягаюсь і виглядаю, аби бос мені платив премію за те, що я йому, як це називається, естетичну насолоду приношу на додачу до всього... Я кладу в себе, аби виглядати гарно, аби бути от такою... І я хочу за це щось взамін. У грошовому еквіваленті. І це правильно. От де Ви бачили страшененьку секретарку? Правильно, ніде. Зовнішність — це як професійна навичка, кваліфікація. За неї також платять». Інші респондентки також зазначили про пріоритет зовнішності над професійними навичками у певних ситуаціях. Втім, прямим текстом про наявність обміну «гарна зовнішність — висока зарплата» зазначила лише одна з них. Це можна пояснити тим, що така тема є доволі «делікатною» та особистою. До того ж, відповідна поведінка є соціально несхвальною (жінки, які свідомо використовують тілесний капітал, вкладають ресурси у конструювання сексуалізованої зовнішності, асоціюються з повіями), а отже, респондентки не дуже охоче розповідають про неї.

Загалом, респондентки були доволі відвертими. Наприклад, на запитання «Чи бували у Вас на роботі ситуації, коли Ви вважали за доцільне скористатися Вашими зовнішніми даними для досягнення мети?» одна респондентка відповіла: «Так, я намагаюся справити враження. Своєю зовнішністю в тому числі. Не скажу, що це були якісь конкретні ситуації». Інша респондентка відверто зізналася, що використовує зовнішність у ситуаціях, коли їй потрібна послуга від колег, часто протилежної статі: «Зламався у мене принтер на ресепшені. Приходжу я до айтішників... у них повно роботи. А мені нема коли чекати. Ну я

покрутилась, там нахилилась, там підморгнула, і ось — вони йдуть лагодити мій принтер. І так всюди». Інша респондентка також вважає, що можна використовувати зовнішність для досягнення власних цілей: «Не знаю, як треба, але іноді можна. Особливо, коли начальник — чоловік. Чому? Це може полегшити іноді життя. Наприклад, менше роботою завалить». Цікаво, що ця сама респондентка зазначила, що при прийомі на роботу її зовнішність не тільки не оцінювали, а і взагалі не брали до уваги: «Ну, на моїй роботі важливі були мої професійні якості. Співбесіду проводили по "Скайпу" і мене взяли, навіть не бачивши попередньо вживу».

Останній приклад ілюструє тезу про продукування гендерної та сексуальної суб'єктності на робочому місці: адже саме робоче місце та формальні організаційні структури не є гендерно-нейтральними; вони насичені гендерними значеннями та практиками, що, відповідно, конструюють гендерні суб'єктності (McDowell and Court 1995: 234). Попри відсутність офіційно задекларованого «примусу до привабливості», робітниця сама конструє цей імператив, спираючись на приховані значення та практики, що циркулюють у її робочому оточенні, яке завжди-вже перенасичене гендерними означниками, яким вона також намагається відповідати.

Дискримінація на робочому місці: гендерні та сексуальні домагання

Потенційними наслідками використання жінками власної привабливості та сексуальності часто є гендерні та сексуальні домагання. Під гендерними домаганнями матимемо на увазі примусове приписування традиційно «чоловічих» і «жіночих» ролей особам відповідної статі.

Якщо говорити про гендерну дискримінацію на роботі, то більшість жінок відзначили її відсутність. Але висновок про те, що гендерної дискримінації у них на роботі не існує, був би занадто поверховим і поспішним, адже більшість респонденток не мають чіткого розуміння гендерної дискримінації. Наприклад, більшість жінок, все ж таки, відмітили наявність певних проявів такого явища, хоча вони сприймають його не як дискримінацію, а як логічне виконання їхніх посадових обов'язків.

«Каву варити, мити посуд, розбирати папери. І не лізти в техніку куди попало. Але це все логічно, я ж секретарка. Я маю це робити — ну, каву в сенсі».

«От робота секретарки — це жіноча. Документи всякі по папочках розкладати, каву-чай приносити, квіточки полити у начальника в кабінеті... А от серед комп'ютерщиків у нас жінок нема».

«Поливати квіти, робити каву — щодня. Відмовитися я не можу, а то квіти зав'януть, і скажуть, що це я винна».

Концепт сексуальних домагань респондентки також розуміли по-різному. Під сексуальними домаганнями вони розуміли передусім натяки на секс у вигляді непристойних висловлювань у бік жінок, а також фізичні дії з боку чоловіків.

«Коли пристають, коли домагаються. Коли прямо кажуть і непрямо натякають, що хочуть чогось такого. Коли торкаються...»

«Тут є багато різних форм. У законодавстві у нас написано. Хоча чула, що в нас у цьому сенсі взагалі погане законодавство. От, кажуть, в Америці навіть якщо на комп'ютері заставка з жінкою голою, то це ображає тих жінок, які це можуть побачити. Ну, це абсурд, звісно. Але мають бути закони — захищати жінок».

«Коли шеф хоче від мене сексу і прямим текстом це каже, але, слава Богу, такого не було. Також коли починають «лапати»».

Слід зазначити, що більшість респонденток мали досвід сексуальних домагань з боку своїх колег як що не на поточному місці роботи, то принаймні на попередньому.

«На цій роботі — ні. А от на попередній було. Було колись навіть прямим текстом на співбесіді сказали... про надання сексуальних послуг. А на попередній роботі один колега мені проходив не давав просто. [...] Тому і звільнилася, якщо чесно».

«Траплялись на попередній роботі. У нас був корпоратив, всі випили, і він прямим текстом зарядив, що хоче мене і почав чіплятись».

Зазначимо, що такі ситуації не набули розголосу і ті, хто домагався респонденток, не понесли за це жодної відповідальності. У той же час жінки зазначають, що їх самих звинувачують у тому, що вони провокують сексуальні домагання своєю зовнішністю, хоча вони і заперечують це.

«Лапають, пропонують щось. І ще кажуть, що я сама винна, мовляв, так одяглась, виглядаю. Але я ж не винна. Я ж так одягаюся не для того, аби мене згвалтували на роботі».

«Я навмисно нікому нічого не виставляла. ... я вдягаюся в межах пристойного. А якщо когось надто збуджує довгий червоний манікюр, то їм до психіатра треба».

Цікаво, що стереотип «віктимної поведінки» все ж наявний у свідомості жінок, оскільки їхні заперечення були дещо схожі на виправдання, особливо у відповідях на уточнювальні питання: «Добре. Ви мене розкрили... Так, я так одягаюся, щоб бос мені премію платив...»

У жодній із компаній, у яких працюють опитані жінки, немає механізмів запобігання сексуальним домаганням. Випадки сексуальних домагань не набувають розголосу, оскільки керівництву та співробітникам це байдуже.

«Ні, звісно, про що Ви... Всіх все влаштовує. Типу. [...] Це ніколи не афішується, який там механізм». Респондентка 2: «А який може бути механізм? Я знаю, що у великих міжнародних компаніях якось це все прописується... Але у нас, наскільки я знаю, такого нема. [...] Та ну, що Ви! Керівництву було глибоко пофігу».

Самі жінки не знаходять відповіді щодо дій, які би запобігли гендерній дискримінації та сексуальним домаганням на роботі. Більше того, вони відмічають залежність сексуальних домагань від їх зовнішнього вигляду: «Була би страшна, мабуть, ніхто і не чіплявся б».

Використання жінками тілесного капіталу на роботі та поведінка їхніх співробітників, яка переростає в домагання, тісно переплетені. Хоча, як зазначають у своєму дослідженні сексуальності на робочому місці Крістіна Вільямс, Патті Джіффер та Кірстен Деллінджер, проблема сексуальних домагань на робочому місці лишається не до кінця дослідженою саме через важкість визначення дій, які підпадають під визначення домагань, адже чимало залежить від контексту. Всупереч тому, що тривалий час сексуальні домагання та сексуальну згоду вважали протилежними полюсами, на практиці межа між домаганнями та згодою виявлялася не завжди чіткою. Адже повсюдно на робочому місці можна зустріти сексуальні жарти, флірт та інші подібні інтеракції. Інша складність — наявність «подвійних стандартів»: адже часто визначити щось як «домагання» індивіда підбурює не стільки сама поведінка людини, як її персональні риси (Williams, Giuffre and Dellinger 1999: 76-77).

Підсумки

Використовуючи термінологію Розмарі Прінгл, доцільно ствердити, що наші респондентки найбільше схожі на тип секретарки — «офісної ляльки»: жінки, що приділяє велику увагу зовнішності, акцентує на своїй жіночності, використовуючи тим самим свій тілесний капітал. Втім, зазвичай важливу роль зовнішності пояснюють не прагненням зробити кар'єру, а необхідністю відповідати посаді, бути «обличчям компанії». Жінки сприймають гендерні домагання як норму; а сексуальними домаганнями називають безпосередні дії сексуального характеру. Варто також відзначити, що сексуальні домагання на робочому місці більшість їхніх колег та начальство сприймають як норму: про них не говорять, наче

цього не існує. Відповідно, немає й ефективного механізму запобігати сексуальним домаганням на робочому місці.

Як було згадано раніше, використання тілесного капіталу нагадує «зачароване коло». Офіс є гендерованим середовищем, де жінки задля подолання «скляної стелі» чи отримання відповідних послуг від колег, матеріального ресурсу від начальника, можуть

свідомого використовувати власний тілесний капітал, до чого жінок спонукає брак економічного, символічного та соціального капіталу. З іншого боку, це сприяє відтворенню стереотипів щодо «жіночих» та «чоловічих» професій та укріплює ідеї про «нормативну фемінність» та гендерно належну поведінку, які, знову-таки, ведуть до знецінення жінок на ринку праці.

Посилання:

Бурдьє, П., *Символічне насильство*. Доступ за адресою: <http://www.philosophy.ua/lib/burde.pdf>
Бурдьє, П., 2002. *Форми капіталу в Економіческая социология*. Доступ за адресою: www.ecsoc.msses.ru
Hanser, A., 2005. *The Gendered Rice Bowl: The Sexual Politics of Service Work in Urban China* in *Gender and Society*, Vol. 19, No. 5 (Oct., 2005), pp. 581-600.
McDowell, L. and Court, G., 1994. *Missing Subjects: Gender, Power, and Sexuality in Merchant Banking* in *Economic Geography*, Vol. 70, No. 3 (Jul., 1994), pp. 229-251 .

Okin, S., 1999. *Justice, Gender and the Family* in Kourany, J., Sterba, J. and Tong, R. (eds.). *Feminist Philosophies (2nd edition)*. Prentice Hall.
Pringle, R., 1988. *Secretaries talk: sexuality, power and work*. London: Verso.
Williams, Ch., Giuffre, P. and Dellinger, K., 1999. *Sexuality in the Workplace: Organizational Control, Sexual Harassment, and the Pursuit of Pleasure* in *Annual Review of Sociology*, Vol. 25 (1999), pp. 73-93.

Body in the Office: The Use of Female Sexuality at «Traditionally Women’s» Jobs

Anastasia Chornogorska and Dafna Rachok

This paper looks at the problem of exploitation of body capital by women at the workplace. Due to gender segregation of labor force and systematic undervalue of women's labor, women tend to use femininity and sexuality in order to get benefits. However, this strategy creates a kind of magical circle, as it reproduces stereotypes about “normative femininity”, gender-appropriate behavior and reinforces the ideas of “masculine” and “feminine” jobs.

**Соціальна політика
і гендерна рівність**

«Символом ісламського фемінізму став хіджаб, за право носити який боролися жінки»

Інтерв'ю Анастасії Рябчук

з Катериною Родіоною

Катерина Родіонова – випускниця факультету Санкт-Петербурзького університету (історія Ірану й Афганістану), кандидатка історичних наук, доцентка історичного факультету Петербурзького інституту юдаїки. Сфера інтересів – гендерні й етноконфесійні проблеми в Ірані. zizernak@mail.ru

— Відомо, що до Ісламської революції 1979 року в Ірані провадили політику секуляризації та модернізації. На фотографіях першої половини ХХ ст. ми бачимо сучасних «західних» жінок з красивими зачісками і в європейському одязі. Чому спроби «вестернізації» Ірану зазнали краху? І чому так багато іранських жінок підтримали революцію 1979 року?

— Участь іранських жінок в ісламській революції в 1979 році підготували ті обставини, в яких вони опинилися під час правління династії Пехлеві — останньої шахської династії в Ірані. Після приходу до влади в 1925 Реза-шаха, першого шаха династії Пехлеві, в Ірані почали проводити кампанії з модернізації та вестернізації. З середини 1930-х носіння хіджабу почали переслідувати за законом. Закон приймали винятково силою, не було ніяких заохочень, тож жінки з традиційних релігійних середовищ були змушені лишатися вдома (Esfandiari 1997). Саме тоді почав розвиватися ісламський фемінізм, що його символом став хіджаб, за право носити який боролися жінки.

— Цікаво, що релігійні жінки не змогли скористатися з політики модернізації, а скоріше навіть

постраждали від неї, бо перестали взагалі виходити з дому і стали більш соціально ізольованими. Чи можна стверджувати, що тут прослідковується класовий аспект, тобто, що привілеї від такої політики отримали освічені жінки з буржуазного класу?

— Справді, можна сказати, що змінилося в першу чергу становище міщанок із забезпечених сімей. Скажімо, в Ірані жінок почали залучати до органів влади, але це були дружини й родички з тих родин, які вже мали владу. Варто зазначити, що в цей час було прийнято важливі закони щодо жінок у сфері освіти, охорони здоров'я (зокрема, щодо контрацепції), які мали би сприяти емансипації жінок. Але невдоволення було високим, бо змінам бракувало логіки. Наприклад, сам шах приходив до шкіл і зривав з дівчаток хіджаби (Esfandiari 1997), але водночас забув дати жінкам право голосу, бо вважав це несуттєвим, а також забув скасувати полігамію. А наступний шах, який у 1950-х таки дав право голосу, говорив у публічних виступах, що для жінки головне — краса (Marshall 1995), що нагадує нам висловлювання російського прем'єр-міністра Дмитрія Медведєва, що з

жінками-міністрами приємніше працювати, бо на них дивитися приємно.

— В ісламській революції 1979 року взяли участь мільйони жінок. Вважають, що це перша в іранській історії подія з такою масовою участю жінок. Як змінилося становище жінок після революції?

— Після революції було встановлено закони про роздільну освіту й охорону здоров'я, носіння хіджабів, зникнення дикторок і телеведучих з телеекранів. Співачкам і танцівницям заборонено виступати публічно. Багато професій заборонено згідно з ісламським законом (наприклад, жінкам не можна займати більшість юридичних посад). Але, як не дивно, внаслідок сегрегації змінився ринок праці і для жінок з'явилося багато робочих місць (Afshar 1998). Прийняття закону про хіджаби привело до триденної багатотисячної демонстрації перед офісом прем'єр-міністра у 1981 році. Паралельно відбувся контр-мітинг жінок, на якому кричали, що жінки проти

хіджабів — це західні агентки, ляльки і проститутки. Міністр-президент був змушений сказати, що носіння хіджабу є особистим рішенням жінки, але коли протести стихли, він роз'яснив, що добровільним є лише вибір виду хіджабу. Все-таки жінок не змушують закривати обличчя, що дозволило їм водити машину і виконувати інші види робіт.

— Можна припустити, що після революції відбулося повернення до традиційних уявлень про роль жінки в суспільстві. Як це впливало на соціальну інфраструктуру у репродуктивній сфері (садочки, школи, лікарні, ідальні), покликаної звільнити жінку від частини її домашніх обов'язків?

— Лідер ісламської революції Хомейні сказав, що головна функція жінки — материнство. Тож політика була спрямована на закриття дитсадочків, щоб жінки доглядали за своїми дітьми вдома, а також заборонили контрацепцію, бо в ісламі її можна використовувати лише в роки економічних труднощів. Але ці

труднощі швидко настали, бо почалася війна з Іраком. Також швидко виявилось, що і садочки потрібні, бо жінки через економічну ситуацію змушені були заробляти і годувати всю сім'ю, адже багато чоловіків через кризу втратили роботу і впали в депресію. Тобто уявлення про жінку як матір і домогосподарку лишилося лише благим побажанням. Звісно, в Ірані багато жінок прагнуть саме такого статусу, вірять, що колись може настати якийсь ідеальний іслам, коли чоловік зможе бути главою сім'ю і заробляти для всієї сім'ї на прожиття. Але до цього на разі далеко, і ставлення жінок до революції неоднозначне. Міщанки з вищих прошарків суспільства сходяться на тому, що до революції їм жилося простіше. Але для жінок із села і нижчих прошарків революція принесла полегшення.

— А як щодо можливостей працевлаштування для жінок?

— Незважаючи на сегрегацію, жінки отримали більше прав отримати освіту і медичну допомогу.

Ситуація з вищою освітою змінилася: в Ірані сьогодні студенток більше, ніж студентів (Theodoulou 1999). Хоча багато професій для жінок закриті, але жінки мають можливість отримати професії, які дозволяють їм себе забезпечити фінансово (Huges 2000). Багато жінок, які за роки правління шаха не звикли до європейського одягу, оцінюють хіджаб позитивно. Адже, на їхню думку, хіджаб є певною соціальною уніформою, що згладжує нерівності (хоча, звісно, є багато можливостей семантично навантажити одяг і виразити своє багатство). Вони також наголошують на тому, що хіджаб дозволяє знизити рівень того, що можна назвати ейджизмом і лукізмом, бо невідомий вік і краса жінки. Хоча таких жахливих слів в Ірані не знають, а слово фемінізм є лайкою для більшості жінок (які говорять «я не феміністка, але жінкам треба дати більше прав») (Payvand's Iran News 2000).

— Тобто, в Ірані ніхто себе «феміністкою» не називатиме?

— Є жінки, які називають себе ісламськими феміністками. Вони вимушені працювати з тією ситуацією, яку я описала, а також із тезою, що після революції уряд повністю вирішив проблеми з дискримінацією жінок. В офіційній риториці визнається, що до революції була дискримінація жінок, але, мовляв, вона була пов'язана із західною об'єктивністю жінок, а революція принесла справжнє рівноправ'я жінок, яких визначено як «рівних, але не однакових». Жінки не повинні ставати чоловіками, а чоловіки — жінками, хоча різниця у правах пов'язана з цією різницею. Наприклад, у чоловіків більше прав, але й більше обов'язків. Вони зобов'язані утримувати сім'ю, керувати духовним життям жінки і виховувати дітей. У жінки менше прав, але від неї менше залежить, її життя спокійніше. Часто кажуть, що чоловік голова, а жінка — шия, і що жінка досягне, чого хоче, але шляхом маніпуляції.

— За що борються ці ісламські феміністки? Які їхні першочергові вимоги?

— Дуже часто їхні вимоги приземлені і виходять з локального контексту. Наприклад, у сільській місцевості часто є лише один лікар, вірніше — лікарка. Вважається, що чоловіки можуть і до найближчого міста поїхати до лікарні, а жінкам самим їхати так далеко не варто, до того ж необхідно, щоб у селі була принаймні акушерка, здатна приймати пологи.

Посилання:

Afshar, H., 1998. Islam and Feminisms. An Iranian Case-Study. St.Martin's press, Inc., NY.
Esfandiari, H., 1997. *Reconstructed Lives. Women and Iran's Islamic Republic*. The Woodrow Wilson Center Press, Washington, D.C.
Huges, D., 2000. Equality and Power: The Future for Women in Iran. Women 2000: Equality and Power. Paris, France.

Але жінки-лікарки відмовляються оглядати маленьких хлопчиків, бо закон не дозволяє. І, відповідно, сільським жінкам доводиться їхати зі своїми малими хворими синами до найближчого міста, яке може бути за 20 км, щоб відвезти їх лікарю-чоловіку. Тож ісламські феміністки борються, щоб законом дозволили жінкам-лікаркам також хлопчиків оглядати.

Ісламські феміністки борються також за відокремлення адату від шаріату — традиційного та ісламського права. Наприклад, іслам не вітає вбивство честі, повністю забороняє інфантицид дівчаток, не вважає, що жертва зґвалтування винна, але в реальності картина зовсім інакша. Ісламські жінки вважають своїм обов'язком нагадати, що ці практики не відповідають шаріату. Також вони роблять обережні спроби переглянути уявлення про шаріат. Оскільки за життя Мухаммеда багато його уявлень про гендер були записані і сакралізовані, що їх не можна відмінити. А згодом виявилось, що можливо вони не є правильними. Наприклад, Мухаммед вважав, що мінімальний вік для вступу жінки до шлюбу є 9,5 років, що в цьому віці дівчинка може народити здорову дитину, а також що гомосексуали хочуть змінити стать. Але визнати, що він помилявся у питаннях гендеру, означає почати ревізію шаріату. А мусульмани бояться, що це зруйнує всю релігійну систему. Але все це пов'язати із західним уявленням про права людини неможливо, тож ісламські феміністки у складному становищі.

Marshall, T., 1995. *Iranian Revolution Turned Against Women Who Supported It*. Available at: <http://www.peak.sfu.ca/the-peak/95-2/issue5/iran.html>
Payvand's Iran News, 2002. Khamenei advises Iranian women to avoid feminism in their campaign. Available at: <http://www.payvand.com/news/02/feb/1003.html>
Theodoulou, M., 1999. A tough place to be a woman with a cause. Available at: www.csmonitor.com/durable/1999/10/15/p1s4.html

Islamic revolution of 1979 in Iran and the problem of islamic feminism

Interview of Anastasiya Ryabchuk with Katerina Rodionova

In this interview, Katerina Rodionova (PhD in history of Iran and Afghanistan, research on gender in Iran) discusses the various socio-economic and political problems facing Iranian women, the reasons for support of Islamic revolution by much of the female population, the problems as well as the benefits, brought by the revolution, and the daily struggles of those Iranian women who identify themselves as islamic feminists.

Жінки і Марікана

Надія Гусаковська

Надія Гусаковська - білоруська дослідниця питань гендеру, сексуальності, міграції у Африканському центрі міграції і суспільства, університет Вітватерсранда (ПАР). nadzeia.husaukovskaya@gmail.com

29 вересня 2012 у шахтарському селищі Марікана поблизу Рустенберга на північному заході Південно-Африканської Республіки жінки провели мирну акцію протесту. Жінки Марікани висловили обурення поліцейським свавіллям у їхньому районі і солідарність зі страйкарями на шахтах.

14 вересня, напередодні жіночого маршу в Марікані, в Рустенберзі і Марікані було оголошено надзвичайний стан, введено посилені наряди поліції і війська. У шахтарському селищі проводили несанкціоновані обшуки й арешти. Будь-які збори були заборонені, у людей відбирали все, що було хоч віддалено схоже на «небезпечну зброю» (найчастіше палиці). Поліція використовувала сльозогінний газ і для залякування стріляла гумовими кулями в людей, які, наприклад, просто йшли в магазин.

Введення надзвичайного стану в Марікані позначило позицію і реакцію державної влади щодо шахтарських страйків, які хвилеподібно поширилися після 16 серпня, коли в зіткненнях між поліцією і страйкарями в Марікані було вбито 34 і поранено 78 шахтарів. Маріканська різанина нагадала багатьом у ПАР про розстріл демонстрації в Шарпівілі (Sharpeville) в 1960 і криваве придушення студентських заворушень у Совето (Soweto) в 1976. З тією лише різницею, що «в ті часи» смерті чорних робітників і студентів були на совісті білого апартеїдного режиму, а цього разу чорні шахтарі були вбиті і покалічені за розпорядженням чорної правлячої партії (African National Congress, ANC) в альянсі з найбільшою профспілкою (Congress of South African Trade Unions, COSATU) і найбільшою Південно-Африканською Комуністичною партією (South African Communist Party, SACP). Як ніколи раніше в ПАР заговорили про нео-

апартеїдний режим, коли чорна еліта, підкріплена білим капіталом, експлуатує чорних робітників.

У жіночому протесті 29 вересня взяли участь понад 200 жінок. Вони зібралися в селищі поблизу місця, де місяцем раніше були розстріляні шахтарі, і попрямували до поліцейської дільниці за сім кілометрів від неформального поселення. Беручи до уваги все, на чому ґрунтується маріканський протест, забарвлений протистоянням бідних чорних робітників і прокапіталістичної нео-апартеїдної держави, необхідно відзначити й гендерний вимір маріканського жіночого протесту — вимір, який має тенденцію зникати у стрункому гулі чоловічих голосів у боротьбі за права на гідне життя і заробітну плату чорних робітників.

В організації маріканського маршу активну (і багато в чому центральну) роль грали жіночі організації з Йоганнесбурга — Форум посилення жінок (Forum for the Empowerment of Women, FEW) і 1in9Campaign. FEW в основному працює в чорних районах (townships) Йоганнесбурга, створюючи безпечний публічний простір для проговорення, просування і захисту прав чорних лесбіянок. 1in9Campaign — організація, що дотримується феміністичних принципів і працює з різноманітними формами насильства над жінками, приділяючи особливу увагу сексуальному насильству. Обидві організації численні, надзвичайно видимі і дуже артикульовані в публічному просторі. Настільки добре організований жіночий (і лесбійський у тому числі) рух у ПАР не повинен дивувати, враховуючи спадок антиапартеїдного опору і безпрецедентний розмах насильства над жінками в країні.

Рівень зґвалтувань у Південній Африці залишається одним із найвищих у світі: за даними дослідження, проведеного в 2010 році (Crime Injustice 2010), кожна

третя жінка в країні була зґвалтована, кожна четверта — пережила фізичне насильство з боку партнера. При цьому за офіційною статистикою тільки одна з 25 жінок заявляє в поліцію про зґвалтування. Дослідження 2011 року (War at Home 2011) показує, що в Гаутензі (найбільш густо населеній провінції ПАР) половина опитаних жінок переживали фізичне, сексуальне, економічне або емоційне насильство; три чверті чоловіків визнали, що здійснювали акти насильства (в будь-якій формі) над жінками. Південна Африка є лідером за кількістю людей, що живуть з ВІЛ/СНІДом. Дві третини з 5.6 мільйонів людей, що живуть з ВІЛ/СНІДом — жінки та діти. Безумовно, клас, раса, вік і місце проживання вносять свої корективи. Високий рівень безробіття, економічна залежність від чоловіків, нормалізація насильства в поселеннях, неможливість і часто безглуздість звернення в поліцію, страх повторного насильства, необхідність підтримувати сім'ю і дітей, недоступність медичної допомоги — все додає свої відтінки у складну картину життя чорної бідної жінки в сільській місцевості.

У такій ситуації, не применшуючи класової значимості маріканського жіночого протесту, мені здається, ми все ж повинні робити усвідомлене аналітичне та емоційне зусилля, щоб прочитувати жіночий протест у Марікані крізь призму репресивних механізмів, що

підсилюють один одного і діють через категорії раси, класу, гендеру, віку, сексуальної орієнтації. Уникаючи логіки віктимізації, потрібно також вчитися зчитувати форми активного суб'єктного говоріння, навіть якщо форми ці нам малознайомі і незвичні (танці, пісні, ритми). Без освоєння цієї оптики ми ризикуємо в нашій інтелектуальній та активістській роботі покладатися на одномірне розуміння «політичного», застрягати в одній категорії (якою б вона не була) і таким чином відтворювати спрощену, уніфіковану і часто нечутливу в гео-політичному контексті риторику «гноблення».

Всі фотографії були зроблені авторкою під час протестного маршу жінок Марікани 29 вересня 2012 року. Передмова до фотографій заснована на спостереженнях і участі в цьому протестному марші, а також у дискусіях та зустрічах після Маріканської різанини, в різний час організованих Міжнародною Комуністичною Лігою, університетом Вітватерсранда і університетом Йоханнесбурга. В осмисленні ситуації в ПАР допомогли статті з газети Workers Vanguard №1007, 1009, 1011, 1016; брошура про насильство в житті жінок, які живуть з ВІЛ в ПАР (We were never meant to survive 2012), а також (не)формальні зустрічі й інтерв'ю з жіночими та гей-лесбійськими організаціями в Йоганнесбурзі (зокрема з Золекою Лусвазі, директоркою FEW, і Карі Шелвер, засновницею 1in9Campaign).

Посилання:

Crime Injustice: Violence against Women in South Africa, 2010, a shadow report in Beijing
The War at Home: Gender Based Violence Indicators Project, Gauteng Research Report, Gender Links and Medical Research Council, 2011

We were never meant to survive. Violence in the Lives of HIV Positive Women in South Africa, 2012. 1in9Campaign

Women and Marikana

Nadzeya Husakovskaya

Marikana women have held a peaceful protest on Saturday, September 29, 2012, condemning the policy of violence in their communities and intimidation of women and children in the mining area near Rustenburg in North West. They criticized the ANC (African National Congress) government and its allies which on 16 August 2012 sanctioned the massacre of 34 miners in Marikana and on September 14, 2012, declared a state of emergency in the Rustenburg and Marikana area in the North West. Marikana women protested against arbitrary searches in their homes, arrests, violation of their dignity, and police shooting people on their way to local shops. Being organized and supported by the Forum for the Empowerment of Women (FEW) and 1in9Campaign, Johannesburg-based women organizations, women of Marikana also wanted to draw attention to large-scale violence against women and children which has become normalized across the country, putting in the center of vulnerability the women and children that live in poor black working class non-urban communities.

Скандинавська утопія?

Гендерна рівність і трудові vs. репродуктивні ресурси у Швеції

Тетяна Бурейчак,

Тамара Марценюк

Тетяна Бурейчак — дослідниця факультету гендерних досліджень університету Лінчопінга (Швеція). bureychak@gmail.com

Тамара Марценюк — соціологиня, дослідниця гендерних питань, доцентка кафедри соціології «Києво-Могилянської академії». tarakuta@gmail.com

Швеція, разом з іншими скандинавськими країнами, посідає «особливе» місце в дослідженнях систем загального добробуту та політики гендерної рівності. Часто її представляють як найбільш «прогресивну» щодо обох цих аспектів соціальної політики та протиставляють країнам, у яких неолібералізм перетворився на панівний політичний, економічний і соціальний дискурс.

За останні сімдесят років політики загального добробуту шведські жінки вийшли у публічну сферу, у тому числі на ключові позиції державного рівня (майже половину місць у шведському парламенті — Риксдазі — займають жінки). Наразі новий «скандинавський рецепт» розв'язання проблеми гендерної нерівності — це більш активне залучення чоловічих ресурсів у репродуктивну сферу, що означає перерозподіл такого важливого ресурсу як час. У ситуації, коли держава далі активно підтримує соціальну сферу, все одно актуально підважувати стан справ, коли репродуктивну і доглядову працю, зокрема оплачувану, виконують переважно жінки (доволі часто із «нижчих» класів, жінки-мігрантки).

Держава загального добробуту при цьому намагається сприяти балансуванню трудових і репродуктивних ресурсів, забезпечуючи розвиток соціальної інфраструктури, матеріальну допомогу батькам тощо. Звісно, не завжди така політика виявляється успішною — зокрема, вона може досягати успіху за рахунок

дискримінації більш маргінальних соціальних категорій населення. У цій статті ми розглянемо досягнення та проблеми політики загального добробуту, а також її вплив на гендерні відносини на прикладі Швеції.

Нордична модель: взаємодія держави і громадянського суспільства

Нордична модель — популярний вислів, яким типово описують соціально-економічний устрій північно-європейських (скандинавських) країн — Норвегії, Ісландії, Швеції, Данії та Фінляндії. Висока економічна ефективність і стабільність, справедливіший розподіл доходів та високі показники соціальної рівності в цих країнах засвідчені в численних крос-національних дослідженнях. Це перетворює нордичну модель на джерело натхнення для пошуків ідеальної соціальної та економічної системи. До найбільш принципових ознак цієї моделі відносять:

- систему державного забезпечення, яка передбачає значну державну підтримку та послуги, як-от безкоштовну освіту, всеохопну систему охорони здоров'я та державну пенсійну систему, за рахунок високих податків на доходи;
- значне інвестування в розвиток людського капіталу, що охоплює догляд за дітьми, систему освіти, науки, дослідження та розробки;

- систему інституцій, які регулюють ринок праці, зокрема, тісну співпрацю профспілок та асоціацій роботодавців, координування заробітної плати та відносно щедрі дотації по безробіттю;

- високі показники гендерної рівності, значне залучення жінок до ринку праці та в політику (Andersen, Holmström et al. 2007).

Хоча часто нордичну модель репрезентують як особливе сполучення соціалізму та капіталізму, більш коректно її можна представити як поєднання індивідуалізму, розвинутого громадянського суспільства та державної відповідальності за загальний благоустрій. Таким чином вона репрезентує політичну культуру, в якій держава несе відповідальність за реформування суспільства, покладаючись на активну участь громадян(ок) (Melbi, Ravn, Carlsson Wetteberg 2008). Наприклад, «низовий» жіночий активізм посприяв тому, аби питання гендерної рівності увійшли до політичного порядку денного скандинавських країн. І хоча їх маркують як країни з «державним фемінізмом» (питання гендерної рівності та полічного залучення жінок до органів державної влади десятиліттями розв'язують на державному рівні) (Gustafsson 1997), роль громадянського суспільства не слід недооцінювати.

У широкий науковий обіг терміни «нордична модель» та «скандинавська модель» були запроваджені значною мірою завдяки класичній праці Йюста Еспін-Андерсена (Gøsta Esping-Andersen) «Три світи капіталістичних спільнот загального добробуту» (The Three Worlds of Welfare Capitalism, 1990). У цій роботі дослідник дає характеристику соціальної держави, яка, на його думку, має гарантувати громадянам рівень добробуту, що перевищує задоволення базових чи мінімальних потреб, та пропонує типологію держав загального добробуту, в якій в окрему групу – соціал-демократичний тип – відносить скандинавські країни. Хоча гендерного виміру на початку не було серед критеріїв цієї типології, згодом автор включає його до розгляду та відзначає, що трудова зайнятість в нордичній моделі поєднана з «дефамілізацією» відповідальності за забезпечення добробуту, що максимізують економічну незалежність жінок (Esping-Andersen 2000). Феміністичні дослідниці особливо наголошують на здатності шведської системи загального добробуту одночасно гарантувати право на забезпечення, турботу та захист (Kessler-Harris 2003).

Слід відзначити, що термін «нордична модель» досить умовний, адже, попри деякі паралелі, конкретні політико-економічні траєкторії скандинавських країн до економічної стабільності та соціальної справедливості дещо відрізняються. З огляду на це, ми пропонуємо зосередитися на прикладі однієї скандинавської країни – Швеції.

Держава загального добробуту в Швеції: балансування між жінками як трудовим і репродуктивним ресурсами

Побудова соціальної держави чи держави загального добробуту в Швеції тісно пов'язана з соціал-демократичною партією, яка самостійно чи в коаліції з іншими політичними силами домінувала у Швеції протягом більшої частини ХХ ст. Процеси пізньої модернізації, що передбачали індустріалізацію (до 1930-х Швеція була аграрною та однією з найбідніших країн у Європі), відбувалися паралельно з демократизацією та розвитком громадських рухів – так званою учасницькою демократією – в яку скандинавські жінки були залучені вже на ранніх етапах.

Ще у 1920-х шведські жінки отримали низку прав і свобод, як-от право голосу (1921), доступ до інституції освіти, більше прав у шлюбі та материнстві тощо. З цього періоду історикня Івон Хірдман виділяє кілька етапів регулювання гендерних відносин у Швеції з боку держави, які пов'язує з так званими «гендерними контрактами» (Hirdman 1994). Відповідно до цих контрактів держава регулює гендерні відносини як у публічній, так і в приватній сфері. Так, у 1930-х постало завдання збільшити рівень народжуваності у країні. Цей період Хірдман називає так званим «контрактом домогосподарки» – жінки повністю відповідальні за репродуктивну працю. Вже у наступні десятиліття цей гендерний контракт активно доповнюється запровадженням напівпублічних зручностей (пралень, спортивних залів, бібліотек тощо). Жінки поступово отримують змогу поєднувати репродуктивну працю з продуктивною та брати участь у суспільному житті країни, але спочатку лише у певних аспектах.

У другій половині ХХ ст. більш активно розгортаються дискусії про участь жінок в оплачуваній праці. На політичний порядок денний поряд із питанням про продуктивну працю виходить і питання про доглядову / репродуктивну працю. У 1969 році соціал-демократична партія впровадила ідею сім'ї з подвійним доходом. У 1972 соціал-демократичний уряд проголосив доктрину «свободи вибору», аби підкреслити «імператив подвійної ролі», тобто рівні права й обов'язки стосовно оплачуваної роботи, хатньої праці та догляду за дітьми. Зокрема, прем'єр-міністр Швеції Улоф Пальме у статті «Емансипація чоловіків» (1972) проголошував зміну чоловічої ролі та активне батьківство фундаментальними засадами успіху шведської політики подвійної кар'єри двох сімейних годувальників. Ставши навід'ємною частиною політичного мейнстріму, цей дискурс є нормалізованим та домінуючим у сучасній Швеції, що, безумовно,

позначається на очікуваннях від чоловіків та їхніх практиках. Як зазначає Хірдман, новий гендерний контракт ґрунтувався на двох суб'єктах: жінках, які прагнули виконувати роботу поза межами дому, та державі, що забезпечувала цих жінок центрами по догляду за дітьми, новим податковим законодавством (1971), виплатами у разі батьківської відпустки (1974). Питання «жінки чи матері», таким чином, в офіційних документах було трансформовано у питання «батьків», що означало залучення чоловіків до родинної сфери. Зокрема, в 1979 році було запроваджене право на шестигодинний робочий день для батьків малих дітей (Women and men in Sweden 2012).

Право вживати протизаплідні засоби та право на аборт (1974) були також великими кроками у гендерній політиці, що надало жінкам можливість контролювати свою репродуктивну та сексуальну поведінку. Ще в 1965 році було криміналізовано зґвалтування у шлюбі (Women and men in Sweden 2012). Авторка звертає увагу, що така державна політика зумовила зростання громадянського статусу (citizenship status) жінок.

Останній період, який аналізує Хірдман – це 1976-1990 роки, що характеризуються гендерним контрактом «рівного статусу». По-перше, майже пропорційно до виходу жінок на ринок праці зросло представництво жінок у парламенті. Кількість жінок збільшилася майже в чотири рази: від 10% у національних, регіональних і локальних органах влади в 1950 році до приблизно 40% у 1990.

Майже протягом століття політику загального добробуту у Швеції реалізували через масштабні соціальні та економічні заходи. Охорону здоров'я, освіту, допомогу молоді та людям похилого віку почали розглядати як основні сфери відповідальності держави (Esping-Andersen 1990). Достатньо щедre державне забезпечення цих сфер уможливлювалося за рахунок системи високого оподаткування. Наприклад, у випадку хвороби або коли один із батьків залишається вдома для догляду за хворою дитиною, ця особа продовжує отримувати заробітну плату у розмірі 80% від загальної суми. Система соціального страхування, впроваджена в 1960-70-ті, зміцнила державну підтримку сім'ї. Це в першу чергу передбачало високі державні виплати по догляду за дітьми та сприяло зростанню можливостей участі жінок в оплачуваній праці. Слід зазначити, що ці зміни впроваджувалися спочатку в середовищі індустріального суспільства, в якому традиційно домінували чоловіки та ідеал чоловіка-годувальника.

1990-ті виявилися випробувальними для системи загального добробуту Швеції. Внаслідок економічної кризи початку 1990-х державні виплати

скорочують, а розриви в системі державної підтримки розширюються. Хоча з того часу ситуація дещо покращилася, та протягом останніх двадцяти років назагал можна спостерігати деяке згортання політики загального добробуту, що супроводжується зростанням економічної критики цієї моделі та водночас пов'язується зі збільшенням економічної нестабільності.

Шведська політика гендерного балансування (ре)продуктивної праці

Як видно з теорії гендерних контрактів Івон Хірдман, у процесі регулювання гендерних відносин і розбудови соціальної сфери, спочатку передусім, жінок вважали «репродуктивними одиницями» і «резервною робочою силою». Натомість з 1990-х років державна соціальна політика робить більші акценти на поширенні репродуктивної сфери на чоловіків. Дискутуються питання часу як важливого ресурсу, якого бракує жінкам, у порівнянні з чоловіками. Саме жінки – особливо ті, які мають дітей, – значно частіше, ніж чоловіки, змушені працювати неповний робочий день, внаслідок чого отримують пізніше значно менші пенсії. Окрім того, підважується ідея «чоловіка як гаманця», основного годувальника родини. Натомість формується громадська думка та одна із більш артикульованих цінностей держави загального добробуту – можливість для чоловіків бути більш «залученими татами».

Уряд Швеції працює над максимальним залученням чоловіків до просування гендерної рівності (Klinth 2002; Nordberg 2005). Це питання маркується не як жіноче, а як таке, що стосується всього суспільства. Щодо жінок здійснюється політика покращення можливостей на ринку праці, щоб жінки мали однакові з чоловіками умови для оплачуваної праці, однакову з чоловіками оплату праці та рівномірний розподіл батьківських обов'язків зі своїми партнерами. Таким чином, одна з головних цілей впровадження гендерної рівності у Швеції полягає в зменшенні гендерної сегрегації на ринку праці та водночас стимулювання відповідальності чоловіків за участь у веденні домогосподарства та догляд за дітьми (Nordberg 2005). Сприятливі умови для поєднання материнства/батьківства та трудової зайнятості у Швеції перетворили її на європейську країну з одним із найвищих показників народжуваності (Євростат 2011). Окрім того, за останнє десятиліття рівень народжуваності у Швеції поступово зростає.

Чоловіки у Швеції отримали право на декретну відпустку в 1974 році. Після народження дитини батькам надається оплачувана на 80% від рівня заробітної плати декретна відпустка протягом 480 днів,

щонайменше 60 із яких зобов'язаний взяти батько/партнер. Політика батьківства у Швеції ґрунтується на принципі «найкраще для дитини». В останні десятиліття цей аргумент почали використовувати для посилення прав татів на опіку над дитиною після розриву шлюбу чи партнєства. Досить поширеним після розлучення є рівномірний розподіл догляду за дітьми, наприклад, коли діти живуть у розлучених батьків по черзі (тиждень чи два).

Гендер, етнічність і клас: чи просто реалізувати «скандинавську мрію» про гендерну рівність?

Попри значні досягнення, реалізація політики гендерної рівності в умовах держави загального добробуту не позбалена й труднощів. У цій статті ми коротко представимо три з них: особливості залученості чоловіків до приватної сфери та репродуктивної праці, гендерно сегрегований ринок праці та етнічні й гендерні нерівності.

Залученість чоловіків до приватної сфери.

Попри те, що шведські чоловіки залучені до домогосподарства та батьківства більше, ніж інші європейські чоловіки, жінки й далі виконують більшу частину роботи з обслуговування та догляду в домогосподарстві (Bonke 1997). Так, у 2011 році чоловіки взяли 24% часу декретної відпустки, тоді як жінки — 76% (Women and men in Sweden 2012). За останні двадцять років (з 1990) час жінок, який вони витрачають на неоплачувану працю в домогосподарстві, скоротився на 1 годину за день і становить 3,5 години, в той час як для чоловіків він зріс на 8 хвилин і становить 2,5 години (Women and men in Sweden 2012: 39).

Деякі дослідники (Forsberg 2007) стверджують, що хоча практики сучасних чоловіків змінилися в бік їхнього більшого залучення до батьківства, це водночас не гарантує значного зростання гендерної рівності в сімейних стосунках. Дослідження батьківства демонструють, що тенденція зростання часу, який чоловіки проводять з дітьми, здійснюється більше за рахунок ігор та прогулянок і менше через догляд за дитиною та пов'язану з цим роботу по домогосподарству. Гендерно сегрегований ринок праці та вища відповідальність жінок за догляд за членами сім'ї та обов'язки по домогосподарству демонструють, що формальна гендерна рівність у Швеції дещо відрізняється від реального досвіду жінок та чоловіків. Одна з проблем полягає в тому, що політика гендерної рівності на ринку праці сприяла тому, що право жінки працювати стало її обов'язком, водночас сімейна політика наразі не перетворила право чоловіків займатися доглядовою працею на їхній обов'язок.

Гендерно сегрегований ринок праці.

У 2011 році 77% жінок та 83% чоловіків працездатного віку були залучені до трудової сфери (Women and Men in Sweden 2012). Попри високу діяльність жінок в оплачуваній праці, ринок праці у Швеції є одним із найбільш гендерно сегрегованих у Європі (Christiansen and Markkola 2006). Гендерна сегрегація типово має як горизонтальний (жінки та чоловіки залучені в різних професіях), так і вертикальний (чоловіки займають вищі посади) виміри. Наявна традиційна ситуація домінування чоловіків у технічних та інших «чоловічих» професіях, тоді як жінки більше залучені до професій, пов'язаних з доглядом за дітьми, до шкільної освіти, сфери охорони здоров'я та сфери послуг. Чоловіки водночас більше представлені у приватному бізнесі, який значно менше, ніж держава, цінує репродуктивну працю, і може за рахунок саме цієї праці отримувати надприбутки.

Хоча загалом така ситуація відтворюється в більшості сучасних суспільств, специфіка Швеції полягає в тому, що сама держава, реалізуючи політику загального добробуту, пропонує більш сприятливі умови для зайнятості жінок у бюджетній сфері, де жінкам також легше отримати неповну зайнятість (Evertsson 2000). У 2011 році 32% жінок, залучених до трудової сфери, мали неповну зайнятість, тоді як серед чоловіків цей показник становив 10% (Women and men in Sweden 2012: 55). Робочий час жінок залежить від кількості та віку дітей, тоді як для чоловіків такої залежності простежити не можна.

На думку деяких дослідниць — наприклад, Лістер (Lister 2008) — державна допомога після народження дитини укріплює класові відмінності. Це пояснюється тим, що матері з нижчим освітнім рівнем, які були зайняті в менш кваліфікованих професіях, більше схильні користуватися тривалими оплачуваними державними відпустками по догляду за дітьми, що сприяє ще більшій їх маргіналізації на ринку праці.

Етнічні та гендерні (не)рівності.

Попри позитивний потенціал принципів гендерної рівності та поваги до культурного різноманіття, на прикладі шведського суспільства можна спостерігати тертя та конфлікти на їх стижах. Політика загального добробуту Швеції не є безпроблемною в тому сенсі, що вона включає як лібералізуючі елементи, так і елементи контролю та дискримінації. Втілення принципу рівності в реальності передбачає набуття влади та включення одних груп (жінок) та одночасно маргіналізацію та виключення інших. Ідеться, зокрема, про емігранток, які, попри декларування універсального соціального громадянства та дружньої до жінок політики, марковані як «інші» та перебувають на нижчих

щаблях у скандинавських системах етнічних та гендерних ієрархій.

Зазначимо, що Швеція є європейською країною з найвищою часткою емігрантів в структурі населення. Емігрант(к)и тут складають приблизно 16% населення (Mulinari 2008: 168), значна частина з них — біженці та шукачі притулку з країн, де відбуваються військові конфлікти (наприклад, Югославії, Ірану, Іраку, Сомалі тощо). Попри політику мультикультуралізму та поваги до різноманітності, підкріплену різними державними механізмами, повноцінне включення мігрантів до шведського суспільства є проблемним.

Особливо це стосується мігранток, які не вписуються в гегемонну модель шведської жінки. Нерідко емігранток вважають пригнобленими та залежними, пасивними, традиційними та такими, яким бракує демократичних традицій з огляду на патріархатні сімейні традиції (Mulinari 2008). Неєвропейських мігранток, таким чином, розглядають як пасивних жертв їхніх культур. У цьому випадку ігнорується расове та етнічне різноманіття, внаслідок чого в публічному дискурсі мігрантки часто представлені як гомогенна група («вони»). Досить проблемним результатом цього стає колоніальне уявлення, що емігранток потрібно навчити прийняти «просунуті» шведські ідеали гендерної рівності. Практичними наслідками такого дискурсу стає маргіналізація мігранток, брак політичної участі, невидимість та нечутність їхніх голосів у мас-медіа, проблемність їхнього входження на ринок праці, де вони найчастіше працюють на малопrestiжних робітничих чи обслуговувальних професіях. Останнім часом у країні поширюється ксенофобна та расистська риторика, адже права партія (Шведські демократи) увійшла до Риксдагу після останніх виборів у Швеції в 2010 році.

Таким чином, шведській підхід до вирішення проблеми гендерної нерівності в контексті політики системи загального добробуту хоч і не перетворився на реальну утопію (адже існують нерозв'язані проблеми), але приніс чи не найбільші результати в порівнянні з іншими країнами. Цей підхід реалізовувався довго (кілька десятиліть), і очевидно, що теперішня ситуація ще не засвідчує його повну реалізацію. Нормалізація цінності гендерної рівності у всьому суспільстві та інституціалізація політики гендерної рівності передбачали також значні державні інвестиції, значною мірою й матеріальні, без яких сучасні досягнення були би неможливими.

Що ж пропонує «скандинавська утопія» (на прикладі Швеції) у результаті десятиліть розбудови держави загального добробуту? В ідеалі — цінності рівності та справедливості для усіх громадян і громадянок. Відповідно до останнього Звіту з розвитку

людського потенціалу ООН (Human Development Report 2012), Швеція входить до десятка найбільш розвинених країн з порівняно хорошою середньою тривалістю життя (81 рік), економічними показниками і державною підтримкою працюючих батьків.

Ідеал домогосподарства з двома годувальниками, який намагалися розбудувати соціал-демократи, передбачав не лише входження жінок на ринок праці та створення державної інфраструктури по погляду за дітьми, але й заохочення чоловіків більш активно включатися у доглядову та репродуктивну працю. Однак, досі не до кінця розв'язаною залишається проблема репродуктивної (і доглядової) праці, яка менш престижна і менше оплачувана (переважно жінки-мігрантки виступили новим трудовим ресурсом, який залучився до обслуговування держави загального добробуту).

Натомість слушно видається державна політика залучення чоловіків до репродуктивної праці та хатньої роботи. Швеція, порівняно з іншими країнами, найуспішніше втілює цей принцип із точки зору соціальної та громадської підтримки — просування ідеї «відповідального батьківства» (дітей визнають цінністю для суспільства, і тому різні діячі мають бути залучені до їх виховання — держава, роботодавці, батьки). Водночас актуальною в цій ситуації залишається врахування не лише гендерного аспекту, а й класового та етнічного, які складають невід'ємні елементи системи соціальних нерівностей.

Швеція пропонує варіанти розв'язання «репродуктивної дилеми», частково втілений у державі загального добробуту: усупільнення репродуктивної та доглядової праці, виведення її до рівня так званої «гідної праці» (добре забезпеченої державними механізмами та визнаної на суспільному рівні), більш ефективне залучення трудових ресурсів (якими виявляються передусім жінки).

Досвід впровадження політики гендерної рівності на прикладі Швеції демонструє, що незважаючи на початкову резистентність, пов'язану з домінуванням традиційних гендерних норм (що характерно для більшості сучасних країн), в довгостроковій перспективі ця політика поєднана зі створенням надійних механізмів соціальної підтримки, сприяє значному зростанню якості життя всього населення. Попри те, що нордична модель виникла за специфічними соціально-економічними умовами (як зрештою і всі інші моделі), це не означає неможливість втілення її принципів в інших контекстах. Йдеться не стільки про транспортабельність цілої моделі, як про гнучку адаптацію принципів соціальної справедливості та соціального захисту, з обов'язковим урахуванням гендерної специфіки, до локальних контекстів.

Andersen, T. M., Holmström, B., Honkapohja, S., Korkman, S., Söderström, H.T. and Vartiainen J., 2007. *The nordic model. Embracing globalization and sharing risks*. Helsinki: Taloustieto Oy. Available at: <http://economics.mit.edu/files/5726>

Bonke, J., 1997. *Dilemaet arbetsliv – familjeliv I Norden*. Copenhagen: The Danish National Institute of Social Research.

Christiansen, N.F., Marrkola, P., 2006. *Introduction* in: Christiansen, N.F., Petersen, K., Edling, N. and Haave, P. (eds.) *The Nordic model of welfare. A Historical reappraisal*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.

Forsberg, L. 2007. *Negotiating involved fatherhood: Household work, childcare and spending time with children*. NORMA – Nordic Journal for Masculinity Studies 2(2), pp. 109-126.

Esping-Andersen, G., 1990. *The Tree Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Esping-Andersen, G., 2000. *A Welfare State for the 21st Century. Ageing societies, knowledge-based economies, and the sustainability of European welfare states*. Paper. Available at: <http://www.nnn.se/seminar/pdf/report.pdf>

Evertsson, L., 2000. *The Swedish welfare state and the emergence of female welfare state occupations* in *Gender, Work and Organization* 7, pp. 230-241.

Eurostat. *Fertility statistics 1960-2011*. Available at: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Fertility_statistics

Gustafsson, G., 1997. *Strategies and Practical Considerations* in Gustafsson, G., Eduards, M., Rönnblom, M. (eds.) *Towards a New Democratic Order? Women's Organizing in Sweden in the 1990s*. Stockholm: Publica, pp. 53-54.

Hirdman, Y., 1994. *Women – From Possibility to Problem? Gender Conflict in Welfare State – the Swedish Model in Research Report (Swedish Center for Working Life)* no. 3, p. 18.

Human Development Report 2012. Human Development Index, UNDP. Available at: <http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/SWE.html>

Kessle-Harris, A., 2003. *In pursuit of economic citizenship in Social Politics*, Vol. 10, no 2, pp. 157-175.

Klinth, R., 2002. *Göra pappa med barn: Den svenska pappapolitiken 1960–1995*. Umeå: Boréa.

Lister, R., 2008. *A Nordic Nirvana? Gender, Citizenship, and Social Justice in the Nordic Welfare States* in *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, Vol. 16, no. 2, pp. 242-278.

Melbi, K., Ravn, A-B., and Carlsson Wetteberg, C., 2008. *A Nordic model of gender equality?* in Melbi, K., Ravn, A-B., and Carlsson Wetteberg, C. (eds.) *Gender equality and welfare politics in Scandinavia. The limits of political ambitions?* Bristol: The Policy Press, pp. 1-27.

Mulinari, D., 2008. *Women friendly? Understanding gendered racism in Sweden* in Melbi, K., Ravn, A-B., and Carlsson Wetteberg, C. (eds.) *Gender equality and welfare politics in Scandinavia. The limits of political ambitions?* Bristol: The Policy Press, pp. 167-182.

Nordberg, M., 2005. *Jämställdhetens spjutspets? Manliga arbetstagare i kvinnoyrken, jämställdhet, maskulinitet, femininitet och heteronormativitet*. Göteborg: Göteborgs universitet.

Palme, O., 1972. *The emancipation of men* in *Journal of Social Issues*, no. 28(2), pp. 237–46.

Women and men in Sweden 2012. Facts and figures. Statistics Sweden. Available at: http://www.scb.se/statistik/_publikationer/LE0201_2012A01_BR_X10BR1201ENG.pdf

Scandinavian utopia?
Gender equality and labour vs. reproductive resources in Sweden

Tamara Martsenyuk, Tetyana Bureychak

The Nordic model represents one of the most successful examples of promoting welfare and gender equality politics. In this paper we offer an overview of the key aspects and principles of this political positioning and discuss how they are implemented concerning gender balancing of labour vs. reproductive resources in Sweden. The paper provides an analysis of the main achievements in solving 'reproductive dilemma' and its problematic effects in relations to intersection of gender, ethnic and class inequalities.

Життєздатні альтернативи

Уривок із книги «Уявляти реалістичні утопії»

Ерік Олін Райт

Переклала **Дарина Коркач**

Ерік Олін Райт — соціолог, представник аналітичного марксизму. Дослідник соціальної стратифікації та емансипативних альтернатив капіталізму. Президент Американської соціологічної асоціації з 2012 року.

Завдання емансипативної соціальної науки — розробити послідовні та надійні теоретичні альтернативи наявним інститутам та соціальним структурам, які б усунули чи суттєво пом'якшили шкоду та несправедливість, виявлені під час вивчення та критики цих інститутів. Соціальні альтернативи можна розробляти та оцінювати за трьома критеріями: бажаність, життєздатність та досяжність. ...Ці критерії утворюють своєрідну ієрархію: не всі бажані альтернативи є життєздатними, і не всі життєздатні альтернативи є досяжними.

1. Бажаність

Дослідження бажаних альтернатив, без обмеження за життєздатністю та досяжністю — це область утопічної соціальної теорії та нормативної політичної філософії. Як правило, в таких дискусіях критика інститутів дуже слабка, і акцент робиться радше на проголошенні абстрактних принципів, ніж на власне розробці нових інститутів. Так, наприклад, марксистський опис комунізму як безкласового суспільства, яке керується принципом «від кожного за здібностями, кожному за потребами», майже нічого не говорить про фактичні інституційні механізми, які б уможливили дію цього принципу. Ліберальні теорії справедливості так само розробляють та захищають принципи,

що їх мали б реалізовувати інститути справедливого суспільства, без систематичного вивчення питання, чи можна витворити стійкі, стабільні інститути, аби застосувати ці принципи у чистому вигляді, як їх було сформульовано. Такі дискусії важливі, адже вони можуть суттєво сприяти кращому розумінню наших цінностей та зміцненню наших моральних переконань у складній справі зміни суспільства. Але чисте утопічне мислення про суспільні альтернативи може дати відносно мало практичної інформації, корисної для завдань інституційного будівництва чи для переконливості викликів наявним інститутам.

2. Життєздатність

Вивчення життєздатних альтернатив потребує проектів зміни наявних соціальних структур та інститутів, які, у разі реалізації, справді могли би надійно та потужно втілити емансипативні принципи, що надихали на створення цих проектів. Зазвичай на радикальні егалітарні пропозиції заперечують аргументом: «Добре звучить на папері, але це ніколи не буде працювати в реальності». Найбільш відомим прикладом цієї проблеми є комплексне центральне планування — класична форма, у якій революціонери намагалися реалізувати соціалістичні принципи. Соціалісти різко критикували ринкову анархію та її

руйнівні для суспільства наслідки, тому вважали, що планова економіка покращить життя людей. Здавалося, що через інститути можливо реалізувати комплексне центральне планування. Як з'ясувалося, існує цілий ряд спотворених, непередбачених наслідків комплексного центрального планування, які підривають поставлені цілі — як через перевантаженість складною інформацією, так і через цілу низку проблем, пов'язаних зі стимулами.

Іншим прикладом проблеми життєздатності є пропозиція щедрого безумовного базового доходу. Припустимо, що кожному, без будь-яких додаткових умов чи обмежень, надано щомісячну стипендію, достатню для підтримання гідного життєвого рівня. Є багато причин, чому, згідно з моральним переконанням прихильників радикального егалітарного погляду на суспільну справедливість, базовий дохід був би бажаною альтернативою наявним процесам розподілу благ. Однак є і скептики, які стверджують, що щедрий безумовний дохід не є життєздатною альтернативою для сучасного світу: можливо, це спотворить мотивації, і люди стануть неробами. Можливо, податки доведеться настільки підвищити, що це придушить економічну активність. Можливо, це викличе таке обурення до тих, хто живе лише на кошти базового доходу, з боку тих, хто поєднує базовий дохід із заробітною платою, що безумовний базовий дохід викличе політичну нестабільність. Ці питання і слід розглядати в дискусії про життєздатність альтернатив.

Життєздатність конкретного інституційного проекту досягнення емансипативних цілей може, звісно, дуже залежати від історичних та географічних умов. Наприклад, великий розмір безумовного базового доходу може бути життєздатною альтернативою в країнах, де трудова етика міцно вкорінена у культуру й існує почуття колективного обов'язку — адже у таких суспільствах порівняно мало людей вирішать користуватися основним доходом і не робити свого вкладу. Але ця альтернатива може виявитися нежиттєздатною в атомізованих егоїстичних споживацьких суспільствах. З іншого боку, ідея базового доходу може бути життєздатною в суспільстві, де протягом тривалого часу розвивалися міцні механізми перерозподілу благ у рамках держави загального добробуту на основі багатьох цільових програм, але не у суспільстві з обмеженням впливом соціальної держави. Тож до дискусій про життєздатність входить обговорення контекстуальних умов, за яких було б можливе нормальне функціонування конкретних проектів.

Дослідження життєздатних альтернатив порушує питання їхньої практичної досяжності за наявних соціальних умов. Хтось може заперечити: який

сенс говорити про певні теоретично життєздатні альтернативи, якщо у стратегічному вимірі вони не-досяжні? Відповідь скептикам є такою: майбутнє настільки невизначене та непередбачуване, що ми не можемо знати зараз, якими будуть альтернативи, досяжні у майбутньому. Подумайте про Рядянський Союз у 1987 році. Ніхто не думав, що крах Радянського Союзу та перехід до капіталізму відбудеться за кілька років. Можливо, ми тепер можемо сказати, за які зміни можна боротися просто зараз, які об'єднання можливі, а які неможливі за сучасних умов, а також які політичні стратегії будуть ефективними, а які — неефективними у найближчому майбутньому. Але що далі ми дивимося у майбутнє, то менше ми можемо стверджувати про межі можливого.

В умовах цієї невизначеності майбутнього є дві причини, чому важливо якнайясніше розуміти діапазон життєздатних альтернатив до світу, в якому ми живемо, — альтернатив, які у разі реалізації мали би хороші шанси на стабільність. По-перше, завдяки такому розумінню стане більш імовірно, що якщо за нових історичних умов межі можливого розширяться, то суспільні сили, які зараз прагнуть емансипативних змін, будуть у змозі формулювати практичні стратегії втілення альтернатив. Життєздатні альтернативи мають більше шансів урешті стати досяжними, якщо вони добре продумані та зрозумілі. По-друге, фактичні межі досяжного частково залежать від переконань людей про життєздатність тих чи інших альтернатив. Це ключовий момент і основний принцип соціологічного розуміння самої ідеї, що існують «межі можливостей» зміни суспільства: суспільні обмеження можливостей залежать від уявлень про ці межі. Коли фізик стверджує, що існує обмеження максимальної швидкості руху, це означає, що існують об'єктивні обмеження, незалежні від наших уявлень про швидкість. Так само, якщо біолог стверджує, що за відсутності певних умов життя не можливе, то йдеться про об'єктивні обмеження. Звісно, і фізик, і біолог можуть помилятися, але їхні припущення стосуються саме реальних, непорушних меж можливого. Твердження ж про суспільні межі можливого відрізняються від тверджень про фізичні та біологічні межі, адже тут переконання людей постійно впливають на можливості. Отже, розробка систематичних переконливих проектів життєздатних альтернатив наявним суспільним структурам та інститутам влади та привілеїв — одна зі складових суспільного процесу, в якому самі межі досяжних альтернатив можуть змінитися.

Не так просто звучати переконливо, коли стверджуєш, що «інший світ можливий». Люди

народжуються у завжди-вже готовому суспільстві. Правила суспільного життя, які люди вивчають та засвоюють з дитинства, здаються природними. Люди турбуються про повсякденне життя: як заробити на хліб, впоратися з неприємностями, насолоджуватися радіщами. Ідея, ніби суспільство можна свідомим зусиллям суттєво змінити і цим значно покращити життя більшості людей, здається неправдоподібною. Бо на разі складно помислити кращі прикладні альтернативи, бо важко вигадати спосіб успішно протистояти наявним інститутам влади, аби створити такі альтернативи. Тож навіть якщо прийняти висновки діагностування та критики наявних інституцій, найбільш логічною відповіддю для більшості людей буде, мабуть, приречене відчуття, ніби навряд чи можна щось зробити, щоб змінити стан справ.

Такий фаталізм становить серйозну проблему для відданих боротьбі з несправедливістю сучасного суспільства, адже фаталізм та цинізм щодо перспектив емансипативних змін погіршують самі ці перспективи. Одна зі стратегій, звісно, це просто не надто турбуватися про наукове обґрунтування можливості радикальних суспільних перетворень, натомість спробувати змалювати натхненну картину бажаної альтернативи, вкорінену в гніві на несправедливий світ і приправлену надіями та пристрасною вірою в людські можливості. Іноді такі чарівливі мріяння ставали потужною силою, що спонукала людей до боротьби. Але мало ймовірно, що така стратегія стане адекватною основою для зміни світу і втілення стабільної емансипативної альтернативи. Історія людської боротьби за радикальні соціальні зміни сповнена героїчними перемогами над наявними структурами гноблення, які призводили до трагічного утворення нових форм панування, гноблення і нерівності. Отже, наступне завдання емансипативної соціальної науки — розробити максимально систематичну науково обґрунтовану концепцію життєздатних альтернатив.

3. Досяжність

Розробка послідовних теорій досяжних альтернатив — головне завдання практичної стратегії суспільних змін. Досягнути цієї мети, виявляється, дуже важко, бо ми часто видаємо бажане за дійсне, коли оцінюємо досяжність, а також тому, що майбутні умови, які впливатимуть на перспективи успіху будь-якої довгострокової стратегії, дуже важко передбачити.

Як і у випадку з життєздатністю, досяжність — це не просто протиставлення досяжного і недосяжного: різні проекти інституційної трансформації мають різні перспективи втілення. Ймовірність того, що будь-яка альтернатива наявним соціальним структурам та інститутам коли-небудь буде втілена, залежить від двох типів процесів. По-перше, на цю ймовірність впливають свідомі стратегії та відношення між силами суспільних агентів, які підтримують цю альтернативу чи протистоять їй. Стратегія важлива, бо емансипативні альтернативи навряд чи просто «настануть»; їх можна втілити тільки якщо працювати над цим і зможти подолати численні перешкоди та способи опору. Тож ймовірність кінцевого успіху залежить від співвідношення протидіючих суспільних сил, які свідомо намагаються втілити емансипативні зміни або, навпаки, опираються їм. По-друге, ймовірність втілення тієї чи іншої альтернативи залежить від того, як змінюватимуться з часом соціальні структурні умови, що впливають на ймовірність успіху альтернативних стратегій. Ці зміни умов самі частково спричинені сукупністю ненавмисних наслідків людських дій, але також і свідомими стратегіями агентів, спрямованими на зміну умов власних дій. Досяжність альтернатив, таким чином, залежить від того, наскільки можливо сформулювати послідовні переконливі стратегії, як водночас створити умови для втілення альтернатив у майбутньому та накопичити потенціал для мобілізації суспільних сил на підтримку альтернативи, щойно такі умови виникнуть. Виробити розуміння цих проблем — загальне завдання емансипативної суспільної науки: це теорія трансформацій.

Перекладено за: Wright, E.O., 2010. *Envisioning Real Utopias*. London, New York: Verso, pp. 20-25.

«Реалістична утопія» про гендерну рівність Еріка Оліна Райта:

симпозіум українських експерток і експертів

Анастасія Рябчук

Нам усім хотілося б жити у більш справедливому суспільстві, де всі люди мали би можливість скористатися з природних, технічних і культурних благ задля особистого і суспільного процвітання, а відмінності між людьми не вели би до дискримінації. Але як говорити про альтернативний соціальний устрій, щоб нам не закинули утопічність і неможливість реалізації наших «благих намірів» на практиці? З іншого боку, якщо ми говоритимемо лише про невеликі і посилені з прагматичної точки зору кроки, як ми можемо бути певними, що досягнуті зміни виявляться життєздатними у довгостроковій перспективі і сприятимуть більш системним перетворенням? Наприклад, якщо ми прагнемо гендерної рівності, то що зможемо відповісти тим, хто скаже, що це неможливо? А з іншого боку, що відповісти, коли пропозиції гендерних квот, залучення чоловіків до роботи вдома і догляду за дітьми, розвитку соціальної інфраструктури чи змін у дошкільній і шкільній гендерній соціалізації викликають насмішку і звинувачення у дрібязковості і несистемності таких розрізнених вимог?

На ці непрості питання спробував відповісти відомий американський соціолог Ерік Олін Райт, запропонувавши поняття «реалістичної утопії», яка є не лише бажаною, але також досяжною і життєздатною. Під

його керівництвом колектив науковиць, політиків та активісток розпочав пошук соціальних проектів і рішень різноманітних проблем. Це рішення, які вже запроваджено в тому чи іншому куточку нашої планети, а отже, вони є досяжними і життєздатними за певних соціальних умов. Результатом цього проекту стала серія збірок, де один із авторів чи одна з авторок пропонує можливі зміни того чи іншого інституту, решта ж доповнюють чи критикують запропонований проект реалістичної утопії, після чого автор(ка) пропозиції має можливість відповісти критикам.

Одна зі збірок стосувалася пропозиції Джанет Горнік і Марсії Меєрс про досягнення гендерної рівності шляхом більш рівномірного перерозподілу оплачуваної зайнятості на ринку праці і неоплачуваної доглядової праці між членами подружжя, державними і громадськими закладами. Ми вирішили представити цей проект реалістичної утопії нашим читачам та читачкам і попросити українських науковців та активісток оцінити його з точки зору бажаності, життєздатності та досяжності. Ештон Осьмак починає симпозиум з опису пропозиції Горнік і Меєрс, після чого інші учасниці й учасники симпозиуму оцінюють її з позицій ліберального, радикального та соціалістичного фемінізму.

Ештон Осьмак — студентка магістерської програми із Європейських, російських і євразійських студій Університету Торонто (Канада). ashtonosmak@gmail.com

За текстом: Gornick, J.C. and Meyers, M.K. *Gender Equality: Transforming Family Divisions of Labor*. London: Verso.

На сьогодні в Україні (як і в більшості інших країн) жінки залишаються головними доглядачками за дітьми, хоч вони й доволі активно залучені до ринку праці. Досі існує гендерне розділення типів роботи

на продуктивну та репродуктивну, на краще оплачувані, але більш важкі і нестабільні «чоловічі» професії та гірше оплачувані, але стабільніші і з кращими соціальними гарантіями «жіночі» професії. Окрім цього, через збільшення інтенсивності праці батьки відчують гострий брак часу і проводять менше часу з дітьми та іншими родичами.

Паралельні дискусії стосувалися різних аспектів цих проблем: одна — браку часу на батьківські обов'язки та благополуччя дитини, друга — розподілу часу між домом та роботою, третя — нерівності на ринку праці як причини та наслідку нерівності в сім'ї.

Також актуальною є проблема розподілу часу для чоловічої частини населення.

Горнік та Меєрс у своїй пропозиції конкретних кроків задля досягнення гендерної рівності наполягають, що інтереси чоловіків, жінок та дітей збігаються. Реалістична утопія Горнік-Меєрс коротко описана так: «Суспільство, в якому чоловіки та жінки рівно залучені до оплачуваної праці та догляду за дітьми, де всі батьки мають практичні можливості поєднувати роботу з безпосередньою опікою над дітьми. Суспільство з двоїстими ролями водночас працівників та доглядачів підтримує рівні можливості для жінок та чоловіків у працевлаштуванні, рівноцінні внески матері й батька в сім'ю, якісне піклування про дітей, яке надають як батьки, так і добре кваліфіковані та добре оплачувані вихователі».

Щоб продемонструвати реальні можливості впровадження політики, яку запропонували у своїй роботі Горнік і Мейерс, та щоб пролити світло на важливість деталей в конфігурації політики, авторки пояснюють уже наявну політику на прикладах шести європейських країн: Данії, Фінляндії, Норвегії, Швеції, Бельгії та Франції. Вони також обговорюють питання про потенційні наслідки цих політик. Чи не призведе впровадження політики скорочення робочих годин до зменшення доходу? Чи не обмежаться в результаті цієї політики рішення батьків, якщо батьки будуть змушені змінити звичний спосіб догляду за дітьми на інший та перерозподілити власний час? Чи жінкам не доведеться займатися лише тими типами роботи, які передбачають скорочений робочий день або часткову зайнятість, що погіршить ситуацію з гендерною нерівністю?

Першою конкретною пропозицією Горнік і Меєрс є відпустка по догляду за дитиною. Всі працевлаштовані батьки, матері та інші опікуни над дітьми матимуть право на шестимісячну оплачувану декретну

відпустку при народженні дітей або всиновленні, зі збереженням місця роботи. Кожен працевлаштований батько та кожна мати матиме власні права на відпустку, які не можуть бути передані в межах сім'ї. Працівники отримуватимуть 100% заробітної плати під час таких відпусток, але сума зарплати не може перевищувати встановлений урядом максимум платні задля більш ефективного розподілу грошей у суспільстві. Гнучкість оплачуваної відпустки може мати різні формати: працівник іде в одноразову відпустку на 6 місяців; працівник перебуває на роботі на 50% менше, але протягом року; працівник використовує місяці відпустки за власним бажанням упродовж кількох років. Батьки та матері матимуть право на вихідні у непередбачуваних обставинах, які можуть виникнути, поки їхні діти ростуть.

Другим елементом політики, спрямованої на досягнення гендерної рівності, є регулювання годин праці. Йдеться про обмеження робочих годин на тиждень в діапазоні від 35 до 39, що вже є нормою в кількох європейських країнах, збільшення тривалості звичайної оплачуваної відпустки. Працевлаштовані за системою часткової зайнятості матимуть такі самі права, як і працевлаштовані на повний робочий день. Усі працівники матимуть право подати заяву про зміну графіка роботи на більш гнучкий або про зменшення робочих годин.

Третім аспектом пропозиції Горнік і Меєрс є дошкільна та шкільна освіта: уряд на національному рівні встановить основні норми догляду за дітьми, фінансуватиме дошкільне виховання та догляд у передшкільний та після-шкільний час. Догляд за дітьми здійснюватимуть різні інституції та служби, і це надасть батькам широкий вибір варіантів планування батьківства. Догляд за дітьми, дошкільні та шкільні розклади будуть узгоджені з графіками роботи батьків.

Питання симпозиуму: *Наскільки дієвою, на вашу думку, може виявитися пропозиція Горнік і Меєрс в Україні? А саме, які зі сторін цього інституційного проекту найперспективніші в Українському контексті? Які перешкоди можна передбачити на шляху до впровадження такого комплексу політичних заходів?*

Тетяна Бурейчак — дослідниця факультету гендерних досліджень університету Лінчюпінга (Швеція). bureychak@gmail.com

Для України ці ідеї та практики не є цілком новими, адже досвід радянської системи соціальної допомоги

деякою мірою пропонував полегшення батьківських практик, зокрема через створення мереж фінансованих державою та доступних закладів догляду та навчання для всіх дітей — ясел, дитячих садків, шкіл з групами продовженого дня тощо. Передбачалася також частково оплачувана декретна відпустка (щоправда,

для матерів), лікарняні для догляду за дітьми та різноманітні виплати й пільги для працівників з дітьми. Рядянська правова система гарантувала захист інтересів матерів та недопущення їх дискримінації у трудовій сфері. Ця система мала на меті радше максимально інтегрувати жінок до сфери праці, аніж забезпечити гендерний баланс. Тому, хоч вона і сприяла полегшенню догляду за дітьми, проблему подвійного навантаження на жінок та просування відповідального батьківства чоловіків не було вирішено. Деякі елементи радянської системи соціального захисту та підтримки догляду за дітьми залишилися в сучасній Україні, і, що важливо, далі існують стійкі очікування, що держава повинна допомагати з народженням, доглядом та навчанням дітей. На сьогодні це втілюється в грошовій допомозі при народженні дітей, декретній відпустці до трьох років без втрати місця праці та із зарахуванням цього часу до робочого стажу, деяких (доволі мізерних) державних виплатах відповідно до соціального страхування, державного (хоча і вкрай незадовільного та недостатнього) фінансування дошкільних та шкільних закладів.

Сфери, у яких пропозиція Горнік і Меєрс найкраще реалізована в сучасній Україні — це догляд та виховання дітей. Потенційно це також найперспективніша сфера для більш повноцінної реалізації пропозиції Горнік і Меєрс, адже вона найкраще відповідає очікуванням населення. Запропоновані заходи, однак, можливі лише за умови збільшення відповідних державних витрат, чого в найближчій перспективі очікувати не варто. З одного боку, соціальна сфера та сфера освіти не є найбільш пріоритетними у структурі державних видатків, і мало ймовірно, що це зміниться. З іншого боку, з огляду на погіршення економічної ситуації в останні роки, можна очікувати радше скорочення державного фінансування, соціальних пільг та виплат, пов'язаних з доглядом та навчанням дітей. Це вже досить добре помітно: попри зростання рівня народжуваності в останні роки, кількість державних дошкільних закладів стабільно скорочується. Тобто є об'єктивні обставини, які суттєво ускладнюють втілення пропозицій Горнік і Меєрс.

Що ж до регулювання робочого часу, то деякі пропозиції Горнік і Меєрс формально реалізовані в Україні на рівні законодавства. Зокрема, для вагітних жінок, а також для батьків дітей до 14 років закріплене право мати неповний робочий день. Передбачена також річна відпустка протягом 24 робочих днів. Однак проблема в тому, що ці права систематично порушуються, особливо у сфері приватного бізнесу. Державні органи не здатні контролювати дотримання цих нормативів та забезпечити гідний захист прав населення. Багато людей або просто не знають своїх прав, або

боятися чи не бажають їх відстоювати, бо це може похитнути стабільність їхнього працевлаштування.

Хоч оплачувана річна декретна відпустка та її рівномірний розподіл між батьками — це дуже гендерно-прогресивна ідея, проте вона має найменше перспектив бути впровадженою в сучасній Україні. Відомо, що на разі чоловіки можуть піти в декретну відпустку за бажанням, однак це бажання реалізують лише 2-3% чоловіків. Найчастіше причина цього в тому, що чоловікам не вигідно йти в декрет, адже вони часто є головними сімейними годувальниками. Тобто це означатиме серйозне погіршення сімейної фінансової ситуації. Пропозиція Горнік і Меєрс формально вирішує це питання. Водночас не можна недооцінювати також і домінантні стереотипні уявлення про батьківство, відповідно до яких чоловіки не здатні доглядати за немовлятами та маленькими дітьми. Це дуже яскраво проявляється і на рівні гендерної соціалізації хлопчиків, де батьківство як майбутня роль абсолютно відсутнє. Систематичний і рутинний догляд за маленькими дітьми часто не підтримують більшість чоловіків та більшість жінок у сучасній Україні. Для чоловіків такі практики часто стигматизовані та пов'язані з соромом через те, що вони нібито займаються «нечоловічими» справами. Що ж до економічного боку цього питання (тобто забезпечення оплачуваної декретної відпустки), то його реалізація також проблематична, адже це передбачатиме небажані додаткові видатки для працедавців.

Попри прогресивність та комплексність пропозиції Горнік і Меєрс, її реалізація в сучасній Україні проблематична з огляду на несприятливі ідеологічні та соціально-економічні умови. Втілення цієї пропозиції передбачає значні витрати з боку держави, що мало ймовірно в теперішній ситуації. Несприятливі ідеологічні умови відображаються, з одного боку, у змінах, пов'язаних з переорієнтацією на неоліберальні цінності та згортання соціальної відповідальності та підтримки держави; з іншого боку, в пострадянський час посилюється патріархатний гендерний порядок, за якого гендерна рівність не має належної підтримки ні серед населення, ні на рівні держави (де ініціативи в цьому напрямі здебільшого формальні).

Слід відзначити, що перевагою пропозиції Горнік і Меєрс є комплексний підхід до вирішення проблеми збалансування батьківських практик. Водночас у ній є принаймні три дещо проблемні місця. По-перше, авторки суто формально підходять до вирішення проблеми (не передбачаються заходи, які б уможливлювали зміни на рівні соціальних уявлень та норм). По-друге, втілення таких ініціатив має супроводжувати жорстка система державного контролю та санкції за умови їх недотримання. По-третє, ці пропозиції відтворюють

гетероцентризм і не враховують інші моделі батьківства — гомосексуальних батьків, неповні сім'ї тощо.

Ірина Кошулап — докторантка порівняльних гендерних студій Центральноєвропейського університету (Будапешт). koshulap_iryna@ceu-budapest.edu

Пропозиція Горнік і Меєрс з деякими доповненнями, що врахували б соціально-економічний розвиток України, була би надзвичайно бажаною для країни. Особливо тому, що зараз усі зусилля держави, здається, спрямовані на закріплення ролі жінки як головної доглядачки в сім'ї, а материнства — як головної функції та мети в житті жінки (яка водночас не звільняє її від необхідності працювати поза домом, бо економічно сім'я не може утримувати себе на зарплату одного з подружжя). Крім того, виключення «активного батьківства» з домінантної моделі маскулінності негативно впливає на якість і тривалість життя самих чоловіків, які не мають можливості реалізувати себе у ролі батька й піклувальника, яка могла би бути альтернативою чи доповненням їхньої професійної ролі (яку не завжди і не всі виконують успішно)¹.

Мабуть, головною перешкодою для впровадження пропозиції Горнік і Меєрс у нинішньому українському контексті був би *брак політичної волі* покращувати чи змінювати ситуацію з розподілом праці між чоловіками та жінками і між сім'єю та державою, коли йдеться про якісний догляд за дітьми чи гендерну рівність на ринку праці. Зважаючи на нещодавні зміни в законодавстві, як-от підвищення пенсійного віку для жінок чи спроби відмовитися від державних зобов'язань по соціальних виплатах для деяких категорій населення (ветеранів-афганців і ліквідаторів чорнобильської аварії), ні питання зменшення робочого тижня чи збільшення щорічної оплачуваної відпустки, ні впровадження додаткових витрат на забезпечення сімей з маленькими дітьми чи збільшення кількості дитячих садочків не мають шансу на успішний розгляд в уряді чи парламенті. Водночас ці питання не були би головними в контексті України, адже українське законодавство вже визначає обмеження робочого тижня і тривалість декретних відпусток, а також право на оплачувані лікарняні відпустки для

одного з батьків при хворобі дитини, на рівні, близькому до країн Європи, що були прикладами в цьому дослідженні.

Більш важливим є той факт, що ідея залучити чоловіків до догляду за дітьми чи домашньої праці настільки неприпустима для політичних еліт країни (та й для суспільства загалом), що навіть таке фінансово необтяжливе і технічно легке питання як впровадження офіційного Дня батька на державному рівні досі не втілене в життя (День Батька в Україні існує як ініціатива неурядових організацій, але президентського указу, якого вони домагалися, і досі нема, наскільки мені відомо). Так само низькопріоритетне й питання про створення кращих можливостей для професійної самореалізації жінок чи полегшення їхнього тягаря домашньої праці, адже побутує думка, що для цього у нас створені всі умови, а жінки самі віддають перевагу сім'ї та вихованню дітей. І хоча я погоджуюся з Горнік і Меєрс, що реалізація їхньої утопії не тільки покращила би ситуацію з гендерною рівністю в країні та суспільстві, а й слугувала би більш загальним позитивним змінам, без чіткого налаштування на досягнення гендерного паритету в розподілі оплачуваної та неоплачуваної праці. Навіть у разі впровадження запропонованих реформ жінки можуть залишитися головними і єдиними доглядальницями й активними батьками, особливо у перші роки після народження дитини. Адже з історичного досвіду ми знаємо, що залучення жінок до повноцінної оплачуваної праці чи створення мережі дитячих садочків самі по собі не змінили традиційного розподілу праці в межах сім'ї в роки СРСР.

Якщо припустити, що така політична воля могла би незабаром з'явитися, найважливішими із пропозицій Горнік і Меєрс для України був би поділ оплачуваної відпустки між батьками, без права передавати частку матері чи батька іншим членам родини. Саме залучення татусів до догляду за дитиною в перший рік життя маляти найкраще сприяло би подоланню стереотипу, що догляд за дітьми — це жіноча справа, а також мало би позитивний вплив на активнішу участь татусів у вихованні дітей і у майбутньому. В цьому питанні я не погоджуюся з поглядом Горнік і Меєрс, що таку відпустку можна було би дозволити використовувати в будь-який час, аж поки дитина досягне восьми років. Можна легко уявити, що за таких умов татусі воліли б відкласти свою відпустку на якомога пізніший час, коли дитина вже влаштована в садок чи школу, і залишати найбільш ранній період догляду за дітьми жінкам (матір та бабусю дитини). Також в українському контексті потрібно було би вирішити питання тривалості такої відпустки, адже запропонований поділ на 6 місяців для матері плюс 6 місяців для батька дає

1 Див., наприклад, Ashvin, S. and Lytkina, T., 2004. Men in Crisis in Russia: The Role of Domestic Marginalization in *Gender & Society* 18, No. 2: 189-206\$ Kay, R., 2006. *Men in Contemporary Russia: The Fallen Heroes of Post-Soviet Change?* Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate. Обидві статті про Росію, але ситуація в Україні спонукає до досить схожих висновків (і, на мою думку, є одними з найкращих досліджень на тему чоловіків і сім'ї на пострадянському просторі).

нам набагато коротший час порівняно з тривалістю відпустки по догляду за дитиною, яку ми маємо сьогодні (3 роки). Скорочення терміну до одного року створило би потребу додаткових місць у дитсадках, яких і сьогодні бракує, особливо в більших містах, або інших нешешевих рішень. Також відомо, що сьогодні держава зацікавлена саме у тривалій декретній відпустці для матерів, бо таким чином зменшується чи статистично знижується офіційний рівень безробіття в країні. Тобто скорочення терміну відпустки по догляду до одного року напевно би сприйняли негативно і суспільство, і держава.

Слід зазначити, що пропозиції Горнік і Меєрс досить сильно орієнтовані на країни західного світу, чого самі авторки й не заперечують; і якщо їх застосувати до України чи країн, що розвиваються, їх слід було би переосмислити, щоб урахувати місцеві реалії. Так, наприклад, авторки утопії розглядають нуклеарну сімейну модель як домінуючу, а також витрачають чимало енергії на аргументацію, чому держава повинна підтримати сім'ю у вихованні дітей. Щодо останнього, то в Україні сім'я майже ніколи не була покинута один на один із проблемою догляду за дітьми — принаймні, в дискурсивному плані. Залучення жінок до праці за межами дому з самого початку радянської кампанії емансипації супроводжувалося обіцянками держави забезпечити догляд і виховання дітей. Тривалою є і практика оплачуваних декретних відпусток, тобто сім'ї і суспільство не лише не заперечують проти «втручання» держави в цю сферу, а, навпаки, очікують підтримки сімей з маленькими дітьми, на відміну від ситуації в деяких країнах Заходу. Крім того, в Україні крім батька й матері досить популярним залишається й «інститут бабусі», який може навіть сильніше впливати в тих країнах, де під одним дахом і досі живуть кілька поколінь; і це потрібно взяти до уваги при плануванні будь-яких змін. З одного боку, можливість покласти на родину/бабусю допомагає компенсувати брак садочків і звільнити матір дитини для праці за межами дому, а з іншого, це дозволяє чоловікам і далі залишатися осторонь.

Якщо стаття Горнік і Меєрс приділяє багато уваги механізмам соціального забезпечення (фінансування) своїх пропозицій, то в контексті України варто було би розглянути й механізми контролю за дотриманням нових прав батьків. Наприклад, положення про збереження робочого місця для батьків, які пішли у відпустку по догляду за дитиною, сьогодні часто порушують. Жінкам, які намагаються повернутися на попереднє місце праці, часто пропонують часткову зайнятість або нижчу посаду, або ж роботодавець узагалі відмовляється поновлювати їх на роботі, намагаючись на продовженні декретної відпустки до

максимально можливого терміну. Зважаючи на досить помітну частку населення, зайнятого в тіньовому секторі без належних контрактів з роботодавцем, регулювання годин праці чи гарантування права на перехід на часткову зайнятість може виявитися досить важко втілювати.

Загалом, пропозиція Горнік і Меєрс для України є водночас і більш, і менш утопічною, ніж для країн заходу. З одного боку, деякі з запропонованих змін уже частково наявні в системі соціального забезпечення сімей із дітьми і потребують лише певної модифікації (головним чином у ставленні до гендерної рівності як важливої мети). З іншого боку, в соціально-економічних відносинах існує чимало інших структурних проблем (корупція, тіньовий ринок праці, гендерна дискримінація), які унеможливають будь-які ефективні зміни в забезпеченні прав працівників на цьому етапі.

Горнік і Меєрс пропонують досить радикально переглянути сучасні підходи до організації праці та перейти до нового типу суспільства працівників та доглядачів, що мало би значні наслідки для функціонування всього ринку праці та суспільства, а не лише для зайнятості батьків. Схожі пропозиції про скорочення тривалості робочого тижня чи місяця та перехід на гнучкий графік праці обговорюють і інші науковці та активісти, але з наголосом, що такі зміни дозволили би відійти від практики надспоживання, притаманної західним країнам, допомогли би вирішити екологічні проблеми та питання безробіття (див. <http://www.neweconomics.org/publications/21-hours>). Тобто утопія Горнік і Меєрс є, можливо, більш утопічною, ніж хотіли би думати самі автори, бо вона потенційно відкриває двері якісно новій формі суспільного устрою.

Із мого власного дослідження на тему розподілу праці по догляду за дитиною в сім'ї можу додати, що на сьогодні в Україні з погляду сімейного бюджету схема мати-доглядальниці та батько-працівник виглядає раціональною. Головна причина в тому, що на момент народження першої дитини в сім'ї мати зазвичай заробляє менше, ніж батько (а часто й не має постійного місця праці, зважаючи на досі ще низький вік матері при народженні першої дитини). Крім цього, сім'ї часто припускають, що і в перспективі дохід дружини буде відчутно нижчий, ніж дохід чоловіка, навіть за умов повної зайнятості (через дискримінацію на ринку праці), тому залучення тата до догляду за дитиною, що могло би перервати його кар'єрний ріст, виглядає неприпустимим для родини. Втілення пропозицій Горнік і Меєрс вирішило б цю проблему, але і менш, здавалося б, радикальні зміни, спрямовані на усунення дискримінації в оплаті праці та

впровадження квот для жінок на керівних посадах, могли би дещо змінити ситуацію, дозволивши сім'ям та самим жінкам принаймні уявити можливість прибуткової й успішної кар'єри. Адаже наведенні у статті приклади скандинавських країн справді завдячують своїй попередній політиці квотування у поєднанні з соціальною політикою тим, що сьогодні в цих суспільствах обговорення проблеми перерозподілу праці в родині є можливим.

Не зовсім переконливе і твердження авторок про погіршення якості догляду за дітьми в сучасних суспільствах. Погіршення у порівнянні з чим? І як ми оцінюємо цю якість? «Щаслива домогосподарка», яка повністю присвятила себе дітям і кухні, ніколи не представляла більшість населення, і статистика про покращення якості життя матері і дитини у родині, де мати працює поза домом і, напевно, має кращу освіту, є загалом більш переконливою, ніж це показують авторки. Тобто я була би дещо обережнішою з відтворенням ілюзії про «золоту добу» родини, в якій діти отримували все потрібне для свого всестороннього розвитку, бо ця родина, можливо, ніколи не існувала за межами найбільш забезпеченого прошарку суспільства (і цей прошарок і сьогодні непогано дає собі раду). Більш критичний і детальний погляд на те, як саме погіршується якість виховання дітей та «якість дитинства», міг би дозволити виявити й інші проблеми в сучасному соціоекономічному устрої. Так, в Україні за останні десять років поширилося «соціальне сирітство» через ріст трудової міграції серед жінок. Жодними декретними відпустками чи збільшенням кількості дошкільних закладів освіти цієї проблеми не вирішити, бо найчастіше матері залишають дітей на інших родичів (чи сусідів) уже після того, як вони досягнуть шкільного віку. За рахунок жінок-іммігранток західні країни якраз і вирішують свої проблеми, пов'язані з браком часу на домашню працю. Перерозподіл догляду між чоловіками та жінками в межах родини міг би частково вирішити це питання, обмеживши потребу в такій кількості праці іммігрантів, але це не вирішить економічних проблем у країнах, які постачають робочу силу на Захід, і важко передбачити, як це позначиться на регіонах і сім'ях, які на сьогодні часто економічно залежать від надходжень від громадян, що працюють за кордоном. Україна — далеко не єдина така країна. Тобто, знову ж таки, для України слід було би провести додатковий аналіз факторів, які позначаються на наявному розподілі праці між чоловіками та жінками, взявши до уваги економічні стратегії сімей та їхні причини. Пропозиція Горнік і Меєрс є важливим кроком вперед у дискусії про можливі стратегії, які би дозволили наблизити нас до більш гендерно справедливого та

гармонійного суспільства, але їх потрібно додатково переглянути й удосконалити для країн, які сьогодні відрізняються економічним розвитком і рівнем захищеності громадянських прав.

Оксана Дутчак — соціолог Центру дослідження суспільства. tytzaraz@gmail.com

Утопія Горнік і Меєрс написана з позицій ліберального фемінізму. Я ж спробую, в міру своїх можливостей, розкритикувати пропозиції з точки зору, близької до соціалістичного фемінізму.

Отже, пропозиції Горнік і Меєрс можна було би розглядати серйозно, якби ми жили в Данії, Фінляндії, Норвегії, Швеції, Бельгії або Франції з другої половини 20 століття — тобто в країнах ядра чи бодай напівпериферії світової економічної системи на етапі пошуку шляхів побудови «капіталізму з людським обличчям».

Але ми, на жаль, живемо у країні периферії на етапі кризи неоліберальної реакції — можливо, не останньої (що б там не казали оптимісти), однак досить сильної. Тому в Україні нема ресурсів для комплексного та цілісного втілення пропозицій Горнік і Меєрс і, скоріш за все, цих ресурсів ставатиме лише менше. Адаже політика нашої країни, що би не говорили про «політичну волю», сильно зумовлена двома чинниками — зовнішнім боргом і (поки що) регулярними виборами. Борг схиляє владу в обійми Міжнародного валютного фонду, який переймається дефіцитом бюджету набагато більше, ніж гендерною рівністю. Вибори ж спонукають її до популістських, часто непослідовних, судових і декларативних рішень, зумовлених надкороткостроковими (часто передвиборчими) цілями, що ніяк не сприяють руйнуванню економічно закріплених тисячолітніх традицій патріархату.

Це відповідь на останнє питання симпозиуму: перешкодами для втілення західноєвропейського ліберального феміністичного проекту в цілому є те, що ми не Західна Європа, а ліберальні пропозиції не вирішують соціально-економічних суперечностей суспільства.

Щодо ж до дієвості, то можна сподіватися на втілення окремих пунктів утопії, але лише за наявності достатньо сильного внутрішнього (реалістично — низового) лобі, яке б, окрім всього іншого, слідувало, щоб «втілення» не залишилося на папері.

Загалом, хоч проблема не тільки й не тільки у гендерній дискримінації, та я викладаю свою думку на її прикладі. Що не враховано у пропозиціях Горнік і Меєрс? Як «практикуюча» мама можу, не

задумуючись, назвати кілька проблем, з якими гостро стикаєшся, коли народжуєш та виховуєш дитину.

1) Деградація громадського транспорту та інфраструктури: пересування по місту та між населеними пунктами з маленькою дитиною суттєво ускладнює погана якість асфальту, брак нормальних пандусів і ліфтів, паркування автомобілів на тротуарах, переповненість та незручність громадського транспорту.

2) Система охорони здоров'я зараз, м'яко кажучи, не на найвищому рівні, а план влади щодо вирішення її проблем може призвести до дуже серйозних негативних наслідків. Фактично, відносно нормальна взаємодія з системою охорони здоров'я можлива лише за умови, якщо ваша дитина здорова і вам пощастило мати досить міцні нерви.

3) Брак доступного житла в системі приватної власності — не думаю, що треба пояснювати важливість цього пункту для молодих сімей.

Ці пункти стосуються найбільш наближеної критики нашого сьогодення з точки зору іншого досвіду — стану речей в інших країнах. А є ж і ще побажання справді «утопічні», яких ще поки не втілили ніде. Як приклад можна назвати доступну систему громадського харчування, яка би знімала необхідність готувати вдома (яка теж часто має гендерний вимір). Далі утопічний проект залежить лише від вашої фантазії та вподобань.

Суть у тому, що утопія Горнік і Меєрс не враховує ні проблем тіньової економіки, ні проблем деградації системи освіти, медицини, житлового фонду тощо. А догляд за дітьми тісно зав'язаний у клубок цими та іншими проблемами. Тому ця утопія в реаліях периферії схожа на спробу лікувати рак антибактеріальним пластирем.

Щоб мої аргументи було легше зрозуміти, пропоную провести міні-експеримент. Просто уявіть, що цю утопію запропонували до втілення, скажімо, в Україні 1998 року. Або ще простіше: в Конго чи Зімбабве. Таку пропозицію дуже легко було би сприйняти як злу насмішку. Бо для цих країн чи для цього етапу розвитку пострадянської економіки України не було / не є можливим навіть втілення окремих пунктів утопії.

Що потрібно для утопії розподілу обов'язків по догляду за дитиною? Ніяких конкретних рекомендацій. Чому? Бо я не знаю, що краще — виховувати дитину вдома чи в освітніх закладах, у великих чи малих групах. Така сама множина виборів існує у всіх сферах, з якими ми стикаємося в житті. І ці вибори будуть змінюватися з часом, як і потреби — тому немає ідеальних рецептів. Наша сім'я буде робити свій (сподіваюся) раціональний вибір, заснований на наявній інформації, досвіді, можливостях. Суспільство ж має робити вибір:

1) Раціональний, який базується на інформації, досвіді, можливостях.

2) За допомогою максимально егалітарної та гнучкої системи прийняття рішень (щоб адекватно, вчасно і безболісно реагувати на нові потреби, інформацію, досвід, можливості).

І, мабуть, найважливіше: суспільство має активно шукати нові можливості, щоб інший світ врешті-решт став неминучим.

Яків Яковенко — студент магістерської програми НаУКМА з історії, активіст Незалежної студентської профспілки «Пряма дія». befreek@meta.ua

Теза Маркса про те, що процес виховання дітей давно вже є процесом соціальним, ще більш актуальна сьогодні, ніж коли писався «Маніфест».

Телебачення, комп'ютерні ігри, книжки, комікси, дитячі садки, ясла і школи — це давно вже не сфера сімейного виробництва, а сфера виробництва соціального. Кошмар ліберальної буржуазії про «усуспільнення» дітей насправді давно відбувся — під час краху традиційного суспільства і появи індустріального. Крах домашньої сільської промисловості та цехового ремісництва, поява єдиного внутрішнього ринку, масової освіти, армії, а згодом — радіо, телебачення та інтернету, підірвала монополію сім'ї також і в сфері «виробництва нових людей».

Якщо говорити про комп'ютерні ігри, то їхній величезний виховний та освітній потенціал повсякчас залишається нереалізований, чого не скажеш про розважальну складову. Якщо регулярно слідкувати за оглядами новинок ігрової індустрії, то стає очевидним, що цей продукт наразі здебільшого орієнтований на ринок розваг та на ідеологічні проекти авторитарних держав чи окремих партій, на відтворення ряду стереотипних дискримінаційних норм. Масова інформаційна продукція та освітньо-виховні заклади завжди є засобом ретрансляції цінностей панівної культури — культури панівного класу.

Тут можна впасти в інтелектуальний та інституційний луддизм чи у схоластичне мислення і звинувати в усьому саме явище — комп'ютерну гру, дитячий садок чи сільську лікарню (чи навіть сам процес соціалізації), і на цій підставі вимагати заборони чи демонтажу. А можна поставити питання про ідеологічний посил та про доступ до ресурсу. Тобто якщо школа, дитячий садок чи дитяча книжка наразі задіяні в процесі соціалізації так, що ретранслюють низку дискримінаційних норм та ідеологем, то так само вони могли би ретранслювати прогресивні погляди. Умовою для

цього, як на мене, є встановлення суспільного контролю над всіма ланками освітньо-виховного процесу. Це означає доступ до певного типу ресурсів — від друкарського верстату до будівлі дитячого садка, від навчальних програм педагогів до мультимедіа. Умовою для цього є виведення величезного масиву засобів виробництва з-під влади ринку та держави.

Отже, йдеться не про «усуспільнення дітей», а про те, що суспільство (сукупність батьків реальних та потенціальних) має стати власниками «засобів виробництва» — освітніх передач, індустрії ігор, мультимедіа, дитячих майданчиків, дитячих садків і ясел, дитячої книги тощо.

Якщо говорити про колективну власність батьків на засоби утримання та повноцінного розвитку дитини, то чи вважати державу колективним представником батьків? На мою думку, вона не є таким представником і бути не може (хіба нам треба переглянути значення терміну «державна»), і тому навіть у рамках «реалістичної утопії» перевагу мають отримати проекти «усуспільнення», а не одержавлення.

Критикувати запропонований проект можна було би саме за його державоцентричність, але я не певен, чи ця державоцентричність не з'являється в результаті нашого (не)прочитання та (не)вписування в певний контекст. Фрагмент «уряд на національному рівні встановить основні норми догляду за дітьми, фінансуватиме дошкільне виховання та догляд у перед-шкільний та після-шкільний час. Догляд за дітьми здійснюватимуть різні інституції та служби» можна прочитувати по-різному.

Ця дещо наївна спроба втілити ідеальну веберівську схемку «політик-бюрократ» усе ж намагається не дати державним органам прямого доступу до дитини, оскільки залишає все, крім визначення норм догляду, на інституції та служби, тобто не на органи державної влади. Назвати такий підхід державоцентричним не можна, але врешті все залежить не від програмних формулювань, а від конкретних практик. Мені важко уявити, що держава (а надто наша — консервативна й

авторитарна) добровільно відмовиться від претензії визначати сутнісне наповнення освітньо-виховного процесу й добровільно передасть ці функції спеціалізованим громадським радам чи батьківським комітетам.

Позитив пропозицій Джанет Горнік і Марсії Меєрс полягає в тому, що введення запропонованого цілісним пакетом створить більш-менш стаке поле, в якому відхилення від патріархальної норми матимуть більше шансів на існування вже тут і зараз. Оплата домашньої (рекреативної) праці допоможе не тільки підвищити її статус, але й зменшити ризик для чоловіка, що займається цим видом праці, бути вибрактованим у якості партнера, що не відповідає економічним та поведінковим стандартам маскулінності. Запровадження цих норм не означає автоматичного зрушення в бік подолання дискримінаційних практик, а лише відсуває межі можливого зрушення. Тут не треба тішити себе ілюзіями. Те саме стосується декретів та (пере)розподілу робочого часу.

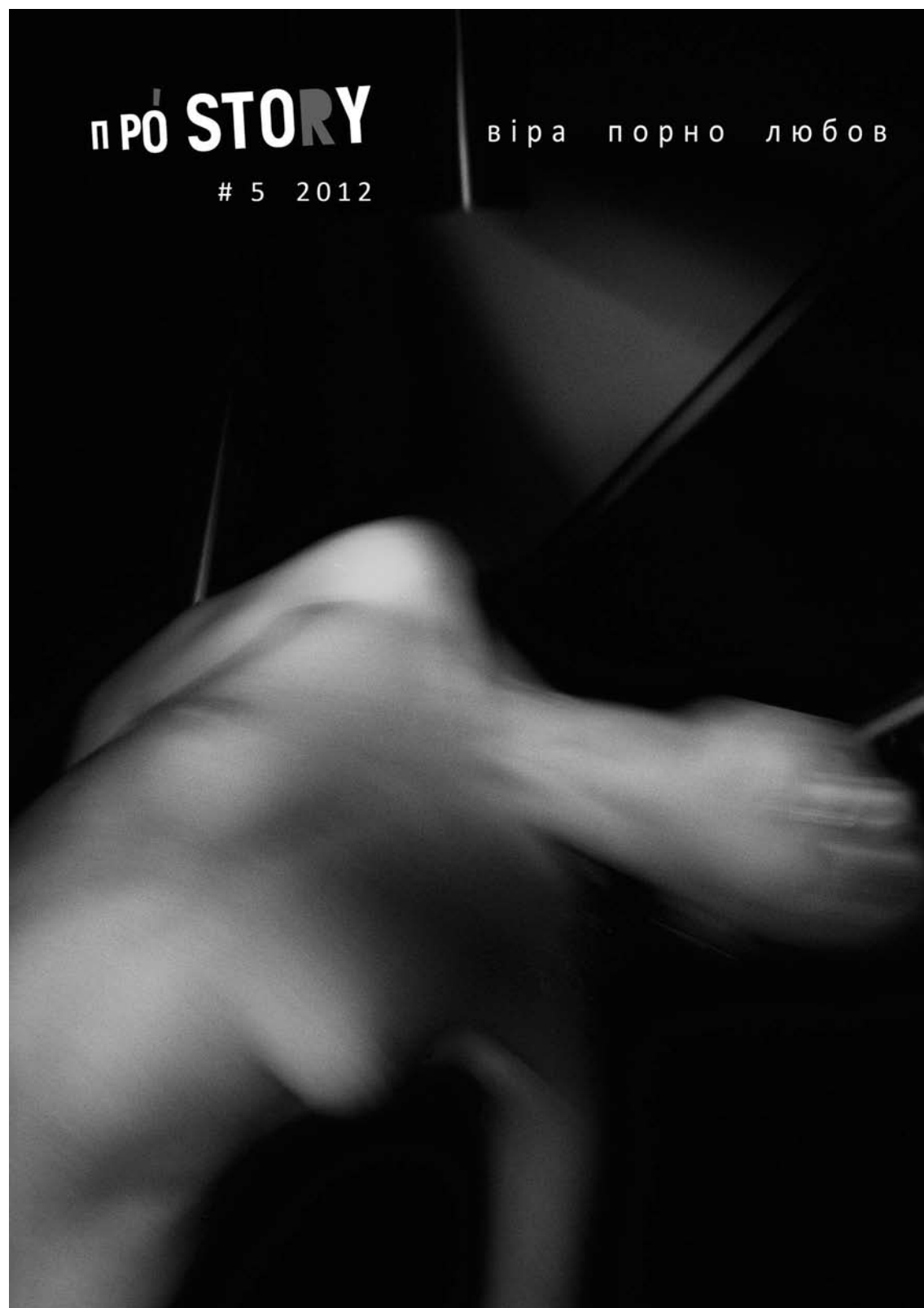
Щодо України, проблема ще може полягати в тому, що цей цілісний пакет розроблявся в межах відмінної системи нормативно-правових актів, соціальних структур та ідеологічного клімату, тож потребуватиме низки узгоджень та коректив самого пакету, а надто — системи нормативно-правових актів та соціально-політичних структур.

Наостанок варто зауважити тезу авторок про те, що «чоловіки, жінки та діти в сім'ї мають однакові інтереси». Для того, щоб це твердження було істинним, воно має враховувати класовий аспект. Тобто: пролетарки і пролетарі, їхні діти в сім'ях мають однакові інтереси. Так, у процесі емансипації пролетар справді втрачає ряд привілеїв саме як чоловік, але натомість виграє набагато більше як пролетар і як людина. Якщо йдеться про свободу і рівність, то для пролетарки і пролетаря будь-якої країни є лише один шлях, адже вони можуть звільнити себе, тільки звільнивши весь світ.

Real Utopia in Gender Equality by Erik Olin Wright: Symposium of Ukrainian Experts

Ashton Osmak, Tetiana Bureychak, Iryna Koshulap, Oksana Dutchak, Yakiv Yakovenko

Ukrainian experts react to the utopian project by Gornick and Meyers (as summed up by Ashton Osmak) and reply to the question, «How realizable you think can the project by Gornick and Meyers turn out to be in Ukraine? What aspects of the institutional project have the best prospects in Ukrainian context? What obstacles on the way of its implementation can you predict?»

Журнал соціальної критики «Спільне» можна купити у таких містах:

КИЇВ: книгарня «Смолоскип», вул. Межигірська, 21; інтернет-магазин predmet.com.ua (з доставкою);

ЛЬВІВ: Українська книгарня (будинок НТШ), пр. Шевченка, 8.

ЧЕРНІВЦІ: книгарня «Українська книга», Центральна площа, 10; книгарня «Букініст», вул. Головна, 3.

МОСКВА: книгарня «Фаланстер», Мал. Гнезниковский переулок, 12.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК: книгарня видавництва «Лілея НВ», Незалежності, 18/2.

ОДЕСА: у Федора Кривошеєва, e-mail: 03022011s@gmail.com, тел: +380 93 7522146.

ХАРКІВ: у Ганни Поляк, e-mail: hv.bilovol@gmail.com, тел: +380 50 1939937.

МІНСЬК: у Ліни Мядзведзевої, e-mail: libeartina@gmail.com, тел: +375 29 3841181.

Запрошуємо до участі в роботі над журналом

«Спільне: журнал соціальної критики» є некомерційним проектом.

Що можна зробити, щоб підтримати журнал?

- Надіслати власні статті, рецензії, переклади, фото для публікації в тематичних випусках або на сайті commons.com.ua;
- Долучитися до роботи над перекладами, редагуванням чи коригуванням матеріалів;
- Допомогти у вдосконаленні дизайну та функціональності сайту commons.com.ua;
- Допомогти поширити журнал у своєму місті, університеті, серед колег та друзів;
- Передплатити журнал: вартість передплати — 60 гривень на рік, пересилання поштою в межах України безкоштовне;
- Зробити благодійний внесок на розвиток журналу: будь-яка, навіть незначна сума допоможе в роботі над журналом, немає жодної комісії за перерахунок коштів (банківські реквізити на останній сторінці).

Випуск 6, 2013

Гендер і праця

Головна та відповідальна редакторки випуску Тамара Марценюк і Анастасія Рябчук

Літературна редакція і коректура Роксолана Машкова

Організаційна робота Володимир Іщенко

Дизайнерка Оксана Брюховецька

На обкладинці, на ст. 3 та розвороті 2 розділу використані ілюстрації *Анатолія Бєлова* з підручника «Гендер для медій» (2013)

На розвороті до 1 розділу використані фото *Євгенії Белорусець* (2011)

На розвороті 3 розділу використано роботу *Джозефа Райта* з Дербі «Кузня» (1772-73).

На розвороті 4 розділу використано художні роботи *Марлен Дюма* з серії «Strippinggirls» (2000).

На розвороті 5 розділу використано фото *Надії Гусаковської* (2012).

Будемо вдячні за пропозиції щодо співпраці та підтримки.

Пишіть нам: editor@commons.com.ua

Підписано до друку 22.03.2013. Формат 60x84/8.

Папір крейдований.

Гарнітура з відкритою ліцензією

«Public Type Sans» (ПараТайп, 2010).

Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 38.5

Наклад 1000 примірників. Зам № 2929

Видавництво «Оптима»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №171 від 17.09.2000 р.

Віддруковано в ТОВ «ВТС ПРИНТ»

Україна, м.Київ, вул. Виборзька, 84

тел. 38 044 227 78 17

e-mail: vts.print@gmail.com